

Printed by G. L. Shah at the Anand Press, Station Road, Bhavnagar,

AND

Published by Newton Mohun Dutt, Curator of Libraries, Baroda, on
behalf of the Government of His Highness the Maharaja
Gaekwad of Bārōda at the Central Library, Baroda.

Price Rs. 5-0-0

PREFACE.

The *Mānata Grhya Sūtra* with extracts from the commentary of Astāvakra, was first edited by Dr. Friedrich Knauer at St Petersburg in 1897. The full text of the *Sūtra*, as well as that of the commentary, are now being printed in the *Gaelic and Oriental Series*.

The subject matter of almost all the *Grhya Sūtras* is arranged according to a certain plan. Two especially important epochs in the domestic life of a Hindu are, on the one hand, the *Upanayana* which marks the beginning of the period of studentship of the young *Brahmacārin*, and on the other hand, marriage, which besides has a special importance for the *Grhya* ritual from the circumstance that as a rule the *cultus* of the domestic sacrificial fire begins with marriage. Hence, we find that many of the *Grhya Sūtras* begin with the description of marriage, which is followed by the *Samskāras* in due order, namely, conception, birth, the ceremony of giving a name to the child, first feeding, cutting the hair, investing him as a student and so on. A few of the *Grhya Sūtras* follow the other order, namely, beginning with the *Upanayana* they describe the *Samskāras* in due order so that the ceremony of marriage occupies the middle of the work. The *Mānava Grhya Sūtra* however, instead of beginning with *Upanayana* or *Utiṭha* first of all gives the rules to be observed by a *Brahmacārin*. The commentator *Asvaghosa* has noticed this fact and he has tried to offer a justification for this strange beginning.* The marriage ceremony is treated at 1. 7. 1-4 and the *Upanayana* comes at the end of the first *Prasāda* 1. 2.

The *M. m. glauca* Stimp. is the only one known to belong to the *M. m. glauca* group of the *M. m. glauca* group.

* P 2 നു കൂടി അതിർത്തിയുള്ള ചില സ്ഥലങ്ങൾ ഉണ്ട്.

such the rules given therein are to be followed by the adherents of that school. The *Sûtra* however, appears to have three different names *Maitrâyanîya Grhya* as mentioned in the beginning of the commentary, *Maitrâyanîya Mânava Grhya* and *Mânava Grhya* each preceding name being older than the following. Similarly instead of the usual designation of the *Adhyâya* we find here the strange designation of *Purusa*. The commentator also at the end of each section uses the peculiar name *Purana* (इति पूरण्याख्याने...रागः). Dr. Knaue conjectures that *Purusa* means *Mânava* and that the " पूरण्यायो भाग " is the same as ' मैत्रायणीयो भाग ' . He further discusses the question whether the three names *Maitrâyanîya*, *Maitrâyanîya-Mânava* and *Mânava* are only variations of an original name or whether they represent the relation of three different schools. Are we to suppose *Maitrâyanîya* as the original name or was there some other name unknown to us ? This is not an idle question, for, according to Von Schoeder's conjecture,* *Maitrâyanîya* is a later name for *Kalâpa* and so the *Maitrâyanîya Grhya Sûtra* also might have had another name for it. Some of the Mantras cited in the *Maitrâyanîya Mânava Grhya Sûtra* with *Pratîkas* are not found in the *Maitrâyanîya Samhitâ*. The *Maitrâyanîya Samhitâ* might have stepped in the place of the *Kâlâpaka Samhitâ* and such a change signifies not merely a change in the name but also a change of redaction, however small or great it might be. It would only be a distinguished teacher who would dare to give a new redaction of an older text book. The teacher who handed down orally what existed before was forgotten in course of time, but the teacher who prepared a new redaction was epoch-making and his name survived. The commentator of the *Mânava Grhya Sûtra* mentions *Mânavaicâryya* as the author of our *Sûtra*.† The word

* Z. D. M. G. Vol XXXIII, p 202.

† सरस्वत्याः प्रसादेन यथेतत्कृतवान् पुरा ।

भगवान् मानवाचार्य पूरण्याय्य प्रयत्नत ॥

Mānavācārya can mean a teacher named Mānava* although the word elsewhere and in itself can mean 'a teacher of the Manavas'. Just as a teacher Mānava of the Maitrāyaṇya school is the founder of the Mānava Śākhā, similarly a Kālāpa named Maitrāyaṇi might have been the founder of the Maitrāyaṇya Śākhā. Of course, this does not mean that every writing which goes under the name of its founder must originate with him. However, even *Puruṣa* and *Purāṇa* themselves might have been the names of the teachers of the Mānava and Maitrāyaṇya schools, respectively.

The *Mānava Grhya Sūtra* therefore seems to be a product of different schools. As such it is quite natural that the Sūtra must have received several additions at different times and from different hands. Thus the opening sections which give the व्रतवर्ग and सन्ध्या as well as the next four sections appear to be later. The *Simantonnayana* ceremony is mentioned twice at 1. 12. 2. and 1. 15. At the end of the First *Puruṣa* we find several *Dīśas* mentioned which do not appear to be directly connected with Grhya ritual. In the second *Puruṣa* we find the ऋद्धि (11. 13.), a rite consisting of *Sthālipāka* offerings not mentioned in the other Grhya Sūtras. Section 11. 14 contains the interesting worship of the Vināyakas. They are represented as demons which have a malicious influence on the life and work of men. They are four in number, and this section gives an account of the signs by which the demons manifest themselves, and explains the ceremony by which they may be appeased and the evil consequences averted.

The *Manava Grhya Sūtra* points to a very ancient state of Indian society. In the opening section the Brahmacarin is enjoined not to eat meat and partake of wine † This shows that meat-eating was not forbidden wholesale but only in certain cases. In the *Madhyartha* rite the killing of a cow is a necessity and the

* Bühler, *Mon. St. Ind.*, S. B. E. Vol. XXV, p. LXIII

† न मृच्छते ऋद्धि—M. G., 1. 1. 12

author quotes the Śruti ' नामाग्रे गृह्णीतुं नृपं ' 1. 9. 2. However, an option is given later and the cow instead of being killed might be let loose. A strange rite is mentioned in connection with the selection of the bride. Eight lumps of earth brought from different places were to be placed before the girl. If she were to take the one brought from the cemetery, or from the square, or from a barren land, she was to be rejected. In the *Upanayana* ceremony the author only says ' गृह्णीतुं नृपं ' 1. 23. 1. The elaborate rules about the *Upanayana* of the four different castes are not given in this Sūtra. The killing of a cow was also compulsory at the time of another rite namely the final *Aśtaka* (उत्तमाया वरिष्ठे चतुष्पदेऽङ्गसो वा कारयेत् । गो गं प्रागङ्गेनग्निं तर्हि दद्यात्) II. 9. 1-2

The *Mānava Gṛhya Sūtra* appears to be a part of the great corpus of Sūtras of the Mānava school. There seems to be a great parallelism between the literature of the Maitrāyaṇīya and the Mānava schools. These two schools do not only belong to the Black Yajurveda but to the same branch of it, as may be seen from the *Caranavyūha*, which work classes both the Kāthas and the Cārāyaṇīyas on the one hand, and the Mānavas together with the six or five other sections of the Maitrāyaṇīyas on the other hand, as subdivisions of the Caraka Śākhā of the Black Yajurveda. The *Mānava Gṛhya Sūtra* agrees with the *Kāthaka Gṛhya Sūtra* very closely, both the works have not only several entire chapters in common (e g, the chapter on व्रतवर्ग, वैश्वदेव, etc.) but concur everywhere in the arrangement of the subject matter and in the choice of expression and Mantras.* According to Dr. Jolly† the Kāthas and the Maitrāyaṇīyas and the Mānavas were originally neighbours and hence he remarks that the Sūtras of a Śākhā which appears to have sprung up near the primitive home of Aryan civilization in India, which was probably

* For details see Dr. Jolly's paper 'Das Dharma Sūtra des Vishnu and Das Kāthaka Gṛhya Sūtra' Z. D. M. G., Vol. XXXVI, p. 445

† Dr. Jolly. Introduction to *Vishnu Smṛiti*, S. B. E., Vol. VII, p. xvii

the original home of the Kathas at the same time, may be far older than those of mere Sûtra schools of the Black Yajurveda, which have sprung up in South India. The *Mânava Gṛhya Sûtra* seems to have supplanted the older *Maṇḍūkya Gṛhya* and hence it cannot claim the same antiquity. However, it appears to be older than the *Gṛhya Sûtras* of the later Sûtra schools like those of Āpastamba, Hiranyakeśi Bharadvaja which originated in the South, i. e., older than 4th or 5th century B. C.

The commentator, as usual, has given no information about himself. Even the reference to his name, which is supposed to be Astāvakra, is rather doubtful. At the beginning of commentary to the second *Purusa*, we find the following stanzas :—

सरस्वत्या प्रसादेन यथैतत्कृतवान् पुरा । भगवान् मानवाचार्यः पूर्णाख्य प्रवत्नतः ॥
अष्टावक्रेण देवेन तां तुष्ट्वा तु सरस्वतीम् । शते पूर्णेषु वर्षाणामृतौ शिशिरसङ्गिते ॥

The commentator has made frequent references to *Manu Smṛti*, *Vaśiṣṭha Dharma Śāstra* and several other Śrutis without mentioning their names. He appears to be also well-versed in the sciences of Grammar and Mimāṃsā. The commentary is mainly concerned with giving a full explanation of the text. It is only on very few occasions that the author enters into an elaborate discussion about the minute details of a particular rite.

BARODA,

13th. May. 1926.

}

B. C. LALL.

प्रस्तावना.

वेदो यन्निःश्वसितं स सदा श्रीसूर्यमण्डलान्तस्थः ।

जावलिन्—“मायं पावतिमु म-र मेरुतः पयः पयः
पायः । मायं क म मय क मय पयः ।” ॥

एतद्वचनेन स्वयन्देन गोपयन्त्यस्य वा 'त' न तत्र तिष्ठति:

"साम्प्रतिमयो मेमा न- मर्त्यवत्तम्
नन्द्यायं कर्म कर्त्री त- न- न- न- न- न- न- "

अथ यथास्मिन्मार्गकर्मणि शास्त्रात् - यथा - यत्तथा वे:

“ स्वशासनं य. परि. १२७ पञ्चाङ्गमङ्गलम्
शास्त्रम् = भाषितम् सर्वज्ञानम् ”

इत्यादिभिर्वचने पत्नीयते स्वशास्त्रोक्तकर्मणामव पापम । तानि तु
कर्माणि सत्तन्दागमिनिषेधिमिमेवमिह सूत्रपूर्वात्तद्वान्न, सप्तमश्च मन्त्र-
स्मृष्टारः, ते हि पराशरज्ञा, ममागम मनामि स्वशास्त्रमिह उच्ये स्वपश्यत पापकर्म-
णामनयन्तेदाय भाविप्रजाकर्माभ्युदयाय न गत्यामि प्रसिन्निधु । तत्र यथा कठ-
कापिष्टलापस्तम्बगोभिताशालायनप्रभृतयः स्वनामादेतानि गत्यामि सूत्रपामागम्यथा

मनुर्गेजायगीय

भगवता मनुनाप्याययजुर्नः३ याभिना मे नायणीयशाखावता न

भवितव्यमिति तथा मानवगृह्योक्त-प्रवृत्तात्तरागमकार कर्मणा क्रमस्य, मनुस्मृत्युक्त-प्रवृत्ता-
दिकर्मणां क्रमस्य च गाम्यं पर्यालोच्यते तथाहि मानवगृह्ये प्रथमतः उपनयन-
प्रभृति घृतचारी स्यात् " (१-१-१). मनुस्मृतौ धर्मादिकथनप्रसंगे द्वितीया-
ध्याये " कृतोपनयनस्यास्यव्रतादेशनमिष्यते " (२-१७३) इत्युक्तं मानवगृह्ये
ब्रह्मचारी त्रिप्रकारक. " गुण्टः शिखाजट सर्वजटो वा " (१-२-६) तथा
मनुस्मृतौ " गुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा सगच्छिद्रगजटः " (२-२१०)
इति त्रिविधः । मा० गृह्ये— " सर्वाणि सास्पर्शिकानि स्वीभ्यो वर्जयेत् " (१-१-१०) " न मधुमांसे प्राञ्जीयात्० " (१-१-११) मनुस्मृतौ
" वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रिय. " (२-१७७) मानवगृह्ये

“ वर्षासु श्रवणेन स्वाध्यायानुपाकुर्यात् ” (१-४-१) मनुस्मृतौ—“ श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ” (४-९५) इत्यादीनि विषयसाम्यविषये बहून्पुदाहरणानि विद्यन्ते विस्तरभयान्न लिखितानि इति एवं पर्यालोचनायां मानवगृह्यप्रणेता मानवधर्मशास्त्रप्रणेता च भगवान् मनुजनस्य एवेति सिध्यति युज्यते चैतत् प्रायो गृह्यसूत्रकृदापस्तम्बादीनां स्मृतिनिर्मातृत्वाधिगमात्, एवं द्वयोरेककर्तृत्वे संभवति कतरस्य प्राथम्यमिति विचारे अविस्तृतत्वेन मानवगृह्यस्यैव प्रथमोद्भाविता वक्तुं शक्या, मनुस्मृतेस्तुविस्तरवत्त्वाद् भृगुलिखितत्वाच्चानन्तर्यमभिधातुं न किञ्चिद्वाधकं नयनपथमायाति.

ननु गृह्यान्तरेषु कचिद् विवाहस्य कचिज्जातकर्मणः कचिदन्यस्यैव संस्कारस्य प्राथम्यं मानवगृह्ये उपनयनानन्तरभाविनो ब्रह्मचारिव्रतस्य प्राथम्यमर्थनम् कथं प्राथम्यमिति तु न शङ्कनीयं स्वतन्त्रस्य मुनेरपर्यनुयोजनीयत्वात् । किं च सर्वेऽपि संस्कारा प्राक्तनसंस्कारसापेक्षा इति निरपेक्षतया तावदुपनयनसंस्कारस्य प्राथम्येन विधानं नोपन्यसितुं शक्यं तत्पूर्वभाविना जातकर्मादिना सापेक्षत्वात् जातकर्मादिसंस्कारव्यतिरेकेणोपनयनेऽनधिकारात् । एवं जातकर्मणोऽपि प्राथम्यं निगदितुमनुचितं पुत्रोत्पत्तिमन्तरा तदनौचित्यात् विवाहविधिं विना तादृशपुत्रोत्पत्तेरसंभवात् एवं विवाहविधेरपि अग्रतयाऽभिधानं न संभवति अविष्णुतब्रह्मचर्यस्यैव विवाहार्हतायां सर्वमुत्तीनामैकमत्यात् । अथ न व्रतमपि निरपेक्षत्वेन अग्रगण्यतां प्रतिपद्यते उपनीतस्यैव व्रतेऽधिकारितायाः समस्तस्मृतिसंमतत्वात् । एकतमस्य निरपेक्षतयाभिधाने चक्रकापत्तिः, युगपत्सर्वसंस्काराऽऽलेखनमसंभवीति मुनेरपर्यनुयोजनीयत्वमेव सर्वेषां शरणीकरणीयम् ।

वस्तुतस्तु अनुपदोक्तदोषपरिहारायान्यमेव पन्थानमास्थितवान् भगवान् मानवगृह्यप्रणेता स चायमित्यवधार्यते—चत्वारो वर्णाश्चत्वारश्चाश्रमाश्चमानुरोधेनत्रयनम् मास्तत्कर्मसंग्रहसौकर्याय आश्रमक्रमेण कर्मविधिनिर्देशश्चिकीर्षित इति प्रथमाश्रमपरिप्राप्तविधेयकर्मणाम् “उपनयनप्रभृति व्रतचारी स्यात्” (१-१-१) इति उपक्रम्य क्रमेण विधेयता दर्शिता. अनुसूतश्चमनुनिर्दिष्टोऽयमध्वा लघुहारीतस्मृतौ तृतीयेऽध्याये, औशनसस्मृतौ द्वितीयेऽध्याये, संवर्त्तस्मृतौ प्रथमेऽध्याये, बृहत्पराशरस्मृतौ चैकादशेऽध्याये, इति तत एवावधार्यन्, न च प्रदर्शितस्मृति-

वर्त्मपर्यालोच्य मनोः प्रवृत्तिरिति भ्रमितव्यम् स्मृतिकारेषु मनोराद्यत्वेन परिगणित-
त्वात् तदाह याज्ञवल्क्यः—

“ मन्वात्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽशनोद्गिरः ” (१-४) इति । अत्र
विषये सृष्टिक्रमोद्भवसरणिरपि अनुकूलतामावक्ष्यति तथा च पुराणे धातुरिच्छया
मानसिकसृष्टिरूपेण समुद्भूतवता भगवता मनुना ब्रह्माज्ञया ब्रह्मचर्यमास्थाय तप-
आचीर्णम्, ततः शरीरं विभज्य दाम्पत्येन सृष्टिक्रम आरेभे इति सार्वजनीनं
ब्रह्मचर्याश्रमस्य प्राथम्ये “ ब्रह्मचारी भूत्वा गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी
भूत्वा प्रव्रजेत् ” । “ चैत्वार आश्रमा ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-परिव्राजका. ”
इत्यादयः श्रुतिस्मृतयः प्रमाणं तदनुरोधेन उपनयनप्रभृतीत्याद्यावर्यमनुसंधेयम्.

व्रताचरणाद्याकाङ्क्षामुत्तरोत्तरां पूरयन्नाचार्यः सूत्राणि विरचयान्चकार तेषां
सूत्राणां तत्तत्कर्मसंवन्धिक्रामिकविभागानां खण्ड इति संज्ञा
पुरुषसंज्ञाप्रयोजनादि.
संकेतिता तादृशा खण्डा. प्रकृतगृह्ये एकचत्वारिंशत् ते च भाग-
द्वये विभक्ताः, तयोर्विभागयोः पुरुषसंज्ञा कृता तत्र प्रथमे पुरुषे त्रयोविंशतिः खण्डाः
द्वितीये च पुरुषेऽष्टादशखण्डा निहिताः ननु इतरे गृह्यप्रणेतारस्तादृशखण्डनिचय-
विभागानामध्यायप्रपाठकादिसंज्ञया व्यवहारं कुर्वन्ति ततो विभिन्नव्यवहारोऽत्र
निष्प्रेयोजन इति शङ्काया नास्त्यवसरः पुरुषसंज्ञायाः सप्रयोजनत्वात् संस्कारोहि
द्विविधः स्वसंस्कारोऽन्यसंस्कारश्च समिदाधानोपाकर्मवेदव्रतादीनि कर्माणि स्व-
संस्कारः, विवाहोत्तरक्रियमाणानिगर्भाधानादारभ्योपनयनान्तानि कर्माणि अन्य-
संस्कारः, तत्र स्वसंस्कारककर्माधिकारी ब्रह्मचारी प्रथमः पुरुषः अन्यसंस्कारक
कर्माधिकारी गृहस्थो द्वितीयः पुरुषः अत्र ब्रह्मचार्यधीनकर्माभिधायकसूत्राणां निच-
यस्य गार्हस्थ्योचितकर्मकलापाभिधायकसूत्राणां निचयस्य च सत्त्वेन पुरुषसंज्ञा
इदं च सूचितं संचेपतः प्रथमसूत्रे भाष्यकृता श्रीमदष्टावक्रदेवेनेति सप्रयोजनोऽयं
पुरुषसंज्ञाव्यवहारः ।

द्वितीयपुरुषव्याख्यानस्य मङ्गले “ पूरणाख्यं प्रयत्नत ” इति तथा
खण्डसमाप्तौ च । “ पूरणव्याख्याने ” इति निर्दिशति भाष्यकृत्
पुराणमन्त्रासम्भवं
तेनास्य गृह्यस्यापरा पूरण संज्ञापि प्रतीयते तत्र कारणं तु लोके
विवाहाद्युत्पन्ने मर्वदेशेषु व्यवह्रियमाणाः शकटारोहण-चक्रपूजन-चधूस्तपनवस्त्रा-

संकारदानप्रभृतयोऽन्यगृहेऽनवलोक्यमाना बहवः सदाचारा अत्रोपनिबद्धाः
द्रीढयन्ते तदपि संमान्यते.

इतरगृहेभ्योऽत्र विशेषोऽप्युपलभ्यते यथा विवाहे—“ ददामि प्रतिगृह्णा

मीति त्रिर्ब्रह्मदेया ” (१-८-६) । शौल्कविवाहे तु० “ सहि-

इतरगृहेभ्योऽत्र विशेषः

रप्यानञ्जलिनावपति घनायत्वेति दाता. पुत्रेभ्यस्त्वेति प्रतिप्रहीणा ”

(१-८-७) एतदपिसकृदिविभाव्यकृत् । एवं विवाहकारणेष्वपि “ ०-वित्तं

रूपं विद्या प्रज्ञा दान्बव इति ” (१-७-६). इत्यादयो बहवो विशेषाः, तथा

उत्ताव-प्रदर्शने ‘ मूर्तेर्हसनं रोदनं चलनं स्नानात्स्नानान्तरगमनं स्नात्याः स्नात्य-

न्तरसंसर्गादिकं, गृह्यान्तरातुक्मेव एवमेव गृह्यान्तरेऽप्युपलभ्यमाना विनायकशान्ति-

रत्र द्विर्वयपुत्रस्य चतुर्थे खण्डे उपनिबद्धा तद्विधिवश्चर्यजनक इव मनस

आकर्षको रसोत्पादकश्चेत्यादिकं नविषयमारोहति.

सर्वारि गृहसूत्रारि शाखावतन्वीनि शाखाश्च बन्धुत्वत्प्राणिणाना
रश्चनेदिविरः

कृत्वा महामाष्ये परपरशान्दिके भगवता पतञ्जलिनहर्षिणा

“ एकशतमध्वरुशाखाः सहस्रवर्त्ता सानवेदः, एकविंशतिवा बाहूच्यम्, तत्रषाऽऽ-

र्षरौ वेदः. ” इति शाखामेदकारणं तु शिष्यपरंपरयाऽध्यापकाऽध्ययनादिभेदः

कचित्सूत्रभेदश्च मन्त्र-ब्राह्मणयोरन्यतरभेदेन योऽवान्तरशाखामेदः सोऽध्ययनभे-

दकृत्वा, यथा शाकलवात्कलयोः शाखयोः स्वाध्यायो यत्किंचिद्विद्यते सूत्रं त्वाश्वात-

यनभेकमेव, तथा कापवमाध्यन्दिनशाखयोरध्ययनभेदेऽपि पारस्करगृह्यभेकमेव,

तैत्तिरीयशाखायां समानपाठयानपि वीवायतापस्तन्द्वाहिरप्यनेरिश्रुतिसूत्रभेदाच्चा-

खामेदः । यथा च समानपाठयानपि मैत्रायणीयशाखायां मानव-दुन्दुम-

वग्रह-प्रभृतिसूत्रभेदान्मानवा दौन्दुमा वाराहादयः शाखाभिद्यन्ते. राणापनीय

कौयनीयशाखयोरध्ययनभेदात्सूत्रभेदाश्च शाखामेदः । एवं च कचित्मन्त्राध्ययनादि-

भेदात् कचित्सूत्रभेदात्कविदुमयभेदाश्च शाखामेदः समजनि सर्वोऽन्यं शाखामेदो

व्यात्कृतवेदविभागानन्तरमेवेति प्रतिभाति तत्समयश्चोले विष्णुपुराणे-

“ शाखाप्रत्ययनं चैव द्वयमेव समभूदिदं ”

इति स भेदो व्याप्तिपरंपरयोर्गृह्यत्वादि पैलो वैदिकानो जनिनि मुनन्तु-

श्चेति चत्वारो व्याप्तिरिष्यात्ते च शिष्यपरंपरया ऋग्यजुः सामो वशाखा विवेदुः तत्र

वैशंपायनमहर्षिर्गङ्गाप्रधानीभूताः तर्ग्यकर्मसंपात्कर्मन्तर्ग्याः शिष्यवशिष्यपञ्चमस्तथा
आद्ययजुर्वेदस्य षडशीतिशाखा निस्तारयामास तन्नाम जज्ञावत्पुण्यमो गवर्षिणः नाम्ने.

“वैशंपायनशिष्योऽगौ गजुर्वैमकल्याण
षडशीतिस्तु तेनोक्ता संहिता गजुगं शुभा
शिष्येभ्यः षडदुस्माद्य जगृहुस्ते विमानन.
एकस्तत्र परित्यक्तो याज्ञवल्क्यो महातपा.
षडशीतिमनथा शिष्या संहितानां विकल्पका
सर्वेषामेव तेषां वै त्रिधा भेदाः प्रकीर्तिता
त्रिधाभेदास्तु ते वेदभेदेऽस्मिन्नमे (१) शुभे
उदीच्या मध्यदेशाञ्च प्राच्याश्चैव पृथग्विधा
शामायनिरुदीच्यानां प्रधान. संवभूत ह
मध्यदेशप्रतिष्ठाता चासुरि प्रथम स्मृत
प्रातस्त्रिरादि. प्राच्यानां त्रयो देशादयस्तु ते
इत्येते चरकाः प्रोक्ताः संहितावादिनो द्विजा.

इमाः सर्वाः शाखा अधीयानाश्चरका इति तासां शाखानामपि चरकशाखात्वेन
प्रसिद्धिः । अध्येतृणां चरकत्वं तु—आद्ययजुर्वेदनिवेर्भगवतो वैशंपायनमहर्षे.
कदाचित् प्रासंगिको द्वादशाब्दप्रायश्चित्ताचरणेनापनोद्यपापः परीवादः प्रादुरभूत्
तमपनेतुं प्रायश्चित्ताय प्रवृत्तमाचार्यं प्रति तत्काले सन्निहिता. शिष्याः प्रोचुः ।
भगवन् द्वादशवार्षिकस्यैतद्व्रतस्य षड्वृत्तराणि त्रीणि शतानि प्राजापत्यानि भवन्ति
तानि सर्वे वयं भवत्पापक्षयार्थं चराम इति प्रतिनिधितयौचित्यमावहद्भिः शिष्यैः
संप्रार्थितो महर्षिवैशंपायनोऽनुमेने तत्तथास्त्विति तदाह व्यासः

वैशंपायनशिष्यास्ते चरकाध्वर्यवोऽभवन्
यच्चैरुर्ब्रह्मत्याहः—क्षपणं स्वगुरोर्ब्रतम्

तथा वायुपुराणे एकपटितमेऽध्याये—

“ब्रह्महत्या तु यैश्चीर्णा चरणाश्चरकाः स्मृता
वैशंपायनशिष्यास्ते चरकाः समुदाहृता. ”

एवं चाध्वर्युत्वेन प्रसिद्धानां तत्तच्छाखावतां शिष्याणां पडशीतिः संख्या संवृत्तेति ' पडशीतिस्तथा शिष्या ' इत्युक्तं प्राक् (पृ. ६ पं. ७) तेषां नव नामानि गणितानि " कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च " (पा. ४-३-१०४) इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे श्री नागेशभट्टेन-^१ १ आलम्बिः २ कलिङ्गः ३ कमल ४ रुचाभ ५ आरुणि ६ ताण्ड्य ७ श्यामायन. ८ कठ. ९ कलापीति, कलापि-
नश्च चत्वार शिष्यास्ते १ हरिद्रु २ छागलः ३ तुम्बरुः ४ उलपश्चेति, पुराणप्रमा-
णानुसारेण तित्तिरिवैशंपायनशिष्यः । गृह्योपोद्धाते प्रो० पी० वी० महोदयेन
वैशंपायनशिष्यस्य शिष्य उक्तः । तदधीताश्च सर्वाः शाखा यद्यपीदानीं नोपलभ्यन्ते
तथापि ये भेदा ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते ते कतिचिन्निर्दिश्यन्ते ताः शाखा आह चरणव्यूहे
चरकानां द्वादशभेदाः यथा-चरका आन्ध्रका. कठाः प्राच्यकठाः कापिष्ठलकठाः,
चारायणीया वारतान्तवीया श्वेता श्वेततरा औपमन्यवा. पाताण्डिनेया मैत्रायणीया-
श्चेति-मैत्रायणीया अपि मानवा वाराहा दुन्दुभा छागलेया हारिद्रवीयाः शामा-
यनीयाश्चेति पडभेदवन्तः. तत्र शामायनीयानां शामायनिमूलकत्वं प्रतिभाति शामा-
यनिश्चोदीच्यानां प्रधानस्तदुक्तं वायुपुराणे एकपट्टितमेऽध्याये—

“ शामायनिरुदीच्यानां प्रधानः संवभूवह ”

मध्यदेशप्रतिष्ठानार्मारुणिः प्रथमः स्मृतः

आलम्बिरादिः प्राच्यानां त्रयो देशादयस्तुते ”

एवं तिसृषु दिशासु व्याप्रिमन्तस्ते चरकाः वैशंपायनशिष्याः । शामायनीया-
मैत्रायणीयान्तर्गता । महाभाष्योत्पत्तिसमये कठकलापशाखयोरधिकप्रसिद्धि-
रवगम्यते यतः “ अनुवादेचरणानाम् ” (पा. २-३-१०३) इति सूत्रे
कठकलापयोर्द्वन्द्वं कृत्वा ' उद्गात्कठकालापम् ' इत्युदाहृतवान् भगवान् पतञ्जलिः ।
तथा “ तेनप्रोक्तम् ” (पा. ४-३-१०७) इति सूत्रे ' ग्रामे ग्रामे कलापकं काठकं
च प्रोच्यते ' इत्याह तेन तदानीं कठकलापशाखयोर्व्यापकता संभाव्यते, मैत्राय-
यणीयशाखायां हारिद्रवा. छागलेयाश्च विद्यन्ते ते वैशंपायनशिष्यपरंपरायामायान्ति
तद्यथा वैशंपायनशिष्यः कठ कलापी च तत्र कठशिष्यः खाडायनो महाभाष्ये
वर्णितः । हरिद्रुः कलापिशिष्य इति (पा. ४-३-१०४) सूत्रकौमुद्यां स्पष्टमुच्यते
काशिकायां तु—

“ हरिहरेणां प्रथममन्तरादागतवृत्तम्
उलपेन चतुर्गेन कालापकमिहोन्मते ”

इति चत्वारः कलाभिषिक्त्या. प्रदर्शितास्ते मैत्रायणीयाः तथा स्तरान्ते
निरुक्तव्याख्याकारेण दुर्गेण हरिद्वीयस्य मैत्रायणीय-शान्तीयस्तमुक्तम् । मैत्रायणीयशास्त्रा व्याप्तिमती आसीदित्यर्थम् —

“ मयूर पर्वताच्चैव यात्रद्वर्जदेशत
व्याप्ता धायव्यदेशात् मैत्रायणी प्रतिष्ठिता ”

इति वेदविचार वचनमुद्धृतं गृह्योपोद्घाते शर्मण्यपण्डितभी प्रो. कावरमहो-
दयेन तथा तैत्तिरीयशास्त्रार्थमप्युल्लिखितं तत्रैव ।

“आन्धादि दक्षिणाग्नेयी गोदासागर आवधि
यजुर्वेदस्तु तैत्तिर्यो (र्य) आपस्तम्बो (म्बः) प्रतिष्ठितः
सखाद्रिपर्वतारम्भादिशां नैर्ऋत्यसागरान्
हिरण्यकेशिशाखा च पर्शुरामस्य सन्निधौ ”

एतत्शाखानामपि आद्ययजुर्वेदसंबन्धित्वेन पडशीत्यामन्तर्भावः महर्षि
याज्ञवल्क्योपलब्धस्यापरयजुर्वेदस्य तु पञ्चदश शाखाः शिष्यसंख्यया समभूवन्
तदुक्तं वायुपुराणे एकपठितमेध्याये—

“ याज्ञवल्क्यस्य शिष्यास्ते कण्व-वैधेय-शालिनः
मध्यन्दिनश्च शापेयी विदग्धश्चाप्य उद्दलः (२४)
ताम्रायणश्च वात्स्यश्च तथा गालव-शैशिरौ
आटवी च तथा पर्णी वीरणी सपरायणः ” (२५)

आभिः पञ्चदशशाखाभिः सह संयोजिता आद्ययजुर्वेदस्य शाखानां पडशीति.
संख्या महाभाष्योक्ता ‘एकशतमध्वर्युशाखाः’ संपद्यन्त इति संगतम् । अत्र प्रासं-
गिकत्वेनोद्धृतानामृक्सामथर्वणां शाखानां विचारो विस्तरभयान्न क्रियते.

एवमुक्तः शाखाभेदो व्यासकृतवेदविभागानन्तरमेव व्यास-
वेदविभागविचारः कृतवेदविभागो हि ब्रह्माज्ञया तदुक्तं वायुपुराणे पठितमेध्याये—

“ अस्मिन् युगे कृतो व्यासः पराशर्यः परंतप.
 द्वैपायन इति ख्यातो विष्णोरंशः प्रकीर्तितः
 ब्रह्मणा चोदितः सोऽस्मिन्वेदं व्यस्तं प्रचक्रमे
 अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदकारणात् ”

शिष्यनामान्युक्तानि तत्रैव—

“ जैमिनिं च सुमन्तुं च वैशंपायनमेव च
 पैलं तेषां चतुर्थं तु पञ्चमं रोमहर्षणम् ”

अत्र नामक्रमो व्यत्यासेनास्ति तथा चोक्तमग्निपुराणे—

“ प्रथमं व्यासशिष्यस्तु पैलो ह्यृग्वेद पारगः ”

इत्यादि पुराणान्तरेषु पैल—वैशंपायन—जैमिनि—सुमन्तिवति क्रमदर्शनात्—

वेदस्य एकत्वे याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

“ वेदोऽखिलो धर्ममूलम् ”

“ श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो० ” इत्येक वचननिर्देशः

सचैको यजुर्वेदनामा आद्यश्च तदुक्तं विष्णुपुराणे तृतीयांशस्य षष्ठेऽध्याये—

“ आद्य एको यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत्
 चातुर्होत्रमभूत्तस्मिन्नेन यज्ञमकल्पयत् ”

वायुपुराणे षष्ठितमेऽध्याये—

“ आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमितः
 पुनर्दशगुणः कृत्स्नो यज्ञो वै सर्वकामधुक् ”

ब्रह्माण्डपुराणे चतुस्त्रिंशत्तमेऽध्याये—

“ आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमितः
 एक आसीद्यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत्
 चातुर्होत्रमभूत्तस्मिन्नेन यज्ञमकल्पयत् ”

तथाऽग्निपुराणे पञ्चाशदधिकशततमेऽध्याये—

“ आशो वेदअतुप्पादः शनगाहमरांभित.

एक आसीद्यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् ”

कूर्मपुराणेऽपि एक आसीद्यजुर्वेद इत्यादि विष्णुपुराणवत् व्यवस्थास्ति सा तत एव ज्ञेया ।

वेदे हि मुख्यानि कर्माणि चत्वारि आध्वर्यवं हौत्रमौद्गात्रं ब्रह्मत्वं चेति तान्युक्तानि विष्णुपुराणे पष्ठितमेऽध्याये, ब्रह्माण्डपुराणे चतुर्विंशत्तमेऽध्याये, अग्निपुराणे च पञ्चाशदधिकशततमेऽध्याये—

“ आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्हौत्रं तथैव च

औद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वं चाप्यथर्वभिः ” इति

एवं विभक्तस्याद्यजुर्वेदस्य चत्वारो भागाः समजनिपत, तेषां नामानि कर्म-
मन्त्रानुसारेण परिकल्पितानि तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे चतुर्विंशत्तमेऽध्याये—

“ ततः स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं समकारयत्

हौत्रं प्र(प्रा)कल्पयत्तेन यजुर्वेदं जगत्पतिः

सामभिः सामवेदं च तेनौद्गात्रमकल्पयत्

राज्ञस्त्वथर्ववेदेन सर्वं कर्माण्यकारयत् ”

अयमर्थः—स जगत्पतिस्तत आद्य यजुर्वेदात्, ऋचः ऋग्यूपान्मन्त्रान्नु-
द्धृत्य—विविच्य (पृथक् कृत्वा) तादृशमन्त्रसमुदायात्मकम् आद्ययजुर्वेदभागं
नाम्ना ऋग्वेदमकारयत्, तेन ऋग्वेदेन हौत्रं होतृकर्म अकल्पयत् एवं सामभिः
परिज्ञातान् मन्त्रानुद्धृत्य पृथक् कृत्वा तादृशमन्त्रसमुदायात्मकमाद्ययजुर्वेदभागं
सामवेदं समकारयत् नाम्नेति शेषः । तेन सामभागेन औद्गात्रम् उद्गातृकर्मकल्पयत्
तथा पृथक् कृतेनाथर्ववेदेन तदाख्यभागेन राज्ञो राजसंबन्धीनि सर्वाणि कर्माणि
अकारयत् । यतस्त्रयो वेदा उद्धृतास्तेन ध्रुवेणावशिष्टेनाद्ययजुर्वेदेन आध्वर्यवं कर्म
कर्तव्यमिति स्थितं यथा श्रीभागीरथ्या गङ्गायाः सकाशादनेककुल्यानानुद्गारे सति
स्वल्पप्रवाहाया अपि भागीरथ्या गङ्गाव्यवहारस्तथाऽस्याप्याद्ययजुर्वेदव्यवहारोऽनु-
स्यूतो युक्त एव । तद्वद् आध्वर्यवं कर्म प्रधानं तदुपकारकाणि हौत्रादीनि कर्माणि
इति प्रधानस्य श्रेष्ठतया तत्साधकानां यजुषां सर्वोत्तमत्वेनाद्यवेदस्य यजुर्वेदसंज्ञा
संप्रतिपन्ना

स चायमाद्यो यजुर्वेदो यथावद्रूप एव समग्रो भगवता व्यासेन श्रीमते
वैशंपायनमहर्षये प्रादायि (दत्तः) स महर्षितु शिष्यपरंपरया वेदकल्पतरोः
शाखा वित्ताख्यामास । तत्

“ यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशान्महामतिः

वैशंपायन-नामासौ व्यासशिष्यश्चकार ह ”

इति विष्णुपुराणवचनादवगम्यते । इयं शाखानां सप्तविंशतिः संख्या, पूर्व
प्रदर्शिता ब्रह्माण्डपुराणोक्ता षडशीतिः संख्या च परस्परं विरुध्यते, तत्र षडशीति-
संख्यायां चरणन्यूहादीनि ब्रह्मणि प्रमाणाणि सन्ति. वायवीये च (६१) अध्याये—

“ वैशंपायन-गोत्रोऽसौ यजुर्वेदमकल्पयत्

षडशीतित्तु येनोक्तः संहिता यजुषां शुभाः

शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जग्रहुस्ते विधानतः

एकस्त्वत्र परित्यक्तो याज्ञवल्क्यो महावपाः

षडशीतिश्च तस्यापि संहितानां विकल्पकाः ”

इति स्पष्टमुक्तत्वाद् वैष्णवं वचनमात्रेयं च वचनं मुख्यशिष्यपरतया
प्रारम्भपरतया वा नेयमिति भाति अन्यथा भाष्योक्तसंख्यापूर्वभावः स्यात् सा च
संख्या वायवीयेऽपि ६१ अध्याये ।

“ शतमेकाधिकं कृत्वा यजुषां वै विकल्पकाः ”

तत्र शिष्यसमुदायान्तर्पाती गृहीतशाखो महावपा याज्ञवल्क्य एको गुरुणा
वैशंपायनेन परित्यक्तः स्वशिष्यपरिगणनायामनर्हः कृत इत्यर्थः । तदैविहं गृहीतना-
र्यविद्यामुवाकराद्यनेकग्रन्थान् प्रमद्विः परमगुत् श्रीमद्वयज्ञेश्वरशास्त्रिचरणैः । तथाहि

पुरा किल आद्य यजुर्वेदस्यान्यतमया शाखया समुपजात-जातकर्माद्युपनय-

नान्तसंस्कारो महर्षेर्वैशंपायनस्य भागिनियो दण्डकमण्डलूपलक्षित-
शुक्लजुर्वेदविम्बः

ब्रह्मचर्यः स्वयमप्रकटितप्रतापः प्रतापनिधिः सुवर्णशित्तरुमिव

श्रीयाज्ञवल्क्यः सर्वयजुषां निधानं स्वमातुलं भगवन्तं वैशंपायनमुपतस्ये, ततः

स्वल्पेन कालेन अनुपमविषया मेषयाऽविगतसकल-स्वशाखाध्ययनो महाप्रतापः

संबभूव, अयं कदाचित् स स्वासन्निधौ द्वादशावर्षिकस्य ब्रतत्याचरणाय गुरुरादिष्टा

निवरन् स्तवीर्ध्यानालोच्य श्रीवैशंपायनमन्युपेत्य निवेदयामास । भगवन् ! आज्ञापय

माभेतद् परीवादापनोदाय व्रतमाचरितुम् । अहमेव सकलं व्रतमाचरिष्यामि, किमे-
भिर्वराकैरिति, तदाकर्ण्य समुत्पन्नमन्युर्भगवान् वैशंपायनोऽभिहितवान् अलं त्वया
ब्राह्मणावमानिनाऽभिमानिना शिष्येण, यदधीतं मत्तस्तत्त्यजाश्विति,

सोऽपि किमहं निगीर्णमन्नमिव वमामीत्युपहासवादं वदन्, गुरुणा तथा-
स्त्विति प्रत्युक्तो यावद्विमतवांस्तावद्वाङ्मयं वेदज्योतिर्मूर्त्तं खादिराङ्गारकल्पं पुरस्ता-
द्भुवि विप्रकीर्णमपश्यत् स्वयं च न किञ्चित्सस्मार एवं याज्ञवल्क्यपरित्यक्तं कं च न
वेदभागं गुर्वनुज्ञया येऽगृह्णंस्ते तैत्तिरीया अभूवन् । अथ यजुषि प्राप्तुकामो महर्षि-
र्याज्ञवल्क्य उग्रेण तपसा सूर्यमुपासांचक्रे प्रसन्नाश्च भगवत आदित्यादयाव
यामानि यजुषि प्राप्तवान् । तदुक्तं वायवीये (६१) अध्याये—

“ ततो यानि गतान्यूर्ध्वं यजुष्यादित्यमण्डलम्
तानि तस्मै ददौ तुष्टः सूर्यो वै ब्रह्मरातये
अपरयजुर्वेदशाखा. अश्वरूपाय मार्त्तण्डो याज्ञवल्क्याय धीमते
यजुष्यधीयते यानि ब्राह्मणा येन केन च
अश्वरूपाय दत्तानि ततस्ते वाजिनोऽभवन् ” इति

इमानि यजुष्यधीयानाः काण्वादयः पञ्चदश ते याज्ञवल्क्यशिष्याः प्रथमं
शाखाविचारेऽभिहिताः । आद्ययजुर्वेदादपर एवायं सूर्यमण्डलादागतो मन्त्रभाग-
रूपो वेद इति स्पष्टं प्रतीयते तस्य प्राचीनवेदसमानतापादनेन स्वमातुलस्य वेदभा-
गमुद्भयतो वैशंपायनस्य मनसि अप्रियमुत्पादयितुमपरवेदस्य ब्राह्मणमाभिर्भावयां
चकारेत्युक्तं महाभारते शान्तिपर्वणि—

“ ततः शतपथं कृत्स्नं सरहस्यं ससंप्रहम्
चक्रे सपरिशेषं च हर्षेण परमेण ह
शतपथोत्पत्ति कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां शतमुत्तमम्
विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः ” इति

अयं पञ्चदशशाखोऽपरो यजुर्वेदः । एतेनापरवेदस्य सप्तदशशाखावादिन-
श्चिन्तनीयाः । ये तु अपरवेदस्य पञ्चदशशाखानां षडशीत्यामन्तर्भावं कुर्वन्ति ते

१ परीवादोक्तो वायुपुराणे “कार्यमामोदृषीणा न किञ्चिद् ब्राह्मणसत्तमाः मेरुष्टं समासाय तेस्तदा-
त्त्विति मन्त्रिनम् ॥ यो नोऽत्र सप्तरात्रेण ना गच्छेद् द्विजसत्तम स कुर्याद् ब्रह्मवर्ष्या वै समयो नः
प्रकीर्तितः ॥ ततस्ते सगणाः सर्वे वैशंपायनवर्जिताः प्रययुः सप्तरात्रेण यत्र संधिः श्रुतोऽभवद् ” इति.

महाभाष्योक्तसंख्याविरोधादुपेक्ष्याः । तथा विभक्तानां वेदानां प्रथमोभाग ऋग्वेद इति व्यवहारे तस्य प्राथम्यमुपपद्यते केचित्तु भाषास्वारस्याभिनिवेशिनः तत्तार- तम्येन ऋग्वेदस्य प्राथम्यं कृतकत्वं च प्रतिपादयन्तस्तदुद्भवसमयभेदं वर्णयन्ति । प्रमाणाधीनमतयः प्रामाणिकास्तु जगदात्महर्षिप्रदर्शितां विभागव्यवस्थामेव वास्तवीं मन्यन्ते.

युज्यते चैतत् यतो विभक्तेषु वेदेषु विभागसमये गायत्रीमन्त्राऽपोहिष्ठा, उदुत्यं जातवेदसम् इत्यादयो बहवो मन्त्राः समानानुपूर्विका यथावस्थिता गृहीता दृश्यन्ते. अतएव शाखानां भेदेऽपि केचिन्मन्त्राः स्वल्पेनापि भेदेन विनाऽनुभूयन्त- इति नाविदितं विदुषाम् । यदि सर्वे वेदाः पृथगुत्पत्तिमन्तः पृथगवस्थिता भवेयु- स्तदा तादृशानां बहूनां मन्त्राणां समानानुपूर्वी दुर्लभा पाश्चात्यसंग्रहे तु न्यूनतेति सुधिय एव विभावयन्तु.

अथ इदानींतनाः केचन कृष्णशुक्लभेदेन यजुर्वेदद्वयं मत्वा मैत्रायणीय- यजुर्वेदस्य शाखा शुक्लयजुर्वेदस्य वा कृष्णयजुर्वेदस्येति भ्राम्यन्ति तद्विषये शृङ्खलानुगविचारः न किञ्चित्प्रमाणमुपलभ्यते सर्वासां श्रुतीनां समानेऽपि प्रामाण्ये याज्ञवल्क्योपलब्धस्य अपरयजुर्वेदस्य औत्कृष्ट्यार्थं शुक्लत्वमिति मन्यमानैस्तद्वेदम- धीयानैः स्वसंतोषायान्यस्मै हेतवे वा समुद्भावितोऽयं प्रवादो गतानुगतिकतया प्रसृतः परिवर्तते व्यवहारे, तं व्यवहारं सत्यापयितुं मनेकत्र वैदिका विवदन्ते क्लिरयन्ति च तन्मुधैव. ये तु तत्प्रतिपत्तये—

“ शुक्लं कृष्णमिति द्वेधा यजुश्च समुदाहृतम्
शुक्लं वाजसनेयं स्यात्कृष्णं स्यात्तैत्तिरीयकम् ”

इति स्मृत्यन्तरवचनं पुरस्कृवन्ति तन् नाद्यवेदव्यवहागपक्षापाय दृढतरो हेतु तद्वचनस्य प्रायशोऽनुपलम्भेन निर्मूलत्वात् समूलत्वेऽपि तैत्तिरीयकशाखाया एव कृष्ण- त्वव्यवहारेण तदितरशाखात्मक—वेदस्याद्यजुर्वेदतयैव व्यवहारस्यौचित्यान् सर्वसाधारण- कृष्णत्वव्यवहारस्तु गङ्गलिकान्यायेन बोध्यः । नायं व्यवहारोऽपग्वेदाविर्भावात्पूर्व- काप्युपलभ्यते । अतएव ग्रन्थान्तरे प्राचीन—यजुर्वेद इति व्यवहृतम् । महाभारत टीका प्रयेन्ना सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण श्रीमन्नीलकण्ठस्वामिना हरिवंशस्य भविष्यपर्वणि चतुर्विंशत्यध्याय टीकायां ‘ आद्ययजुर्वेदिनाम् ’ इत्युक्तमुपलभ्यते.

अथाश्रयजुर्वेदान्तर्गताया मैत्रायणीयशाखायाः प्रामाण्येन ग्रहणां महत्प्रसङ्गे

समयविचारः

दृश्यते यथा वेदविचारनामकग्रन्थे निर्णयसिन्धौ जीवत्पितृक आढ-
विषये निर्णयामृते, संस्कारकौस्तुभे नान्दीआढप्रसङ्गे, कात्यायन-

सूत्रभाष्यादौ च । मैत्रायणीयशाखाया मंडेपु प्रथमा मानवा मानवमूत्रानुमागिगान्तेपां
सर्वे संस्कारा सुजेया यथा स्युस्तथा कर्तुं मानवगृहसूत्र भाष्यं विरचितं श्रीमदष्टावक्र-
देवेन स हि भट्टकुमारं व्याख्याकर्तारं निर्दिशति (पृ. १७-३) तथा (पु. २-१-२)
भाष्ये अन्यशब्दनिर्देशेनखण्डनं करोति ततोऽवगम्यते कदाचिदेनद् गृहस्य टीकान्तं
स्यात् । तद्वत् प्रो. श्रीकावगमहोदय उपोद्घाते लिखितवान् एकं वचनं यथा—

“ अष्टावक्रेण वक्रोक्त्या भाष्यमेतत्प्रकीर्तितम्
श्रौतसाम्यानुकारित्वाद्विस्पष्टीक्रियते मया ”

तेन निर्धार्यते यदेतद्भाष्यस्य व्याख्यापि वर्तते परं सा नोपलभ्यत इति विपादः ।
एतद्भाष्यप्रणेता भट्टाष्टावक्रदेवो द्वितीयपुरुषे—

“ शते पूर्णे तु वर्षाणामृतौ शिशिरसंज्ञके ”

इत्यालिखति ततोऽस्य कियान् समय इति नाध्यवसातुं शक्नुमः किमत्र शक-
कर्तुः शतवर्षपूर्तिरभिप्रेता आहोस्विदन्यस्य ? नतावदन्यस्य वक्तुं शक्याऽसंभवान् यदि
भाष्यकारवयसो मानमित्युच्येत तथापि प्रकृतानुपयोगि शककर्तुरन्तिमापि शतवर्षपूर्तिर्न,
तदधिकवर्षोपरिलिखिनस्य च संज्ञकपुस्तकस्य सत्त्वात् ततश्चेदमनुमातुं शक्यते यदि
वाधकं नायायात् शतशब्दो पञ्चदशवाची श—कारस्य पञ्चवाचकत्वात् त—कारस्यैकवा-
चकत्वादङ्कानां वामतो निवेशः । तथा च संवत्—वर्षाणां पञ्चदशके शतके पूर्णे शिशिरतौ
द्वितीयो भागः (पुरुषः) आरब्धो व्याख्येयतयेति १५०० संवत्स्रस्य सांप्रतम् ४८२
द्वयशीत्यधिकशत चतुष्टयी समपद्यत इति ख्रिस्तीयं पञ्चदशतमं शतकमेतद्भाष्यनिर्मा-
णाकालः प्रतीयते पराशरगृह्योपरि विश्वनाथनिर्मितं तु भाष्यं १६९२ तमे वर्षे लिखित-
मिति स्वयं दर्शयति यथा—

“ संवत्त्रयग्रहकलामितेऽब्दे चोत्तरायणे,
समाप्तिमगमद्भाष्यं माघे भूते सिते कुजे ”

इति गुजराती मुद्रालयाधिपतिना श्रीख्रिस्तीये १९१७ वर्षे मुद्रितस्य ४०३
पत्रेऽस्ति ततश्चाष्टावक्रः प्राचीनः । तदभिज्ञनाद्यवगमाय तु न किंचिदुपलभ्यते.

गृहसूत्रसमयः प्रायः क्लेशगरम्भ संभवति यतः स्वशाखामन्त्रान् प्रतीकस्त्वान् परशाखामन्त्रान् समग्रानादर्शयन्ति गृह्यप्रयोगः, ततो गृह्यसूत्राणि शाखावलम्बीनि शाखाश्च वेदविभागोत्तरमभूवन् वेदविभागो व्यासकृतः व्यासस्तु द्वापरांते इति सुप्रसिद्धं स्वीयान्तेवासिनो वैशंपायनस्य भागिनेयेन वैशंपायनादधीतं वेदं पण्डित्यजता श्रीयाज्ञवल्क्येनाविष्कृतं ब्राह्मणं वर्णितवान् महाभारते शान्तिपर्वणि व्यास, व्यासादीनां लोका-न्तरं गमनं तु नोपलभ्यते चिरजीवित्वात् परंतु भगवान् व्यासो भारतं युद्धं वर्णितवान् तदवधिस्तु दृष्टसंचारेऽस्य निर्विवादः । राजतरंगिण्याम्.

“ शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले (६५३)

कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः ।”

एवमुक्तम् । ततस्तु व्यानस्य पूर्वभावित्वमित्यत्र न कस्यापि विवादः एतावता व्यानसमयः क्षीस्तागम्भान्पूर्वं प्रायस्त्रिनहस्त्राधिको बोध्यः समुपष्टम्भकं चात्र सात्रनिकानां संशोधननिपुणानां गवेषणम् । ते हि 'चन्द्रगुप्तसभा' 'पुष्पमित्रसभा' 'पुष्पमित्रो-
यजते' याजका याजयन्ति इत्यादीनि महाभाष्यगतान्युदाहरणान्यत्राप्यत्र पुष्पमित्र-
राज्ये तदनन्तरं वा पञ्चश्लेः समयमनुमाय त्विस्तीयात्पूर्वं पञ्चदशमानानि परिस्पन्दन्ति.

युज्यते चैतद् आनन्दाश्रममुद्दिष्टं वायुपुगलौ ९९ आध्यायं श्लो. २९९ त.
३३७ श्लोकपर्यन्तमष्टपञ्चाशद्वाजाना वर्षाणि भारतोत्तरं परिगणितानि तानि विविदिषु
वेदनेत्र (२४६०) मितानि सम्पद्यन्ते.

तत्रान्त्यो नरपतिः पुष्पमित्रः स च पूर्वोक्तान् तित्त्नसम्पत्तान् पञ्चशतान्यदिष्ट
इति सिद्धः प्रागुक्तो व्याख्यतमय । एतेन वेदविभागसमयोपि तदधिकपरिमितो व्याख्यत
एव व्याख्यशिष्याणां पैलवैशंपायनप्रभृतीनां गुणोपदेष्टया न्यूनाति कतिचिद्वर्गदीनि न
पृथक् लिख्यन्ते.

वैशंपायनादधीतं वैशं पणित्यज्यादित्याङ्गवदो वेदमुपाज्जन्तो नरपैतृनिवन्धवन्म
नमयन्तु वैशंपायनादभूत इत्यधीदावानम् इत्थं च जनकमन्त्रानां श्रीमातृवन्धविजय-
यत्नं तु न वेनाह्वयन्ति न श्रीमीनामेवीरिगुणान्भूयन्त नोदधवन्त जनकस्य किन्तु
तद्गोत्रजन्य जनपदपदोदयस्यात्मनः, ततो धर्मवत् निमावत् भूमावत् वैशिष्ट्या-
दयो दत्तो जनपाः संहृता इति विष्णुपुराणे प्रतिहतं मतम् यति ह्यन्यत्रान्यत्र

१. कृष्णदेव रायसि मल्लिकार्जुन देवसे नमः नमः एतिसि विद्वत्पुरुषेण
भद्रोद्देश-१।-३

नोपतिष्ठेत्तर्हि महाभारतसमकालिकत्वं महर्षेयाज्ञवल्क्यस्य प्रतिभाति यदि सीरध्वजसम-
कालिकत्वं स्यात्तर्हि याज्ञवल्क्यमातुलवेशंपायनमहर्षेस्तद्गुर्वेदव्यासस्य च सीरध्वज
जनकपूर्वभावित्वं तत्समकालिकत्वं वा परिकल्पनीयम् तच्च पुराणेतिहाससंमतं स्यान्नवेति
विभावनीयं तद्वेषणानैपुण्यवद्भिः ।

इदं मानवगृह्यं वाराहगृह्यात्प्रथममिति अवधारयितुं वाराहगृह्यप्रस्तावनायां दर्शितं
कारणम् आर् एस् शास्त्रिमहोदयेन ततोऽधिकं कारणं सर्वसंस्कारेषु बहूनि मानवगृह्य-
सूत्राणि गृहीतानीत्यपि संभवति.

अस्मिन् कार्ये सहायार्थं मिलितानां कादिचान्तानां पञ्चानां क, ख, ग, घ, च,
संज्ञकानां पुस्तकानां समयादिकं तु सर्वमधो निर्दिष्टानुसारेण—

१ प्रथमं वे. शा. सं. ग. रा. श्रीमदमदावादनवासिनः पाठकोपाब्ध्यस्य
रामकृष्णशास्त्रिणः पुस्तकं तत् “संवत् १९६१ सन् १९०५ वर्षे इटावानगरे पण्डित-
प्रवरश्रीभीमसेनशर्मणा वेदप्रकाशनाम्नि मुद्रालये मुद्रितं भाषानुवादसहितं ” पुरुषंद्व-
यात्मकं शुद्धम् क संज्ञकम् ।

२ श्रीमदमदावादनवासिनः पाठकोपाब्ध्यस्य वे. शा. शं. रा. रा. रामकृष्ण-
शास्त्रिणः प्रथमः पुरुषः सप्तदशपत्रात्मकस्तदन्तिमे पृष्ठे “संवत् १८३६ ना वर्षे माघमासे
कृष्णपक्षे ३ त्रिथौ बुधवासरे लिखितं मोढज्ञाति चातुर्वेदिमशरपि(पी)ताम्बरेण ल(लि)खितं
पठनार्थं प्रयो(परो)पकारार्थं शुक्लश्री ५ शु. अंधरजित छे” इति लिखितं तथा द्वितीयः
पुरुषश्चतुर्दशपत्रात्मकस्तदन्तिमे पृष्ठे “इति मैत्रायणीये गृह्यस्य द्वितीयः पुरुषाख्यो भागः
समाप्तम् (:) श्रीरस्तु संवत् १८८३ कार्तिक शुद्ध १ शनौ अद्येशद(र)थाग्राममघे(ध्ये)
वास्तव्ये मोढज्ञाति शुक्ल ५ कृष्णजी शुक्लश्री ५ वि(वी)रेश्वर सु० शुक्लश्री ५ अंधरजी
कनीष्टप्रान्त दयालजी ल(लि)खितं ॥ आत्मपठनार्थं ” इति मिलित्वा ३२ पत्रात्मकं
पुस्तकं शुद्धम् ख संज्ञकम् ।

३ इदं श्रीमन्महामहिमश्रीगायकवाडनरेन्द्रश्रीमत्सयाजीरावमहाराज संस्थापित
विशाल संस्कृतपुस्तकालयस्याधिकारिणा श्रीविनेयतोषभट्टाचार्य महोदयेन प्रेषितम्
पुस्तकं विंशतिपत्रात्मकं सम्पूर्णं पुरुषद्वयं सुवाच्याक्षरं लेखनसमयरहितं प्रायः शुद्धम्
ग संज्ञकम् ।

४ इदं श्रीपीजप्रामनिवासिनो मोदजातीयस्य याज्ञिकावटङ्कस्य श्रीगोकलभाई-
सूनो ग. रा. ओच्छवलाल शर्मण पुस्तकं तच्च श्रीकृष्णदेशे सन् १८९७ वर्षे पेरी-
सन्नरनगरे प्रो. क्रावर महोदयेन मुद्रितम् तद्भाषया विस्तृतप्रस्तावनया समेतं पाठान्तर-
युक्तं चतुःषष्टिपत्रात्मकमतिशुद्धम् घ संज्ञकम् ।

५ इदं श्रीनासिकक्षेत्रे पञ्चवटीवास्तव्यस्य जानोरीकरोपनामकश्रीयज्ञेश्वर-
हमजस्य वे. शा. सं. ग. रा. श्रीमनोहरशास्त्रिणो यत्प्रथमः पुरुष एकचत्वारिंश-
त्पत्रात्मक तन् “संवत् १८८८ शके १७५३ वर्षे खरनाम संवत्सरे माघकृष्णाष्टम्यां
भृगुवासरे नागायणभट्टात्मजमोहभट्टेन कष्टेन लिखितम्” तथा यद्वितीय पुरुष षोडश-
पत्रात्मक तन् “शके १७२३ दुर्मती(ति)नामाब्दे श्रावण-कृष्ण ३ सौम्यवारेदं
(इदम्) पुस्तकं समाप्तम् । गंगानीरे चान्द्रावतीनगरे गंगाधरेण लिखितम्” इति
मिलित्वा नम्रपंचाशत्पत्रात्मकं पुस्तकं शुद्धं च संज्ञकम् ।

तेषामेव भाष्यपुस्तकानि क्रमेण कादिसंज्ञकानि—तेषां स्वरूपादि यथा—

१ क संज्ञकं पूर्वोक्त श्रीगमकृष्ण-शास्त्रिणः पुस्तकं केवलप्रथमपुरुषव्याख्या-
मात्रम् अष्टपञ्चाशत्पत्रात्मकम् १७३७ शके नासिकक्षेत्रे लिखितस्य प्रतिकृतिरूपम्
प्रायः शुद्धम् ।

२ ख संज्ञकं श्री. म. गा. पुस्तकालयस्य पुस्तकद्वयं तत्र प्रथमं नवपत्रात्मकम्
प्रथमपुरुषस्य चतुर्थखण्डव्याख्यावधिकं सुवाच्यं शुद्धं च तस्य लेखनकालस्तु
अपूर्णत्वान्नोपलब्ध, तथा तदीयमेव द्वितीयं पुस्तकमपि तत्स्थाने विनियुक्तं प्रायः शुद्धम्
द्वितीयपत्रमागम्य त्र्युत्तरशनपत्रात्मकं द्वितीयपुरुषस्य नवमखण्डपर्यन्तमपूर्णत्वाच्छ-
कादिग्रहिनमतिजीर्णत्वाद्नुमेय—शतद्वयवर्षसमयकं नदपि ख संज्ञकम् ।

३ ग संज्ञकं श्री. म. गा. पुस्तकालयस्य पुस्तकमुभयपुष्पव्याख्या—रूपं
नात्यशुद्धं संपूर्णं च पुस्तकसमानत्वेन कदाचित्प्रतिकृतिरूपेण संभाव्यमानं मयतिपत्रयुन
षष्टिपत्रं तच्च “शके १७६२ शर्वरीनाम संवत्सरे चैत्रमाने संगमनेरङ्गोपनामकेन
धांशकचक्रगणान्तर्गते जोशिप्रामवासिना महिषनिभट्टेन लिखितः” (पुरुष) एवमुभयत्र ।

४ घ संज्ञकम् श्रीमदोच्छवलाल शर्मण कृष्णदेशे ३० म० १८९७ वर्षे
पेरीसन्नरनगरे प्रो० क्रावर महोदयेन मुद्रितं यावन्मुद्रितं नावन् लघुद्वयं बहुषु नूत्रेषु

१ इदं केवल पत्रप्रेषणमात्रेण स्वयं याज्ञिकस्य हस्त-महोदयस्य प्रविष्टनाम स्वयं नेदेश्वरस्य
मोदजातीयस्य शर्मणा नदनुपकरणम् ।

“संवत् १६४२ वर्षे हेमन्तर्तौ पौषमासे कृष्णपक्षे प्रतिपत्तिथौ भृगुवासरे काशीवास्तव्य मोढझातीयआत्मपठनार्थम् ” तथा “संवत् १८२४ वर्षे आश्विनमासे शुक्ल-पक्षे द्वितीयायां तिथौ गुरुवासरेमोढझातीय शु० विशरामात्मज-कृष्णजी-सुत-वीरेश्वरात्मज-इयालजीलिखितं पुत्रपौत्रादि पठनार्थम् ” इत्यादिकमस्ति ।

मैत्रायणीयानां सर्वाणि कर्माणि मन्थनोत्पन्नेऽनावेव क्रियन्ते, तथाचारः ब्रह्मक्षत्रियेष्ववलोक्यते, तेन हेतुना तेऽपि मैत्रायणीयशाखावन्तो भवेयुरिति अनुमान-मुत्पद्यते, यथा कथंचिद् भवतु प्रायः मैत्रायणीयशाखिनोऽत्र गुर्जरेषु प्रमादाद्वा तादृश-कर्मकारयित्रभावाद्वा सायनाभावाद्धान्यस्माद्धेतोर्वा बहवः परशाखाश्रिता दृश्यन्ते, ते चेत् पुनः स्वशाखां प्रतिपत्स्यन्त इत्याशास्महे ।

एतच्छाखायाः कर्मग्रन्था आपाः पौरुषेयाश्च प्रायो नष्टप्राया इव न सर्वत्रोप-लभ्यन्ते तत्समये मानवगृह्यसिद्धिकरणेन शाखोद्धारं समारभ्य महान्तमुपकारभारमाह-वन्तः प्रजाविद्योदयवृद्धिभिच्छ्रन्तः श्रीमन्नरपतिप्रवराः श्रीमत्सयाजीरावगायकवाड-महाराजाः लुखिनो भवन्तु ।

अत्र कार्ये पुस्तकप्रदानादिना सहायं कुर्वता महाशयानां, निजपुस्तकमन्ये-माद्राक्षुरिति संगोपयितुं पत्रोत्तरदानेऽपि विभ्यतां परममहाशयानां च स्वशाखाहितमु-दागतां वा वर्णयितुमनेकजिह्वं विना नान्यः क्षम इत्यावेच विरमामि ।

पूर्वदर्शितपुस्तकाधारेण यथामति शोधितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे यदि कचिन् विषया-नवगमान्मतिमान्द्यान्मनुजधर्मतया प्रमादतो वा जानं स्वलितं क्षान्तव्यम् पण्डितप्रवै-रिति सप्रश्रयं भूयोभूय पार्थ्यते । यतः—

“ गच्छतः स्वलनं कापि भवत्येव प्रमादतः

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ”

इति निवेदयति मैत्रायणीयशाखी—

एतन्मिदं स्वहृदयेभनिधि भूमितेऽन्दे

१९८२ मार्गशीर्ष शुदि

पयदस्या भागुवासरे

विद्वद्वशंवदो

हर्षजीननुजन्तू रामकृष्णशास्त्री पाठकः

श्रीमन्मदावददुरनिवर्त्ती.

१ संनने श्रीमद्वक्त्रिकादिभिः भूमि नै० पुनः कचि लिखितानि वतम्ब दक्षिणस्थान मेरेवी न्गत् ।

श्रीमानवगृह्यविषयानुक्रमः

प्रथमः पुरुषः

अनुक्रमः	विषयः	पृ. पङ्क्तिः	विषयः	पृ. पङ्क्तिः
१	ब्रह्मचारि प्रकरणम्		नगनां स्त्रिय नेक्षेत ...	४ १२
व्रतारम्भ	१ ६		नानृतं वदेत्.	४ १६
उपनयनव्रतयोः पूर्वत्वे निर्णय	१ १५		उपहास पेञ्चन्यं च न कुर्यात्	४ १७
उपनयनव्रताद्यधिकारिनिर्णय	२ ५		गृहे उद्याने च न विहरेत्. ...	४ १८
व्रतानि.			अलंकारार्थं न वदेत्.	४ १९
अग्निस्त्योत्तरीयत्वम्.	२ २५		अभिमानेन विवादं न कुर्यात्.	४ २१
ब्राह्मणादिभेदेनाग्निभेद.	३ ३		गन्धमाल्यादि न धारयेत्.	४ २३
मुण्डनम्.	३ ५		स्त्रीसंस्पर्शनं वर्जयेत्	५ ५
नटाधारणम्.	३ ६		मधुमांसे वर्जयेत्.	५ १०
शिखाधारणम्	३ ७		यवक्षारादि लवणं च नाश्रीयत्.	५ १२
भिक्षाचरणम्.	३ ८		काम्यमैच्छिकं च स्नानं न कुर्यात्.	५ १६
अन्यालाभे आचार्यगृहे भोजनम्	३ १३		उदकमव्ये न गच्छेत्. ...	५ १८
दण्डस्वरूपम्.	३ १४		श्राद्धादौ दण्डवत्स्नायात्. ..	५ २२
वर्णभेदे दण्डभेदः	३ १४		समिदाहरणकाल	६ ६
सप्तमुञ्जमेखलाधारणम् ...	३ १५		कामनाविशेषे आर्द्रा समिद्.	६ ८
मुञ्जालाभेऽन्यनियमः	३ १६		कामनाविशेषे शुष्का समिद्.	६ १०
मेखलाधारणस्थानम्. ...	३ १८		अग्नेः परिसमूहनादि.	६ १३
आचार्यानुकूलवर्चनम्. .	३ १९		अत्राग्निशब्दार्थः	६ १६
आचार्यगृहकर्मकरणम्.	३ २१		संमार्जनसाधनम्.	६ १६
यद्यहम्येत तदाचार्याय दद्यात्	३ २३		समिदाधाने स्वाहाकारविचार	६ १८
आचार्याणामनेकत्वेदान निर्णय	३ २४		सुखविमर्शनमन्त्र	७ १२
आचार्यस्य शय्यामनयोर्नोप- विशेत्.	४ ७		कर्णविमर्शनमन्त्र .. .	७ १३
वस्त्रं नोपयुज्येत. .	४ १०		चक्षुःपादादिविमर्शनमन्त्रविचार	७ १५
रथं नारोहेत्.	४ १०		हृदयदेशमारम्यमन्त्रजप	७ १६

विषयः	पृ. पङ्क्तिः	विषयः	पृ. पङ्क्तिः
शिरःप्रभृत्यङ्गमार्जनविचारः	७ २०	राजन्यवैश्ययोर्मन्त्रनिर्णयः	१२ १३
प्रातरग्निकार्यविचारः ...	८ ६	सप्रणवव्याहृतिगायत्र्या ब्रह्म-	
संध्योत्तरमग्निकार्ये निर्णयः ...	८ ९	मुखत्वम्.	१२ १७
अथ प्रथमपुरुषद्वितीयः खण्डः ९-१		तत्संबन्धिशास्त्रार्थः ...	१२ १८
अथोपन्यासशास्त्रार्थः ...	९ ३	सर्वेषां मन्त्रवक्ता ब्राह्मणः ...	१२ २९
संध्याकर्तुरेव कर्माधिकारः ...	९ ८	ब्राह्मण एवोपनेता.....	१३ १
संध्यामुपास्ते इत्यस्यार्थविचारः	९ १२	ब्राह्मणादीनां गायत्रीभेदकारणम्	१३ ९
संध्यामित्यत्र द्वितीयाविचारः	९ १४	अर्घ्यदाने मन्त्रनिर्देशः	१३ १६
संध्येतिकर्मेनामधेयं कालो वा	९ १२	एवं प्रातस्संध्या. ..	१३ २३
उपास्तेरर्थविचारः ...	१० ७	प्रातरिष्टन्नितिविशेषः	१३ २४
सायंसंध्याविधिः	१० १४	प्रातर्नाग्निकार्यमिति मतान्तरम्	१४ ८
प्रागस्तमयादितिनियमः	१० १६	ब्रह्मचर्ये द्वादशादिवर्षाणि	१४ ११
केचिदुत्तरत इच्छन्ति .	१० १७	ब्रह्मचर्येऽधिकारी. .	१४ १४
गृहस्य पूर्वोत्तरविचारखण्डनम्.	१० १९	शूद्रस्य नोपनयनम् ...	१४ १९
शुचिदेशविचारः ...	१० २३	ब्रह्मचारिशब्दार्थः ...	१५ १६
निपद्य, पदतात्पर्यवर्णनम्	११ ४	स मुण्डादित्रिविधः .	१४ १९
संध्याकर्तव्यताप्रकारः	११ ८	मलज्जुशब्दार्थः	१४ २०
राजन्य वैश्यकर्तृकावाहन उह-		अबलशब्दार्थः ..	१४ २१
विचारः	११ १५	चरितव्रतस्य फलम् ...	१४ २३
मन्त्रत्रयेणार्घ्यदानम्. ...	११ १८	एवंकृतानुष्ठानस्नातकस्य कर्मणि	
मन्त्रयोजनानिर्णय . .	११ २०	गार्ह्ये चाधिकारः	१४ २४
तत्र दावष्टकृत्वो गायत्रीनपः	११ १९	प्रतिवेदं द्वादशाब्दव्रतमिति	
राजन्यवैश्ययोस्त्रिष्टुब्जगतीनप	११ १९	केचित्.	१५ ६
सप्रणवव्याहृतिक्वजपनिर्णय	११ २४	वेदग्रहणान्तं व्रतम्.	१५ १०
प्रणवाद्यभिधेयदेवनोपामना-		वेदार्थं ज्ञात्वा गां कारयेत्	१५ १४
विचारः	१२ ४	आचार्यमर्हयेत्.	१६ ९
राजन्या फलम्. ...	१२ ५	नेष्टिकस्य न समावर्त्तनम्.	१६ १४
संध्योऽपि नित्यं च. १२ ६		कृतममावर्त्तनस्य ग्नातकाधिकारः	१६ १७

विषयः	पृ. पङ्क्तिः	विषयः	पृ. पङ्क्तिः
कृतविवाहस्याधानेऽधिकारः ..	१६ १८	स्थूलास्थूलधर्म प्रायश्चित्तम्....	२३ १९
समावर्तनप्रकारः १७ ६	महापापे प्रायश्चित्त निर्णय ...	२३ २१
स्नातकस्य वस्त्राधानम्.	... १७ १६	महापातकिनो वस्त्रादिनिर्णयः	२४ १
अञ्जनविधिः १७ २१	महापातके देहत्यागादि प्रा० ..	२४ १०
हिरण्यधारणविधिः १७ २४	महापातके तपश्चरणं न देहत्यागः	२४ २०
छत्रगन्धमात्यधारणविधिः १८ ६	श्रावणीनिर्णयः २५ ९
वैणवदण्डविधिः १८ ७	उपाकर्मशास्त्रार्थः २५ ११
उपानत्परिधानविधिः १८ ९	स्वाध्यायविचारः २५ ११
शोभनवेषविधिः १८ ११	उपाकर्महोमविचारः २६ ११
गुर्वाद्यनुज्ञया स्वगृहगमनम्	... १८ २०	उपाकर्मअग्निनिर्णयः २६ ११
अथ स्नातकनियमाः		उपाकर्महोममन्त्राः २६ १४
उपदाटगतिनिषेधः १९ ६	लिङ्गच्युत्यासोहः	२६ १५
मलिनवस्त्रसंसर्गनिषेधः १९ ८	स्विष्टकृद्धिचारः २६ १६
रजस्वलासंसर्गनिषेधः १९ ९	सावित्रीजपप्रकारः २७ ५
मात्रादिगुरुदुरुक्तिनिषेधः ...	१९ १०	अनुवाकाध्ययननिर्णयः	... २७ ११
अस्थाने शयनादिनिषेधः .	१९ ११	ब्रह्मणे दक्षिणादानम्.	.. २७ १६
गान-शुष्कवाद-नृत्यनिषेधः	१९ १६	स्वाध्यायविचारः २७ २०
परकृतक्रियावैक्षणादिनिषेधः	१९ २०	अनध्यायनिमित्तानि.	.. २८ ४
स्नातकस्य यागादि	१९ २२	मन्वाद्युक्ताश्चानध्यायाः २८ १८
हुतशेषादिभक्षणनिर्णयः	२० ४	उत्सर्गविधिः २८ १९
स्नातकव्रतलोपे प्रायश्चित्तम्.	२१ ११	गृहे उपाकर्म.	.. २८ २६
स्नातकस्य त्रिविधत्वम्.	२१ १५	उत्सर्गकालेयत्ता. २८ २६
रहस्यप्रायश्चित्तम् २१ १८	उत्सर्गमन्त्राः २९ १२
प्रायश्चित्तमन्त्रनिरूपणम्.	२२ ५	उत्सर्गान्तरध्ययनम् २९ १३
निषिद्धाचरणेषु प्रायश्चित्तम्.	२२ ८	उत्सर्गोत्तरकालेऽनध्यायाः	.. २९ १५
अभोज्यान्नभोजने प्रायश्चित्तम्.	२२ १३	तत्र प्रतिपदाद्यनध्यायाः २९ १५
अक्षिस्पन्दनादौ , ,	२२ १९	पुनरनध्यायकथनहेतुः २९ २१
यूपस्पर्शस्नानगमनादौ प्रा०	२२ २४	ब्राह्मणादीनां दिवाध्ययनम्....	३० ५
मनुचितप्रायश्चित्तहोमनिर्णय	२३ १२	अङ्गानां वेदवदनध्यायाः	३० ८

विषयः	पृ. पङ्क्तिः	विषयः	पृ. पङ्क्तिः
पात्र्य ब्राह्मणानां वैषुवतादिभेदः ३० १९		दक्षिणाग्निस्थाने प्रौगाकृति—	
रुद्रादीनां भुक्ता नक्तं चाध्ययन-		कौसितखननम्.... ३७ १८	
निषेधः ३० २४		गार्हपत्यस्थाने अग्निप्रज्वलनम्. ३७ २४	
गवादिसमीपे गानाध्ययननिषेधः ३१ १३		द्रव्यानादेशे आज्यम्. ३८ ६	
शुनाशीर्याद्विषणां दिवाध्ययनम्. ३१ २४		यज्ञिय समिद्धोमः ३८ ८	
उपाकृत्योत्सृज्य च ज्यह पञ्चरात्रं		आपोहिष्ठीर्यैर्माज्जनम्. ३८ १३	
वानध्यायः ३२ १७		जातकमादिषु अग्निनिर्मन्थनम्. ३८ २४	
वेदारम्भे समाप्तौ च कालनियमः ३२ १८		स्वस्तिपूर्वं धानाना दानम्. ३९ १२	
अन्तरकल्पः ३३ ३		अन्तरकल्पाग्नि प्रवर्तनकर्मणोः	
अन्तरकल्पेऽधिकारिणः ३३ ५		सर्वेषामध्येतृणामधिकारः ३९ १५	
अन्तरकल्पव्याख्या ३३ ९		उपनिषच्छब्दार्थः ४० ६	
अन्तरकल्पस्य स्वाध्यायधर्मता-		उपनिषदर्हाः ब्रह्मचार्यादयः सप्त. ४० ११	
विचारः ३३ ११		सुचरितिमेषाविलक्षणादि. ... ४० १५	
आत्मघातनिषेधः ३३ २१		तीर्थशब्दार्थः ४१ ५	
स्वाध्यायोत्सर्जनप्रकारः ... ३४ ३		भार्याशब्दार्थविचारः .. . ४१ १०	
अर्हपञ्चमासोत्तरमुत्सर्गः ३४ १४		विवाहनक्षत्रविचारः ... ४१ २०	
उत्सर्गनिश्चयादिनिरूपणम् ३४ १६		धनादीनि पञ्च विवाहहेतवः ४२ ८	
अनुवाक्याध्ययननियमाः .. ३४ २१		तत्रान्यतमाभावे विवाहविचारः ४२ १३	
अपानमृ इत्याद्यनुवाकनपविचारः ३५ ८		कीदृशी कन्या परिणया ... ४२ २४	
जपेऽनुवाकप्रदर्शनम्. ३५ १२		पणिण्ये वर्णगोत्रप्रवरादि विचारः ४३ १३	
आचार्याणां पितृधर्मनर्पणम् ३५ १८		कन्यालक्षणानि ... ४३ १८	
आचार्यशब्दार्थः ३५ २१		कन्याया अट्टलक्षणबोधक—	
अन्नेवाग्निना मह पार्थस्येन वा		लोष्ठग्रहणपरीक्षा. .. ४४ ५	
नर्पणाधिकारः ३५ २४		ब्राह्मादिधर्मनिरूपणम् . ४४ १२	
अन्नेनर्पणे व्यवस्था ३६ ४		शुल्कस्वरूपम्. ४४ १५	
श्राद्धशेषे ब्राह्मणभोजनम् ... ३६ ११		कन्यादानुप्रतिग्रहीतृमन्त्रकारोप-	
अग्निप्रवर्तनम्. ३७ ७		वेशननियमः ४५ २	
अग्निप्रवर्तनप्रकारः ३७ ११		ब्राह्मणधर्मोऽन्यामनस्थाननिर्णयः ४५ ७	
अन्तर्धर्मव्यवहारे गायत्र्यादि—		दर्मान्तरगणकाम्यपात्रदानमङ्गला-	
हस्तस्य स्थानम् ... ३७ १५		वेदनादिनिर्णय ४५ १६	

विषयः	पृ. पङ्क्तिः	विषयः	पृ. पङ्क्तिः
ब्राह्मे ददामि प्रतिगृह्णामीति		तत्र मथिताग्निप्रणयनम्. ...	१४ १०
त्रिर्वाच्यं शौलके सकृत् ...	४९ २३	निर्मथ्याग्नौ संज्ञादिविषयो...	
कन्यादानेऽधिकारिनिर्णय ...	४६ ७	विवादः ...	१४ १२
शौलके दातृप्रतिगृहीतृवचनविशेषः	४६ १९	दर्भासननिवेशादिविधिः ...	१९ १०
सावित्रमन्त्रादि शास्त्रार्थः ..	४६ २१	वासःपरिधापनोत्तर होमादिः	१६ २१
विवाहे पठितव्या अनुवाकाः	४७ ६	आकृत्ये इत्यादि होमः	१७ २२
विवाहाङ्गभूतो मधुपर्कः	४८ ९	उपयन्तुर्ब्रह्मचर्यरक्षणम्.	१८ १६
तत्रत्विगादि षण्णां निर्णयः....	४८ ६	नामप्रश्नोत्तरं हस्तग्रहणम्. ..	१८ २१
मधुपर्के कालनियमः .	४८ ११	मन्त्रगणनपः ...	१९ १६
प्राकरणिकाप्राकरणिकार्हण		अम्भारोहणविधिः	१९ १९
शास्त्रार्थः	४८ १४	चतुरग्निप्रदक्षिणं लाजहोमश्च.	६० ७
जीवत्पितृकृत्य मधुपर्कग्रहणे		कर्मसन्निपातक्रमनिर्णयः ...	६१ ३
शास्त्रार्थः	४९ ७	लाजानिष्पादनादि ...	६२ १३
मधुपर्के कांस्यपात्रविधिः	४९ १६	कन्यामात्रेऽतिदिष्टायै वा	
मधुपर्कप्रकारः	४९ २०	वासोदानम्. ...	६२ १९
मधुपर्के पदार्थक्रमः	५० १०	मन्त्रजपपूर्वकं कन्यासनहनम्.	६२ २१
शूद्रकर्तृके वामपादप्राथम्यम्	५० २०	शूर्पादीतिकर्तव्यता ...	६३ १०
मधुपर्कपात्रोद्घाटनादि	५० २२	भ्रातृकर्तृकं लाजादानम्.	६४ १८
मधुपर्कविशेषस्य सुहृदादि		दम्पतिकर्तृकलाजाहोमादि. ...	६४ ३०
प्रतिपत्तिः	५१ १९	होमप्रकारः.....	६५ १९
मधुपर्कान्ते ब्राह्मणभोजनविचारः	५१ २०	भर्तृमन्त्रपाठः	६५ १९
पञ्चङ्गं पायसं वा परिकल्प्यम्	५१ २९	समिदाधाने स्वाहाकारशास्त्रार्थः	६६ १३
युगापेक्षया पशोर्लक्षगानुत्सर्गौ.	५२ १४	यव सक्तु दध्यवदानम्. ...	६६ १६
मधुपर्कोत्तरमङ्गाभिमर्षः	५२ १८	आधारकर्तव्यकर्तव्यविचार ...	६६ २२
अत्र न्नानादिपूर्वत्वे मतभेदः	५२ २१	प्रेक्षकाभिमन्त्रणम्. ...	६७ ११
अविधवागानादि विवाहक्रमः	५३ ६	विवाहोत्तर पितृगृहे केशवेश-	
विवाहहोमे देवताधिकार्यादि-		करणम् ...	६७ १२
शास्त्रार्थः	५४ ३	दम्पत्योरेकपात्रभोजनविधिः	६८ ९
म्यण्डिलं चतुरस्र वस्तुलं वा		भर्तृगृहगमनार्थं रथादियोजना.	६९ १४
तत्संस्कारश्च.	५४ ९		

विषयः	पृ. पङ्क्तिः	विषयः	पृ पङ्क्तिः
रथचक्राभिमन्त्रणं रथारोहणं च. ६९	१८	ब्राह्मणभोजन फलानि दक्षिणा. ७९	१३
रथारोहणे मन्त्रजपः	७० १४	अत्र जातकर्मणि च होमाग्नि-	
रथगतिनियमः	७० १९	निर्णयः	७९ १६
मार्गे स्थलविशेषे मन्त्रजपादि. ७०	२०	पुत्रे जाने दानादिनिर्णय ...	८१ ८
मार्गे नद्यादौ विशेष. ...	७१ १३	आज्यहोमविचार.	८१ १७
नावा तरणे मन्त्र विशेषः	७१ १७	कर्णजपस्तनपानादिनिर्णयः	८२ ३
रथस्य शय्यादिदूषणे तत्रैव होमः		दशम्या रात्रौ नामकरणम्.	८३ ६
कार्यः	७१ १९	कन्यापुत्रयो नामप्रकाराः ...	८३ १०
रथाङ्गभङ्गादावग्निविषयकः		देवतादिनामनिषेधः...	८३ २३
शास्त्रार्थः....	७२ ९	अथ नवनीताभ्यङ्गादि.	८४ ११
वधूवरयोरथपार्थक्यादि.	७२ १९	अथादित्यदर्शनादि.	८५ ८
ग्रामप्रवेशसमयनिर्णयः ...	७२ २२	अथ ब्राह्मणभोजनादि. ...	८६ २
रथगृहयोर्मध्ये मार्गाच्छादनम्.	७३ १६	अथान्नप्राशनम्.	८७ ८
गृहप्रवेशमन्त्रोऽग्निपुरस्कः प्रवेशश्च	७३ २१	पञ्चमे षष्ठे वा मासि गन्तव्यपेक्षया.	८७ १०
नक्षत्रदर्शनं तन्मन्त्रश्च.	७४ २०	अन्नप्राशनविधिः ...	८७ १२
द्वितीयदिनस्थालीपाकः	७५ ११	तृतीयवर्षे चौरुविधिः .	८८ १२
हुतशेषप्राशनम्	७५ १३	चौले उदगयनादिविचारो होमश्च.	८८ १४
अपरान्हेपिण्डपितृत्यज्ञः	७५ १७	चौलवद्गोदानं षोडशे वर्षे ...	९० १६
पत्न्या ब्रह्मचर्यम् ...	७५ २२	श्वश्रुलवने मन्त्रोहः .	९० २१
पत्न्यै गृहाधिकारदानम्.	७६ १५	सप्तमे नवमे वोपायनम्. ..	९१ २
दंपत्योरैकत्र शयने मन्त्रजपः	७६ १७	वस्त्रदानम् ...	९१ ६
परस्परशरीरस्पर्शः	७६ २१	नामधेयप्रश्नादि.	९१ १२
ऋतौ गर्भाधानमन्त्राः	७६ २३	मौञ्जीग्रहणम्.	९२ ८
तृतीये गर्भमासेऽरण्याहरण-		दण्डकृष्णाजिनदानम्. ...	९२ १६
शास्त्रार्थः	७७ ५	अश्वमारोहणम्. ...	९३ ४
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तकरणं तच्छा-		सावित्री कथनविचार.	९३ ८
स्त्रार्थश्चः... ..	७७ २	मेधाकामस्य सावित्रीदाने विशेष.	९३ ११
अष्टमे फलस्नानम्.	७९ ८	भिक्षाचरणमात्रादेः	९३ १८
फलहारारोपणम्. ...	७९ ११	अथाग्निकी दीक्षा.	९४ १०

विषयः	पृ. पङ्क्तिः	विषयः	पृ. पङ्क्तिः
अथाश्वमेधिकी दीक्षा.	९९ १८	भैक्षचरणविचारः....	१०३ १५
तत्र कर्तव्यानि कर्माणि.	९९ २१	इति प्रथमपुरुषानुक्रमः	
तत्रोपस्थानादिविचारः ..	९६ १४	मङ्गलाचरणम्	१०५ ४
त्रैविद्यकदीक्षाविचार.	९६ २१	द्वितीयपुरुषोक्तकर्मसंगतिः	१०५ १४
त्रैविद्यकदीक्षाकालनिर्णयः...	९७ ३	श्रौतकर्माधिकार	१०५ १७
चातुर्होत्रकी दीक्षा.	९७ ७	तत्र प्रासंगिकः षण्ढस्याध्ययनो-	
तत्कालनियम.	९७ १०	द्वाहस्मार्तश्रौतकर्माधिकारवि-	
होतृभेदेऽनुवाकहोमभेद.	९७ १२	चार.	१०५ २०
दीक्षाविधिक्रम.	९७ २४	औद्वाहिकानेः शालाग्निकरणम्	१०६ ३
ब्रह्मचर्यकालानुकरया	९७ २६	सएवौपवसथ. गृह्यकर्मणियोज्य.	१०६ ९
उपनयनविधिवर्षम्.	९८ १६	प्रेतपिता शालाग्निं कुर्वीत	१०६ ७
केनवपनस्तानाञ्जनादि	९८ २०	पितरि जीवति स्थालीपाकमहा-	
वस्त्रपरिधानविधि	९८ २४	यज्ञेप्वनधिकार.	१०६ ११
चूडान्नेष्वन्वारम्भाभाव	९८ २६	पित्राविभक्तस्यास्त्यधिकारः	१०६ १५
वटोर्हस्तग्रहणेऽनेके पक्षा.	९९ ८	प्रेतपितृविषयक शास्त्रार्थ	१०६ १७
ब्रह्मचारिहृदयारम्भेण मन्त्रजपादि	९९ १७	प्रेते पितरि पुत्रेण किं कार्यम्	१०७ ५
कटिदेशे वस्त्रग्रन्थिवन्धो नपुंसक-		आशौचे जागरणम्	१०७ ९
वर्जम्.	९९ २१	आधानकालकथनम्	१०७ १५
मन्त्रजपकर्तृविचार	१०० १९	आश्रयराहित्ये दोष.	१०७ १९
दैर्घ्यादिदण्डविचार	१०० २१	अविभक्तानां सपिण्डी कृत्वा-	
अश्मास्थापनविचार	१०० २४	विभागेऽधिकार.	१०८ २
आचार्येऽरोचं स्थानम्.	१०१ १५	विभक्तस्य पर्वण्यधिकारः .	१०८ ५
गायत्र्यादौ राजन्यायधिकार-		जौद्वाहिकेऽनौ कर्मविचार	१०८ ८
विचार.	१०१ १६	परमतस्वण्डनम्	१०८ १३
गायत्र्युपदेशकालनिर्णयः	१०१ २३	अपरमतस्वण्डनम्....	१०८ १८
वरदानशास्त्रार्थ	१०२ १५	जौद्वाहिकशालाग्न्योरेकवि-	
मेधाकान्तस्य विरोधः	१०२ २१	भक्त्यनन्विचार.	१०९ १४
वेदाध्ययनमङ्गलोद्देशः	१०३ ७	शालाग्न्यौपवसानिकनोदन्मादे-	
		कर्मविचारः	११० १०

विषयः पृ. पङ्क्तिः

संस्कारविषयकः शास्त्रार्थः	११०	१५
तृतीया व्याख्याऽन्यत्रततइत्यस्य	१११	२
अपरमतेनप्रेतपितृकविषयकोऽर्थः	१११	२०
जीवत्पितृकस्य शास्त्रार्थः....	११२	२
तत्त्वण्डनम्	११२	१०
उद्वाहोत्तरशालाग्निकरणवैश्वदेवा-		
दिकर्मविचारः	११२	२१
औद्वाहिकाग्निमत एकादशेहनि		
शुद्धिः	११३	३
जीवत्पितृकस्य शालाग्निकरण-		
विचारः	११३	८
औद्वाहिकाग्न्युत्सादे शास्त्रार्थः	११३	११
प्रेते पितरि शालाग्निकविचारः	११३	१४
स्तानोत्तरं सारणिकजागरणादि-		
कर्म	११३	२२
अवकाशस्योपप्युपार्थत्वे मन्था-		
दिनिरूपणम्	११४	८
सायमर्थत्वे च मन्थादिविचारः	११४	१५
हिरण्येतिमन्त्रेणावसेचनविधिः	११४	२१
द्वितीयो विधिः	११५	१५
क्रव्यादाग्निनयनम्	११५	१६
क्रव्यादे त्रेताग्निसंवन्धः . .	११५	१७
निधानविधिः	११५	१८
तत्र मन्त्रादियोजना ..	११६	८
नर्त्तनमन्त्राव्यावा पदमार्जनम्	११६	१७
अग्न्यायननशब्दार्थादि	११७	४
अग्निमन्त्रादिशब्दा ११७	१७	
अन्यकृतव्याख्यानदर्शने-		
शास्त्रार्थः	११८	४

विषयः पृ. पङ्क्तिः

औद्वाहिकशालाग्निकविचारः	११९	९
मन्थनकालिकमन्त्रविचार .	१२०	२२
गवादिदक्षिणा	१२१	११
आवसस्याग्निस्थापनविधिः	१२२	२
स्थण्डिलपरिष्करणं तद्वक्षणं च	१२२	४
वेद्या मानविचारः ...	१२२	९
लक्षादिहोमविशेषे मानविशेषः	१२३	७
खण्डार्थवेदिखरादिनिरूपणम्	१२३	१३
मृतपितृकविषयकशास्त्रार्थः	१२४	६
पूर्णमासी पूर्वाग्राह्या ...	१२५	८
चतुर्दश्यामुपक्रम्य पर्वणि प्रधान-		
विधानं वा	१२५	१९
पवित्रोत्पत्तिपूर्वकस्थालीपाक-		
श्रपणम्	१२५	२१
तण्डुलावपनादौ तण्डुलस्वरूप-		
विचारः	१२६	९
घृतेन नवनीतेन वाभिघार्यो-		
त्तरत उद्वासनम् ..	१२६	१५
परिसमूहोत्तरदर्भपरिस्तरण-		
प्रकाशः .	१२६	२१
अग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मासनादि-		
निर्णयः .	१२६	२६
अग्नेरुत्तरतःस्रुगादि प्रयुनक्ति	१२७	११
तृष्णी स्थालीपाकस्य पर्यग्न्यादि	१२७	२०
पत्न्याद्याज्यावेक्षणकर्तृत्वादि-		
विचारः	१२८	७
तृष्णीभिध्महोमोत्तर चरुसचाग-		
दिनिरूपणम्	१२९	५
केचिदित्यादिप्रयोगकथनम्	१२९	८

विषयः	पृ. पङ्क्तिः	विषयः	पृ. पङ्क्तिः
आज्यभागनिर्णयः ...	१२९ २०	नवयज्ञाकरणे दोषः ...	१३७ ६
युक्तोवहेत्याद्यग्नियोजनादि—		। षट्सु मासेषु आज्ययणं पशु-	
नक्षत्रयागाः ..	१२९ २३	यागश्च.	१३८ ४
तुचि सुवेण संपृश्य मेक्षणेन—		पशुयागे मन्थाग्निः	१३८ १२
स्थालीपाकावदानम् ...	१३० २०	पाकयज्ञपदार्थक्रमः .	१३८ १६
अग्नये स्वाहेतिहोमः .	१३१ १२	पशुयागे विशेषाः ...	१३८ २०
जयेत्यादित्रयोदशाहुतयः...	१३१ १६	पशोः पर्यग्निकरणादि.	१३९ ८
स्विष्टकृदुत्तरमभिधारणनिषेधः १३१ २०		संज्ञतपशोस्तूर्णामोक्षणादि. १३९ १४	
व्याहृतिहोमो रगनाविमोकश्च १३१ २४		आधारहोमोत्तर वपाहोम . १३९ २३	
आपोहिष्टियाभिर्माजर्जनम् १३२ ६		मज्ञतपशुमस्कारविशेषा .. १४० १२	
पूर्णपात्रदानम् ..	१३२ ८	पशुस्थालीपाकविधि . १४० २३	
बर्हिरनुग्रहरणादि ..	१३२ १३	स्थालीपाकाज्यभागविचार १४१ ६	
सायंप्रातर्होमदेवताकथनम्. १३३ ५		अनिरुक्तः स्विष्टकृत. . १४१ ११	
कालनियमनं यावज्जीवं होमश्च. १३३ ११		पाशुवन्धिकावदानम्. .. १४१ १४	
पौर्णमास्यमावास्यास्थालीपाक-		अङ्गाहुत्यनन्तरं जयाहोमः १४१ २५	
देवताद्यभिधानम्.	१३३ १४	पशुस्थालीपाके पशुरेवदक्षिणा. १४२ ५	
आश्वयुज्यानित्यस्थालीपाको-		स्थंडिलमारम्यपशुकर्मनिस्त्यपणम् १४२ ७	
त्तरमग्न्यादिस्थालीपाक १३४ १९		शरदि रुद्रदेवताकं शूलगव १४३ ६	
पृषातकशब्दार्थादिविचार १३५ ७		शूलगवविधिक्रमः ... १४३ ८	
गवा गृहाहुत्सर्जननिषेधः..... १३५ २०		अशृतस्य ग्रामानयननिषेधादि. १४३ १७	
घृतवद्वाभ्रणभोजनादिविधिः १३५ २३		एकानेकपशुविकारः ... १४३ २०	
वमन्ते शरदि च पर्वणि यवव्री-		शूलगवसंज्ञाविचारः .. १४३ २२	
हिस्थालीपाकः	१३६ ९	अयूपा. पाकपशव इत्येके..... १४४ २	
इदामाकस्थालीपाकविधिः ... १३६ १६		अशक्तौ पशुप्रत्याम्नायः . १४४ ११	
प्रथमजो वत्नोऽव्ययवे, पूर्णपात्रं-		आश्वयुज्या ध्रुवाश्वक्ल्प ... १४५ ७	
वस्त्राणे दक्षिणा. १३६ १८		तत्र ऋत्विक्स्वरूपम् १४५ १५	
हविःशेषभोजने द्वाभ्रण एवा-		ग्रामाह्विर्वेद्याहृतौतद्विधानम्. १४५ २०	
धिकारी. १३७ ३		आश्रहाय्यदा पयमि म्हा-	
		लीपाकः १४७ १०	

विषयः	पृ. पङ्क्तिः	विषयः	पृ. पङ्क्तिः
देवयज्ञ	१७३ १६	नैवेद्यदानप्रकारः	१८४ २२
भूतयज्ञः ...	१७३ २४	अर्द्धरात्रे गृहागमनम्	१८५ १४
सायंप्रातर्वह्निहरणम्	१७४ १६	ब्राह्मण तर्पणम्	१८५ २५
पितृयज्ञः .	१७५ ८	दुःस्वप्न शान्तिः	१८६ १०
मनुष्ययज्ञः ...	१७५ १४	अनर्थाशङ्काया शान्तिः ...	१८७ ७
अथ षष्ठीकल्पः .	१७६ ७	उत्पात शान्ति. ..	१८७ १३
अस्मिन्व्रते भोजनविचार. ..	१७६ २०	अमावास्यादौ मृत्पात्रभङ्गे	
स्थालीपाकस्तद्देवताश्च ...	१७७ २४	शान्तिः .	१८७ १८
षष्ठीदिने तद्विधानम्	१७८ १५	अर्चा दाह नाशपतन भङ्ग ग्रह-	
षष्ठीकल्पफलम् ..	१७९ ४	सनप्रचलनेषु शान्तिः .	१८७ २२
विनायकनामानि	१८० २	स्थाल्युपल-भञ्जने गौर्गा वाध-	
विनायकप्रकरणसंगतिः ..	१८० ८	येदित्यादौ शान्तिः	१८८ १७
विनायकाधिष्ठितचिन्तानि	१८० २०	मर्प-भये-भ्रावण्या शान्ति	१९० ५
विनायकाधिष्ठितानामनिष्ठानि	१८१ १५	तत्र मन्त्राः	१९१ १४
विनायकाधिष्ठित प्रायश्चित्तम्	१८१ २३	कपोते गृह प्रविष्टे शान्तिः	१९३ १२
तद्विधान च .	१८२ १७	पाडाहुत काम्य कर्म तन्मन्त्राः	१९५ १८
विनायकाधिष्ठितमूर्ध्नि निशायां		तत्कर्म सवत्सर कुर्यात्	} १९६ १०
तेलाहुतिः ...	१८३ १९	नैऋमेपाख्यम् ..	
पूर्वचतुष्पथे निगम (अरण्य)		अथ पाणिभाषिक सूत्रम्	१९६ १५
चतुष्पथे वा बलिदानम्	१८३ २१		
देवाः पदार्थाः ...	१८४ १५		

इति मानवगृहोविषयानुक्रमः

श्रीमैत्रायणीयमानवगृह्यसूत्रनाट्यम् ।

प्रथमः पुरुषः ।

प्रथमः खण्डः ।

अथ मानवगृह्यसूत्रप्रारम्भः ।

ॐ उपनयनप्रभृति व्रतचारी स्यात् ॥ १

अथ मैत्रायणशास्त्रीयगृह्यसूत्रभाष्यं लिख्यते—

यस्याः प्रसादान्मनुना शब्दशास्त्रमिदं कृतम् ।

सरस्वत्यूनानि कल्पयतु सा नः पातु सरस्वती ॥ १ ॥

‘ उपनयनप्रभृति व्रतचारी स्यात् ’ त्रिपदमिदं विधिसूत्रम् ।

उपनयनं व्रतवन्धस्तत्प्रभृति व्रतानि चरेत् । ‘उप’शब्दः समीपवचनः । नयते-
ल्युङन्तस्य भावे नयनम् । वेदग्रहणायाचार्यसमीपे नयनम् । उपनयनात्प्रभृति
उपनयनप्रभृति व्रतचारीति चरतेर्गत्यर्थात्ताच्छील्ये णिनिः । उपनयनात्प्रभृति
उपनयनप्रभृति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकलिङ्गमित्यर्थः । उपनयनप्रभृति व्रतानि
चरोदिति वक्तव्ये स्यात् व्रतचारी स्यात् । उपनयनादनन्तरं व्रतचरणशी-
लत्वसत्तामात्मानि संपादयेदित्यर्थस्त्वस्तेर्लिङन्तस्यार्थः । एतेन व्रताना-
मात्मसंस्कारार्थतामपि द्योतयति । तथा च व्रतस्नातकस्मृतौ च दर्शितः ।
आत्मसंस्कारमध्ये गणनात् । स्वयमपि ‘ एतेन धर्मेण द्वादशेत्युपक्रम्य
(१-२-६) ब्रह्मचर्यं चरत इत्यात्मसंस्कारार्थतां व्रतानां वक्ष्यति । अध्य-
यनार्थतामपि व्रतानां वक्ष्यति ‘ एतेन धर्मेण साध्वधीते ’ (१-२-७) इति ।

मार्गवासाः संहतकेशो भैक्षाचार्यवृत्तिः सशल्कदग्धः सप्त ।
मुञ्जां मेखलां धारयेदाचार्यस्याऽप्रतिकूलः सर्वकारी ॥ २ ॥

ननु चोपनीतस्याध्ययनेऽधिकारादुपनयनं पूर्वं वक्तव्यं पश्चादध्ययन-
व्रतानीति गम्यते । सत्यं गर्भाधानादिपूषनयनान्तेषु संस्कारेषु पितुरधिकारः ।
'योगधर्मेण इति । अध्ययनव्रतेषु स्वयमधिकारो 'गुरुपदिष्टेषु तु' तस्मा-
द्भिन्नाधिकारत्वात्पूर्वं वोच्यतां पश्चाद्वा को विशेषः । नैतत्सारं भिन्नाधिकार-
त्वेऽप्येकत्र द्रव्येषु द्रव्याणां समावेशाद्यः पूर्वभावी संस्कारः स पूर्वो वक्तव्यः
स्यादित्युपनयनं तावत्पूर्वं वक्तव्यमिति न्याय्यम् । सत्यम् । उपनयनमेवाऽत्र
पूर्वं सूत्रयितुमुपक्रान्तम् । यतो जातपुत्रस्य जातकर्मादिपूषनयनान्तेषु पितुरधि-
कारः । तदनुज्ञया वाऽन्यस्य कस्यचित् । गर्भाधानमपि लब्धभार्यया स्वयंपेक्षं
स्त्र्यादिव्यत्यासं जपतीत्यादि । भार्या चोद्वाहोक्तेन विधिना 'भार्या विन्दते'
(१-७-३) इत्यादिना भवति । भार्यावेदने चाधीतवेदोऽधिक्रियतेऽचल-
व्रतश्च तथा च वक्ष्यति 'एतेन धर्मेण द्वादशचतुर्विंशति । (१-२-६) रिति
उपक्रम्य 'स्नात्वा स सर्वं विन्दते यत्किञ्चिन्मनसेऽप्यसीति'—ति गार्हस्थ्यं प(पा)रि-
व्राज्यं वा यत्किञ्चेति । मनुनाऽपि षट्त्रिंशदाब्दिकमित्युपक्रम्य 'अविप्लुत-
ब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेदिति' (म० ३-२) वसिष्ठेनापि 'चाविप्लुत
ब्रह्मचर्योपसंकेतमावसेदिति' । 'अतोऽधीतवेदो भार्या विन्दत' इति स्था-
पितोऽध्ययनाद्युपनयन-पर्यन्तेष्वेकोऽधिकारीति । तस्मादुच्यते प्राग्व्रतेभ्यः
पितुरधिकारो व्रतादौ तु स्वयमिति । उपनयनप्रभृतिगृहणात् प्रागपि वेदस्या-
रम्भाद्गतचारी स्यादिति गम्यते । तच्च प्रागध्ययनारम्भाद्भैक्षचरणं नास्तीति
वृद्धैरयुक्तमुक्तम् ॥ १ ॥

इदानीं व्रतान्युच्यन्ते

मृगविकारो मार्ग, मार्ग वस्ते इति मार्गवासाः । औणादि-
कोऽमुन्यप्रत्ययः । मार्ग वासो यस्येति वा इदं चोत्तरीयं वास इत्यौपचारिकं
वास इव वासः । मुख्ये हि वासस्त्वे मार्गस्योत्तरीयत्वेऽभ्युपेते द्विवस्त्रता स्यात्
ततश्च 'द्विवस्त्रोऽत ऊर्ध्व' मिति (१-२-१७) विरुध्येत । स्मृतौ तु विशेषः

यदेनमुपेयात् तदस्मै दद्याद् बहूनां येन संयुक्तः ॥ ३ ॥

‘कार्णारौरववास्तानि चर्माणीति’ (म० २-४१) । व्रतचारी स्यादिति सामान्यविधिः सर्वत्राऽधिकृतोऽत्र प्रकरणे—तेन मार्गवासाः स्यात्संहतकेशः स्यादिति परिसमापनीयं वाक्यम् । संहतकेशः संहताः कृन्ताः केशा यस्येति यद्वा संहताः संगता जटीभूताः केशा यस्येत्युभयमप्येतत्प्रमाणम् । तृतीयोऽपि पक्षोऽस्ति ‘शिखाजट’ (१-२-६) इति वक्ष्यति, मुण्डः शिखाजटः सर्वजटो वेति । भैक्ष्याचार्यवृत्तिः—भिक्षाणां समूहो भैक्षं, भैक्षं चाचार्यश्च भैक्ष्याचार्यो तौ वृत्ती यस्य स भैक्ष्याचार्यवृत्तिः । भैक्षवृत्तिश्च स्यादाचार्यवृत्तिश्च स्यादित्यर्थः । भैक्ष्याऽलामे वा आचार्याद्वृत्तिः । वृत्तिशब्दस्य व्यर्थता यदोभयं नियम्यते तदा वाक्यभेदः स्यात् । इदमेव युक्ततरं व्याख्यास्यामः । नन्वाचार्यानुवर्तकत्वं वक्ष्यति च ‘आचार्यस्याप्रतिकूलः सर्वकारी’ति । स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तम् ‘अलामेऽप्यन्यगेहानां’मित्यादि (म० १-१८४) । सशल्कदण्डः सह त्वचा दण्डः स्यादित्यर्थः । ‘ब्रह्मणो वैल्वपालाशां’वित्यादि स्मृत्यन्तराद्विशेषः । सप्तमुञ्जां मेखलां धारयेत् । मुञ्ज शब्दः शरमुञ्जमाह । ‘मुञ्जाभावे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तक वल्चजै’रिति तेन सप्तमुञ्जा शरमय्येव न पुनर्दर्मवीरणानाम् । सप्तमुञ्जामिति सप्तानां मुञ्जानां विकारः सप्तभिर्मुञ्जैर्वा निर्वृत्ता या तां विभृयात् कटिदेशे, स्यादिति वर्त्तते तेन धारयतेर्विधिप्रत्ययोऽनुवादः सार्थकं पुनर्वचनमनुवादः । आचार्यस्याप्रतिकूलः । अप्रतिरोद्धा गुरोः स्यादित्यर्थः । अलीकनिर्वन्धवर्जोति यावत् । सर्वकारी सर्व मृदुदकाहरणादि यत्कृत्यमाचार्यस्य गृहे तत्कारी स्यादनाज्ञातोऽपि सर्व प्रेयकर्म कुर्यात् ॥ २ ॥

यदेनमुपेयात्तदस्मै दद्यात् ॥ यद्धनं पित्रादेर्निधिलाभाद्वा ब्रह्मचारिणमुपनयेत्तद्धनं तस्मै आचार्याय दद्यात् बहूनां येन संयुक्तः—बहुशब्दोऽनेकोपलक्षणस्तेन द्वयोरपि येन संयुक्तः स्याद्बहूनामाचार्याणां येनाचार्येण व्यापारसंबन्धेन युक्तस्तस्मै एव दद्यात् । न विभज्य सर्वेभ्य इति परिसंख्यानार्थं वचनं कामचारप्राप्तेः ॥ ३ ॥

नास्य शय्यामाविशेत् ॥ ४ ॥ न सञ्चलयेत् ॥ ५ ॥ न
 गन्धमागोहेत् ॥ ६ ॥ नानृतञ्च वदेत् ॥ ७ ॥ न मुषिताऽस्त्रियं प्रेक्षेत
 ॥ ८ ॥ न विहागार्थो जल्पेत् ॥ ९ ॥ न रुच्यर्थं किञ्चन
 भक्षयेत् ॥ १० ॥

‘नास्य शय्यामाविशेत्’ अस्यान्तर्गम्य शय्यासने पातिसिद्धे
 न विनियोगः । उपवेशनप्रतिषेधात्म्येनस्य सामर्थ्यात्पतिषेधः उपवेशनो-
 त्पत्तिरिति नोक्तं नहि उक्तान्यभिप्रेयन्ति । अस्य महामादस्यशय्यावेश-
 नप्रतिषेधोऽस्योपवेशनप्रतिषेधमात्रमनोपलक्षणार्थमपि ॥ ४ ॥

न शरत्प्रयोगः । ‘न रथमागोहेत्’ अस्म्येति नातुवर्त्तते रथप्रदहनं
 न च शरत्प्रयोगः अपि ॥ ५ ॥ ५ ॥

‘न सञ्चलयेत्’ अत्रियं प्रेक्षेत’ मृगिणो मृगिताः पौरुषैतत्तत्त्वं नयेत्यर्थः ॥
 न सञ्चलयेत्’ अत्रियं प्रेक्षेत’ मृगिणो मृगिताः पौरुषैतत्तत्त्वं नयेत्यर्थः ॥
 न सञ्चलयेत्’ अत्रियं प्रेक्षेत’ मृगिणो मृगिताः पौरुषैतत्तत्त्वं नयेत्यर्थः ॥
 न सञ्चलयेत्’ अत्रियं प्रेक्षेत’ मृगिणो मृगिताः पौरुषैतत्तत्त्वं नयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न सञ्चलयेत्’ अत्रियं प्रेक्षेत’ मृगिणो मृगिताः पौरुषैतत्तत्त्वं नयेत्यर्थः ॥
 न सञ्चलयेत्’ अत्रियं प्रेक्षेत’ मृगिणो मृगिताः पौरुषैतत्तत्त्वं नयेत्यर्थः ॥ ९ ॥

न सञ्चलयेत्’ अत्रियं प्रेक्षेत’ मृगिणो मृगिताः पौरुषैतत्तत्त्वं नयेत्यर्थः ॥
 न सञ्चलयेत्’ अत्रियं प्रेक्षेत’ मृगिणो मृगिताः पौरुषैतत्तत्त्वं नयेत्यर्थः ॥
 न सञ्चलयेत्’ अत्रियं प्रेक्षेत’ मृगिणो मृगिताः पौरुषैतत्तत्त्वं नयेत्यर्थः ॥
 न सञ्चलयेत्’ अत्रियं प्रेक्षेत’ मृगिणो मृगिताः पौरुषैतत्तत्त्वं नयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न सञ्चलयेत्’ अत्रियं प्रेक्षेत’ मृगिणो मृगिताः पौरुषैतत्तत्त्वं नयेत्यर्थः ॥

न सञ्चलयेत्’ अत्रियं प्रेक्षेत’ मृगिणो मृगिताः पौरुषैतत्तत्त्वं नयेत्यर्थः ॥

सर्वाणि सांस्पर्शिकानि स्त्रीभ्यो वर्जयेत् ॥ ११ ॥ न
मधुमांसे प्राश्नीयात् क्षारलवणे च ॥ १२ ॥ न स्नायादुदकं
वा भ्यवेयात् ॥ १३ ॥ यदि स्नायादृण्ड इवाप्सु प्लवेत ॥ १४ ॥

‘सर्वाणि सांस्पर्शिकानि स्त्रीभ्यो वर्जयेत्’ संस्पर्शः संप्रयोगः संस्पर्श-
निमित्तानि सांस्पर्शिकानि स्त्रीभ्यः ह्यर्थं यानि स्त्रीसंस्पर्शोत्पादकानि स्त्रीवर्णेन
काव्यश्रवणं ह्यभिधानं ह्यवयवः स्तनकक्षानितम्बोरुवदनचक्षुरादेरीक्षणं
नृत्यगेयादीनि च वर्जयेत् । स्त्रीभ्य इति पञ्चमी वा संस्पर्शभावानि कण्डूयनो-
द्धर्तनादीनि कारणप्रतिषेधेन गृहीतस्य संस्पर्शनस्य कार्यस्य प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

‘न मधुमांसे प्राश्नीयात्क्षारलवणे च’ मधुमांसक्षारलवणानीत्येक-
स्मिन् समासे क्षारलवणशब्दः कर्मधारयत्वेन मन्दधीभिराशङ्क्येत तत्र क्षारस्य
यवक्षार गुड सर्जिकादेः प्रतिषेधो न स्यात् लवणस्य च सैन्धवस्येत्येतत्समा-
सद्वयं कृतम् । अपर आह साहचर्यज्ञापनाय समासद्वयम् । तेन यत्र मांसप्रतिषेध-
स्तत्र मधुनोऽपीति यथोपव(स)त्त्वशने मांसप्रतिषेधाद्राजन्यवैश्ययोरर्थान्म-
द्यप्रतिषेध इति ॥ १२ ॥

‘न स्नायात्’ नित्यकाम्य यादृच्छिकानां स्नानानां प्रतिषेधोऽयम् ।
न स्नायाद्यधनिमित्तजस्येति युक्तम् । ‘उदकं वाभ्यवेयात्’ नेति वर्तते वा
शब्दस्य चकारार्थत्वात्तेनायमर्थः । उदकं च नाभ्यवेयात्-उदकमध्ये च
तरन्वाऽर्तन्वा न गच्छेत् । यदा त्वभ्यवेयात्तदा स्नानकाले उदकसमीप-
माचमनार्थं गच्छेदित्यर्थः । वा शब्दश्चशब्दस्यार्थः ॥ १३ ॥

‘यदि स्नायादृण्ड इवाप्सु परिप्लवेत’ यदि वा स्नायात्स्नायाद्वे-
त्यर्थः । विकल्पो व्यवस्था वा । श्राद्धादौ दण्ड इवेति मलापकर्षमुद्धर्तनादि न
कुर्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ केचिदत्र खण्डसमाप्तिं कुर्वन्ति ।

प्रागस्तमयान्निष्कस्य समिधावाहरेद्धरिण्यो ब्रह्मव-
र्चसकाम इति श्रुतिः ॥१५॥ इमं स्तोममर्हत इत्यग्निं
परिसमुह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्यैधोस्येधिषीमहीति समिध-
मादधाति, समिदसि समेधिषीमहीति द्वितीयाम् ॥१६॥

‘प्रागस्तमयान्निष्कस्य समिधावाहरेत्’ समिदाहरणस्य
कालनियमार्थं वचनम् । ‘हरिण्यो ब्रह्मवर्चसकाम इति श्रुतिः’ हरितवर्णे शामे
समिधो ब्रह्म वेदस्तस्य तत्त्वावबोधो वर्चस्तेजो धर्माधर्मप्रकाशकत्वाद्वर्चसः ।
तत्कामस्य प्रशस्त इति श्रुतिग्रहणं गोचरार्थमात्मनः । अथवा हरितवर्णे
पीतवर्णे ते च स्वभावशुक्ले पीते भवतो नतु विलम्बे, ते हि शुक्ले श्यामे
भवतः तथा च स्मृत्यन्तरम् आर्द्रमन्नकामः पुष्टिकामस्तेजस्कामो वा, ब्रह्म-
वर्चसकाम उपवाताम् । उपवातां हि स्वभावशुक्लामित्यर्थः ॥ १५ ॥

‘इमं स्तोममर्हत इत्यग्निं परिसमुह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्यैधोस्ये-
धिषीमहि इति समिधमादधाति । समिदसि समेधिषीमहीति द्वि-
तीयाम्’ समूहनमन्त्रलिङ्गात् तेन तूष्णींकरणं पर्युक्षणपरिस्तरणयोः । परिसमू-
हनं संमार्जनं हस्तेन समूहिन्या वा । अग्निशब्दोऽग्निसमीपवचनोऽत्र नह्यग्नौ
संमार्जनादि संभवति पर्युक्षणेनोपशाम्येताऽग्निः परिस्तरणं दह्येत । स्वाहाकारं
केचिदिच्छन्ति समिदाधाने । सायं प्रातश्च जुहुयात्तौभिरग्नितन्द्रित इति वाक्ये
जुहोति शब्दात् । अनुवादोऽसौ । तत्राऽप्युत्पत्तिवाक्ये समिदाधानं चेत्यादधाति
प्रयोगः । तस्माद्यथा हविरग्नौ प्रक्षिपति जुहोतीत्युच्यते । एवं समिदाधाने
प्रक्षेपसामान्याद्धोमशब्दः । कथं तर्हि शाकलहोमे तत्राप्यादध्यादित्युत्पत्ति-
वाक्यमस्ति ग्रहयज्ञे च कावार्ता । एवं तर्हि यत्रोत्पत्तिवाक्ये जुहुयादिति
श्रुतं तत्र काष्ठैरप्यनदनीयैर्होमः । ग्रहेभ्य एकैकस्मिन् समिधो जुहुयादर्का-
दीनामित्युत्पत्तिवाक्यम् । आधानेऽपि कचिद्वचनात्स्वाहाकारो भवति ।
यथा इत्येस्ताभिस्तिसृभिः स्वाहाकारान्ताभि रादधाति ईति ॥ १६ ॥

अपो अद्यान्वचारिषमित्युपतिष्ठते ॥१७॥ यदग्ने तपसा
तपो ब्रह्मचर्यं मुपेयमसि। प्रियाः श्रुतस्य भूयास्मायुष्मन्तः
सुमेधस इति मुखं विमृष्टे ॥१८॥ भद्रं कर्णेभिः शृणु-
याम देवा इति श्रोत्रे अभिमृशति ॥१९॥ भद्रं पश्येमा-
क्षाभि र्यजत्रा इति चक्षुषी ॥२०॥ स्थिरै रङ्गै स्तुष्टुवा ५
सस्तनूभि र्यशेम देवहितं ५ यदायु रित्यङ्गानि ॥ २१ ॥
इह धृतिरिह स्वधृतिरिति हृदयदेशमारभ्य जपति ॥२२॥
रुचं नो धेहीति पृथिवीमारभते ॥ २३ ॥ त्र्यायुषं
जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषमगस्त्यस्य त्र्यायुषम् । यद्देवानां

‘अपोऽद्यान्वचारिष (रिष) मित्युपतिष्ठते’ लिङ्गात् । यदग्ने
तपसा तपो ब्रह्मचर्यं मुपेयमसि प्रियाः श्रुतस्य भूयास्मायुष्मन्तः
सुमेधस इति मुखं विमृष्टे’ मुखान्वर्शनं पाणिना । भद्रं कर्णेभिः
शृणुयाम देवा इति श्रोत्रे अभिमृशति । श्रोत्राभिमर्शनमृक्पादेन दक्षिणेन
पाणिना दक्षिणं श्रोत्रं पूर्वपश्चादुत्तर मुभाभ्यां मुभयो र्वा सह द्वितीयेन पादेन
चक्षुषी तथैव उत्तरेणार्द्धचर्चनं शिरःप्रभृतीन्यङ्गानि ॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥

तथैव ‘इह धृतिरिह हृदयदेशमारभ्य जपति’ हृदयदेशं चित्त-
देशमारभ्येत्यर्थः ॥ २२ ॥

‘रुचं नो धेहीति पृथिवीमारभते’ पाणिना सामर्थ्यान्नह्ननारभ्य
पृथिवीं केनचिदासितुं शक्यते ॥ २३ ॥

त्र्यायुषं जमदग्नेरिति भक्षणा शिरःप्रभृतीनामङ्गानां संस्पर्शः ।
आपोहिष्ठीयाभिरिति समुदायात्करणविभक्तिरेकतमेत्यस्य च युगपदधिकरणव-
चनंतस्तिष्ठुभिर्ऋग्भिः सकृन्मार्जनम् । अथ वा आपोहिष्ठेन त्र्यृचेन मार्जनमिति
सिद्धे यदापोहिष्ठीयाभिरिति बहुवचनं तन्मार्जनत्रयं प्रत्यृचं बहुवचनाद्भ्रम्यते

ज्यायुषं तन्मे अस्तु ज्यायुषमिति भस्मनाह्वानि सःस्पृश्या-
पोहिष्ठीयाभिर्मार्जयते ॥२४॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ने पुनरापोहिष्ठीयो यावत्य इत्यनेनैकवाक्यता युक्ता. उत्पत्तेर्भेदात्तथागत्रापो-
हिष्ठीयकरणकं मार्जनम् इतश्च तु तेजःपरिशेषणमापोहिष्ठीयजपः । मार्जने
तु कर्तृविशेषणमिति नैकवाक्यता । अथ कथं प्रातरग्निकार्यं यस्मात्प्रागस्तमया-
ग्निष्क्रम्य समिधावाहरेदिति वचनात्सायमेव स्यात् । उच्यते सन्ध्योपासना-
दुत्तरकालमग्निकार्यं सामर्थ्यादिह लभ्यते । यद्यत्पूर्वं पठति तदज्ञापयति
प्रातरप्यस्तीति समिधा प्रातरेवाहरिष्यति । कथं पुनः सन्ध्योत्तरकालमग्नि-
कार्यमुच्यते सन्ध्योपासनं समिदाहरणं च प्रागस्तमयान्निष्क्रमणं सन्ध्योपा-
सनार्थं समिदाहरणं च तन्त्रेण सम्यध्यते यतो गृहेऽग्निकार्यं बहिःसन्ध्या
प्रागस्तमयान्निष्क्रान्तो नानुपासितसन्ध्यो गृहं प्रविशेत् । इतरथा समिधा-
वाहरेदिति त्रयात्तस्मादनुसूत्रणादेव न्याय्यादनुक्तमपि प्रातरग्निकार्यं स्यात् ।
श्रक्रमसूचनादसमाससूचनादर्थग्रहीतसूचनादपठितं परमतं गृह्यते ह्यविरुद्धम् ।
तथा स्मृत्यन्तरं ' सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रित ' इति ॥ २४ ॥

इति पूरणव्याख्याने प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

१-३, ० घ. । २ आपोहिष्ठीयं जपतीत्यनेन. ग० । ४ दिवासमिधौ ग० ।

५ अनुक्रम ग० । ६-७, ० घ. सूत्रार्थं कोविदातु सायमेवाग्निकार्यमाह सूत्रान्तरं दर्श-
नात् । तथा चापस्तम्बः ' सायमेवेत्येके ' इति । सायं प्रातः क्रियमाणे तूपन्यासा-
नामसंबन्ध प्रलापात् । इति ग पुस्तकेऽधिकम् ।

द्वितीयः खण्डः ।

ॐ अथ संध्यामुपास्ते ॥ १ ॥

ॐ 'अथ संध्यामुपास्ते' अथ शब्दोत्र सन्ध्योपासनप्रक्रियोपन्या-
मार्थः । सन्ध्याशब्दः प्रक्रियार्थः । वच्यमाणं सन्ध्याप्रकरणमिति प्रतीयते
तेनैव प्रातस्तिष्ठन्नुत्तरतो ग्रामस्य पुरस्ताद्वा अन्यो (नयो) रतिदेशः ।
उपास्त इति लिङ्गुर्थे लेट् । स्यादित्यनुवृत्तेः सन्ध्याशब्दे एकस्मिन्प्रक्रियार्थे
कृते सन्ध्याप्रकरणसिद्धौ यद्वाक्यप्रकरणार्थमथ सन्ध्यामुपास्त इत्युपन्यस्यते
तद्ज्ञापयति यथा संस्कारा अनुपनीतस्य वृथा एवं सन्ध्याहीनस्य व्रतानीति
तदुक्तं च 'नानुतिष्ठति यः पूर्वा' मिति सन्ध्योपासिनः कर्मस्वधिकारः
स्यादिति वाक्योपन्यासप्रयत्नः । यद्वा अथ शब्द आनन्तर्ये आपोहिष्ठीया
अथेत्यानन्तर्यामिधायिना सन्ध्याज्ञतया बोधयति । यद्वा समुच्चयार्थोऽथ-
शब्दस्तेन प्रातःसन्ध्यावदग्निकार्यं सिद्धम् । अथ केयं सन्ध्या नाम किंचोपासन-
मिति कालविशेषः सन्ध्या । आस् उपवेशने तदा सन्ध्यायामुपविष्टः स्यादि-
त्यर्थः । अधिकरणसप्तम्यां द्वितीया समग्रसंध्याकालव्यापनार्था । यावन्म-
न्ध्यामुपासीतः स्यादित्यर्थः । अंधोपासनं विद्या गृह्यते । यावन्मन्ध्वं नवि-
तारं मनसि निवेशयेत् । मनो वा नवितरि । अधोपमृष्टस्याप्यास्तेः सकर्म-
कत्वात्कर्मापेक्षया द्वितीया तदा सन्ध्यामेव विषयान्तराद् अध्याहृत्य तेन
मनसा ध्यायेत् । अथवा नामधेयं सन्ध्या । यथा अष्टका दर्शपूर्णमासा-
वितिर्वेत् तदा सन्ध्यामुपासीत सन्ध्याकर्म कुर्यादित्यर्थः । किं पुनर्युक्तं काल-
वाची सन्ध्याशब्द इति वृमः । कुतः । नामधेयत्वे लक्षणाप्रसङ्गः । न च
मुख्ये संभवति लक्षणा युक्ता उपान्तेरपि ग्रन्थोऽर्थ उपवेशनमुपासनामा-
श्रितो भवति तत्र सन्ध्यामिति यदि कालाध्यनोगिति द्वितीया तदा नवितु
रुपासना । कर्मणि द्वितीया चेत् सन्ध्यामेव द्वितीयाभवन्ती-मुपासीत मनोहितेन

प्रागस्तमयान्निष्क्रम्योत्तरतो ग्रामस्य पुरस्ताद्वा शुचौ देशे
निषद्योपस्पृश्यापामञ्जलिं पूरयित्वा प्रदक्षिणमावृत्य 'आयाहि

हंदा सन्ध्या हि कालः सावित्रः स एव गविता गर्वस्य प्रगविता 'आन्मा सर्वं
देवस्यैतत्' श्रुतेः । ननु उपासनार्थं सन्युपवेशनं न लभ्यते तस्मादुपवेशनार्थं
एव युक्तः । स्मृती 'पश्चिमां तु समासीन' इति (म. २. ११०) वचनात् ।
उपास्ते समासीनः स्यादित्यर्थः । उपासना तु गवितुः । गायत्रीमन्त्रस्य विव-
चितार्थत्वात्स्यात् संवत्सरो वै गायत्री संवत्सरावगव एव मन्त्रेति सन्ध्यो-
पासनार्थतामुपास्ते । अत 'एवं प्रानस्तिष्ठन्निनि' (१-२-५) वच्यति ।
अथ सन्ध्यामिति कर्मनामधेयमेवाष्टकादिवत् । लंघनापि लोके दृश्यते
गङ्गायां घोष ईति । तेनायमर्थः सन्ध्याकर्मं कुर्वीतेति (अयमर्थः ?) आसिरालभे-
तिवद्द्रष्टव्यः । यथा पशुयागे यागाङ्गभूत आलभतिग्नूयते एवं सन्ध्याकर्मोङ्ग-
भूत उपासिः ॥ १ ॥

प्रागस्तमयान्निष्क्रम्योत्तरतो-ग्रामस्य पुरस्ताद्वा शुचौ देशे
निषद्योपस्पृश्यापामञ्जलिं पूरयित्वा प्रदक्षिणमावृत्य-आयाहि
विरजे देव्यक्षरे ब्रह्मसंमिते । गायत्रीं छन्दसां मातरिदं ब्रह्म
जुषस्व मे' इत्यावाहयति' तत्र प्रागस्तमयादिति निष्क्रमणे कालवि-
षयो गृहस्थस्य प्रादुःकृताग्नेर्निष्क्रमणं नेच्छन्ति । तत्र केचित् । उत्तरतो
ग्रामस्य पुरस्ताद्वेति दिङ्निग्रहः । ग्रामस्य ग्रामावयवस्य गृहस्येत्येके । गृहाव-
यवस्यापि प्रधानशालायां ग्रामावयवादित्यपरे तदसत् प्रसिद्धार्थपरित्यागे का-
रणाभावात् प्रागायतस्य ग्रामस्य पश्चादुत्तरा या दिक् सा गृहस्य पूर्वा यद्-
गृहस्य पश्चिमाऽपि सर्वग्रामस्योत्तरैवेति यो दोषः शब्दावगमे वा शब्दो विक-
ल्पे 'शुचौ देशे' इत्यतिशयादशुचावप्राप्तत्वात् । अशुचिप्रसङ्गश्चाग्नीन्ध-
नोदेः । स्वभावशुचावित्यपरे तदसत् प्रयत्नेन शुचिः स्याच्छुचिदेशासंभवे

विरजे देव्यक्षरे ब्रह्मसंमिते । गायत्रीं छन्दसां मातरिदं ब्रह्म
जुषस्व मे । इत्यावाहयति ॥ २ ॥ ओजोऽसीति जपित्वा कस्ते

शुचिदेशस्य निषद्येत्यनुवादः । उपस्पर्शनाङ्गत्वेन प्राप्तेः । आसनिर्वन्धना-
त्प्राप्ती प्रज्ञात्येत्याद्युपन्यसोविलक्षणार्थं तथा शुचौ देश इत्यपि । अथ वा
निषिद्ध-उपविश्य सन्ध्यामुपास्य इति प्रधानेन संबन्धः । प्रधानार्थत्वात्सं-
बन्धस्येति कनेत्यतः कलापस्य तथा च प्रातस्तिष्ठन् । एवं प्रातस्तिष्ठन्नित्याह ।
'अपानजलिं पूरयित्वा' अद्भिरिति सामर्थ्यात्संबन्धः । अपामिति
तृतीयार्थे विपरिणता षष्ठी । 'प्रदक्षिणमावृत्य' प्राङ्मुखेनोदङ्मुखेन वावर्तनं
कृत्वा तत्रार्थात्सावितारं अत्यावर्त्तयेत्प्राप्तेः । प्रदक्षिणमिति नियम्यते । ततः
सवितुर्ह्यसनेति कालमिति । इतरथा प्रदक्षिणमावृत्यापि पुनः प्राङ्मुखो
भवेत् । तत्राद्यष्टार्थमावर्त्तनं न च तद्युक्तं दृष्टे संभवति । सन्ध्यापि सवितुस-
काशे लक्ष्यते । मन्थ्या वृत्ते न वेति संशयापनुचये उदयास्तमये दिशमीकते
यतः । 'आयाही' त्यनेन भगवत्या गायत्र्या आवाहनं सिद्धान् सवितु-
मण्डले तु स्थितायाः । तत्र हि तस्याः स्थानमित्याचक्षते ब्रह्मवादिनः । अथ
कथं राजन्यवैश्ययोरावाहनं त्रिदश्रुद्धन्दां जगतीच्छन्दसामित्यूहः । अनूहो वा
वाग्वेशाय । अथैव वाक् मवोरिच्छदांसीति कृत्वा ॥ २ ॥

'ओजोऽसीति जपित्वा कस्ते युनक्तीति योजयित्वा ॐ
भूर्भुवः स्वस्तन्सवितुर्वरेण्यमित्यष्टौ कृत्वाः प्रयुङ्क्ते' ओजोऽसीति
जपित्वा गायत्रीं स्तुत्वेत्यथाङ्ग्यते । गायत्रीप्रकरणान्त्याख्यत्वात् । विवचि-
तार्थत्वे मात्रारा विक्रियमाणानुवादान् (?) । 'कस्ते' उक्तं च-अङ्कारपूर्वं
कस्ते युनक्तीति योजयित्वा गायत्रीमेवावाहनाभ्युक्तौ । ॐ भूर्भुवः स्वस्तन्म-
वितुरिति प्रत्यवप्रभृतीति इति करणेन स्वरूपतां धोतयति तेन प्रत्यवप्रभृतीनां
माहृतिगिष्ठा । उक्तं च 'एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकान् ।
सन्ध्ययो' गिति । 'इत्यावाहनाः कामा' इति शब्दः प्रकारार्थः । एवं
प्रकारा ये उक्ताः कामा इत्येते । इ' गायत्रीकल्पे । अष्टाष्टौकृत्वाः
प्रयुङ्क्ते गायत्रीं संमिता ब्रह्मचरकामस्येत्यादयः । उपानीतेत्यधिकारः ।

युञ्जत इति जगतिः वैशस्य ॥ ३ ॥ उदुत्यं जातवेदसमिति द्वे
निगद्य कस्ते विमुञ्चतीति विमुच्योदकाञ्जलिमुत्सृजति ॥ ४ ॥
एवं प्रातस्तिष्ठन् ॥ ५ ॥

वैश्वर्यो द्रष्टव्यस्तोनायमर्थः स्तुतितो यदि राजन्यवैश्ययोर्ब्राह्मण एवोपनयनादि
करोति नान्यस्तदुक्तम्—

‘प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्तेषां नेतराविति निश्चयः’ इति

तस्मादागमपाठो य एव तत्र प्रयत्नः कर्तव्यो न तु स्वबुद्ध्या पाठा-
न्तरकल्पना । सावित्री ब्राह्मणादिवर्णानां गायत्री त्रिण्डुवजगती च क्रमेण
‘गायत्रो वै ब्राह्मणस्त्रैण्डुभो राजन्यो जागतो वैश्य’ इति जपेदित्यु-
पासीनाधिकारान्मन्त्रप्रकाशयदेवनोपामितव्या । देवतालम्बनध्यानानुष्ठाना-
भ्यामो नैव मन्त्रावृत्ति विना । अतो देवतालम्बनमन्त्रत्यर्थं जपावृत्तिर्योजिमा ।
ततश्चोच्चारणद्वारा मन्त्रावृत्तिर्न साक्षान्मन्त्रस्य द्रव्यत्वान् । उच्चारणं जपक्रिया ।
एवं च प्रामेऽभ्यामे गुणविधिरष्टौ कृत्व इति । सावित्री होमे च प्रगावव्याह-
तिपूर्विका प्रयोक्तव्या इह दर्शनान् इति करणावन्निष्पन्ननिर्देशान्येतरग्राहोमिजपि
सावित्रीत्रिण्डुवजगत्यः ॥ ३ ॥

‘उदुत्यं जातवेदसमिति द्वे निगद्य कस्ते विमुञ्चतीति
विमुच्योदकाञ्जलिमुत्सृजतीति’ । निगदनमुच्चरणांशः मन्त्रज्ञान ।
ततश्चोपांशु गायत्री प्रयोक्तव्येत्यर्थादुक्तं भवति । कस्ते विमुञ्चतीति विमुच्य
गायत्री तरया एव योजितत्वात् त्रिण्डुवजगत्यां उदकाञ्जलिमुत्सृजति ।
उदकपूर्या(णां)ञ्जलिरुदकाञ्जलिः । पूर्वपदप्राधान्यम् । उत्सृजति गच्छाद् गृही-
तरय एत्यमोः । उत्सृजेतं पूर्वपदार्थः (रय)स्यादित्यर्थः । एवं चोदकपूर्याञ्जलिना
जप(पि)भव्यम् ॥ ४ ॥

‘एवं प्रातस्तिष्ठन्’ मन्त्राभ्यासपानीति वाक्यशेषः । प्रातरेव निवृत्त
नायमिति नियमार्थस्तिष्ठन् शब्दस्तेन च नायनानीन उपान्ते । प्रोक्त-
स्थानमेव प्रयत्नितव्यमित्युक्तेनाह । गच्छतः मन्त्रेताञ्जलिनिर्देशोत्सृजनेन-

एतेन धर्मेण द्वादशचतुर्विंशतिः षट्त्रिंशतमष्टाचत्वारिंशतं वा
 वर्याणि यो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा ब्रह्मचर्यं चरति मुण्डः
 शिखाजटः सर्वजटो वा मलज्जुरबलः कृशः स्नात्वा स सर्वं

उति गम्यते । अथ चोक्तं निषयोपविश्येति निपूर्णः सदिरुपवेशनमाह याग्नियो-
 वान्योऽग्न्युग्र निरीदेदित्युपविशेदित्यर्थः एवमिति पूर्वोक्तविधिं निर्दिशति
 किं तु गन्तव्येष्टानां निष्क्रमणं मामभ्यात् । अग्निकार्यं च सन्ध्योपासनवत् ।
 यत्नं सत्यमेवाग्निकार्यं 'सायमेवाग्निं समर्चयन् उति' गृह्यान्तरम्
 ॥ ५ ॥

विन्दते यत्किञ्चिन्मनसेच्छतीति ॥ ६ ॥ एतेन धर्मेण साध्व-
धीते ॥ ७ ॥ छन्दस्यर्थान्बुध्वा स्नास्यन् गां कारयेत् ॥ ८ ॥

अधिकारः । न पुनः खेचरत्वादि मनसेच्छया लभते । न संहोद्रष्टा(महादृष्टा)दि
वा । यथा संयत इति वक्तव्येयन्मनसेच्छतीति वाचो युक्त्या योगशास्त्रोक्तं
चरितव्रतस्यैवेति दर्शयति । द्वादश वर्षादिक्रमं प्रतिवेदं केचित् मन्यन्ते ।
ब्रह्मचर्यं च ब्रह्मार्थं व्रतानि ब्रह्मेति व्रतानां मन्दसंस्कारत्वं पक्षे वर्णितम् ।
न पुनरास्ताम् (?) ॥ ६ ॥

‘ एतेन धर्मेण साध्वधीते ’ ननु च पुनर्वचनमनर्थकं पूर्वसूत्रेणैवा-
ध्ययनमात्रतोक्तं स सर्वं विन्दत इति ॥ साधुत्वेऽध्ययनस्य तदर्थानुष्ठानात्स्वर्गा-
पवर्गप्राप्तिनियमाधीतं नान्तरमिति वचनादेवं तर्हि^१ यावदधीते तावदेतेन
धर्मेणेति पक्षान्तरार्थमिदमुक्तम् (मनुना अ० ३-१) । “ ग्रहणान्तिकमेव
वा ” इति च स्मृतेः ॥ ७ ॥

‘ छन्दस्यर्थान्बुध्वा स्नास्यन् गां कारयेत् ’ ‘ आम्नायस्त्रि-
वृच्छन्द ’ इति प्रातिशारव्यसंज्ञामुत्रम् । आम्नाये वेदस्य गुणश्छन्द उच्यते
तस्मिन्नर्था स्तांस्तथावच्यमाणधर्मेण स्नास्यन् गां प्रवरां गां कारयेत् । मधुप-
र्काद्वा भूतां गां कुरुतेति प्रेष्यन् कारयतीत्युच्यते । नन्वाचार्यमर्हयेदिति^२ सिद्धे
किं कारयेदिति ग्रहणेन उत्सर्गनिवृत्त्यर्थं चेन्नादृष्टार्थकल्पनाप्रसङ्गात्तन्माभूत्-
अन्येन वादिनाऽर्हणमिति मधुपर्कलक्षणार्थं गामित्युक्तम् । अर्थानिति बहुवचन
मर्थविध्यर्थवादकल्पनाप्रसङ्गात्तन्माभूत् । अन्ये वच्यमाणेच्छानामधेयभेदात् ।
व्याकरणमीमांसादीनां सामर्थ्यादगृहीतं परिज्ञानम् । तद्विना वेदार्थावबोधो न
शक्यस्तेदुक्तम्

“ अनधीत्य शब्दशास्त्रं शिष्यत्वे यापि योग्यता
निषिद्धा सापि यास्केन वक्तृत्वे तस्य का कथा ” इति^३.

आचार्यमर्हयेच्छ्रोत्रियः ॥ ६ ॥ अन्यो वेदपाठी न तस्य स्नानम् ॥ १० ॥

न चामीमांसको विध्यादेः स्वरूपं जानाति । उक्तं च कल्पकारेण
“न्याय्यं कर्मोपांशु तथा ऊह्यमूहेतेति । ततो यथार्थं कर्मसन्निपात
इत्यादि । न्यायादनपेतं न्याय्यम् । ऊहार्थमूह्यम् । यथार्थं यथाप्रयो-
जनम् । न चैवमादि अमीमांसकोऽवैयाकरणश्च शक्नोति ज्ञातुम्
॥ ८ ॥

‘ आचार्यमर्हयेदिति ’ यः श्रोत्रियः । श्रोत्रियश्छन्दोधीते
(पाणिनिः ५-२-८४) इति निपातनात् । छन्दोऽध्यायी श्रोत्रियो
नमृदारिशुचिः श्रोत्रियग्रहणमनधीतवेदस्यार्थावबोधनाधिकारनिरासार्थम् ।
स्वाध्यायाध्ययनविधेरर्थावबोधपर्यवसायित्वादर्थवबोधस्य चाऽध्ययनानन्त-
र्याच्चेति ॥ ६ ॥

‘अन्यो वेदपाठी न तस्य स्नानम्’ द्विविधो ब्रह्मचारी उपकुर्वाण-
को नैष्ठिकश्च तत्रोपकुर्वाणस्य स्नानम् । अन्यस्य ब्रह्मचर्येणैव निष्ठेति । अन्य
उपकुर्वाणकाद्वेदपाठी ब्रह्मचारीत्यर्थावबोधादनन्तरं न तस्य स्नानम् । एतच्च
परिपक्कपायस्य यस्मात्स्नातकस्याग्निहोत्रादिष्वधिकारः कृतस्नानस्य । आधाने
तु कृतविवाहस्य । उद्वाहे च रागतः प्रवृत्तिरिति । विरक्तस्तु नैव विवाहेऽधिक्रि-
यते रागप्रवृत्तिविधेरौदासीन्यादिति कृत्वा न तस्य स्नानमित्युक्तम् । अपि-
वेपन्त्यक्तकपायोऽप्यग्निहोत्रादिभिः श्रेय इच्छन् भार्यावेदनाधारभते तत्रावा-
न्तरमपत्योत्पादनकुटुम्बभरणनियतधनार्जनोपायादिष्वधिक्रियते । तत्रा-
(त्म)वृत्तौ कुटुम्बभरणकृतोद्यम इतश्चेतश्च धावन्नग्निहोत्रादिदं स्वार्थमपि
सेवित्वा तु कुटुम्बभरणत्वमेव स्यात् ततो धर्मादेः पुरुषार्थाभावाद्
वृथाऽध्ययनविज्ञानप्रयासः स्यादिति यो मन्यते न तस्यापि स्नानमिति
॥ १० ॥

१-३-० घ. । २ ऊहते, क. ख. । ४-६-० घ. । ६-९-० घ. ।

७ सेविता, क. ख. । ८ मन्येत, क. ख. ।

आपो हिष्ठेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णाः शुचय इति द्वाभ्यां स्ना-
त्वाऽहते वाससी परिधत्ते ॥११॥ वस्वसि वसुमन्तं मा कुरु सौव-
र्चसाय मा तेजसे ब्रह्मवर्चसाय परिदधामीति परिदधाति ॥१२॥
यथा द्यौश्च पृथिवी च न विभीतो न रिष्यतः । एवं मे प्राण मा वि-
भ एवं मे प्राणमारिप इत्याह्ने ॥१३॥ हिरण्यमावधनीते ॥१४॥

आपोहिष्ठेति तिस्रो हिरण्यवर्णाः शुचय इति द्वे स्नानार्थं चोपादा-
नाद् ऋग्मिरित्याह्रियते । पञ्चभि ऋग्मिरेकं स्नानमिति प्रथमतृतीयान्तत्वे
स्नानावृत्तिराशङ्क्यते । द्विथोदनाभेदान्महामंख्यामुपाक्रियमाणावयवादित्वा-
वृत्त्या केचिच्चार (?) मिच्छन्ति । अन्यस्त्वाह स्नानस्य प्राधान्यान्मन्त्रस्य
तदर्थकत्वादेकमेव स्नानं युक्तम् । 'द्विथोदना त्रिर्न पाठकास्नानादत एव
मन्त्रप्रतीकार्थं प्रथमैव कृता इति शब्दश्च न तु तृतीयासामर्थ्यात्तृतीयार्थो
द्रष्टव्यः' । 'स्नात्वाऽहते वाससी परिधत्ते' स्नात्वोदककलशेन शुचौ
देशेऽनुलिप्ते गुरुमतेन यवौषध्यादिव (?) ति ततोऽहते वाससी परिधत्ते नवे
अन्यत्राऽनुपयुक्ते ॥ ११ ॥

'वस्वसि वसुमन्तं मा कुरु सौवर्चसाय मा तेजसे ब्रह्मवर्च-
साय परिदधामीति परिदधाति' केचिदेतं मन्त्रं परिदानार्थं मन्यन्ते ।
आचार्यस्य परिदधामीति पठन्ति । अन्ये तु वस्त्रपरिधानार्थं स्नातकस्य परिद-
धामीति परिदधातीति पठन्ति एतदेव युक्तं वसुमन्तं मा कुर्वित्याशीःपद-
मात्मानं वृते मन्त्रे ॥ १२ ॥

यथा द्यौश्चेत्यादि आह्ने इत्यन्तमञ्जने मन्त्रः प्रत्यहमञ्जने स्नातकस्य
मन्त्रेण संधिं प्रति मनुष्यान् आञ्जते । शलल्या अपरमिति श्रुतेः । अन्यस्तु
दक्षिणं पूर्वं दक्षिणं मक्षि पुराञ्जते तथापरमिति विवाहे वचनात् ॥ १३ ॥

'हिरण्यमावधनीते' शुभकुण्डले स्मृत्यन्तरात् । अन्यदपि कटकादि
यथासंभवमविशेषात् ॥ १४ ॥

१ चोपादानात्. क. ख. । २ न. ग घ. । ३ इ. ग. । ४-६-० घ.

५ भेदान्महा=भेदमाह. । ७-९-० घ. । ८ त, ख. । १० मयुक्तं, क. ख.

क्षत्रं धारयते दशरं मानां गन्धाम् ॥ १५ ॥ प्रतिष्ठे स्या-
 दैवते आवाष्टिर्वी मा मा संनाममिन्यपानती ॥ १६ ॥ वि-
 वस्त्रोऽन उर्वं भवति तस्मान्छोभनं नामो भर्त्तव्यमिति
 श्रुतिः ॥ १७ ॥ आमन्त्र्य गुरुन् गुरुवन्धूंश्च स्वान गृह्णान् ॥ १८ ॥

‘क्षत्रं धारयते । गन्धं मानां दशरंम्’ इति तृतीयं गन्धमान्ये
 सहस्रार्थतयाऽपि जगतःमिदां विधानान् दशमिति पालाशादिनिर्गन्धं
 वैग्नोपलक्षणार्थं पुनर्वचनम् । दृष्टेऽनारागोनिगमार्थम् ॥ १५ ॥

प्रतिष्ठे इति उपानही धारयतीति प्रकृतेन गन्धः । गन्धनिगम उपा-
 नहोः । एतज्ज्ञानयोगाद्ये धारणे न प्रतिधारणे अन्यधत्ते च न धारयेत् स्मृत्य-
 न्तरे निषेधात् ॥ १६ ॥

अयं क्रमोऽत्र जटावपनं मध्येन्मन्त्रस्नानान् प्रभृतयो मन्त्रावृत्या परि-
 धानशब्दपक्षे । आचमनं परिवाग धानाङ्गत्वात् (नामः परिधानाङ्गम्)
 गन्धानुलेपनादिति ‘तस्मान्छोभनं नामो भर्त्तव्यमिति श्रुतिः’ स्नान
 मुत्तरतरं शोभनं श्रेष्ठं विमलादिनाहतं गृह्या धारयेत्पापयेज तथा प्रयत्नं कुर्या
 यथा शोभनं भवति । एतच्च सति विभवे स्मृत्यन्तरवचनात् । संभवश्च
 द्रव्यशरीरकृतो विज्ञेयः । श्रुतिग्रहणमाप्तत्वरूपापनार्थम् । श्रुतिशब्दश्च कचि-
 त्प्रथमान्तः श्रूयते कचित्पष्ठ्यन्तः । यत्र प्रथमान्तस्तत्रावयवापेक्षया । यत्र
 पष्ठ्यन्तस्तत्रावयव्यपेक्षया ॥ १७ ॥

‘आमन्त्र्य गुरुन् गुरुवन्धूंश्च स्वान गृह्णान्’ पाक्षिकोऽयं पिता
 हि मुख्येऽभिहितस्तस्यैव पुत्रानुशासनेऽधिकारात् तदभावेऽन्यो गुरुस्तन्मते
 वा गुरुनिति बहुवचनम् पाक्षिकं बहूनां ये नेति (१-१-३) संभवान्
 पूर्वार्थः । ‘केचिदेकवचनान्तं पठन्ति । गुरुवरांश्च गुरुवत्पादमामन्त्र्य विज्ञाप्य
 स्वान्गृह्णान् ब्रजेत् । गुरुणाऽनुज्ञातस्तदधीनैः स्वगृहागमनं वेदार्थानुष्ठानार्थं
 तदर्थत्वाद्विद्वद्भिः स्नातस्य स्वान्गृह्णानिति पितृगृहान् भावाभावात् (?) ॥ १८ ॥

१ धू, क. घ. । धूं, ख. ग. । २ रच, क. ख. । ३ दर्थे, ख. । ४ धारणना. ग. घ. ।

५ लेपनमाल्यादि, ग. । ६ मतेवा=मत्वा, क. । ७ कचित्, क. । ८ भवाभावात्, ग. ।

प्रतिषिद्धमपरया द्वारा निष्क्रमणं मलवद्वाससा सह स५-
वस्त्रण५ रजः सुवासिन्या सह शय्या गुरोर्दुरुक्तवचनमस्थाने
शयन५ स्मयन५ स्मरण५ स्थाने५ यानं गानं तस्य चेक्षणम्
॥ १९ ॥ पौर्णमास्याममावास्याया५ वाग्नेयेन पशुना यजेत ॥ २० ॥

इदानीं स्नातकनियमानाह—‘प्रतिषिद्धमपरया द्वारा निष्क्रम-
णम्’ भित्तिकाद्वारेण निःसरणान्तर्वाटोपवाटेन निष्क्रमणनिषेधः । ‘मल-
वद्वाससा सह संवस्त्रणम्’ मलिनवाससा जन्तुना सह निर्मलमपि न संवस्त्रं
(वस्त्रं) न संवस्त्रयेत् । संवस्त्रणमाच्छादनम् । ‘रजः सुवासिन्या सह
शय्या’ न शोणितदिग्धवस्त्रिण्या सह शयनम् । अरजः स्ववर्णमग्न्याऽपि ।
इतरया संभाषणस्यापि निषेधात् । ‘गुरोर्दुरुक्तवचनम्’ गुरुरत्र मात्रादि-
विद्यागुरुश्च विशेषाद् गुरुक्तवचनमवाच्यभाषणम् । ‘अस्थाने शयनम्’ ।
स्मयनं निष्प्रयोजनं हसनं गर्वो वा स्मयनम् । स्मरणमकारणं वृथाऽटनम् ।
स्मरणमिति केचित्पठन्ति तदा अस्थाने वेदार्थस्मरणम् । स्थानं निष्प्रयोजनं
स्थितिमिच्छा (स्थितीच्छा) जिज्ञासाकुलैर्वा परं रथ्यारोहणमनवसरे ।
अथवा म्लेच्छादिस्थानगमनम् ॥ गानमध्ययनविज्ञानाभ्यासस्य प्रतिकू-
लत्वात् । शुष्कवादो वा गानम् । कै गै शब्द इति साहचर्यान्वृत्याद्युपलक्षणं
गानम् । तेन “नेहेतार्थान्प्रसङ्गेन” इत्यादि स्नातकव्रत कलापो गृहीत-
स्तथा चानुवदिष्यति ‘यद्यचरणीयान्वाचरेद्’ (१-३-४) इत्यादा-
वशनादीनि च स्नातकाङ्गतयोक्तानि^१ । तस्य चेक्षणं परेणापि क्रियमाणे
गमनादाववेक्षणादि प्रतिषिद्धम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन^२ नेहेतार्थानि-
त्यादि परिग्रहः^३ । १९॥

‘पौर्णमास्याममावास्यायां वाऽग्नेयेन पशुना यजेत’ स्नान
समनन्तरं पशुयागोऽयं क्रमात् । ब्रह्मचर्यादौ पाकयज्ञपशूक्तेन विधानात्
(२-५-६) ॥ २० ॥

तस्य हविर्भक्षयित्वा यथासुखमत ऊर्ध्वं मधुमांसे
प्राश्नीयात्क्षारलवणे च ॥ २१ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

‘ तस्य हविः क्षारलवणे चेत्यन्तं ’ सूत्रम् । किमयं भक्षणविधिः
क्षत्रियविडर्थं ब्राह्मणं एव हविःशेषमित्यप्राप्तेरुत यजमानभागानुवादः ? ।
क्षत्रियविडर्थं युक्तं तस्य हविर्भक्षयित्वा यथासुखमत ऊर्ध्वं मधुमांस-
भक्षणेऽधिकारात् अनुवादपक्षेऽपि क्षत्रियवैश्ययोरस्ति मध्वादि लक्षणेऽधि-
कारानुवादत्वे तस्य हविर्भक्षयित्वा तेनेष्ट्वा मध्वादि प्राश्नीयादित्यर्थः । अनि-
ष्ट्वानेन पशुना मांसादि भक्षणेऽनधिकारात् । भक्षयेत् प्रायश्चित्ती स्यात् ।
श्राद्धादिनियुक्तोऽपि मध्वादेः प्रसवं प्रति यथासुखं स्यादित्येवरूपमपि
प्रतिप्रसुवस्वदानेन त्वथ भृतवदनादिति^३ (१) ॥ २१ ॥

॥ इति पूरण्व्याख्याने द्वितीयः खण्डः ॥

तृतीयः खण्डः ।

यमेव विद्वांस मभ्युदियाद्वाभ्यस्त मियाद्वा प्रतिबुध्य जपेत्

पुनर्मा मैत्विन्द्रियं पुनरायुः पुनर्भगः

पुनर्द्रविण मैतु मां पुनर्ब्राह्मण मैतु माम्

अथोयधेमे धिष्ण्यासो अन्नयो यथास्थानं

कल्पयन्ना मिहैवेत्यभ्युदितः ॥ १ ॥

पुनर्मात्मा पुनरायुरेतु पुनः प्राणः पुनराकूतिरैतु

वैश्वानरो वावृधानो वरेणान्तस्तिष्ठतो मे मनो अमृतस्य केतुः

ईत्यभ्यस्त मितः ॥ २ ॥ उभावेव वाभ्युदितो जपेदुभावेव

वाभ्यस्तमितः ॥ ३ ॥

स्नातकव्रतातिक्रमे प्रायश्चित्तप्रकरणमधुनेष्यते यमेवं विद्वांस मित्या-
दि ब्रह्मचारिणोऽप्येतत्प्रायश्चित्तान्तरानाम्नानात् यमेव विद्वानं प्रतिबुध्य जपेद्
यमेवं विद्वांसमित्यनुवादः प्रकृतत्वाच्छब्दोऽर्थात् सुप्तेति व्यवच्छेदार्थ
वा एवं शब्दात् । एतेन धमेरा माध्वधीत इति नाऽनुग्रहश्च ।
तस्माद्विधः स्नातकः माधुस्माधुर्नध्यमश्च । इन्द्रताप्यादी अमायुः ।
द्वादशवर्षाध्यायी द्वादशवर्षादिब्रतचारी माधुः । अममाव्रतविद्यो
मध्यमः । तत्र माध्वमाधुपरिमंख्यानार्थं यमेवं विद्वांसमिति तयोः
स्मार्तश्चातप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । यद्यपि गृहस्थ-प्रायश्चित्तमेतद्विद्वानोऽ
धिग्राह्यमस्ते तत्तदेवमिति प्रतिबुध्य जपेद् इन्द्राच्छब्दोऽर्थेनैवमाचार्यान्
अभ्युदियान्तरं इति स्मृत्यन्तरात् । गयानमपि गम्यते प्रतिबुध्य यदात् ।
यदा लोकसाग्रा गजगता परिहानादिभ्यः सन्ध्यादाननादिभिरपि ज्ञानं प्रति-

यद्यचरणीयान्वाचरेदनाक्रोश्यान्वाक्रोशेदभोज्यस्यवान्न म-
श्रीयादक्षि वास्पन्देत्कर्णो वाक्रोशेदग्निः वा चिन्तिमारोहेत्समशा-

क्रान्तसंध्योपायं सूर्योऽस्तमयोदयारूपा व्याप्नुयात् । म विद्वान्प्रतिबुध्य ।
एतद्व्यतिक्रमात्ततः स्वरदिशुचिर्जपेत् । किं तदाह पुनर्मर्मित्विन्यादि । उमा-
वेवावधारणे पूर्वकल्पनार्थप्रमद्भात् । विकल्पस्य तु भ्रवद्वयात्तद्भावे सिद्धे
एवकारो वाक्यपूरणार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

‘यद्यचरणीयान्वाचरेत्’ अपरद्वाराणिष्क्रमणादीन्यकर्तव्यान्या-
चरति बोधत्सूर्यदर्शनादीनि । ‘अनाक्रोश्यान्वाक्रोशेत्’ आक्रोश्यान्-
र्हान्यद्याक्रोशेत् । आक्रोशनं तर्जनं परुषवचनानि परिवादनिन्दादि तत्तुन्यादि
त्वात् अनाक्रोश्यानेति व्यवच्छेदो भार्यापुत्राद्यर्थः । आक्रोश्यप्रकृत्या-
क्रोशनार्थो वा तस्माच्छिद्यार्थमाक्रोशः प्रायश्चित्तं प्रत्याक्रोशयेव क्रोशनके
(१) । ‘अभोज्यस्य वान्नमश्रीयात्’ अन्नान्तस्याऽभोज्यस्य अभोज्या-
न्नस्य वाध्वृषिकादेः स्मृतौ—“ सप्तरात्रं यवान्पिचेत् ” (मनु०
११-१५३) इत्यादि तस्य गुरुत्वादस्मिन्विषये लब्धे तदुक्तमिति चेत् ।
यमेवं विद्वांसमित्यधिकारविशेषः । उक्तं च—

“ तथा ज्ञानाग्निना पापं कृत्स्नं दहति वेदविद् ”

इति वेदविदपि विप्रोस्येत्यर्थवादाद्विदुष एतत् रहस्याधिकारो वाऽयम् ।
‘अक्षि वा स्पन्देत्’ स्फुरेदित्यर्थः अक्षिर्कर्णस्पन्दनशब्दोत्र (व ?
च ?) कर्मणि पचमणि तत्र विनापि समीपेक्षा अनिष्टसूचकत्वात्तदुपशमार्थं
प्रायश्चित्तम् । तत्र एव वा समीच्येच्छन्ति’ कर्णो वा क्रोशेत्’
शब्दायेतेत्यर्थः । अक्षिर्कर्णयोः स्पन्दनं क्रोशनक्रियायां कर्तृत्वमौपचारिकम्
‘रेतसोवा स्कन्देत्’ रेतसः पृष्ठी निर्देशान्निद्रायां स्कन्दने प्रायश्चित्तम् ।
केचित्प्रथमान्तं पठन्ति । तत्राप्यविशेषान्नैमित्तिकम् । ‘यूपं वोपस्पृशेत्’
ऊर्ध्वं चरुहोमादित्युक्तम् । ‘श्मशानं वा गच्छेत्’ मृतमनुगच्छेदित्यर्थः ।
यदि वा ‘शब्दाहकाले’ अग्निं वा चित्यमारोहेत्’ परिगीत-

१ णीं, ख. । २ त्य, क. घ. । ३ दिना, ग. घ. च. । ४-५-० घ. । ६-७-० घ. ।

८-९-क. । १०-११ ० घ. । १३ स्व, क. ग. च. । १२-१४ ० घ. ।

न॥ वा गच्छेद्यूप॥ वोपस्पृशेद्रेतसो वा स्कन्देदेताभ्यामेव मन्त्राभ्या
माहुतीर्जुहुयादपि वाज्यलिप्ते समिधा वादध्यादपि वा मन्त्रा-
वेव जपेत् ॥ ४ ॥ एवमधर्ममाचर्यास्थूलम् ॥ ५ ॥ स्थूले
वेषणया विहरेदवस्त्रो लोमत्वगाच्छादोऽग्निमारोहेत्संग्रामे वा

मिति केचित् तदयुक्तं क्रत्वर्थोऽसौ तिष्ठेत्तत्तदतिक्रमेऽनाम्नातप्रायश्चित्तं
क्रत्वर्थम् । इदं पुरुषार्थं (र्थ) निषेधस्य पुरुषार्थत्वात् । एवं यूपस्पर्शेऽपि ।
इतरथा प्रायश्चित्तद्वयं क्रत्वर्थं पुरुषार्थं च स्यात् । नाग्निभ्यो व्यावर्त्ते-
तेत्यादौ निषेधातिक्रमे क्रत्वर्थमेव प्रायश्चित्तम् । न पुनरिदं प्रतिपुरुषार्थम्
अस्य हि यद्यचरणीयान् वाचरोदित्यनेन सिद्धे यं यूपं वोपस्पृशेत् एवं सत्य
नर्थकं स्यात्तस्मात्सामान्येनायं निषेधः । प्रतिवाक्यं वा शब्दाद्विकल्पार्थात्तेन
समुच्चितानां स्मृत्यन्तरविहितं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । ' एताभ्याम् जुहुयात् '
एवकारो वाक्यपरिपूरणार्थः । आहुत्यन्तराभावात् तदभावा जपति शब्दार्त् ।
आहुतीत्यनुवादो मन्त्रद्वयेनाहुतिद्वयस्य सिद्धत्वात् । तथासंरो (?) जुहोतीति ।
अन्यस्तु एवकारो मन्त्रान्तरनिवृत्तिद्वारेण प्रकृतमन्त्रप्रशंसार्थः । अपि वाज्य-
लिप्ते समिधा वादध्यात् । आज्यग्रहणं संस्कारार्थं घृतलक्षणार्थं वा अपि
वा मन्त्रावेव जपेत् । एवकारो जपस्तुत्यर्थो नत्ववधारणार्थः पूर्वसूत्रद्वयानर्थ-
क्यप्रसङ्गात् ॥ ४ ॥

‘ एवमधर्ममाचर्यास्थूलं ’ एवं प्रकारमधर्ममाचर्येति केचिदस्थू-
लग्रहणमनर्थकं प्रकरणवचनेनैव साधितत्वादस्थूलमुपपातकादि अधर्म
माचर्य एताभ्यामित्यादि कुर्यात् । एतच्चैनसि गुरुणि गुरुणीत्यनेन न्यायेन
मासं पक्षे वा पापानुरूपेण षण्मासादिकालं वा ब्रह्मचर्यादिनियमस्तु यथोक्त
मपि-भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहः कृता इति ॥ ५ ॥

‘ स्थूले वेषणया विहरेत् ’ स्थूले महापातके स्वेन आचरते वेषणया
तत्पापचिह्नं चरेत् तदुक्तम् “ कृत्वा शवशिरोध्वज ” मिति विहरेत्पृथिवीम्

१ चो, ग च. । २-४-० घ. । ३ वोय, स्व. । ५-६-० घ. ।

८ कुर्यात् . क. स्व ।

चतुर्थः खण्डः

वर्षासु श्रवणेन स्वाध्यायानुपाकुरुते ॥ १ ॥

‘वर्षासु श्रवणेन स्वाध्यायानुपाकुरुते’ चतुष्पदं सूत्रं वर्षाग्रहणं भाद्रपदे श्रवणेन यथा स्यादित्येवमर्थं कृतं तेन प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्छ्रावण्यामेव युक्तमिति । तत्र किं^१ श्रावण्यां ग्रहणं स्यान्नवर्षास्त्विति । अन्यस्तु प्रथमे श्रवणेऽनध्यायनिमित्तं विद्युदादि भवति स्तनिताद्यदि न कृतं तदा द्वितीयेऽपि कुर्यादित्येवं ननु वर्षाग्रहणमुभयार्थं वा अनन्यापेक्षं वा तेन यदि प्रथमे श्रवणेऽनध्यायनिमित्तं विद्युदादि भवति तदा नैव कुर्यात् । श्रवणेनेति तृतीयाऽधिकरणे ‘नक्षत्रे च लुपीति’ (पाणिनिः २, ३, ४५) । अनध्यायशब्दोऽध्यायन्यायोद्योद्यतेत्यत्र (पा० ३, ३, १२२) निपातितः । स्वश्वासावध्यायश्च स्वाध्यायः शोभिनोवाध्यायः स्वाध्यायः । संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति दीर्घत्वं बहुलग्रहणात् । उपाकरणं प्रारम्भः । तेन वर्षाकाले श्रवणे नक्षत्रे आत्मीयां शास्त्रार्मध्यायार्थमुपाकुर्यादित्यर्थः । प्रकरणात्स्नातकौऽध्यापयिष्यन्निति गम्यते । अन्तेवासिभिर्योगमिच्छन्निति लिङ्गाच्च । प्रथमाध्यापने वैतदन्वारम्भणीयेष्टिवन् न जपेत् । अभ्यासार्थं वा प्रतिप्रसङ्गात् । उपाकृतेऽध्ययने ब्रह्मयज्ञे चेति कोदोष इत्यपरे । अन्यस्तु ब्रह्मयज्ञेन युक्तं विशिष्टनक्षत्रकालश्रवणादत एव न कार्यम् । किंतु संवत्सरे संवत्सरे कर्तव्यम् ज्योतिष्टोमवत् । स्वाध्यायानिति पूजार्थं बहुवचनं वेदाभिप्रायं वा प्रपाठकाभिप्रायं वा । अथवा शिष्याः कोशेति मन्त्रालिङ्गात् । स्मृत्यन्तरे चोपाकृत्याधीयीत छन्दांसीनि कन्त्रैक्याश्च । एवं चेदन्तेवामिशब्दः सहाध्यायिनो लक्षयिष्यति । समानाध्यायः स्वाध्यायः स्वाध्यायेहितैः सहयोग इष्यते तस्मादन्तेवासिनः सहाध्यायिनोऽपि शक्यन्तेऽवगन्तुम् । दृष्टार्थत्व-

१ श्रावणे वा. ग. च. । २ म. स. क. । ३ किंच. ग. च । ४-५ ० घ. । ६-७ ० घ । ८ ध्ययनार्थ. क. स. । ९ कन. क. न. । १० प्रपन्ना नेनेन्द्र. ग. च. । ११ ययने वै । तदात्वारम्भणीयेष्टिवत्ता. घ. । १२ विप्रमहा. ग. च. । १३ उपरुह (), ग. च. । १४ न्याये. ग. च । १५-१६ ० घ । १६ न उ पर. क. स. ।

स जुहोति-

अप्वानामासि तस्यास्तेजोष्ठीं गमेयम् ।

अहमिद्धि पितुः परिमेधामृतस्य जग्रभ अहं सूर्य इवा-
जनि स्वाहा ।

अप्वोनामासि तस्य तेजोष्ट्रं गमेयम् ।

अहमिद्धि पितुः परिमेधामृतस्यजग्रभ. अहं सूर्य इवा-
जनि स्वाहा ।

सरस्वतीनामासि सरस्वन्नामासि । युक्तिर्नामासि योगो
नामासि । मतिर्नामासि मनो नामासि ॥ तस्यास्तेजोष्ठीं गमे-
यम् । तस्य तेजोष्ट्रं गमेयमिति सर्वत्रानुपजति ॥ २ ॥ युजे
स्वाहा प्रयुजे स्वाहोयुजेस्वाहेत्येतैरन्तेवासिनां योगमिच्छन्निति
॥ ३ ॥ प्राक् स्विष्टकृतोऽथ जपति । ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदि

मपि सहाध्याययोगेऽस्ति परस्परसहाध्यायित्वादि तद्योगत्वादि वा । मन्त्र-
लिङ्गात्तु कर्त्रैक्ये तन्नामवतु तद्वक्तारमवत्विति । मा मिति ब्रह्मचारिणं ब्रूते
वक्तारमित्युपाध्याय(यं) प्रसिद्धेः ॥ १ ॥

स जुहोति । य उपाकुरुते स जुहोति नाध्वर्युः । तत्र कर्म प्रदर्श्यते
यद्युपाध्याय उपाकर्म जुहोति संप्राप्तिं चाह । शालाग्रिकरणात्प्राग् जन्माग्नौ
निर्मथ्य वा जन्माग्न्यभावे स्यात् । अन्यस्तु जन्माग्न्यावेव तस्य नित्यत्वात्तदेव
निर्मथ्य उच्यते अरणिभ्यां मन्थनविधानाज्जातकर्मादौ । अप्वानामासि
तस्यास्तेजोष्ठीमिति । अप्वोनामासि तस्य तेजोष्ट्रमिति । इयं
व्यवस्था । एभिर्मन्त्रैर्जुहोत्याज्यमनादेशात् स्विष्टकृदर्शनादाज्यभागादि तन्त्रं
लभ्यतेयथालिङ्गमनुपङ्गः । यद्यस्य लिङ्गं तत्तस्यानुपजति सरस्वतीति स्त्रीलिङ्गा-
त्तस्यास्त इति अनुपजति सरस्वानिति पुल्लिङ्गात्तस्य त इति एवमुत्तरत्र ॥२॥३॥

‘ प्राक् स्विष्टकृतोऽथ जपति ’ प्राक् स्विष्टकृतो जपतीत्येतावत्पुक्तिं
सिद्धः प्राक् स्विष्टकृतो जपस्ततः किमथशब्देन तत्रैके एतेनान्तेवासिनां योग-

प्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मा मवतु वक्तारम् । वाङ् मे
मनसि प्रतिष्ठिता, मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरायुर्मयि धेहि वे-
दस्य वाणीः स्थ । ॐ भूर्भुवः स्वस्तत्सवितुरिति ॥४॥ दर्भपाणिस्त्रिः
सावित्री मधीते । त्रींश्चादितोऽनुवाकान् । को वो युनक्तीति च ।

मिच्छन् स्विष्टकृतः प्राक् स्विष्टकृत इति सूत्रच्छेदपरिज्ञानाद्वाथ शब्द इति
मन्यन्ते ततोऽथ जपतीति । अधानन्तरमन्तेवासियोगकामहोमादित्यर्थः ।
ततः स्विष्टकृतादितन्त्रे समापिते । यद्वाऽथशब्दोयमनध्येतव्योऽनर्थकत्वात् ।
यद्वाऽथशब्दोङ्गव्युदासार्थस्तेन स्वाध्यायोत्सर्गे वक्ष्यति अथ जपति अतम-
वादिपमिति तत्प्राक् स्विष्टकृतो न भवति जप एव केवल इति स्थितिरयमे-
वार्थोज्यायान् ॥ ४ ॥

‘ दर्भपाणिस्त्रिः सावित्री मधीते ’ दर्भशब्द एकवचनान्तस्तम-
स्यते दर्भः पाणौ यस्येति । पाणि-शब्द एकवचनान्त एवार्थलक्षणत्वाद्बहु-
व्रीहे रूपादानं दर्भपाणिरित्यधीत इत्यनेन संबध्यते न जपतीत्यनेन काका-
चिगोलकबद्धोभयेनेति तत्पुनर्विचार्य पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वमतेनेति केचिन् ।
त्रींश्चादितोऽनुवाकान् वेदादाविपेत्वेत्यादीनधीत आचार्यो जपतीत्यर्थः ।
ब्रह्मचारी वाचार्याशक्तौ यथात्मनायमभिव्याख्यातम् । को वो युनक्तीति
चोपाकुर्महेऽध्यायान् । अध्यायापेक्षं मन्त्रे बहुवचनम् । तथा कुर्महेऽध्याया-
निति स्थानानां व्याख्या । प्रथमस्थानमध्वरग्रहाः । उपतिष्ठन्तुं छन्दांसीति
च जपतीति सवन्धः स्विष्टकृतादिमार्जनान्तम् । स्वयं कर्तुं केऽपि ब्रह्मणे
दक्षिणा दीयते । ब्रह्मन् होष्यामीत्यामन्त्रणादेव प्राक् स्विष्टकृत इति लिङ्गान् ।
अन्यस्तु दक्षिणान्ते नैव भवति । कुतो नित्यत्वे तोऽपि प्रकृतिवत्प्राप्तिः ।
एतेन स्थालीपाकाः स्थालीपाकेषु पूर्णपात्रविधानादध्वरादिवदुपाकर्मतो दृष्यते
तदुक्तं नैमित्तिकत्वात्स्वाध्यायाध्ययनं शिष्याध्यायमंशन्धिनया निमित्तं मुपाक-
र्महोमस्य । स्वाध्यायसंस्कारः पुरपसंस्कारद्वारजः स्वाध्यायानिति संस्कारनिर्दे-
शात् । अतश्चायमयुक्तः समाचारो नात्सृजन्ति । उपाकर्मोत्सर्गेऽपि भवित-
व्यम् अनुसृष्टस्य हि उपाकर्मप्रकरणेन स्वाध्यायाग्राह्यतारन्तो नावमानम् ।

१ मन्त्रोद् ५ । २ न्ते, म. । ३ दा. घ । ४ न्त. घ. च. । ५-३ ० घ ।

१ पण्य, म. च. ।

उपाकुर्वहेऽध्यायानुपतिष्ठन्तु छन्दासीति च ॥५॥ तस्यानध्यायाः
समूहन्वातो वलीकक्षारप्रभृति वर्ष न विद्योतमाने न स्तनयतीति
श्रुतिराकालिकं देवतुमुलं विद्युद्धन्वोल्काऽत्यक्षराः शब्दाः ।
आचारेणान्ये ॥ ६ ॥ अर्द्धपञ्चमान्मासानधीत्योत्सृजति पञ्चार्द्ध-

शब्दतस्तु सदृशे कालवती अदृष्टार्थे एते कर्मणी तदुक्तं मनुपाध्यायस्य राज-
न्यादेश्च स्यात् । अस्तु चे त्किमत्रप्रमाणम् ॥ ५ ॥

‘ तस्यानध्यायाः ’ तस्याध्यापयितुरधीयानस्य वा एकस्यानध्याये
सति इतरस्य सामर्थ्यात्स्यात् । यद्वा तस्य वेदस्यानाध्याया इति कुत एतत् ।
उपाकृत्योत्सृज्य वेति उपाकरणानन्तरं त्र्यहं पञ्चरात्रं वा नध्ययनं ततश्चतुरहे
पडहे वा वेदारम्भणं ततः पञ्चाहे सप्ताहे वा काल (१) मनध्यापने वारम्भ-
स्तत उत्तरेणाध्याया स्तेषां सामर्थ्यात् । वेदस्य न विद्यतेऽध्यायोऽध्ययनं येषु
तेऽनध्यायाः कालास्तानाह समूहन्वातः । वायौ पांसुं समूहति पांसुसंयुक्तवायौ
बहति सतीत्यर्थः । वलिकक्षारप्रभृति वर्ष पटलप्रान्तश्रावादारभ्यानध्यायो
भवतीत्यर्थः । न विद्योतमाने । यावद्विद्योतते तावदनध्यायः । न स्तनयतीति
श्रुतिः । यावत्स्तनयति तावदित्यर्थः । श्रुतिग्रहण मादरार्थम् । अकालिकं
देवतुमुलं विद्युद्धन्वोल्काऽत्यक्षराः शब्दाः इतिहासप्रसिध्या देवादीनां युद्धं निर्गु-
णात्मकत्वाद्देवानां युद्धं तुमुलं भाव्येत ग्रहयुद्धं वा ज्योतिःशास्त्रप्रसिध्या देवतु-
मुलं स्यात् । आकालिकं द्वितीयेऽन्वि तात्कालिकं यावत् । विद्युद्धन्वो(द्धनो)ल्का
महोल्केत्यर्थः । धन्वेति पाठे इन्द्रधनुर्दर्शने । उल्कामहोल्का सूक्ष्माया अव-
र्जनीयत्वात् । अत्यक्षराः शब्दा अतिक्रान्ताक्षरा ये गोमायुरुतादयः । सामध्वनि-
रपि योऽक्षराण्यतिक्रम्य वर्तते । आचारेणान्ये । आचारो यदि समाचारस्तदा
रथ्यादौ वृषलसन्निधानादौ चानध्यायो न स्यात् तस्मादाचारेणाचाराभिधाय-
केन मन्वादिना येऽनध्याया अभिहितास्ते ततोऽवगन्तव्या इत्यर्थः ॥६॥

अर्द्धपञ्चमान् मासानधीत्योत्सृजति । अर्द्धपञ्चमाः । अर्द्ध पञ्चमस्य
येषां मासानां तेऽर्द्धपञ्चमाः । अधीत्य ब्रह्मचारी । इतरथाऽध्याप्येति ब्रूयात् ।

षष्ठान्वा ॥ ७ ॥ अथ जपति ऋत मवादिषं सत्य मवादिषं तन्मा-
वीत् तद्वक्तारमावीदावीन्मामावीद्वक्तारम् । वाङ् मे मनसि
प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितं माविरायु मयि धेहि ।
वेदस्य वाणीः स्थ । ॐ भूर्भुवः स्वस्तत्सवितुरिति ॥ ८ ॥
दर्भपाणिस्त्रिः सावित्रीमधीते । त्रींश्चादितोऽनुवाकान् को वो
विमुञ्चतीति विमुच्योत्सृजामहेऽध्यायान्प्रतिश्वसन्तु छन्दासीति
च ॥ ९ ॥ प्रतिपदं पक्षिणीं रात्रीं नाधीयीत नात ऊर्ध्वमश्रेषु ॥ १० ॥

उत्सृजति कति दिवसान्नाधीयीतेत्यर्थः । न पुनः स्वाध्यायमुत्सृजेत्तदुत्तरत्रान-
ध्ययनविधाधनार्त्तम् । अन्यस्तूत्सर्गसंज्ञकं कर्म करोति । तदुपरिष्ठाद्वक्ष्यति तथाच
स्मृत्यन्तरम्. (या० अ० १.१४३)

“ पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा
जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिद्वहिरिति ”

ततोऽर्थाद् गृह उपाकर्म कर्तव्यम् । पञ्चार्द्धपष्ठमासान् सार्द्धपञ्चमासा-
नित्यर्थः । तथाऽर्द्ध पष्ठस्य मासस्य येषां तेऽर्द्धपष्ठाः । अधीत्योत्सृजतीति
संबन्धः । मासेषु तुल्यो विकल्पो नतु कृतार्थतयेति । अध्ययनविधि (धे)
राश्रयणाद् विना कृतार्थतेति नास्ति प्रमाणम् ॥ ७ ॥

उत्सर्गं माह अथजपति । स इति कृते कर्मणि प्राक् स्विष्टकृत इति
एतमन्त्रं जपति । अहं पञ्चरात्रं वाऽनध्यायस्तदनन्तरं शिथिलं स्वाध्यायः
प्रवर्तते वेदाङ्गानां सहाध्ययनात् ॥ ८ ॥ ६ ॥

उत्सर्गोत्तरकालेऽनध्यायानाह-प्रतिपदं पक्षिणीं रात्रीं नाधीयीत
प्रतिपदं रात्रीमुभयतो वामरान्न पठेत् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया नात ऊर्ध्व-
मश्रेषु सत्सु नाधीयीत । एतच्च ज्योतिरावरणेष्वश्रेषु द्रष्टव्यम् । स्मृत्यन्तरात्
अत ऊर्ध्वग्रहणे समामपाठादेवोत्सर्गादूर्ध्वं स्यात् । तस्मादतः पक्षिण्येवप्रति-
पद्वाच्यां ऊर्ध्वमित्येवमर्थं वक्तव्यम् । तेन न सर्वा कार्चित्प्रतिपद् गृह्यते । अर्द्ध-
विद्वेऽनुपपत्तेः सर्वस्यास्तस्मादाद्यप्रतिपद् गृह्यते ॥ १० ॥

१ विधानात्. घ. । २ जा. ग. घ. । ३-४ ० ग. घ. च. । ५ संवन्दने
संवत्सरे. ग. च. । ६-८ ० घ. । ७ मश्रवणान्विता. ग. च. । ९ ० क. ।
१० रात्रेः. क. । रात्राद् ग. । ११ दिप् ?, ग. च. ।

आकालिको विद्युत्स्ननयित्नुवर्षेषु ॥११॥ गोनामेपु मन्त्र-
ब्राह्मणकल्पयितृमेधमहाव्रताऽष्टापदी वैपुवतानि दिवाधीयीत
वैपुवतमार्द्रपाणिः ॥१२॥ रुद्रान्न नक्तं न भुक्ता न ग्रामे ॥१३॥

आकालिकविद्युत्स्ननयित्नु वर्षेषु अत ऊर्ध्वमित्येव प्रागुत्सर्गात्
एष्येते तात्कालिका उक्ताः । अयमाकालिकार्थ आरम्भस्तेन वलीकक्षारवर्षे
स्यान्न कतिपयचिन्दुमात्रे ॥ ११ ॥

गोनामेपु-दिवाधीयीतेत्यन्तं सूत्रम् । नामेष्विति छान्दसः समा-
सान्तः । तेषु यन्मन्त्रब्राह्मणकल्पं तदिवाधीयीतेत्यर्थः । मन्त्रो वसीयस्येहीति
ब्राह्मणं प्रजापतिर्वा इत्यादि कल्पाश्चातुर्होत्रा गोनामिकमित्यादि कल्पे
पौरुषेयत्वादन्त्ये नियमेन युक्ते इति चेत्प्रवाहनित्यत्वाच्छिष्यादीनाम् । तथा
च षडङ्गो वेद इति नित्येयमाख्या कल्पग्रहणं कुर्वन् दर्शयत्यङ्गानामपि
वेदवदनध्याया भवन्ति इति पितृमेधं मन्त्रब्राह्मणकल्पम् मन्त्रमत्रपितर
इत्यादि । ब्राह्मणं मिच्छुशलाकाद्यनुवाकत्रयम् । कल्पश्च प्राक् दक्षिणाचाराः
पितृयज्ञ इत्यादि । पितृमेधश्चायं पट्कर्पाला येन पितृयागः । महाव्रतम्
आयाहीकं महाव्रतमुपदधात्यैादिकल्पः । य वा अयवा इत्यस्मात्प्राक् महा-
व्रतं पचदिति च ब्राह्मणं शाखान्तरे महाव्रतकर्मनामधेयत्वात् मन्त्राणां
नामधेयत्वाच्च अविशेषेण निर्देशादेवं व्याख्यायाम् । अष्टापदी ब्राह्मणमथ
इषाष्टापदीति । कल्पोष्टापदी स्यादिति । वैपुवन्तं ब्राह्मणं शाकलं कल्पश्चैकविं-
शोऽग्निष्टोम इत्यादि । ऊर्ध्वं विपुवत इत्यस्मात्प्राक् महाव्रताष्टापदी वैपुवता-
नीति समासपाठः । वैपुवतमार्द्रपाणिः । अधीयीतेतिशेषः । विपुवानाम
ऋतुस्तस्य मन्त्रब्राह्मणेषु वैपुवतमार्द्रपाणिरधीयीतेत्यर्थः । कल्पेऽपि स्वर
उदात्तादिरस्ति ॥ १२ ॥

‘रुद्रान्न नक्तं न भुक्त्वा न ग्रामे’-रुद्राणां मन्त्रोऽष्टावनुवाक-
स्थानम् । ब्राह्मणं रुद्रं वै देवा यज्ञादनन्तरं यन्नित्यादि । कल्पतस्तस्यां
श्रोणाविति गवीधुर्कार्तेः । यदि रुद्रैर्भान्तीति च ॥ १३ ॥

१ धुत क. । २ वर्षके, ग. । ३ दि चातुर्होतृक गोनामिक मप्यनाहिताग्नि
द्वादशरात्रं त्रिरात्रमेकरात्रं वा पाकयज्ञोपचारादग्निमुपचरति, इत्यधिकं घ. ।
४-९ ० घ. । ६ लेन, क घ. । ७ ध्राती, क. ग. घ. ग. च. । ८ ० क घ. ।
९-१० अधिकं घ. । ११ ० क. घ. । १२ ० क घ. । १३ ती, क. ग. घ. ।

शुक्रियस्य प्रवर्ग्यकल्पे नियमो व्याख्यातस्त्रयोविंशं तु संमील्य ॥ १४ ॥ गवां तु न सकाशे गोनामानि गर्भिणी-
नामसकाशेऽष्टापदी५ रेतो मूत्रमिति च ॥ १५ ॥ शुनाशीर्यस्य
च सौर्ये चक्षुष्कामस्य चक्षुर्नो धेहि चक्षुष इति सूर्योऽपोऽ-

शुक्रियं च नक्तं न भुक्त्वा न ग्राम इति च शब्दः । गायत्रीमित्यादि
पञ्चविंशतिरनुवाकमन्त्राः । कल्पो वातः प्रवर्गेत्यादि शाखान्तरे ब्राह्मणं प्रवर्ग्य-
कल्पे नियमो व्याख्यातः स्वाध्यायमध्येष्यमाण इत्यत्र दिक्कालादिनियमो
व्याख्यातः । नियमशब्दो व्रतेऽपि आरण्यं वर्तते । त्रयोविंशं तु संमील्य
अधीयीतेति संबन्धः । त्रयोविंशं शुक्रियानुवाक प्रकरणं संमील्याक्षिणी^१ इति
गम्यते । तु शब्दो विशेषणार्थः शुक्रियनियमादधिकोऽस्य नियमविशेषो-
यम् ॥ १४ ॥

गवां तु न सकाशे गोनामानि पूर्वसूत्रवदिदमपि व्याख्येयम् । गोना
मानीति मन्त्रसमाख्याने तु गोनामान्येव काम्येत्यादीनि सामान्योपदेशाद्विजे^२
विक्षेप इत्यादीनि च गर्भिणीनामसकाशेऽष्टापदी अष्टासंज्ञां गर्भिणी पशुः
प्ररुढगर्भपादैश्चतुर्भिस्तस्यां अभिर्घायकं ब्राह्मणमष्टापदीत्युपचर्यते । असकाशे
नामाधीयीतेति नायं विधिः सत्रिणामसकाशेऽथ बाध्ययनस्य तस्मात्तत्सका-
शेऽष्टापदीमधीयीतेति अधीयानं च मुक्त्वा रेतोमूत्रमिति च चकारोऽसकाश
इत्यनुकर्षणार्थस्तेन रेतोमूत्रसकाशे नाधीते इत्यर्थः । उपलक्षणार्थं च सर्वा-
शुचीनां पुरीषादीनाम् । विषुवतमार्द्रपाणिः । अधीयीतेति शेषः । विषुवान्ना-
मक्रतुस्तस्य मन्त्रब्राह्मणेषु विषुवतमार्द्रपाणिरधीयीतेत्यर्थः । कल्पेऽपि स्वर
उदात्तादिरस्ति पञ्चदुर्यो येष्वन्वेमि यांगा भौवान् (१०-१२ पर्यन्तो भागो
द्वादशसूत्र व्याख्यारूप इति ज्ञेयम्) ॥ १५ ॥

‘ शुनाशीर्यस्य ’ सौर्ये चक्षुः कामस्य चक्षुर्नो धेहीत्यारभ्यदिवाधी-
यीतेत्यन्तं सूत्रम् । इतरथा आर्द्रपाणिरधीयीतेत्यनुवर्तते ततश्चार्द्रपाणे रघ्यनं

१ निक ग. च. । २ धा. घ । ३ क्षीप्ति. क. । ४ मे. ग. च. । ५ जो. क. ।

६ जाद, ग. च । ७ रूप, ग. च. । ८ ना, ग. च. । ९ चेति, ग. च. ।

१०-१२ ० घ. । ११ गो, ग. च. ।

वगाहत ईति च आदित्यसौर्ययाम्यानि षडृचानि दिवाधीयीत
॥ १६ ॥ उपाकृत्योत्सृज्य च ग्रहं पञ्चरात्रमेके ॥ १७ ॥
वेदारम्भणे समाप्तौ चाकालम् ॥ १८ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

प्राप्नोति । शुनासीर्यदेवत्ये द्वे ऋचौ सप्तत्वांतरणिरिति । चक्षुःकामस्य
चकारस्यैके इत्यनुकर्षणार्थः । अग्नये आजस्यतेऽष्टाकपालमिति त्रिहविश्वक्षुः-
कामस्य तत्र सौर्ये याज्यानुवाक्ये तत्सूर्यस्य भद्रा अश्वा इति प्रातरग्निहोत्रा-
भ्युदितेष्ट्यां पच्यते । इह त्वाद्ययोर्ऋचौ रधीतत्वात् । अन्ये पुनश्चक्षुःकाम-
स्येति विशेषणं चक्षुर्नोधेहीत्यस्या इच्छन्ति तदयुक्तं तस्याश्चक्षुर्नोधेहि चक्षुर्प
इति स्वस्त्यनिर्देशाद्विशेषणमनर्थकं सुसंज्ञशंत्वावयमित्यर्थे इति । सूर्ये इति
विशेषानुवृत्तेः सूर्यो (?) आपोऽवगाहत इति च याज्योपादानमनुवाक्यनि-
वृत्त्यर्थं सूर्य आदित्ययाम्यानीति कानीत्याह । षडृचानीति । एवं च सौर्या-
दीनां रात्राविति निषेधः । अथवा सौर्यादित्ययाम्यानि ब्राह्मणानि नपुंसक-
लिङ्गनिर्देशान्मामान्यापेक्षं वा नपुंसकत्वम् । एवं मतिं श्रियोदिवाध्ययनं
मिदम् । तदेतन्मन्यत्सन्नत्याह तरणि इत्यादीनां सौर्यत्वात् सिद्धे ग्रहणमनर्थकं
भ्यान् । एवं तर्हि ब्राह्मणापेक्षं नपुंसकत्वम् ॥ १६ ॥

‘उपाकृत्योत्सृज्य’ ग्रहं नाधीयीतेति वर्त्तते पञ्चरात्रमेके विकल्पार्थं
रचनम् ॥ १७ ॥

वेदारम्भणे समाप्तौ चाकालम् । वेदारम्भो वेदाद्यनुवाकः । वेदस्य
माषिर्दिशान्तानुवाकः । इत्येता अग्निमनवेचाकालं कालादारभ्य यावद्वितीयेन्हि
दन्तान्मिन्यथः । एतयोः प्रत्यागम्भममाप्तिशब्दयोरग्यमेवार्थः । न मध्ये
उपरि वा वेद आरभ्य पश्चादादि पठितव्य इति वेदं वापि यथाक्रममित्ये
तदनुवचनात् ॥ १८ ॥

॥ इति पुराणस्याख्याने चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

पञ्चमः खण्डः

अथातोऽन्तरकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

‘अथातोऽन्तरकल्पं व्याख्यास्यामः’ । अथ शब्दो विशेषाधिकार्थः स्वाध्यायधर्मप्रकरणे । अनध्याया गवां तु न सकाश इत्यादयश्चानध्याया व्याख्याताः । अन्तरकल्पज्ञानादितिकर्तव्यता व्याख्याता । अन्तरकल्पस्तु बहुभिः कर्तव्यतया युक्तत्वात्पूर्ववत्स्वाध्यायकर्मणः सकाशाद्विशिष्टतम इति कर्तव्यताबहुत्वविशेषणतोऽधिक्रियते । अधिकृतस्य हीतिकर्तव्यता संबन्धः । अन्तरेऽन्तराले राजसूयस्थण्डिलाग्न्योः कल्पधर्म इति अन्तरकल्पं वक्ष्यमाणकर्मणो नामधेयं राजसूयाध्यायसमाप्तिनिमित्तं नैतदस्ति प्रवृत्तिनिमित्तं चान्तरशब्द उभयापेक्षत्वात् । व्याख्यास्याम इति गौरवेण श्रेयस्करत्वमव्ययनित्यशब्दत्वेऽप्यस्य सूचयति । अथवाऽवबुद्धवेदार्थो गुरुणाऽनुज्ञातः कथित् । स्वान् गृहान्प्रस्थितः शब्दविद्यामधीयानैः पथि संगतस्त्वस्य तैः सह किलैवं वाद आसीत् । यथा अपान्नप्लुकमविनाशेनावयवादिना [यदि न] अधीयेहं ततोऽग्नौ प्रवेक्षा(च्या)मि इति प्रतिज्ञाय तमधीयानो विनाशितत्वात्प्रतिज्ञार्थनिर्वहणायाग्नौ ... पणोदितैः । ऊरुवर्णाय गुरोरगृह्णन्तरा क्षुतद्वयश्रुत इत्यन्तरशब्दयोगः । तथा लोके एवं विधेश्चाभानको विधीयते । अन्तरो विज्ञायणीयात्वं मातुरिति तस्योपकारायेदमूर्ध्वदैहिकं कल्पितं तैरित्यन्तरकल्प इति । ऐतिह्यामिकी अन्तरशब्दस्य व्युत्पत्तिर्न चात्रैतद्यथोक्तं किं चोद्येन प्रतिज्ञाकर्तव्यमात्महननं निर्वाहितवान् । दुःशाननस्य रुधिरपानमिव भीमसेन इति कथितं तस्योदकदानादि । आत्मधातुकानां मन्वादिनिषिद्धत्वादुदकक्रियादेरिति । यस्मादकर्तव्यापि किञ्चिन्प्रतिज्ञाय केनचिन्निमित्तेन तन्निर्वाहने लोके गर्ह्यते प्रायोपवेशनात्प्रत्यवमितदुर्योधनवत् नारायणदलिपातैस्तस्य कृतो भविष्यति प्रत्यहं नित्यन्वाकर्मणोऽऽ । ऐतिहासपक्षेऽनित्यत्वपरिहारः । अन्यस्तु नायं स्वाध्यायधर्मो नाप्यन्तर-

१ इ. क. । २-६-० घ. । ३ ह. ग. च. । ४ ल. ग. च. । ५ घ. ग. च. ।

६ त. ग. च. । ७ घन्निबोधेन (?) ग. च. । ८ ह. ग. च. ।

दर्भमयः वासः परिधायचम्यापां नप्त्र इति तीरे जपि-

स्योदकद्योतकक्रिया । अपि तु स्वाध्यायोत्सर्जनविधिः^१ । तथा च नायं स्वाध्यायधर्मोस्त्वाभिवादादाविव । [नैच] तर्कस्योदकक्रियायामाचार्याणां च तर्पणं श्रूयते । आचार्यान्पितृधर्मेण तर्पयन्तीनि । तस्मादुत्सर्गविधिरयमुदक-समीपे । तथा च स्मृत्यन्तरम् (या० १-१४३)

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्ब्रुहिः—

इति विधिश्चायं वक्ष्यमाणस्तथा बहूनां गृह्ये श्रूयते मध्यमायामष्टकाया-
मेताभ्यो देवताभ्योन्नेन हुत्वा यो भ्यवयन्ते ताश्चैवदेवतास्तर्पयित्वाचार्यान्पृषी-
न्पितृश्चैतदुत्सर्जनम् । अथातोऽध्यायोपाकरणमित्युपाकरणं मुक्ता तदुत्सर्ज-
नमुक्तवान् । मध्यमाष्टका च तैष्या ऊर्ध्वं विज्ञेया । तथा च स्मृत्यन्तरम्
(या० १-१४३)

‘ पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वेति ’ ।

रोहिणी च पौषस्य सितपक्षे दशम्यामेकादश्यां वा भवति । ईह
चोक्तम् । अर्द्धपञ्चमासानधीत्योत्सृजति पञ्चार्द्धपष्ठान्वा तत्र श्रावण्या आरभ्य
तैष्यां पञ्चमासा भवन्ति । अत एव स्मृत्यन्तरम् (या० १-१४३)

‘ पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वेति ’ ।

यदा तु तस्मिन्काले न केचनोत्सर्गमनुतिष्ठन्तो दृश्यन्ते । तदा किं
कुर्मः कमुपलभेमहि । शास्त्रार्थस्तावद्यथाऽस्माभिर्वर्णित इत्यलमतिप्रसङ्गेन
प्रकृतमभिधीयते अन्तरकल्प इति कोऽर्थः । उपाकरणात्परतरं भवति
तदर्वाक् न भवतीत्यर्थः । अत एवाथातः शब्दो कृतौ ॥ १ ॥

‘ दर्भमयं वासः परिधयेत्यादि ’ नियमार्थं वचनम् । आचमनं
स्मृतिगृहितम् । अपां नप्त्र इत्यनुवाको गृह्यते कल्पस्य मन्त्रत्वात् । वसन्ताय
कपिञ्जलानिति वत् । एतदेवेतिहासस्य मूलं मन्यामहे अस्मिन्नेव कर्मणि तैः
सह जवाजवानाविनाशितमित्यपि श्रूयते । वान्नाय अपां नप्त्र इत्यनुवाकमपि
जपित्वा वेदजपफलेन युज्यते इति नूनमेतदग्निप्रवेशप्रतिज्ञाने कारणं
नेत्येववृद्धेवेदार्थत्वो निष्प्रयोजनेऽध्यापने प्रतिजानीतेऽतोऽनुवाको जप्त(पित)-

१-१-० घ. । २ घेः, ग. च. । ३ मोन्तक, ग. च. । ४ य, ग. च. ।
५-१-० ग. च. । ७ दं, क. । ८ मा, ग. च. । १० ता, ग. । ता, च. ।
११ नद्म, ग. च. । १२ ध्य, ग. च. ।

त्वाऽपोऽवगाह्य ॐ भूर्भुवः स्वस्तत्सवितुरिति ॥२॥ दर्भपाणिस्त्रिः
सावित्रीमधीते त्रींश्चादितोऽनुवाकान् ॥ ३ ॥ आपो देवीर्हवि-
ष्मतीरिमा निग्राभ्यां स्थ महित्रीणामवोऽस्तु अग्नेरायुरसि देवी
रापो अपां नपादेवीरापो मधुमतीरग्नये स्वाहा रात्रींशरात्रीमि-
त्यष्टौ ॥ ४ ॥ या ओषधयः समन्यायन्ति पुनन्तु मा पित-
रोऽग्नेर्मन्वे सशेवृधमधिधाः कया नश्चित्र आभुवदूतीति

व्योऽनुवाकान्ते हि शुष्कशब्दः । व्याहृतिशब्दात्सतः कपिलेशब्दान्तरोच्चारेण
विनापां नप्त्र इति जपयज्ञपक्षस्तत ऊर्जो नप्त्र इति मन्त्रान् जपन् दर्भसमूहा-
नुत्तरस्यादिना पूर्वान्तं जानीयात् । तीरेतीरैर्धे उदकसमीपे अपोऽवगाह्य मज्ज्यो-
न्मज्ज्ये वासनं व्याख्यातम् । ॐ भूर्भुवः स्वस्तत्सवितुरिति ॥ २ ॥

‘ दर्भपाणिः सावित्री मधीत ’ इति व्याख्यातम् । त्रींश्चादितो-
नुवाकान् अधीत इति प्रकृतेन संबन्धः ॥ ३ ॥

‘ आपो देवी रात्री चेत्यष्टौ ’ । आपो देवीरित्यादयोष्टावनु-
वाकाः । अनुवाकादि प्रतीकत्वादनुवाकाधिकाराश्च ॥ ४ ॥

‘ या औषधय इत्यादि ’ अग्नेर्मन्वन्त इत्यन्तम् । एते
चत्वारोऽनुवाकाः । सशेवृधमधिधाः कयानश्चित्र आभुवदिति तिस्रस्तं शः
योरानुवाणीमह इति मार्जयित्वाऽऽचार्यान् पितृधर्मेण तर्पयन्ति द्वादशानुवा-
काश्चाध्वेतव्या अपि अधीत इति प्रकृतसंबन्धात् । स एताभिः पञ्चभि-
र्ऋग्भिर्मार्जनं कृत्वा तत आचार्यान् पितृधर्मेण तर्पयेयुरित्यर्थः । आचार्य-
शब्दो मन्वादि संबन्धिः शब्दत्वेन स्मृतिः । उपनीय तु यः शिष्यमित्यादौ
सूत्रकार भाष्यकाराद्याचार्याः । आचार्य आचारं ग्राहयतीत्यादिरिति वचनात्
पितृवचर्त्तणमसौ तृप्यध्वं ? तस्मै ते स्वधेति चोदकाथोदकाञ्जलाञ्जलीन्
दद्युः पितृतीर्थेन प्राचीनावीतिनः । तर्पयन्तीति बहुवचनमन्तेवाप्तिभिः

१ म्या. क । २ दिति. क. घ. २ किल. घ. । छि, ग. च. ॥ ३ ० क. घ. । ४ ज्यात,
घ. । ज्ञो, ग. च. ॥ ५ ज्ञा, ग. च. । ६ ० घ. । ७ तु. क. ग. च. । ८ घी, क. ।
९ भू, ग. । १० दू. ग. । ८-१० ० घ. । ११ म्या. ग. च. । १२ ० ग. घ. च. ।

षष्ठः खण्डः ।

अथाऽतोऽग्निं प्रवर्तयन्ति ॥ १ ॥ उत्तरतो ग्रामस्य पुरस्ताद्वा शुचौ देशे वेद्याकृतिं कृत्वाहवनीयस्थाने सप्तच्छन्दांसि प्रतिष्ठाप्य विष्टरान् दर्भमुष्ट्रीन्वा दक्षिणाग्निस्थाने प्रौगाकृतिं कौशितं खात्वा पश्चादुत्करमपां पूरयित्वा गार्हपत्यस्थानेऽग्निं प्रणीय युञ्जानः प्रथमं मन इत्यष्टौ हुत्वाऽऽकृतमग्निं प्रयुज २ स्वाहेति षड्

‘अथातोऽग्निं प्रवर्तयन्ति’ अथेत्यानन्तर्ये अन्तरकल्पादनन्तरमत्र इति तद्वेतुकमग्निप्रवर्तनम् । एतदेव मूलं यदध्येतारोऽपां नष्टके समाप्तेऽनन्तरमेवाग्निप्रथमानुवाकानारभेत्तेन गोदोहनविधिरत्रेति । यदन्तरमग्निप्रवर्तनकर्मणोरानन्तर्येण तत्कर्मप्रयोजनेऽध्ययने कर्म न लभेत सेधचार्चयते (?) ॥ १ ॥

‘कथं कृत्वा प्रवर्तयन्तीत्याह’—उत्तरतो ग्रामस्य पुरस्ताद्वा शुचौ देशे वेद्याकृतिं कृत्वा स्थण्डिलमग्निं प्रवर्तयन्तीत्यर्थः । उत्तरस्मिन्देशे पूर्वस्मिन्वा शुचौ वेद्याकृतिर्दिशि न्या सद्यशीं वेदादिसंस्कारवर्जितं कृत्वाऽग्निप्रवर्तनं कुर्यादित्यर्थः । आहवनीयस्थाने प्राग्देशे वेद्या आहवनीयसदृशदेशे चतुरस्र मायतनं कृत्वा तत्र च्छन्दांसि गायत्र्यादीनि जगत्यन्तान्यक्षरवृद्धिक्रमेण प्रतिष्ठाप्य कथं विष्टरान् दर्भमुष्ट्रीन् कल्पयित्वा स्वतच्छन्दसां प्रतिष्ठानामभावसंज्ञकैः शब्दैर्विष्टरान्दर्भमुष्ट्रीन्कल्पयित्वा स्थापयेत् । विष्टरदर्भपुञ्जस्याकारकृतो विशेषः । दक्षिणाग्निस्थाने प्रौगाकृतिं कौशितं खात्वा प्रौगस्याकृतिं प्राङ्मुखं शकटाकारं हृदस्य कौशित इति संज्ञा कौशितान्मार्जयित्वेति व्यवहारार्थम् । अत्र हृदे कुसीतयी राक्षसी । वामदेवस्तु तेनाख्यानेनाग्निना प्रवेशितेति कृत्वा कौशितो हृद उच्यते पश्चादुत्करं कृत्वेत्यध्याहारः । पालिरुत्करः पश्चात्कौशित इति हृदः । अयं पूरयित्वाद्भिः सर्वत्र पूरयेयुरित्यर्थः । सर्वत्र उक्ता श्रुतिरग्निः प्रवर्तते अन्तरकालापेक्षा गार्हपत्यस्थाने विषयसप्तमी गार्हपत्यस्थाने पश्चात्तस्या वेदेर्गार्हपत्यसदृशमायतनं कृत्वाग्निं प्रज्वाल्य जन्माग्निं चौषासनं वा प्रज्वाल्योद्दीप्य

१ त्वन्, ग. । २ रभेत, ग. च. । ३-४ ० घ. । ५ ति. घ. ।

निष्ठ, ग. च । तिनित, क. । ६ ख. ग. च. । ७-८ ० क घ. ।

जुहोति विश्वो देवस्य नेतु रिति सप्तमीम् ॥२॥ यज्ञियानां समि-
धां त्रींस्त्रीन् समित्पूलानुपकल्प्य प्राक्स्विष्टकृतस्तिष्ठन्तो व्याह-
तिपूर्वकं खण्डिलस्यादितस्त्रिभि रनुवाकै रेकैकेन स्वाहाकारान्ता-
भिरादधति ॥ ३ ॥ आपोहिष्ठीयाभिः कौसितान् मार्जयित्वा

तस्मिन्नग्नौ युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादयः पञ्चदशाज्याहुतीर्जुहुयात् । सर्व-
त्रानादेशे आज्य मेव ज्ञातव्यम् । स्विष्टकृद्दर्शना दाज्यभागादितन्त्रसुवा-
द्यन्तश्च प्रधानस्थानेत्र सुव एव सुग् भवति तथोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ २ ॥

‘ यज्ञियानां समिधां स्वाहाकारान्ताभि रादधा(ध)ति ’ । ततः
समित्पूलांस्त्रीं स्त्रीन्यज्ञियानुपकल्प्य पश्चादग्नेस्तिष्ठन्तः प्राक्स्विष्टकृतस्तु आद-
धेति खण्डितस्याग्नेस्थानस्यादितस्त्रिभि रनुवाकै रनुवाकमूलै र्यथासंख्यवी-
प्सावचन मेकस्य भूलार्थं व्याहृतिपूर्वं मनुवाकत्रयस्य चाहृति त्रयेण यथासं-
ख्यमुत समस्ताभिरिति यथासंख्यं व्याहृतिपूर्वमित्येकवचनात् ॥ ३ ॥

‘ आपोहिष्ठीयेति स्वस्ति वाचयन्ति ’ । आपोहिष्ठीयै र्मार्जनं
तन्त्रपक्षे विचारणीयं मुद्ग्राहवदिति चेन्न तत्र नक्षत्रदेवताद्यपि विधीयते ।
अनुवादः कौसितोदके विनोदनार्थः स्यान्मार्जनस्य । अन्यस्तु कौशितानिति
तस्यैव मार्जनमुदकस्योद्धारः । अत एवाहवनीयस्थाने छन्दोर्था दर्ममुष्टयो
विष्टरा वा तेऽपि प्रवहितव्याः । गार्हपत्यस्थाने पश्चादग्निस्तत्संबन्धिनो
भस्मादि इयांस्तु विशेषः कौसितस्य समन्त्रमितरयो स्तूष्णीं धानाभिरिति
नियमः । ब्राह्मणान् त्रिप्रभृतींस्त्रीन्वा स्वस्तिवाचोदकपूर्वमेकैकस्मै ब्राह्मणाय
धाना दधुः पूर्ववदत्र सहाधिकारो वा वाचयन्तीति वचनात् । तथाग्निं
प्रवर्तयन्तीति बहुत्वोपक्रमात्सर्वेऽपि तिष्ठन्त आदधतीति बहुत्वं न ब्रह्माद्यपेक्ष
मिति । आकृतिं कृत्वैवं ब्रूयाद् गार्हपत्यस्थानेग्निरिति वा सत्रिवदग्निमस्ति
वापोऽत्र गार्हपत्यस्थानेऽग्निं प्रज्वालयेति लिङ्गाब्रह्मौक्तिकारणयोग्निरिति गम्य-
तेऽन्यथाग्निं प्रणीयेति तस्मात्प्रज्वालयेतिवचनाल्लौकिकं विज्ञाय जातकर्मा-
दयो निर्मथ्य क्रियन्ते मन्थनं च द्वि(नहि) संस्कारतया किं तर्हि उत्पतिर्न

१ स्तुव, ग. च. । ० घ. । २ दम्पति, ग. च. । ३ पू, क. घ. ।

४ द, ग. च. । ५ ० ग. च. । ६ च्यो, घ. । ७-९ ० घ. । ८ द्वि०, क. ।

धानाभि ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयन्ति धानाभि ब्राह्मणान्स्वस्ति
वाचयन्ति ॥ ४ ॥ इति मानवे षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ .

चोत्पति (म्) संस्कारतयापेक्षन्ते भूतानि साग्निका इति ब्रूमः पक्षेऽसंस्कृतेऽ-
ग्नौ क्रियन्ते आहृत्यवदध्यान्मधित्वेत्यादिवचनात् । उक्तं चात्र शिविर-
स्वामि पादैर् नास्ति वचनस्यातिभारः किमिव वचनं कुर्याद्यावन्न प्रामाण्यं
संस्कृतेभ्यो यथा भवतीति । अन्यस्तु यन्मधित्वाराणिपक्षे पैक्षान्तरान्नित्यमेव
न वैकल्पिकं ये शाखान्तरीयाद्वचनं तूष्णीं निर्मथ्यो भ्राष्ट्रः संतपनीयेत्र
दीप्यमानवचनं तत्र लौकिको न त्वारण्यः कथितः । अयं तु विशेषः । स
यत्रेता(?) र्धसमन्त्रकमात्मने नोत्पद्यते सश्रौत (:) यस्तूत्पद्यते ते जातकर्मादौ
तूष्णीं निर्मथ्य परमेष्टिविधानेन चोत्पद्यते स स्मार्तः । अन्यतो यत्र दीप्य-
माने स लौकिक इत्येषा विविधा स्थिति रग्ने (:) स्वस्ति ब्रूहीत्युक्तोऽकपूर्व
धाना दत्त्वाऽग्निं युञ्जानः प्रथममित्यादौ त्रिस्थानमध्यमुपक्रमन्ते । स्विष्टकृ-
त्पाठे अध्वर्युब्रह्मत्वपूर्णपात्रादन्यः ॥ अथ किमर्थं मार्गवासा इत्यादि धर्म-
गणमध्ये स्वाध्यायोपाकरणादयोऽग्निप्रवर्तनान्ता अध्ययन धर्माण उच्यन्ते
तत्र पाठे एतेषु ब्रह्मचारिण एवाधिकारः स्यात् । इहत्वनारभ्य पाठात्मवेपा
मधिकारः सिद्धः । तस्मादन्यार्थे अध्ययने गोनामादि धर्मवदन्नर कल्पाग्नि-
प्रवर्तनकर्मणी स्यातां तेनैकः कुरुते जन्माग्न्यादौ यथाधिकारं यजमान
एव समेत्य समित्पूलांस्तिष्ठन्नादध्यान्न ऋत्विक् । एष विधिः प्रयोगभेदः
(भेद) प्रयोगभेदमपेक्ष्य बहुत्वं प्रवर्तयन्ति वाद-(च) यन्तीति । एवं मध्येपि
तिष्ठन्तो प्यादधतीतिबहुवचनं नतु ब्रह्माध्वर्यपेक्षम् ॥ ४ ॥

इति पूरणप्याख्याने षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथोपनिषदर्हाः । ब्रह्मचारी सुचरिती मेधावी कर्मकृद्-
नदः प्रियो विधा५ वा विद्ययान्वेष्यन् ॥ १ ॥

अस्मिन्नेव प्रकीर्णैः स्नातकाधिकारे ब्राह्मयौनसंवन्धाः कर्तव्या इत्याह
'अथोपनिषदर्हाः' अथेति वाक्योपन्यासार्थः । उपनिषच्छब्दो वेदैक-
देशवचनोऽपीहकृत्स्ने वेदे वर्तते शास्त्रान्तरैरविरोधादितरथा अधियज्ञादि-
कस्य वेदैस्यानर्हा अपि व्याप्यस्य ब्रह्मचारिदुराचारादयस्तच्च शास्त्रान्तरविरु-
द्धम् । यद्वा रहस्यत्वात् वेदार्थं उपनिषच्छब्देनोच्यते तथा तानि तीर्थानि
ब्रह्मण इति वक्ष्यति । किमर्थमेव सूत्र्यते । अथाप्येवं विधेषु व्या-
ख्यातम् स हि गरीयो वेदादिस्तस्यार्हा योग्याः । अथोपनिषदमर्हतीति कर्म-
ण्याणित्यण् । तानाह ब्रह्मचारीत्यादि ब्रह्मचारि ग्रहणमनर्थकं तस्यैवाध्य-
यने तदर्थवैधोधेनैव बाधिकाः । स्नास्यन् गां कारयेदित्युक्तत्वात् । एवं
तर्हि हस्तस्य यद्विद्याधिगमो मन्वादिषु श्रूयते विद्यार्थं पठिति । संवत्सरे
संवत्सरे द्वौ मासौ गुरुगृहे वसेदिति चातो ब्रह्मचारि (चर्या) चरिणो
वेति" ब्रह्मचारिग्रहणम् । सुचरिती मार्गवासस्त्वादि यमनियमजातसाधुचरितं
यस्यास्तीति सुचरिती ग्रहणधारणाय समर्थो मेधावी मतिमानिति यावत् ।
सुचरितीत्यनेनैव सिद्धे कर्मवद्ग्रहणमतिशयवत् सुचरितीत्यनेनैवार्थः । अथवा
दुर्मेधा अपि कर्मयुक्त उपनिषदर्हः । धनदः पूर्वोक्तगुणैर्भ्योसौ विशिष्टः ।
प्रियो बन्धुत्वादिप्रीतिकारणो मेधावीति अयमेष्ट्यपर पूर्वाविद्यामन्तरे च
विद्याविनियमः । इतरथा भृताध्यापनाध्ययने स्थाताम् । नहि धनेनैवभृतिः
किं तर्ह्यनेनापि परिभाषितेन वस्त्रादिना । वा शब्दश्चार्थे विद्यां चेति । आचार्य-
पुत्र इति मनुना पठितानामुपसंग्रहार्थः । वाचिकः सुचरिती सुचरितीत्यने-
नैवसिद्धम् ॥ १ ॥

१ प्रकरणे, घ. । २ यौवन, क. ग. घ. । ३-४ ० घ. । ५ मि, ग. च. ।
६ व, ग. च. । ७ तव्याः, ग. । तव्यः, च ॥ ८-९ ० घ. । १०-११ ० घ. ।
१२ वै, च. । ० ग. ॥ १३ वा, घ. । १४-१५ ० घ. । १६ म्यासो, ग. च. ।
१७ विहितः, ग. च. । १८ मिः, ग. च. । १९-२० ० घ. । २१-२२ ० घ.

तानि तीर्थानि ब्रह्मणः ॥ २ ॥ भार्याऽ विन्दते ॥ ३ ॥
 कृत्तिका स्वाति पूर्वैरिति वरयेत् ॥ ४ ॥ रोहिणीमृगशिरः
 श्रवणश्रविष्ठोत्तराणीत्युपयमे तथोद्वाहे यद्वा पुण्योक्तम् ॥ ५ ॥

‘ तानि तीर्थानि ब्रह्मणः ’ । तान्येतानि ब्रह्मचर्यादीनि तीर्थानि
 पात्रभूतानि ब्रह्मणो ब्रह्मयज्ञस्य संप्रदानकारणान्यर्थः । अथवा तावन्त्येभिरिति
 तीर्थानि गङ्गादीनामवतरणवर्त्मानि निष्ठानार्थं पारगमनार्थं यथा तथैतानि
 ब्रह्मणः शब्दब्रह्मण एतैस्तीर्थैः शब्दब्रह्मणि निष्ठायां तत्र हि निष्णातस्य
 परब्रह्मावाप्तिः श्रूयते । एवमर्थं हि तीर्थेन संप्रदानस्योपमानम् ॥ २ ॥

‘ भार्या विन्दति(ते) ’—यद्यपि रागतो भार्यावेदने प्रवृत्तिस्तथापि
 न विधिमन्तरेण शास्त्रीयत्वं भार्यावेदनस्य लभ्यते तस्माद्विन्दतेति प्राप्तिः()
 विन्दते इति छान्दसो वर्त्तमानोपदेशः । पञ्चमलकारो वा छन्दोवत्सूत्राणीति
 कृत्वा भार्यामिति भाविनी संज्ञा सक्तून्पिनष्टीतिवत् । अपर आह । सत्यं-
 भाविनी चेयं संज्ञा तथापि यूपं छिनत्तीतिवत् संस्कारशब्दाय भार्या विन्दत
 इति यथाच्छेदनादिना धर्मेण यूपो भवति एवं वक्ष्यमाणैर्वेदनधर्मेभ्यो भार्यादीनि
 एवं च यूपं वचनान्यतोऽनवगते भार्यामित्येकवचनं विवक्षितं मेवं चेद्वृ(द्वन्)-
 ध्याष्टमेऽधिषेद्याब्दे इत्यादि निमित्ते विवोढापि द्वितीया नैव भार्या शब्द-
 वाच्या भवति न तया तवन्म(द्वर्मा)धिकारो निवर्तते तदुक्तं धर्मप्रजासंपन्ने(पु)-
 दारे(पु) नान्यां कुर्वीतेति ॥ ३ ॥

कथं विन्दत इत्याह कृत्तिकास्वाति पूर्वैरिति वरयेत् । कथं तृ-
 तीया यावता कृत्तिकास्वातिपूर्वेष्विति सप्तम्या भवितव्यं सप्तम्यर्थस्य साधकत्वेन
 विवक्षितत्वात्तृतीया । नक्षत्राभिप्रायं पूर्वैरित्युक्तमापाढादीनां स्त्रीत्वात्पूर्वाभि-
 रिति स्यात् । द्वन्द्वगर्भेयं द्वन्द्वः । इतरथा द्वन्द्वेधित्वात्पूर्वनिपातः स्यादिति
 करणादन्यैरपि पूर्वोक्तैर्नक्षत्रैर्वरयेत् ॥ ४ ॥

रोहिणी प्रशस्तानीति गम्यते तथा स्वातौ तथेति उद्वाहे च रोहिण्या-
 दीनि शस्यन्ते यद्वा पुण्योक्तं वा शब्दः स्वार्थे यच्च नक्षत्रं पुण्ये पुण्यसूच-

पञ्च विवाहकारकाणि भवन्ति वित्तं रूपं विद्या प्रज्ञा
 बांधव इति ॥ ६ ॥ एकालाभे वित्तं विमृजेद् द्वितीयालाभे
 रूपं तृतीयालाभे विद्यां प्रज्ञायां बांधव इति च विवहन्ते
 ॥७॥ बन्धुमतीं कन्यामस्पृष्टमैथुना उपयच्छेत समानवर्णामसमा-

केषु शास्त्रेषु पराशरादिविरचितेषु उक्तं तदपि शम्भुमुद्धाहे इति करणस्यैवायं
 प्रपञ्चो यद्वा पुण्योक्तमिति ॥ ५ ॥

‘उद्धाहे च पञ्चविवाहकारकाणि भवन्ति’ उद्धाहो विवाह इति
 तुन्यार्थो कारकाणि हेतुभूतानित्यर्थः । पञ्चभिरेव हेतुभिर्विवाह-संवन्धो
 भवति तदाहवित्तमित्यादि वित्तं गोहिरण्यादि रूपं पुरुषलक्षणं ज्योतिः
 शास्त्रोक्तम् । विद्या आन्वित्तिक्यादिः । प्रज्ञा देश (ज्ञे) काले चांविधुरम-
 तित्वम् । बन्धुरेव बांधवोऽभिजनः । अवदातकुलप्रसूतत्वात् ॥ ६ ॥

पञ्चैव यदाऽऽमुचितानि तदा कथं कुर्यादित्याह । एकालाभेवित्तं
 विसृजेत् वित्तस्यानित्यत्वात् । भूत्वापि न भवति अभूत्वापि च भवतीति
 रूपादिभिर्धनं लभ्यत एवेति । द्वितीयाऽलाभे रूपम् (विसृजेदितिसर्वत्र)
 द्वितीयस्य विवाहकारकस्यालाभे विद्यादिभिस्तिष्ठसृभिर्विवाहः । विद्यादिभि
 राधेयं रूपं तस्याहार्यत्वात् विद्यादिन्यलङ्कारभूतानि पुंसः । तृतीयालाभे
 विद्याम् । अर्नधीतवेदो विद्या मधिगन्तुमल्पप्रयत्नोऽपि शक्नुयाद्यदि प्रज्ञा-
 वान् बन्धुमांश्च भवतीतिभावः । तथा प्रज्ञायां बांधव इति च । असमासकरणं
 च केवलायामपिप्रज्ञायां बांधवेऽपि च केवले विवहन्ते कन्यां वरयन्ते ददते-
 च । एवं मत्वेति नावधारणं वृत्तिं शीलं च विवाहकारणं च केवलायामपि
 पूजार्थं बह्वेवचनं दृश्यते । शस्त्रेषु पञ्चसु वित्तादिषु न शीलहीने ते
 विवहन्ते ॥ ७ ॥

कन्यां बन्धुमतीं बन्धुरिह भ्रातोच्यते भ्रातृमतीमित्यर्थः । अस्पृष्टम-
 नभिज्ञातं मैथुनं सुरतं यया साऽस्पृष्टमैथुना । अनन्यपूर्वा वा उपयच्छेत स्वी-
 कुर्यात् । दद्याच्च उभयत्र चायं नियमः पूर्वोक्तेऽपि प्रतिग्रहीतुश्च तथा चानेन

नप्रवराः यवीयसीं नग्निकाः श्रेष्ठाम् ॥ ८ ॥ विज्ञानमस्याः
कुर्यादष्टौ लोष्ठानाहरेत्सीता-लोष्ठः वेदिलोष्ठं दूर्वालोष्ठं गोम-
यलोष्ठं फलवतो वृक्षस्याधस्ताल्लोष्ठः श्मशानलोष्ठ मध्वलोष्ठमि-
रीणलोष्ठमिति ॥ ६ ॥

एवाभिप्रायेणाख्यातद्वयस्य प्रयोग उपयच्छेत विवहन्तीति च । अस्पृष्टमैथुना
च सा ज्ञेया अनभिप्राप्ता स्त्रीवन्मणि चतुर्धावरणम् । अनुपभुक्ता नक्ता (ग्ना)
तथा च स्मृत्यन्तरम्—

“ तस्मादव्यञ्जनोपेतां रजसा मा (ना) प्र-यौवनाम् ।
उपभुक्तां न सोमाद्यैर्दद्यादुहितरं पिता ”

तथा पितृगेहे यस्या रजो दृष्टं तां विवाहयन् वृषलीपतिरित्यन्ये
समानवर्णमसमानप्रवरां च । केचिदेतन्मन्त्रं पठन्ति ‘ समानवर्णा ब्राह्मणो
ब्राह्मणी क्षत्रियः क्षत्रिणीत्यादि । असमानप्रवरा नामसंख्याभ्यां सर्वे नि-
पिध्यन्ते । प्रवराणां न नाम्नैव केवलेन संख्यया वा ततो भिन्ननामभिः
समसंख्यैर्विवाह इष्यते । भिन्नसंख्येन समाननामभिश्च । एवं च व्या-
ख्याने ऋक्षभरद्वाजैर्भरद्वाजविवाहो भवति नान्यथा भृग्वङ्गिराष्टिपेणा-
दिभिर्भृगूणाम् । नग्निकां श्रेष्ठां नग्नैव नग्निका स्वार्थे क प्रत्ययः । नग्निकाम-
प्राप्तस्त्रीभावामयावनरसामुपयच्छेतेति तथा श्रेष्ठां लावण्ययुक्तां स्त्रीलक्षणो-
पेतामित्यर्थः । नान्यल्लावण्याच्छ्रेष्ठत्वं कन्यायां विद्यते । अनेनैवाशयेन
मनुनोक्तं ‘ स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ’ अव्यङ्गाङ्गी साम्यनाम्नीमित्यादि ।
अथवा नग्निकां श्रेष्ठां विवंस्त्ववती श्रेष्ठां विवस्त्रा सती श्रेष्ठा या भवेत्तामुपयच्छेत ।
यस्मात्कुरुपाऽपि वस्त्राद्यलङ्कारकृता मनोहारिणी भवति । तस्माद्विवस्त्रा सती
न सर्वा शोभते किं तर्हि काचिदेव लक्षणवती नापि च वैधव्यदौर्भाग्यादि-
दोषा दृश्यन्ते तस्माददृष्टं दूषणं दुर्ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

तद्यथा विज्ञायते तद्दर्शयितुमाह—‘ विज्ञानमस्याः कुर्यात् ’ ।
विज्ञायते येन शुभमशुभं च तद्विज्ञानं तदाह—अष्टौ लोष्ठानाहन्य ॥ ६ ॥

देवागारे स्थापयित्वाथ कन्यां ग्राहयेत् यदि श्मशानलोष्ठं
गृहीयादध्वलोष्ठं मिरिणालोष्ठं वा नो पयमेत् ॥ १० ॥ संजुष्टां
धर्मेणोपयच्छेत् ब्राह्मेण शौल्केन वा ॥ ११ ॥ शतमिति रथं
दद्याद् गोमिथुनं वा ॥ १२ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

देवागारे स्थापयेदि (यित्वे)त्यादि निगदव्याख्यातम् । अथ
कन्यामष्टानां मध्यात्कन्ये एकं गृहाणेत्युक्ताज्यतमं ग्राहयेत् । यदि श्मशान-
लोष्ठम् । एषां तु चान्यतर(म)ग्रहणे चोपगमो नोपलभ्येत । गस्मादेषां स्मृत्य-
न्तरे दोष उक्तः श्मशानात्पतिङ्गीत्वम् । अध्वनः प्रव्रज्या । हरिणे दुर्भगत्वं
शेषाणाम् प्रशस्तत्वम् ॥ १० ॥

‘ संजुष्टां धर्मेणोपयच्छेत् ब्राह्मेण शौल्केन वा ’ मय्यग् जुष्टा
स्त्री तां ब्राह्मेण धर्मेण ब्राह्मो धर्मः कन्याया उदकपूर्व माहूय दानं शुल्कं यत्क-
न्यायै वरो ददाति वरं तदुच्यते । तेन निवृत्तः शौल्को धर्मस्तेन शौल्केन वा
संजुष्टां वा ग्रहणं मुपलक्षणार्थं तेन ब्राह्मो देवस्तथैवेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

शुल्कनियमार्थमाह—‘ शतमितिरथं गोमिथुनं वा दद्यादिति
विकल्पः ’ । कनकाद्यलङ्कारभक्षफलादीनि वा ॥ १२ ॥

॥ इति पूरणव्याख्याने सप्तमः खण्डः ॥

अष्टमः खण्डः

पश्चादग्नेश्चत्वार्यासिनान्युपकल्पयति ॥१॥ तेषूपविशन्ति पुरस्ता-
त्प्रत्यङ्मुखो दाता पश्चात्प्राङ्मुखः प्रतिग्रहीता दातुरुत्तरतः प्रत्यङ्-
मुखी कन्या दक्षिणत उदङ्मुखो मन्त्रकारः ॥२॥ तेषां मध्ये प्राक्-
तूलान्दर्भानास्तीर्य काऽस्यमक्षतोदकेन पूरयित्वा अविधवास्मै
प्रयच्छति ॥३॥ तत्र हिरण्यम् ॥४॥ अष्टौ मङ्गलान्यावेदयति ॥५॥

इदानीं ब्राह्मधर्ममाह—‘ पश्चादग्नेश्चत्वारि आसिनान्युपकल्प-
यति ’ वृषीकादीनां च पलाशशृङ्ग गोमयादि धर्म उपकल्पयते ॥ वक्ष्य-
माणे उपवेशने कस्य पुनरग्नेः पश्चात्कन्याया जातकर्माद्यभावादग्निर्नास्ति
नापि सर्वा काचित्प्रथमगर्भा कन्या येन सीमन्तारणी स्याता मेवं तर्ह्यरणिनि-
र्मथितेऽग्नौ भगार्यमादि यागः स्यात्तस्याग्नेः पश्चात् । स हि लौकिकोऽप्य
संकीर्णत्वान्मध्यतरस्तस्माद्वेद्यां विवाहहोमार्थं स्थापयिष्यमाणस्याग्नेः पश्चादा-
सनकल्पनमिति निष्कर्षः ॥ १ ॥

तेषूपविशन्ति मन्त्रकारोऽयं प्राप्तः कन्यावरयितुर्दूर एव स इत्यर्थः
प्रेष्यते स उच्यतेऽन्ये तु दधिहोमीत्याचक्षते ॥ २ ॥

तेषामुपविष्टानां मध्ये स्तरणं प्राक्तूली कुर्यात् दधिहोमी चेदुपविष्ट एव
मध्यस्तरणं कुर्यादास्तीर्य काऽस्यमक्षतोदकेन पूरयित्वा अविधवास्मै प्रयच्छति
सैव पात्रं पूरयत्यक्षतैः सहितेनोदकेन या प्रयच्छति क्त्वा प्रत्ययात् । अस्मै
दात्रे प्रयच्छति प्राधान्यात् । पूरयित्वा मन्त्रकारोऽयं वान्तैर्यात् ॥ ३ ॥

तत्र हिरण्यमष्टौ मङ्गलान्यावेदयत्यादध्यात् । मङ्गलाय
हितानि मङ्गलान्यावेदयन्तो मङ्गलान्युक्त्वा को दाता प्रतिग्रहीता च कुतो
ददाति प्रतिगृह्णाति तयोः समानकर्तृकत्वेनावगतत्वात् । यद्वा पिता भ्राता
वा यत्संवन्धिनी तां दद्यादित्यनेनैकवाक्यत्वात् “त्रिव्रह्मदेयेति वचनान्मृ-
शुल्कदेयेति गम्यते । अन्यथा ब्राह्मविशेषणमपार्थक्यं स्यात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ यवाला, क. । यवला. ग. च. । २ गे, ग. च. । ३-० घ. । ४ न्ति. क ।
ति, घ. । ५ तत्र. ग. । ६-० घ. ।

मङ्गल्यान्युक्त्वा ददामि प्रतीगृह्णामीति त्रिविधदेया पिता
 भ्राता वा दद्यात् ॥ ६ ॥ सहिरण्यमञ्जलीनावपति धनाय त्वेति-
 दाता पुत्रेभ्यस्त्वेति प्रतिग्रहीता तस्मै प्रत्यावपति ॥ ७ ॥ चतु-
 र्व्यतिहृत्य ददाति ॥ ८ ॥ सावित्रेण कन्यां प्रतिगृह्य प्रजापतये
 इति च क इदं कस्मा अदादिति सर्वत्रानुपजति कामैतत्त-
 इत्यन्तम् ॥ ९ ॥

पिता भ्राता वा पितुरधिकारः । वा ग्रहण मन्यमातामहादीनामुपलज-
 गेयार्थं तथा च स्मृत्यन्तरम् । (या. १-६३)

“ पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ”

अन्यस्त्वाह कथं स्मृत्यन्तरेणैकवाक्यता नाम । अयमित्यर्थं स्मृति-
 कारेण नोक्तं चाप्रतिपिद्धं तत् स्मृत्यन्तराद् ग्राह्यमविरोधात् । यस्मान्नहि
 सर्व सर्वत्रान्तातमत एव सर्वस्मृतिप्रत्ययेनैकं कर्म युक्तं तद्विज्ञेः ॥ ६ ॥

अथ शुल्कदेयार्थं माह—सहिरण्यमञ्जली नावपति धनाय त्वेति
 दाता पुत्रेभ्यस्त्वेति प्रतिग्रहीता तदेकमेव हिरण्यमष्टास्वप्यञ्जलिषु व्यतिहृत्येति
 वचनात्स एवाञ्जलिरुच्यते तथा न्योन्यस्याञ्जलि मावपेत् अत एव चतुर्व्यति-
 हृत्य ददातीत्युक्तं परस्परयोरपि ददातीत्यर्थः । दानं तु ददामि प्रतिगृह्णामीति
 पूर्वोक्तमेव सकृत् । तेन वाचनान्ते दद्यादीत्यर्थः । एवं च प्रतिग्रहणमुभयो-
 रपि ॥ ७ ॥ ८ ॥

सावित्रेण प्रतिगृह्णाति देवस्य त्वेत्यारभ्य प्रजापतये त्वेति ब्रीहियवं
 हस्तिनं पुरुषमित्युक्तत्वान्न वाच्यं शुल्कदानेऽपि यथा स्यादिति पुनर्वचनं
 साकाङ्क्षत्वार्थं च तयोः प्रतिग्राहितया किल न स्यादिति मन्दधीराशङ्केत
 कथमसौ वाचनिके प्रतिग्रहे तद्गुणमशङ्कमानः क सुधीः स्यात् । एवं च
 नानुपङ्गनिवृत्त्यर्थं सावित्रग्रहणम् ॥ ६ ॥

१ न्यथा, ग. घ. च. । २-९ ० घ. । ३ ० ग. च. । ४ तः, ग. च. ।

६ ० ग. घ. च. । ७ पते, ग. च. । ८-९ ० घ. । १०-११ ० घ. ।

समाना वा आकूतानीति सह जपन्त्यान्तादनुवाकस्य ॥ १० ॥
 खे रथस्य खे नसः खे युगस्य शतक्रतो अपालामिन्द्रस्त्रिः
 पूर्यवकृणोत्सूर्यत्वच मिति तेनोदकाःस्येन कन्यामभिषिञ्चेत्
 ॥ ११ ॥ इति अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

समाना वा आकूतानीति सह जपन्ति । आन्तादनुवाकः स्यादिति
 नोक्तं नापितस्य ग्रहणमस्ति सह जपन्तीत्यन्यशाखा चेदधीत्य जपेत् ॥ १० ॥

तेनैवोदकांस्येनाभिषिञ्चति । उदकांस्येनेति पूर्व-पदार्थ-प्राधान्यं
 तत्पुरुषेऽपिवाक्यात्साक्षादुदकांस्यैव साधकतमत्वात्कांस्यस्य तु तदधिकरणतया
 विशेषणत्वम् । यद्येवं कांस्योद(के)नेति पूर्व-पदार्थ-प्राधान्यं तत्पुरुषेऽपि
 स्यादभिषेचनं तन्मा भूदिति उदकांस्येनेत्युक्तं खे रथस्येत्येतयाभिषेचनम्
 ॥ ११ ॥

केचिदत्र खण्ड समाप्तिं कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

नवमः खण्डः

पडव्यार्हा भवन्त्यृत्विगाचार्यो विवाह्यो राजा स्नातकः प्रिय-
श्चेति ॥ १ ॥ अप्राकरणिकान्वा परिसंवत्सरादर्हयन्ति ॥ २ ॥
प्राकरणिकाः कर्तारः सदस्याश्च वृताः ॥ ३ ॥

इदानीं तस्यैव ब्राह्मशास्त्रादेर्धर्मस्याङ्गभूतं मधुपर्कमाह-पडव्यार्हा-
भवन्ति । पडृत्विगादयो नान्ये विवाहप्रसङ्गेन तदङ्गऋत्विगादेरेव लाघवार्थं
श्रूयत इत्याह । ऋत्विगाचार्यस्तत्रत्विग्यागकर्त्तव्यते । आचार्य उपनीया-
ध्यापयति । विवाह्यो जामाता । राजाऽभिषेकगुणयोगाद्यं कुर्वन्ति । स्नातक
एतेन धर्मेणेत्युक्तः । प्रियः सुहृच्छशुरादिः । आचार्यस्य विशिष्टन्या-
भिधानात्पृथगुपादानमृत्विगादेर्यागादिना न संबन्धः । अर्च्यो राजस्नातको
त्वसंबन्धो तौ ॥ १ ॥

‘अप्राकरणिकान्वा’ आचार्यादयः पञ्चाप्राकरणिकास्ते चार्ध्यतमाः
सन्तः पुनरागतानपरिसमाप्ते संवत्सरे नैवार्हयेत् । परिगते त्वागताननर्हयन्
दोषभाजनः स्याद्विहितातिक्रमात् ॥ २ ॥

प्राकरणिकाः कर्तारः । सदस्याश्च वृता ऋत्विजः कर्त्तार इत्यर्थः । ननु
दर्शपौर्णमासादौ प्रकरणत्वादरहणं स्यात् । भवतु को दोषः । समर्थः करिष्यति
स्वल्पमूल्यं वा कथंचित् । इतरथा त्वन्वाहार्यमात्रेण ऋत्विजः कथमर्हयेयुः ।
यद्वा पशुसौत्रामण्यादिषु प्रकरणेष्वेव कर्तुर्नर्हयेत्तेषु नित्येष्वपर्याप्तस्य प्रति-
निधिः संस्मर्यते । न तु तथा दर्शपौर्णमासादौ । अन्ये तु सोमेऽर्हणीयान्यत्रेति
स्मृतिमुदाहृत्य व्यवतिष्ठन्ते । सदस्याश्च वृताः । चकारात्कर्तृसंज्ञका भवन्ति ।
कर्तृत्वादरहणीया इत्यर्थः । वृता इति आमन्त्रिताश्चेत् स्वयमागतानां तु
सदाहणेऽपि परिनिर्णयः न तु स्नातकत्वात्सदाहणां स्यात् । नह्यस्नातकः
सदाहः सत्यमपेरिसंवत्सरान्तं सदस्य-व्रतग्रहणम् । अन्ये त्वस्यार्थं न
बुध्यन्ते तदा सत्वान्न प्रदर्शयेत्^{१३} ॥ ३ ॥

१-२-० घ. । ३ यर्था, ग. च. । ४-५ ० घ. । ५ सन्तौ, ग. च. ।

६ चार्घ्याः क घ. । ७ न भ, क. । ८ ० घ. । ९ ० ग. । १० णः, घ. ।

११ ० क. । १२-१३ ० घ. ।

न जीवत्पितृकोऽर्घ्यं प्रतिगृह्णियादिति श्रुतिरथवा प्रतिगृह्णि-
यात् ॥ ४ ॥ अथेनमर्हयन्ति ॥ ५ ॥ कांस्ये चमसे वा दधि
मधु चार्नीय वर्षीयसा पिथायाचमनीयप्रथमैः प्रतिपद्यन्ते ॥ ६ ॥
विराजो दोहोसि विराजो दोहमशीय मयि दोहः पद्यायै विराजः
कल्पतामित्येकैक माहियमाणं प्रतीक्षते ॥ ७ ॥

न जीव-श्रुतिग्रहणमादरार्थम् । प्रतिपेधनञ्च विकल्पः । अथवेति न
नियमः ॥ ४ ॥

अथेति प्रत्यक्तव्यपदेशार्थम् । एनमिति प्रकृतानुसरणार्थम् एवमेतं
विवाद्य प्रकृतेर्गम्यते । अन्ये तस्मादहर्तीति केचिन्पठन्ति विवाद्यमधिकृत्य
जीवत्पितृकम्यापि कस्य विकल्पः । तत्र जीवन्पितृकोऽपि विवाद्योऽर्थं प्रति-
गृह्णाति । यस्माद्विकल्पान्पक्षेऽधिकारस्तस्मात्कारणादहर्तीत्यर्थः । एतच्च पितु-
र्गुमतेन ग्रहणं न एव श्रौतेन संग्रहणेन विकल्पोऽन्यथा श्रुतेर्दत्तायन्वा-
न्मृतेर्वाज्वर्यं नयत्र न पितुर्गुमतेन मधुपर्कग्रहणेऽधिकारः ॥ ५ ॥

कांस्ये चमसे वा दधि मधुचार्नीयवर्षीयसाऽपिथाय मधुपर्कं
कल्पयतीति शेषः । कांस्य परिमाणं वच्यते पात्रग्यार्थगृहीतस्य नियमार्थं शान्त-
चमसग्रहणं तेन स्पन्दया (न्या) दौ न भवति । चमसा यातिरेतु प्रमिताः । नैरते
प्रोधादि सोमपानपात्रं विकल्पञ्च संभवापेक्षः । कामापेक्षं वा सोमस्य वासा
प्याकुर्यात् । द्रव्यवर्चसकामस्य वा तथा च प्रणीताप्रत्यये तत्कामस्य कांस्य
उत्तमः । दधि च मधु च ते चार्नीय मिश्रीकृत्य वर्षीयसा पात्रेण पिधानं कुर्यात् ।
अपि वा न पात्रेण नियमः । कथमर्हति आचमनीयप्रथमैः प्रतिपद्यन्ते इति
मेवं चोपलब्धमिदं प्रतिपादनं नरूपकल्पनादते इत्यानां वा नास्मिन्
संभवति । आचमनीयप्रथमानां त्रियमाणानामन्यपराधानानाचमनीयप्रथमे-
भ्योऽतिगितानामभावात्पात्राचमनीयप्रथमं न कर्तव्यमिति ॥ ६ ॥

विराजो दोहो । एतदुक्तं दधिवि श्रुतिर्यत्र दत्तुमर्हं प्रतीक्षते
पर्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सावित्रेण विष्टरं प्रतिगृह्य अहं वर्ष्म सदृशानामुद्यतामिव
 सूर्यः । इदं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीति जपति ॥८॥
 राष्ट्रभृदसीत्याचार्य आसन्दीमनुमन्त्रयते ॥ ९ ॥ मा त्वा दोष
 इत्यधस्तात्पादयोर्विष्टरमुपकर्षति ॥ १० ॥ विष्टर आसीनायै
 कैकं त्रिः प्राह ॥ ११ ॥ नैव भो इत्याह नम आर्पेयायेति
 श्रुतिः स्पृशत्यर्घ्यम् ॥ १२ ॥ पाद्येन पादौ प्रक्षाल्य सावित्रेण
 मधुपर्कं प्रतिगृह्य प्रतिष्ठाप्यावसाय्य नमो रुद्राय पात्रसदे नमो
 रुद्राय पात्रसद इति प्रादेशेनाध्यधि प्रतिदिशं प्रदक्षिणं सर्वतोऽ-

सावित्रेण सावित्रग्रहणादन्यत्र पाद्याचमनीयादीनां तूष्णीं प्रति-
 ग्रहणम् । अहं वर्ष्म जपेन्मन्त्रम् ॥ ८ ॥

राष्ट्रभृदसीति आचार्य आसन्दी मनुमन्त्रयते । अनेन मन्त्रे-
 णासन्दीमासनार्थं मुपकर्षिता माचार्योऽनुमन्त्रयते । आसन्दीग्रहणमुपल-
 क्षणार्थमाचार्यग्रहणं च तेन राज्ञे सिंहासनसदृशं प्रदीयते । अन्यस्तु एतत्सूत्रं
 केचिन्न पठन्ति । यदाहुः पठ्यते तदार्थप्राप्तत्वादासने स्थाता (स्याताम् । घ. ।
 स्थानायेति । ग. च.) ॥ ६ ॥

आचमनीयविष्टरौ सकृद् ब्रूयान्मत्रिरिति विष्टरासीनायेति वचनाभैव
 भो इत्याह नम आर्पेयायेति च । नैव भो शब्देन च पाणिना संस्पृशति
 पश्चात्तद् गृह्णातीत्येव ॥ १०-११-१२ ॥

पाद्येन पादौ प्रक्षालयेत् पाद्येन पादप्रक्षालनं चात्र क्रियमाणं प्रग्रहीता
 दक्षिणमग्रे प्रक्षालयेत् । तथा च स्मृत्यन्तरम् (आ, गृ. १३, ५)-“दक्षिणमग्रे
 ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् सव्यं शुद्धाय ” इति सावित्रेणासमानकर्तृकाः क्रिया
 अवसाय्यौद्धात्य अध्याधि पात्रस्योपरि सर्वतोऽभ्युद्दिशति आभिमुख्येन पुर-
 स्तादारभ्य प्रदक्षिणं प्रादेशेन उर्ध्वं दिशति मधुपर्कदेवतायै मन्त्रवर्णात् । रुद्रा-
 ख्यायै सृजति । उपरिष्ठाच्च । अन्यस्तु ॐ नमो रुद्राय पात्रसद इति प्रतिष्ठापने
 च मन्त्रगुणभूतत्वाच्च मन्त्रस्यावृत्तिः । उद्देशनं तूष्णीं प्रतिदिशम् ॥ तथा च

भ्युद्दिशति ॥ १३ ॥ मधुवाता ऋतायत इति तिसृभिरङ्गुल्या
प्रदक्षिणं प्रत्यृचं त्रिरायौति ॥ १४ ॥ अमृतोपस्तरणमसीत्युप-
स्तरति ॥ १५ ॥ सत्यं यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतामिति
मधुपर्कं त्रिः प्राश्नाति ॥ १६ ॥ अमृतापिधानमसीत्याचामति
॥ १७ ॥ सुहृदेऽवशिष्टं प्रयच्छति ॥ १८ ॥ असि पाणिर्गो प्राह
॥ १९ ॥ हतो मे पाप्मा पाप्मानं मे हत ॐ कुरुत इति प्रेष्यति
॥ २० ॥ चतुरो ब्राह्मणान्नानागोत्रान् भोजयते ॥ २१ ॥ पश्वङ्गं
पायसं वा कारयेन्नामांसो मधुपर्क इति श्रुतिः ॥ २२ ॥

स्मृत्यन्तरे (आश्व. गृ. अ. १-२४-१४) नानादैवमन्त्रवर्णाद्विसवस्त्वा गाय-
त्रेण छन्दसा भक्षयित्वादिभिर्मन्त्रैरिह नृष्णीं प्रतिदिशन्तीति विशेषः ॥ १३ ॥

मधुवाना ऋतायत इति आङ्गालयति अमृतो० सत्यम् । अमृता-
पिधा० । उपस्तरणमपोशनं प्राशनाचमने प्रसिद्धे । कर्मत्रयं त्रिभिः सूत्रैः
समन्त्रक मुक्तम् ॥ १४-१५-१६-१७ ॥

सुहृदेऽवशिष्टं प्रयच्छेत् नैवश्यमवशेषयन् सुहृदसंनिधानेनावशेषणं
स्यात्तदा सुहृत्प्रयुक्तं स्यात् । सुहृदवशिष्टं प्राश्नीयादिति वक्तव्ये प्रयच्छति
ग्रहणं सहैव पात्रेण प्रदानार्थम् ॥ १८ ॥

असि पाणिरिति । खड्गहस्तो गौरिति त्रिराहेत्यर्थः । हतो मे पाप्मा
पाप्मानं मे हतो (तत्रो) हस्तेति प्रैषो यदि कारयेत् ॥ १९-२० ॥

चत्वारो नानागोत्राश्चत्वारोऽप्ये । ब्राह्मणान् भोजयित्वान्य आशनीयः
पश्वमः सुहृत्वाच्चावशिष्टा युक्तम् ॥ २१ ॥

पश्वङ्गं-पश्वङ्गं छागस्य कारयेत् क्रीणापयेदित्यर्थः । तथा मनुक्तं (५-३२)
क्रीत्वा स्वयं वेत्यादि । पायनं कारयेच्च क्षीरिकां रन्धयेद्वेति द्विविक्तासानूय-
न्ध्यापया (य) स्यावन्न प्रतिनिधिर्नामांसो यत एवंविधा धृतिरमांसो मधुपर्को
न भवति ततो पश्वङ्गं (पायसं) वा कारयेदित्युक्तमित्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

यद्युत्सृजेन्माता रुद्राणां दुहिता वसुनां स्वसादित्यानाम-
मृतस्य नाभिः । प्रनुवोचं चिकितुषे जनाय मागा मनागा मदिति
वधिष्ट । भूर्भुवः स्वरोमुत्सृजन् तृणान्यन्तु ॥ २३ ॥ अथालंकर-
णमलंकरणमसि सर्वस्मा अलं मे भूयासम् ॥ २४ ॥ प्राणापानौ
मे तर्पय समान व्यानौ मे तर्पय उदानरूपे मे तर्पय सुचक्षा
अह मक्षिभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति
यथालिङ्गमङ्गानि सःस्पृशति ॥ २५ ॥ अथ गन्धोत्सर्दने
वाससी ॥ २६ ॥ परिधास्ये यशो धास्ये दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्तु
शतं जीवेमशरदः पुरुची रायस्पोपमभिसः व्ययिष्ये
यशसा माऽद्यावा पृथिवी यशसेन्द्रा बृहस्पती
यशो भगश्च मारिपद्यशो मा प्रति मुच्यताम्
इत्यहत्तः—वासः परिधत्ते ॥ २७ ॥

यद्युत्सृजेत् । यदि शब्दो भौतानुवादो मन्त्रवर्णान्मागामनागामदिति
वधिष्टेत्यस्मात् । तेनाष्टकादावुत्सर्ग-सिद्धिः । अन्यस्त्वाह-नावेदविद् भुञ्जीतेति
श्रुतिरिति तत्रोक्ता यदि गवा पशुना वा कुर्वीतेत्युक्तं तेन व्यवस्थितम् ।
किमुत्सर्गानुत्सर्गौ विकल्पितौ तौ च युगापेक्षया द्रष्टव्यौ ॥ २३ ॥

अलंकरण मसीत्यनेनालंकरणं प्रतिबध्नाति ॥ २४ ॥

प्राणापानौ मे तर्पयेति यथालिङ्गं गात्रस्पर्शम् ॥ २५ ॥

गन्धोत्सादने । गन्धश्चन्दनादि । उत्सादनं मुद्वर्त्तनम् पक्वतैलादिना ।
केचिदुत्सादनं पूर्वमिच्छन्ति तेषामलंकरणेनापि पूर्वं स्यात् । अन्यस्तु
गन्धाच्छादने गन्धो विज्ञेयः । आच्छादनं च परिधानं मत एवाह अहत्तं वासः
परिधत्त इति । तदुक्तं तस्य स्नानात्पूर्वं केचिन्मधुपर्कप्राशने कृते दाने-
धिकारः परिधानस्येत्यनेन परिधत्ते । एकवचनमतन्त्रं तेन द्वे वाससी भवतः
॥ २६-२७ ॥

कुमार्याः प्रमदने भगमर्यमणं पूषणं त्वष्टारमिति यजति
॥ २८ ॥ प्राक्स्विष्टकृतश्चतस्रो अविधवा नन्दीरुपवादयन्ति
॥ २९ ॥ अभ्यन्तरे कौतुके देवपत्नीर्जयति ॥ ३० ॥ इति
नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

कुमार्याः प्रमदने प्रमदनं क्रीडास्थानं यत्र क्रीडा यदा क्रीडा तदा
निमित्त सप्तमी । अन्यस्त्वाह तेन क्रीडायाः प्राग्यागो वरणं पश्चाद्विज्ञेयम् ।
तथा च कृत्तिका-स्वाति-पूर्वैर्वरणं मुक्तम् । लोके च वरणं दृश्यते तेन कः
क्रमः पूर्वं वरणं ततो यागस्ततस्तैलाभ्यञ्जनादि । ततः पुण्ये लग्ने दानं
विवाहे भगैर्यमादयो देवाः प्रधानस्थाने याज्येन यजति ॥ २८ ॥

प्राक्स्विष्टकृतो नन्दीरिति वाद्यविशेषः । अङ्गसंयुक्तं गेयं वा
अविधवा कारयेत् ॥ २९ ॥

अभ्यन्तरे कौतुकं वस्त्राद्यलंकृतस्थानं रहःस्थानं वा प्रधानस्थाने देव-
पत्नीभ्यः स्वाहेत्याहुतिः । सिनीवालीप्रभृतिकुव्हेन्ता देवपत्नीर्यजतीत्यन्ये ।
अन्यस्तु राकादयो देवपत्न्यो ज्ञेयाः । अन्यस्तु कस्यास्मिन्यागेऽधिकारः ।
दातुरुत प्रतिग्रहीतुः । तत्र न प्रतिग्रहीतुरधिकारः कुतः । वधूसंस्कारार्थं तावत्
कर्म यथा वैश्वानरेष्टिः पुत्रे जाते एवं चेद्यथा पुत्रसंस्कार इष्टिर्जातिकादि च
यथा पिता करोति तथाऽयं यागो विवाहश्च वज्यमाणो वधूसंस्काराय पिता
कुर्यात् । यथापि पुत्रस्यानुपयोच्यमाणस्य दृष्टादृष्टकालसाधकस्य गत इष्ट्यादि
संस्कारस्य कर्तुर्यागादियोगे पाणिग्रहणादिदं यदि तु नानुतिष्ठन्ति केचिदि-
ष्टिरयं च यागस्तत् किं कुर्मः कमुपलभेमहि शास्त्रार्थस्तावद्वर्णिताऽस्माभिरित्य-
लमतिप्रसङ्गेन ॥ ३० ॥

॥ इति पूरणव्याख्याने नवमः खण्डः ॥

दशमः खण्डः

प्रागुदञ्चं लक्षणमुद्धृत्यावोक्ष्य स्थण्डिलं गोमयेनोपलिप्य
मण्डलं चतुरस्रं वा अग्निं निर्मथ्याभिमुखं प्रणयेत् तत्र
ब्रह्मोपवेशनम् ॥ १ ॥

प्रागुद...प्रणयेत् प्राच्यः पञ्च यत्र लेखा उदीची चैका तत्प्रागुदञ्च-
लक्षणं कर्तव्यं स्थण्डिलं गोमयेनोपलिप्य मण्डलं चतुरस्रं वा स्थण्डिलमाहार्यं
मृदा कार्यम् । अन्यस्तु वेदेरुपलक्षणार्थं तथा चोक्तं षडङ्गुला इत्यादौ तेन
वर्तुलं स्थण्डिलं ज्ञेयम् । गोमयग्रहणं केवलमृत्तिकानिवृत्त्यर्थं माहिपनिवृत्त्यर्थं
च । किमाकारं लिम्पेत् स्थण्डिलमित्याह—मण्डलं चतुरस्रं चतुःकोणं तुन्यो
विकल्पः । अग्निं मथित्वाऽऽत्मनोऽभिमुखं प्रणयनम् । प्राङ्मुखस्य संभवान् न
प्रत्यङ्मुखस्य वचनात् । इह मन्थनदर्शनान्नावश्यं जन्माग्निर्वीर्यत इति गम्यते ।
पुत्रे जाते वरं ददात्यरणिभ्यामग्निमुपक्रम्य तस्मिन्भार्यामुद्बहेदिति पाक्षिकम्
पारिशेषिकत्वम् । अपरे तु मथित्वेति वक्तव्ये निर्मथ्यग्रहणमाहिताग्नेः पुनर्विवाहे
निर्मथ्याग्निं प्रणयेत् । निर्मथ्यसंज्ञानार्थत्वाच्च निर्मथ्यग्रहणस्य । तदसत् । मथित्वा
निर्मथ्यशब्दयोगुरुलाघवकृतविशेषाभावात्समानार्थतैव । प्रत्युत निर्मथ्यशब्दो
मथित्वाशब्दाल्लघीयान्नचाहिताग्नेः पुनर्विवाहेऽधिकारोऽस्ति । अधर्मवोर्ध्व-
(अधर्मोवोर्ध्व)माधानात्तत्कर्मसमवायाभि(?)कर्मभिरवचनात्तथा च स्मृतिः—धर्म
प्रजापन्नेदारे नान्यां कुर्वीतान्यतरापाये अग्न्याधेयादिति । न च निर्मथ्यग्रहणं
संज्ञानार्थं माहिताग्नेर्विवाहस्या(स्य)शालाग्रिकरणे अग्निं निर्मथ्येत्यत्रापि प्रसङ्गा-
त्तत्राहिताग्नेरेवशालाग्रिकरणस्या निर्मथ्यशब्दात्तत्राग्निहोत्रारणिभ्यां निर्म-
थ्यास्मान्न कर्माधिकारः । तेन च यूपाहुतिदर्शनमुपपन्नं स्मार्तकर्मणः । यूपाहुतौ
श्रौतत्वात् । आहवनीयेऽपि च प्रसङ्गात् । अपि च निर्मथ्याहवनीययोर्दीचि
तस्यैव सतो विकल्पितत्वात् । यूपाहुतिदर्शनात् । न दीक्षितस्यैव निर्मथ्य
विकल्पो नाग्निहोत्रिमात्रस्य । न हि दीक्षितस्याग्नौ जुह्वतीति वचनात् ॥१॥

दर्भाणां पवित्रे मन्त्रवदुत्पाद्ये मःस्तोम मर्हत इत्यग्निं
परिसमुह्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्य पश्चादग्नेरेकवद्वर्हिः स्तृणाति ॥ २ ॥
उदक्प्राकृतूलान्दर्भान्प्रकृष्य दक्षिणांस्तथोत्तरानग्नेणाग्निं दक्षि-
णैरुत्तरानवस्तृणाति ॥ ३ ॥ दक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्मणे सःस्तृणात्य-
परं यजमानाय पश्चाद्ध्वं पत्न्यै अपरमपरं शाखोदकधारयो-
र्लाजा धार्याश्च पश्चाद्युगधारस्य च ॥ ४ ॥ स्योना पृथिवी
भवेत्येतयावस्थाप्य शमीमयीः शम्याः कृत्वान्तर्गोष्ठेऽग्निमुपस-
माधाय भर्ता भार्यामभ्युदानयति ॥ ५ ॥ वाससोन्ते गृहीत्वा-

दर्भाणां बर्हिस्तृणाति निगदसिद्धम् ॥ २-३ ॥

दक्षिणतोऽस्यैदर्भमूलकमित्यर्थः । अपरं यजमानाय पश्चादक्षिणतोऽ-
ग्नेरेव पश्चाद्ध्वं पृष्ठयन्ताग्रिशब्दानुवृत्तेर्दक्षिणतोऽग्नेरित्यनुवर्त्य दक्षिणतः पश्चा-
दपरमिति संबन्धनीयम् । अन्यस्तु एते सूत्रे स्तः शाखोदकधारयोर्ब्रह्मयजमा-
नपत्नीनां दक्षिणतः शाखोदकधारयोरपरमपरं स्तृणाति शाखाबहुपदेत्यादि
गुणे कस्याधारणमात्रमुदकुम्भमार्जनार्थं च लाजाधार्याश्च लाजा धारयतीति
लाजाधारी स्त्री अविधवा च तौ पश्चाद्युगधारस्य च युगं धारयतीति युगधारः ।
लाजाधारीग्रहणं पाक्षिकम् । यदैतस्मिन्नेव तन्त्रे लाजाः स्युस्तदा संस्तृ-
णीयात् ॥ ४ ॥

स्योना पृथिवी । अनया अवस्थापनं सर्वेषां शाखादि-धारिणां युग-
धारस्य चानन्तर्यात् । अवस्थापनं ग्राह्यमुखोऽवतिष्ठत इति प्रयोगदर्शनात् ।
शमीमयी वेतुः (?) पदमिति । यदि प्रथमकृता शमीमयी (?) शम्याः स्युर्नान्याः
कारयेत् । अन्तरगोष्ठग्रहणमन्तर्गोष्ठ एवोद्वाहो यथा स्यात् । उपसमाधानं कृत्वे-
त्यर्थः । भर्तृग्रहणं विस्पष्टार्थं भार्यासंबन्धिलब्धत्वात्पूर्वक्रिययोर्वाध्वयुक्त-
कत्वार्थम् ॥ ५ ॥

अभिपरिगृह्य बाहुभ्यामिति अभ्युदानयेदुत्तरेण रथं वाज्जो वा अन्नः
शकटम् । तुल्यो विकल्पः । उत्तरेण देशेन तयोर्गत्वेत्यर्थः । अन्तरेण मध्येन

१ वी. क. ग. च । २-३-० घ. । ४ तौ, ग. च. । ५ वा, क. ग. च. ।

६ कथं, ग. च. । ७ त, ग. च. । ८-९-० घ. ।

‘ अथोऽत्र चतुरपतिर्न्येधि जिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः
वीरन्तु देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ’

इत्यभिपरिगृह्याभ्युदानयति ॥ ६ ॥ उत्तरेण रथः वाऽनो
वानुगच्छिष्यान्तरेण ज्वलनवहनावतिक्रम्य दक्षिणस्यां धुर्य
नगम्य युगलन्मनोऽवस्तात्कन्यामवस्थाप्य शम्भामुत्कृष्य हिर
ण्यमन्तर्धाय हिमगववर्णाः शुचय इति तिसृभिरङ्गिरभिषिज्य
मन्त्रेण वागजगदं कृत्तेति प्रेषयति ॥ ७ ॥ अथास्ये वासः प्रगच्छति-

युक्तो वह यदाकूतमिति द्वाभ्यामग्निः योजयित्वा नक्षत्रमिष्ट्वा
नक्षत्रदेवताः यजेत्तिथिं तिथिदेवतामृतुमृतुदेवतां च ॥ ९ ॥

सोमोदददन्धर्वाय गन्धर्वो दददशये ।

रविं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम्

अग्निरस्याः प्रथमो जातवेदाः

सोऽस्याः प्रजा मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।

तदिदं राजा वरुणोऽनुमन्यताम् ।

यथेद्रः स्त्रीपौत्रमगन्म रुद्रियाय स्वाहा-

इति हिरण्यगर्भ इत्यष्टाभिः प्रत्यृचमाज्याहुतीर्जुहुयात्
॥१०॥ येन च कर्मणोच्छेत्तत्र च जयान् जुहुयात् जयानां च श्रुति-
स्ताः यथोक्ताम् । आकूत्यै त्वा स्वाहा, भूत्यै त्वा स्वाहा, प्रयुजे
त्वा स्वाहा, नभस्ते त्वा स्वाहा, अर्यम्णे त्वा स्वाहा, समृध्यै त्वा
स्वाहा, जयायै त्वा स्वाहा, कामाय त्वा स्वाहेत्यृचा स्तोमं

‘युक्तो वह’ युक्तो वह जातवेद इति द्वे प्रकरणे ऋचत्वात् । यथा
प्राडासीनोन्तरेण जातुनी आधाराज्यभागा वित्यत्रान्तराजानुत्वं प्राडासी-
नता च प्रकरणार्था एवं मन्त्रारम्भः । युक्तो वह निगद व्याख्यातम् ।
सोमो दद् द्वाभ्यामृग्भ्या मेकाहुतिरन्ते स्वाहाकारात् ॥ ९ ॥

हिरण्य निगदव्याख्यातम् ॥ १० ॥

येन च-येन कर्मणाऽर्थसिद्धिभिश्छति तत्र जयाञ् जुहोति । सर्वत्रानेन
वाक्येन जयानां विधानम् । जयानां यथोक्तग्रहणादाकूताय स्वाहेति दर्शयति
नत्वाकूतं च स्वाहेति यथा शाखान्तरेषु । अथवा जयानां श्रुतिरित्यनेनेति
तदाह-भ्रातृव्यवानपि जुहुयादित्यर्थः । आकूत्यै त्वा बृहद्गायत्रवर्तनिः
स्वाहेति श्रुतिः । एभिर्मन्त्रैरवरा आहुतीर्जुहुयादित्यर्थः । प्रजापतये स्वाहेति

प्रजापतय इति च ॥ ११ ॥ शुचिः प्रत्यङ्मुपयन्ता तां समीक्षस्वे-
त्याह ॥ १२ ॥ तस्यां समीक्षमाणायां जपति—

मम व्रते ते हृदयं दधातु मम चित्तमनुचित्तं तेऽस्तु
मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ठा नियुनक्तुमह्यम्—

इति ॥ १३ ॥ का नामासीत्याह ॥ १४ ॥ नामधेये प्रोक्ते देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्य-
साविति हस्तं गृह्णाम गृह्णाति । प्राङ्मुख्याः प्रात्यङ्मुख ऊर्ध्व-
स्तिष्ठन्नासीनाया दक्षिण मुत्तानं दक्षिणेन नीचारिक्त मरिक्तेन-
यथेन्द्रोहस्तमग्रहीत् सविता वरुणो भगः ।

गृह्णामि ते सौ भगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदृष्टिर्यथा सत् ॥
भगो अर्यमा सविता पुरन्धि र्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ।

चतुर्थ्यन्तेन प्रजापतिशब्देन जुहुयात् । प्रजापतिरिति पाठे प्रजापते नहीत्य-
नया ऋचा स्वाहाकारान्तया ॥ ११ ॥

शुचिः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुपयन्ता तां समीक्षस्वेत्याह । उपयन्ता पुरस्तात्क-
न्यायाः शुचिर्मनसो वैकार्यान् ममेयं कामोपभोगाय स्यादित्यतः प्रजापत्या-
हुतेर्मनसो अस्मिन्नवसरे चित्तस्खलनादशुचिः स्यादिति शुचि रित्युक्तम् ।
तथा यतेत यथा मनो न स्खलेदित्यर्थः । ब्रह्मचर्यात्कान्तासन्निधौ स्यादि-
न्द्रियात्मता तस्मात् शुचित्ववचनं युक्तम् । प्रत्यङ्मुखः समीक्षस्व मामिति
नूयात्ताम् । एतस्यां तस्यां पर्यन्त्यां मम व्रते इति ॥ १३ ॥

का नामासीति नामधेयं पृच्छति । विवर्त्तेऽपि नामधेये पुनः प्रश्नोऽ-
प्रधाननामधेयार्थानां नामधेये हस्तं गृह्णाम गृह्णाति । प्रोक्ते नामधेये
देवस्य चेति हस्तं गृह्णाति । हस्तं गृह्णाम गृह्णाति । असौ इति संबुध्यन्त-
प्रयोगात् । युष्मदः कथमित्याह । प्राङ्मुखस्यातिरिक्तेन निगदसिद्धम् ।

याग्रे वाक् समवदत पुरा देवासुरेभ्यः ।

तामद्य गाथां गास्यामो या स्त्रीणामुत्तमं मनः ।

सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति

यां त्वा विश्वस्य भूतस्य भव्यस्य प्रगायाम्यस्याग्रतः ।

अमोह मस्मि सा त्वं सा त्वमस्याप्यमोहम् ॥

द्यौ रहं पृथिवी त्वमृक् त्वमसि सामाऽहम्

रेतोह मस्मि रेतो धत्तम् ॥

ता एव विवहावहै पुंसे पुत्राय कर्तवै ।

श्रीये पुत्राय वेधवै ॥ रायस्योषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ॥

ईति ॥ १५ ॥ अभिदक्षिणमानीयाग्नेः पश्चात्—

एतमश्मानमातिष्ठतमश्मेव युवां स्थिरौ भवतम्

कृण्वन्तु विश्वे देवा आयुर्वी शरदः शतम् ।

इति दक्षिणाभ्यां पश्च्यामश्मानमास्थापयति ॥ १६ ॥

यथेन्द्रः सहेन्द्राण्या अवारुहद् गन्धमादनात् ।

एवं त्वमस्मादश्मनो अवरोह सह पत्न्या ॥

यथेन्द्रो हस्तमित्यादि सुप्रजास्त्वायेत्यन्तं मन्त्रगणं जपतीति संबन्धः
॥ १४ ॥ १५ ॥

अभिदक्षि अग्नेः पश्चादात्मनो दक्षिण मेता मानीयेति । अथ कर्तृकाः
पुनः । अन्यस्तु केचिदश्मानमग्नेः प्रदक्षिणमानीयाग्नेरेव पश्चात्स्थापयति ।
एतमश्मानमग्नेन मन्त्रेण दक्षिणाभ्यां पङ्क्त्यां दम्पती अश्मान मास्थापयति ।
अश्मानमुपरिस्थापयन्तीत्यर्थः । अर्धादम्पत्योरेव पादौ । अन्यस्तु (?) केचिद्
द्विवचनमास्थापयत इति पठन्ति । तद्दम्पत्योर्विवदायां जेदम् । तदा
चाक्रामत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

आरोहस्व समे पादौ प्र पूर्यायुष्मती कन्ये पुत्रवती भव ।
 इत्येवं द्विरास्थापयति ॥ १७ ॥ चतुः परिणयति ॥ १८ ॥ समितं
 संकल्पेथामिति पर्याये पर्याये ब्रह्मा ब्रह्मजपं जपेत् ॥ १९ ॥
 इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

यथेन्द्रः सहेन्द्राः—दम्पत्योरेव मन्त्रवर्णादवरोपयति द्विरास्थापयति
 तेन च मन्त्रेण । अवरोपयति चोत्तरेण ॥ १७ ॥

चतुः परिणयति अग्निं पर्यन्तीत्यर्थः । एतच्च परिणयनं लाजहोमेषु
 चतुर्षु पुरासमाचारात् ॥ १८ ॥

समितं संकल्पेथामिति पर्याये पर्याये ब्रह्मा ब्रह्मजपं जपेत् ।
 पर्याये पर्याये परिणयने परिणयने इत्यर्थः । एतस्मात्पूर्वं स्विष्टकृदन्ते
 सशाखमादधातीति केचित्पठन्ति । तस्यार्थे लाजहोमान्ते सकृत्स्विष्टकृ-
 द्भवतीत्यन्य आह ॥ १९ ॥

॥ इति पूरणव्याख्याने दशमः खण्डः ॥

एकादशः खण्डः

ततो यथार्थं कर्मसन्निपातो विज्ञेयः ॥ १ ॥

उक्तं च लाजा धार्या आसनं लाजहोमान्ते सकृत् स्विष्टकृत्स्नाजहोमपक्ष
एतस्मिन्नेवावसरेऽस्मात्स्थापनानन्तरं लाजहोमः । स्यादिति वचनं क्रमार्थं ततो
यथार्थं कर्मसन्निपातो विज्ञेयः । तत इति विप्तायामन्यत्राप्युद्वाहादयं
प्रवर्तत इति ततस्ततो यथार्थं यस्य कर्मणो यत्रार्थः प्रयोजनं तस्य तत्र सन्नि-
पातोऽनुष्ठानं वेदितव्यम् । यथा लाजाधार्यं चासनमेकतन्त्रेऽग्निप्रकैटनानन्तर
द्विरास्थापनान्ते लाजनिर्वपणं तथार्थम्येऽग्नये इत्यत्र निर्वपणलिङ्गाद् द्विरास्था-
पनानन्तरं लाजनिर्वपणं तन्त्रद्वयं च लक्ष्यते । तत्र द्वितीये तन्त्रे लाजाधार्यासनं
प्रयोजनमतश्च पूर्वं तन्त्रं द्विरास्थापनान्तं परिसमाप्य पूर्णपात्रं दत्त्वा लाजनि-
र्वपणादि द्वितीयं तन्त्रं प्रारभेत । अन्यस्तु नायमर्थो न्याय्यमि(ह)ति । तथा
चालूनविशीर्णमिर्वं प्रतिभाति । यत एक तन्त्रत्वमुक्त्वा पृथक् तन्त्रत्वमुक्तम् ।
तस्मादयमर्थो न्याय्य इति ब्रूमः । ततो यथार्थमिति अर्थमर्थं प्रति यथार्थं
कर्मणां सन्निपातो विज्ञेयो बौद्धव्यो यथा संस्तरकाले लाजाधार्याः संस्तरणं
तथान्यनिर्वपकाले लाजनिर्वपणं तथा पात्राणां सुकुसुवादीनां प्रयोगकाले
शूर्पाञ्जनेषीकादीनां प्रयोगः । एवं प्रकारः कर्मणां सन्निपातो विज्ञेयो
ज्ञातव्यः । यदप्यस्मात्स्थापनान्तं समाप्य पूर्णपात्रं तु ब्रूयात् । लाजानिर्व-
पणादिना द्वितीयं तन्त्रं तदप्ययुक्तम् । यस्मात्पूर्वकर्मणैव समाप्यते न च
तत्र दक्षिणा किं तर्हि वक्ष्यति वरो दक्षिणेति तस्मादुभे एते कर्मणि समान
तन्त्रे आज्यहोमे लाजाहोमश्च । तथा च पूर्वतन्त्रं प्रागाज्यहोमानुक्रमपरं हि
लाजहोमादनन्तरम् । अन्यच्च अर्थनान्युपकल्पयतीत्युपक्रम्य शूर्पं लाजा इषीका
मश्वमान मञ्जनमिति शूर्पादिभिः सहाश्वमन उपकल्पनमुक्तम् । तदेक तन्त्रत्व
उपपद्यते न भिन्नतन्त्रत्वे तस्मात्पूर्वापरमभिनमीज्यैकतन्त्रत्वमाचार्यस्याभि-
प्रेतम् । बहुस (श) इति मन्याम(हे)तेन तत्र पूर्णपात्रस्य प्रकृतिवत्प्राप्तिरेव तेन

१-आ घ, । २ , ग. च. । ३ प्रणय. ग. घ. च. । ४ न, ग. च. ।

५ य. क ग. च. । ६ ति. क. । ७-१२-० घ । ८ क. क. ।

९-१०-० क. । ११ चा, ग च. ।

अर्यम्णोऽग्नये पूणोऽग्नये वरुणाय च व्रीहीन् यवान्वाऽभि-
निरूप्य प्रोक्ष्य लाजा भृज्जति ॥ २ ॥ मात्रे प्रयच्छति स
जाताया अविधवायै ॥ ३ ॥ अथास्यै द्वितीयं वासः प्रयच्छति
तेनैव मन्त्रेण ॥ ४ ॥ दर्भरज्वा इन्द्राण्याः संनहनमित्यन्तौ
समायस्य पुमांसं ग्रन्थिं वध्नाति ॥ ५ ॥

सं त्वा नह्यामि पयसा पृथिव्याः संत्वा नह्याम्यद्भिरोपधीभिः ।
सं त्वा नह्यामि प्रजया धनेन सा सन्नद्धा सुनुहि भागधेयम् ।
इत्यन्तरतो वस्त्रस्य योक्त्रेण कन्यां संनह्यते ॥ ६ ॥

स्थालीपाकेष्वतिदेशाद् अत्रापि प्रकृतिवत्प्राप्तिस्तथापि प्रत्यक्ष-शिष्ट्या-
वरया साध्यते तस्मादलं बहुनोक्तेन प्रकृतमभिधीयते ॥ १ ॥

अर्यम्णे अग्नये स्यमादिदेवताभ्यः प्रतिपदमग्नये इत्यनुषर्जते एतस्यां
सामगायेतिवत् । व्रीहीन् यवान्वेति तुल्यो विकल्पः । प्रोक्ष्य लाजा भृज्जतीति
लाजाग्रहणमुपलक्षणं धानानां पक्षे यवानां प्रकृतत्वात् ॥ २ ॥

मात्रे प्रयच्छति कन्यामात्रे तस्या गृहे विवाहदर्शनात् । सजातायै
मात्रे अविधवाया अपि प्रयच्छेत् । अन्यस्तु मातुरविधवायै सजातायै अन्यस्यै
वा अविधवायै यथा यदि सोमं न विन्देत्पूतिकामभिपुण्ड्र्यादिति यस्मादन्यस्यै
अविधवायै न मात्रे विधवायै प्रयच्छेत् ॥ ३ ॥

अथास्यै द्वितीयं वासः प्रयच्छति तेनैव मन्त्रेण लाजप्रदाना-
नन्तरमिदं द्वितीयवस्त्रदानं कन्याया उक्तं तेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

दर्भरज्वा इन्द्राण्याः संनहनमिति मन्त्रेण दर्भरज्वा अन्तौ
प्रान्ते एकीकृत्य ग्रन्थिं वध्नात्याचार्यः ॥ ५ ॥

सं त्वा नह्यामि मन्त्रेण योक्त्रेण कन्यां संनह्यते वस्त्रस्य मध्ये वस्त्रमं-
प्रदाने दर्भरज्वा संनहनम् ॥ ६ ॥

१-२-० घ. । ३ पद्यते, ग. च. । ४ धा, क. । ५ न्द्राण्याः संनहनमिति
सन्नह्येत रसनावर्जनमाज्यनिर्वपणकाले लाजानिर्वपणं कार्यं पश्चादभुज्यमानासु पर्यग्नि-
करणं संप्रदाने दर्भरज्वा संनहनम् इति ग. च. पाठ ।

अथैनान्युपकल्पयते शूर्प लाजा इषीका अश्वमान माञ्जनम्
॥ ७ ॥ चतसृभिर्दर्भैषीकाभिः शरेषीकाभिर्वा समुज्जाभिः सतू-
लाभिरित्येकैकया त्रैककुभस्याञ्जनस्य संनिवृष्य वृत्रस्यासि कनी-
निकेति भर्तुर्दक्षिणमक्षि त्रिः प्रथम माङ्गुक्ते तथा परं तथा
पत्न्याः शेषेण तूष्णीम् ॥ ८ ॥ दिशि शलाकाः प्रविध्यति
यानिरक्षाःस्यभितो व्रजन्त्यस्या वध्वा अग्निसकाश मागच्छन्त्याः
तेषामहं प्रतिविध्यामि चक्षुः स्वस्ति वध्वै भूतपतिर्दधातु ॥
इति ॥ ६ ॥

लाजाः पश्चादग्नेरुपसाद्य शमीपर्णैः सऋजुज्य शूर्पे समं चतु-

‘शूर्पादीनामुपकल्पनम्’ शूर्पलाजादेरिषीकास्तरणपर्यन्तस्य न
आज्यावेक्षणमधिभृत्योपाधिभृत्य पश्चात् सादनमुत्पवनं यजमानावेक्षणं पश्चा-
दग्नेर्लाजावसादनं शमीपर्णैः संसर्जनं चतुर्धाविभजनमग्रेण पर्याहरणं लाजाधार्यं
प्रधानमिध्माधानं मन्वारभ्याज्यभागादि प्रधानस्थाने लाजाहोमः । अन्यस्तु
भिन्नतन्त्रं एतदुक्तं च तत्कथं तस्मादयं मन्त्र क्रमः प्रथमं लक्षणं कृत्वाऽग्नि-
प्रणयनं ततो दर्भपवित्रकरणं ततः परिसमूहनादिस्तरणान्तं ब्रह्मसंस्तरणादि
तस्मिन्नेवकाले लाजाधार्यास्तरणं ततस्तेषामवस्थापनं ततः सुक्लुवादि
पात्रप्रयोगस्ततो लाजानिर्वपणं प्रोक्षणं भर्जनादयस्ततः शूर्पादीनामुपकल्पनं
तत आज्यग्रहणादि समिदाधानान्तं ततोऽन्वारभ्याषागज्यभागहोमादि ऋ-
चास्तोममित्यन्तं ततः शुचिरित्यादि हस्तग्रहणान्तं ततोऽभ्यास्थापनं तच्च
द्विः पुरस्ताद्वाजाहोमादुपरिष्ठाच्च द्विरिति वचनान् ततो द्वितीयवामःप्रदानं
तेनैव मन्त्रेण दर्भरज्जेन्द्राण्याः संहननं दर्भग्रहणं मुञ्जादि-निवृत्यर्थं
ततः । आञ्जनादिषीकापर्यसनान्तं ततो लाजाः पश्चादग्नेरुपसादनम् ।
एकोन (?) अर्थमुपकल्पनमुत्तरतोऽग्रे रुपसादनम् । ततोऽग्रेणाग्निं पर्याहृत्य
लाजाधार्यं प्रदानं ततो लाजाहोमोऽर्घ्यमादीनां तिसृणां देवतानां यतः कामेन
चतुर्थं स्विष्टकृतमिति वक्ष्यति निर्वपणं तिसृणामुक्तं ततोऽभ्यातानादि होम
स्ततः कामाय स्विष्टकृतं चतुः परिणयनं च चतुरिति वचनान् परिणीय

१ ञ्जनादि इषी. ग. च. । २ तै. ग. च. । ३ ञ्. ग. च. ।

४ जयादितानादि. ग. च. ।

र्धा विभज्याग्नेणाग्निं पर्याहृत्य लाजाधारेण प्रयच्छति ॥१०॥ लाजा
भ्राता ब्रह्मचारी वाञ्जलिनाञ्जल्योरावपति ॥११॥ उपस्तरणाभिधा-
रणैः संपातं ता अविच्छिन्नैर्जुहुतः ।

अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयचैत
सोस्मान्देवोऽर्यमा प्रेतो मुञ्जातु मामुतः स्वाहा ॥

तुभ्यमग्ने पर्यवहन्त्सूर्याऽवहतुना सह ।

पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्नेः प्रजया सह ॥

पुनः पत्नी मग्निरदादायुषा सह वर्चसा ।

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥

इयं नार्युपब्रूतेऽनौलाजानावपन्तिका ।

दीर्घायुरस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो ममेति ॥ १२ ॥

एवं पूषणं नु देवं वरुणं नु देवम् ॥ १३ ॥ येन द्यौ रुरेत्यादय
उद्वाहे होमा जयाभ्यातानाः संततिहोमा राष्ट्रभृतश्च ॥ १४ ॥

परिणीय लाजहोमः परिणयने परिणयने च ब्रह्मजपः । अत्र च हस्तग्रहणादूर्ध्वं
यत्कर्म तत्स्वयं कर्तृत्वे ब्रह्मा कुर्यात् ततः स्विष्टकृतादूर्ध्वं वरदानान्तं कर्मसमा-
पनम् । एवं विधश्च क्रमस्ततो यथार्थं कर्म सन्निपातो विज्ञेय इत्येतस्मात्स्वत्रा-
द्वोद्धव्यम् इत्यष्टावक्र उपस्तरौ बहुवचनानामपि । ७-८-९-१०

ब्रह्मचारी अब्रह्मचार्यपि भ्राताञ्जलिनाञ्जल्योरावपति यजमानपत्नी-
संबन्धिनोर्द्वयोरञ्जल्योः संसक्तयोः ॥ ११ ॥

उपस्तरणाभिधारग्रहणान् मध्यात्पूर्ववदिति धर्मो भवति द्विरभिधारण
मुक्तं ता अविच्छिन्दतीर्स्ताः संतता जुहुत इत्यर्थः परिणयनं मुक्तं तुभ्य
मग्ने इति भर्ता जपेत् लिङ्गात्पुनः पत्नी मित्यध्वर्युः । इयं नारीति पत्नी
जपेत् । समित मिति ब्रह्मा । एवं पूषणं नु देवं वरुणं नु देवमिति पर्याये
पर्याये ॥ १२ ॥ १३ ॥

येन द्यौरुरेत्यादयः । आदिग्रहणं य इमे द्यावापृथिवीति प्रभृत्यर्थं
मुद्वाहग्रहणमर्थवादमात्रं दक्षिणाकालग्रहणवत् तद्वतिग्रभ्यो दक्षिणा काले

आकूताय स्वाहेति जयाः प्राची दिग्वसन्त ऋतुरित्यभ्यातानाः ।
प्राणादपानं संतन्विति संततिहोमा ऋता षाड्ऋतधामेति
द्वादशराष्ट्रभृतश्च ॥ १५ ॥ त्रातारमिन्द्रं विश्वादित्या इति
माङ्गल्ये ॥ १६ ॥ लाजाः कामे न चतुर्थं स्विष्टकृतमिति ॥ १७ ॥
अथैनां प्राचीं सप्तपदानि प्रक्रमयत्येकमिषे द्वे ऊर्जे त्रीणि
प्रजाभ्यश्चत्वारि रायस्पोषाय पञ्च भवाय षडृतुभ्यः—

सखा सप्तदीभव सुमृडीका सरस्वती । मा ते व्योम संदृशी ॥
विष्णुस्त्वा मुन्नयत्विति सर्वत्रानुपजति ॥ १८ ॥ पश्चादग्ने
रोहिते चर्मण्यानडुहे प्राग्ग्रीवे लोमतो दर्भानास्तीर्य तेषु-
वधूमुपवेशयत्यपि वा दर्भेष्वेव ॥ १९ ॥

इमं विष्यामि वरुणस्य पाशं यजग्रन्थ सविता सत्यधर्मा ।
धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके रिष्टां मा सह पत्या दधातु ॥
इति योक्रपाशं विषाय वाससोऽन्ते वध्नाति ॥ २० ॥

दद्यादिति वत् । जयाभ्यातानाः । चकार उद्वाह इत्यस्यानुर्कणार्थः ।
जयादीनां मन्त्रप्रसिद्धत्वात्स्वरूपमाहाकृतायेत्यादि त्रातारमिं मङ्गल्य इति
मन्त्रप्रशंसार्थं कामेन चतुर्थी लाजाहुतिः कामनुदेवमिति स्विष्टकृद्ग्रहण इति
स्वात्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४-१५-१६-१७ ॥

अथैनां भर्ता सखा सप्तपदी भवेति लिङ्गादेकमिष इत्यादि भव
सुमृडीकेति सर्वत्रानुपजः ॥ १८ ॥

पश्चादग्ने रोहिते चर्मदर्भेष्वेवेति नित्यं विकल्प्यते । पाठनामध्यादपि
वा दर्भेष्वेवेति । एवकारधर्मव्यावृत्तिं करोतीति केचिद् । इमं विष्यामि
दर्भरज्जुं विषाय विमुच्य वाससोऽन्ते वध्नाति वध्नः ॥ १९ ॥ २० ॥

अनुमतिभ्यां व्याहृतिभिश्च त्वन्नो अग्ने, स त्वन्नो अग्ने,
अयाश्चाग्नेसीति च ॥ २१ ॥ शमीमयीस्तिस्त्रोऽक्ताः समि-
धः समुद्रादूर्मिरित्येताभिस्तिस्त्रभिः स्वाहाकारान्ताभिरादधाति
॥२२॥ अक्षत सक्तूनां दध्नश्च समवदायेदं हविः प्रजननं म इति
च हुत्वा वि ते मुञ्चामि रशनां वि रश्मीनिति च हुत्वा पवित्रे नु प्र-
हृत्याज्येनाभिजुहोति ॥ २३ ॥ एधोऽस्येधिषीमहीति समिधमा-
दधाति । समिदसि समेधिषीमहीति द्वितीयाम् ॥२४॥ अपो अ-
द्यान्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते ॥ २५ ॥ कुम्भादुदकेनापोहिष्ठीयाभि-
र्मार्जयन्ते ॥२६॥ वरो दक्षिणा ॥२७॥ इत्येकादशः खण्डः ॥११॥

अनु अनुमतीमित्यादि अयाश्चा जुहोतीत्यन्तं हुत्वा ॥ २१ ॥

शमी शमीमयीश्चैव तिस्रः समिधोऽक्ता घृतेन समुद्रादूर्मिरित्येताभि-
र्जुहुयादित्यर्थः । अन्यस्तु स्वाहाकारग्रहणादत्रैव समिदाधाने स्वाहाकारो
नान्यत्रेति केचित् । वयं तु ब्रूमः—अत्र स्वाहाकारग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात्
सर्वत्र समिदाधाने स्वाहाकारः ॥ २२ ॥

अक्षता अनवहता यवा स्तेषां सक्तवो दधि च समवदाय द्विद्विरवधेत् ।
अवदायेति वचनात् । इदं हविरित्यादि रेतोऽस्मासु धेहीत्यन्तो मन्त्रः । पवि-
त्रानुग्रहरणं माज्येनाभिहोमश्च वि तेषुञ्चामीत्यनेन मन्त्रेण मन्त्रान्तरैः साहच-
र्यादनुक्तोऽपि गम्यते ॥ २३ ॥

एधो पत्नीचादध्यात् । आपोऽ(अद्या)वैतेनोपस्थापनम् ॥२४॥२५॥

आपोहिष्ठीयाभिर्मार्जनम् । उदकुम्भादुदकुम्भधारहस्तादित्यर्थः ॥२६॥

वरो दक्षिणा । श्रेष्ठा गौर्दद्यात् । अत्राधारादि नक्षत्रदेवताहोमोऽनु-
मतिभ्यां व्याहृतिभिरित्यादि मार्जनान्ताद्गम्यते । अन्यस्तुक्तमेकतन्त्रत्वम् ।
आहोमेपु च सर्वमाधारादि तन्त्रं भवति सीमन्तोन्नयनादौ ॥ २७ ॥

॥ इति पुरणव्याख्याने एकादशः खण्डः ॥

द्वादशः खण्डः

—•—

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यतः

सौभाग्यमस्यै दत्वायाथास्त्वं विपरेतन ॥

इति प्रेक्षकान्त्रजतोऽनुमन्त्रयते ॥ १ ॥ अत्रैव सीमन्तं करोति
त्रींशेतया शलल्या समूलेन वा दर्भेण सेनाहनामेत्येतया
॥ २ ॥ अथाभ्यञ्जन्ति—

अभ्यञ्ज्य केशान् सुमनस्यमानाः प्रजावरीर्यशस्ते बहुपुत्रा अघोराः।
शिवा भर्तुः श्वगुरस्यावदायायुष्मतीः श्वश्रूमतीश्चिरायुः ॥

इति ॥ ३ ॥ जीवोर्णयोपसमस्यति—

समस्य केशानवृजिनानघोरान् शिखासखीभ्यो भव सर्वाभ्यः ।
शिवा भव सुकुलोद्यमाना शिवा जनेषु सहबाहनेषु ॥ इति ॥ ४ ॥

सुमं—अनेन मन्त्रेण प्रेक्षकान् गच्छतोऽनुमन्त्रयते ॥ १ ॥

अत्रैव—तस्मिन्नेव पितृगृहे । अस्मिन्नेव काले सीमन्तं कृत्वा त्रिंशेतया
शलली त्रिषु स्थानेषु वा शुक्ला शलली उपेक्षा च शललीशब्दन्तु मन्त्रादं
समूलेन वा मूलमंयुक्तेन वा दर्भेण वेति विद्वन्पे सेनाहनामेत्यनेन ॥ २ ॥

अथ—ततोऽभ्यञ्जनम्—अभ्यञ्ज्यकेशानित्यनेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

जीवोर्ण—जीवतो मेघस्य वा उर्वी तया मेघस्य केशान् चर्मापाद् दृष्ट
संयमनं तेनैव मरोर्यया वेदीपरम् । समस्य केशानित्यनेन । ४ ॥

अथैनौ दधिमधु समश्रुतो यद्वा हविष्य ५ स्यात् ॥ ५ ॥
 तस्य स्वस्ति वाचयित्वा समाना वा आकृतानीति सह जपन्ति
 ॥ ६ ॥ उभौ सह प्राश्नीतः ॥ ७ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथैनौ दधि-एनौ दम्पती महाश्नीतः । दधि च मधुचेत्यर्थः यद्वा
 दधि मधुभ्यां मेह हविष्यस्य विकल्पः ॥ ५ ॥

नन्य-समाना-मह-स्वस्तिवाचनाय ब्राह्मणायोदक पूर्वदानम् मन्त्रि-
 ब्रह्मिनि वचनप्रेषणम् ॥ ६ ॥

उभे(भौ) अपि दम्पती सहैकस्मिन्पात्रे युगपच्च प्राश्नीयातामित्यर्थः ।
 अन्यप्राशननित्यर्थं दधि-मधु-हविष्यवचनम् पूर्वस्य पूर्वस्य स्वस्तीति
 नान्ययिन्वा ॥ ७ ॥

॥ इति पुराणव्याख्याने द्वादशः खण्डः ॥

—•••••—

त्रयोदशः खण्डः

पुण्याहे युङ्क्ते ॥१॥ युञ्जन्ति ब्रह्ममिति द्वाभ्यां युज्यमान
मनुमन्त्रयते दक्षिणमधोत्तरम् ॥ २ ॥ अहतेन वाससा दर्भैर्वा
रथं संमाष्टि ॥ ३ ॥

अङ्कून्यङ्कावभितो रथं ये ध्वान्ता वाता अग्निमभिधे संचरन्ति
दूरे हेतिः पतत्री वाजिनी वास्ते नोऽन्नयः पप्रयः पालयन्तु
इति चक्रे अभिमन्त्रयते ॥ ४ ॥ वनस्पते विड्वङ्ग इत्यधि-
ष्ठानम् ॥ ५ ॥

सुकिं शुक्रं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचक्रम्
आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये ब्रह्मन् कृणुष्व ॥
इत्यारोहयति ॥ ६ ॥

इदानीं भर्तृगृहं पुण्याहे गच्छेत्तदाह-पुण्याहे शुभे नक्षत्रप्रानं पुनः
दिनेऽनुकूले च गमनार्थं रथादिकवाहनं कल्पयेत् ॥ १ ॥

युञ्जन्ति आभ्यां रथादा वधादिकं युज्यमान मनुमन्त्रयते । युज्यमान
आत्मने पटं यदानीं योजयति युज्यमानवचनान् । दक्षपुर्वोऽनुमानादुत्तर
मेताभ्यामेव मन्त्राभ्यां दक्षिणस्यां धुरि युज्यमानश्चादिकं तथोत्तरस्यामपि ॥२॥

अहतेन संमाष्टिं द्विः संशोधयतीत्यर्थः । रथग्रहणं सुफलकरार्थम् ॥३॥

अङ्कून्यङ्कावभितो रथं मनेन मन्त्रेण चक्रे अभिमन्त्रयते ॥ ४ ॥

वनस्पते-इत्यनेन मन्त्रेणाधिष्ठानं रथस्योपनिषानं मानसं अभिमन्त्र-
यते इति ॥ ५ ॥

सुकिन्-मनेन मन्त्रेण पत्नीं गगोहस्तं इत्यङ्गुलीं इत्येवञ्च ।
केपिद्-यजमानकपिकमिहान्ति ॥ ६ ॥

अनुमायन्तु देवता अनुब्रह्म सुवीर्यम् ।

अनुक्षत्रं तु यद्वल मनुमामैतु मद्यशः ॥

इति प्राङ्भिप्रयाय प्रदक्षिणमावर्त्तयति ॥ ७ ॥

प्रतिमायन्तु देवताः प्रतिब्रह्म सुवीर्यम् ।

प्रतिक्षत्रं तु यद्वलं प्रति मामैतु यद्यशः ॥

इति यथास्त५ यन्त मनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥

अमङ्गल्यं चेदतिक्रामति अनुमायन्त्विति जपति ॥ ९ ॥

नमो रुद्राय ग्रामसद इति ग्रामे, इमा रुद्रायेति च ॥ १० ॥

‘ नमो रुद्रायैक वृक्षसद ’ इत्येकवृक्षे । ‘ ये वृक्षेषु शष्पिञ्जरा ’

इति च ॥ ११ ॥ ‘ नमो रुद्राय श्मशानसद ’ इति श्मशाने ।

‘ ये भूताना मधिपतय ’ इति च ॥ १२ ॥ ‘ नमो रुद्राय चतुष्प-

थसद ’ इति चतुष्पथे । ‘ ये पथां पथि रक्षय ’ इति च ॥ १३ ॥

अनुमाय अनेन प्राक् प्रथमं गच्छेदित्यर्थः । प्रतिमा अध्वर्युमिति शेषः । यजमानकर्तृकमेतदनुमायन्ति देवता इत्याशीः कोशात् । एवं च अर्थाद्यजमान आरुह्य प्राङ्भिप्रयाति प्रदक्षिणमावर्त्तयति प्रदक्षिणावर्त्तने प्रयोजकत्वं यजमानस्यावर्त्तयतीति प्रयोगात् ॥ ७ ॥

प्रतिमायन्तु देवता इति रथं यथार्थं प्रदक्षिणमावर्त्तयतीत्यर्थः । अथ मपि यजमानकर्तृको मन्त्रः ॥ ८ ॥

अमङ्गल्यग्रहणात्-श्मशान-चयनोत्कर-भूम्यादि नातिक्रामति । अनुमायन्तु देवता इत्यतिक्रान्तो जपेत् । यजमानकर्त्तकं मिदं मुत्तरत्र मन्त्रा यजमानस्यैव । उद्वहनसंबन्धात् ॥ ९ ॥

नमोरु-ग्रामेऽभिक्रमणे जपेदित्यर्थः । इमारुद्रायेति च नमो-एक वृक्षसद

‘नमो रुद्राय तीर्थसद’ इति तीर्थे । ‘ये तीर्थानि प्रचरन्तीति’
च ॥ १४ ॥ यत्रापस्तरितव्या आसीदति समुद्राय वैणवे सि-
न्धूनां पतये नमः । नमो नदीनां सर्वासां पत्ये । विश्वाहा जु-
षतां विश्वकर्मणामिदं हविः स्वः स्वाहेत्यप्सूदकाञ्जलीन्निन-
यति । अमृतं वा आस्ये जुहोम्यायुः प्राणेऽप्यमृतं ब्रह्मणा सह
मृत्युन्तरति । प्रासहादिति रिष्टिरिति मुक्तिरिति मुक्षीयमाणः
सर्वं भयं नुदस्व स्वाहेति त्रिः परिमृज्याचामति ॥ १५ ॥ यदि
नावा तरेत् सुत्रामाणमिति जपेत् ॥ १६ ॥

यदि रथाक्षः शम्याणीवा रिष्येतान्यद्वा रथाङ्गं तत्रैवाग्निभु-

एतत्प्रभृत्येकवृत्ते श्मशाने चतुष्पथे तीर्थे य वृत्तेषु शप्पिञ्जरादिति ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

यत्रापस्तरि—यत्र नद्यादा वाप उत्तरणीया भवन्ति तत्र समुद्रायेत्यप्सू-
दकाञ्जलिं जुहुयादित्यर्थः । अमृतं वा अमृतं मित्यनेन त्रिः परिमार्जनं परि-
मृज्य वास इति त्रिराचमनमन्त्रः । तूष्णीं परिमार्जनमङ्गानां सामर्थ्या दास्ये
जुहोमीति लिङ्गाद् व्यवहितोऽप्यनेन संबन्धः ॥ १५ ॥

यदि नावा यत्र यदि नावा तरेत् सुत्रामाणमित्येता मृचं जपेन्नाव-
रुदः ॥ १६ ॥

यदिरथाक्षः । यदि रथः शम्या वा दुष्येत भज्येत अंणी चक्र धार-
णायैवे तन्मेनिकिलिका निहन्यते सा यदि दुष्येत भज्येत्यर्थः । अन्यद्वा
रथस्याङ्गा शुगादि दुष्येतेति वर्तते । तत्रैव । तत्रैव तस्मिन्नेव देशेऽग्निमा-
द्वाहिकमुपनमाधाय प्रज्वाल्य उपनमाधयेति वचनान् स्थण्डिलादि न
भवति । अधोक्षमात्रं कृत्वाऽग्निं प्रस्थाप्य जयप्रभृतिभिर्हुत्वा प्राक्स्निष्टकृताद्

चतुर्दशः खण्डः

अपरस्मिन्नन्हः संधौ गृहान्प्रतिपादयीत ॥ १ ॥ प्रतिब्रह्म-
न्निति प्रत्यवरोहति ॥ २ ॥ मङ्गलानि प्रादुर्भवन्ति ॥ ३ ॥ गोष्ठा-
त्सन्तनामुलपराजिः स्तृणाति ॥ ४ ॥ रथादध्योपासनात्—

येष्वध्येति प्रवसन्त्येषु सौमनसं महत् ।

तैनोपवहयामहे ते नो जानन्त्वागतम् ॥ इति तथाभ्युपैति ॥ ५ ॥

गृहानहः सुमनसः प्रपद्ये वीरः हि वीरवतः सुशेवा

इराः वहन्ती घृतमुक्षमाणास्तेष्वहः सुमनाः सः वसाम ॥

इत्यभ्याहिताग्निः सोदकः सौपथमावसथं प्रतिपद्यते रोहिण्या
मूलेन वा यद्वा पुण्योक्तम् ॥ ६ ॥ पश्चादग्ने रोहिते चर्मण्या-

अपरस्मिन्नन्हो दिवमभ्यापरस्मिन् यस्मिन्त्यर्था निशायामित्यर्थः ।
गोधूलिके वधूं गृहे प्रपादयेत् प्रवेशयेदित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रति—अनेन प्रत्यवरोहयेदिति । रथाद्यजमानः ॥ २ ॥

मङ्गलानि—मङ्गलानि दधिचन्दनादीनि मङ्गलवृत्तदायकानि च गृहा-
न्प्रादुर्भवन्ति प्रकटीक्रियन्ते ॥ ३ ॥

गोष्ठात्—गोष्ठं गृहाद् वायं द्वागदिप्रदेशं संतनामुलपराजिम् । प्राग-
ग्रान् दर्भान् स्तृणाति । रथादारभ्य गृहं यावदित्यर्थः । संतना अदिच्छिन्ना
स्तृणीयाद् । उपासनं गृहमाहुः । अध्ययुन्तग्रां इति । येष्वध्येत्यनेन
मन्त्रेणोल्पराजिं गृह्या तपेति मर्दनालोल्पराजिगेद पराभ्युपैति । तपोल्प-
राज्याभ्युपैत्युच्यते । रथादध्योपासनात् । अभ्याहि ॥ १ ॥ ४ ॥ ५ ॥

गृहानाहं सुमनस इत्यनेन मन्त्रेण अभ्याहिताग्निनि शुक्लवृत्त मोदकं
सौपथं लाजादि सौपथं शर्पाया स्तान्मथं ग्रां पित्रवृत्ता अभिरोदित्यर्थः ।

नडुहे प्राग्ग्रीवे लोमतो दर्भानास्तीर्य तेषु वधूमुपवेशयत्यपि वा
दर्भेष्वेव ॥ ७ ॥ अथास्यै ब्रह्मचारिणमुपस्थ आवेशयति-

सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही

असौ नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः ॥ इति ॥ ८ ॥

अथास्य तिलतण्डुलानां फलमिश्राणामञ्जलिं पूरयित्वो-
त्थाप्याथास्यै ध्रुवमरुन्धतीं जीवन्तीं सप्तऋषीनिति दर्शयेत् ॥ ९ ॥

अच्युता ध्रुवा ध्रुवपत्नी ध्रुवं पश्येम सर्वतः

ध्रुवासः पर्वता इमे ध्रुवा स्त्री पतिकुलेयम् ॥

इति तस्याः समीक्षमाणायां जपति ॥ १० ॥

यस्य तु पिता पृथगेव रथं प्रवेशार्थं नान्यं जानाति स पितृगृहे' एवं प्रतिपद्यते
तस्मिंश्च विद्यन्त एवाग्न्यादिकान्नाद्यानि विशेषणमनर्थकं स्यात् । पितृगृहेऽभ्या-
हिताग्न्यादिः । अविद्यमानपितृकस्य तु यद्याधा(धा)रणमौद्वाहिकस्य नियम्यत
इति वक्ष्यामः । रोहिण्यां-रोहिणीनक्षत्रे मूले वा । यद्वा ज्योतिःशास्त्रादां
पुण्यमुक्तं तेनानुकूलेन प्रशस्तं सुद्वर्तम् । आवसथं प्रतिपद्यत इत्यर्थः पश्चादन-
द्गृहो दर्भैः मह तुल्यो विकल्पस्तेषु वधूं तेषु केवलेषु चर्मण्यास्तीर्णेषु वा
उपवेशयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथास्या उपस्थ उत्सर्गः ब्रह्मचारी मार्गवायस्त्वादिधर्मोक्तः । सोमे-
नादित्या उपवेशनमन्त्रः ॥ ८ ॥

अथास्येति ब्रह्मचारिणोऽस्येत्यञ्जलिं पूरयेदस्या उत्थापयते अथास्यै
ध्रुवा-अस्यै वध्वं ध्रुवामरुन्धतीन्यादीनि नक्षत्राणि दर्शयेत् जीवन्तीं सप्तऋ-
षीणामन्तरा ताराः ॥ ६ ॥

अच्युता एतन्मयां वध्वां ध्रुवादि समीक्षमाणायां जपति ॥ १० ॥

श्वोभूते प्राजापत्यं पयसि स्थालीपाकः श्रपयित्वा तस्य जुहोति । आज्यशेषे^१ दधिसमानीय तेन हुतशेषेण^२ ॥ ११ ॥

चक्रीवानडुहो वा मे वाङ्मैतु ते मनः

चाक्रवाकः सः वननं तन्नौ सः वननं कृतम्-

इति यजमानस्त्रिः प्राश्नात्यवशिष्टं तूष्णीं पत्नी ॥ १२ ॥ अपरान्हे पिण्डपितृयज्ञः स व्याख्यातः ॥ १३ ॥ संः वत्सरं ब्रह्मचर्यं चरतो द्वादशरात्रं^३ त्रिरात्रमेकरात्रं^४ वा ॥ १४ ॥

श्वोभूते स्थालीपाकग्रहणं स्थालीपाकधर्मार्थम् । एतेन स्थालीपाकाः सर्वत्रेति वचनात् । प्राजापत्यं प्रधानस्थाने प्रजापतये स्वाहेति होमं कुर्यात् । आज्यशेषे दधि समानीय मिश्रीकृत्यानेन दध्ना सह स्थालीपाकस्य हुतशेषम् ॥ ११ ॥

चक्रीवानडुहावित्यनेन मन्त्रेण यजमानस्त्रिः प्राश्नीयात् । अवशिष्टं भुक्तशिष्टं तूष्णीं पत्नी त्रिः प्राश्नातीति वर्तते । एतस्मादन्यत्रापि पत्न्या (अ)वशिष्टभक्षणमस्तीति गम्यते तथा च न तस्य स्त्रियः प्राश्नन्तीति प्रतिषेध वचनमनर्थवद्भवति ॥ १२ ॥

अप-अपरान्हे पिण्डपितृयज्ञः । श्वोभूत इत्यधिकारात् तस्मिन्नेवाहन्य-परान्ह इति गम्यते नत्वमावास्यायाम् । न व्याख्यातः । चन्द्रादर्शनेऽमावा-स्यायामित्यत्र ननु चन्द्रादर्शन एव स्वात्स व्याख्यात इति वचनात्कालोपि व्याख्यात एव नैतदस्ति अपरान्हग्रहणमनर्थकं स्यात् तस्मादमावास्या-निवृत्त्यर्थं पुनरपरान्हग्रहणम् ॥ १३ ॥

संवत्सरं चरत इति द्विवचनात्पत्न्यपि ब्रह्मचारिणी । अनन्यपुत्र्यादि ध्यानं ब्रह्मचर्यं पत्न्याः । द्वादशतुल्यो विकल्पः । तेनानृतावप्युपगमनं निवृत्तम् ॥ १४ ॥

अथास्यै गृहान् विसृजेत् ॥ १५ ॥ योऽक्रपाशं विषाय तौ संनिपातयेत्-
 अपश्यं त्वा मनसा चेकितानं तपसो जातं तपसो विभूतम् ।
 इह प्रजामिह रयिः रराणः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥
 अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनूः ऋत्विये बाधमानाम् ।
 उप मामुच्चा युवतिर्वभूयाः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकामे ॥
 प्रजापतिस्तन्वं मे जुषस्व त्वष्टा देवैः सहमान इन्द्रः ।
 विश्वेदेवैर्ऋतुभिः सः विदानः पुःसां बहूनां मातरौ स्याव ॥
 अहं गर्भं मदधामोषधीष्वहः विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।
 अहं प्रजा अजनयं पृथिव्या अहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान् ॥
 इति छयादिव्यत्यासं जपति ॥ १६ ॥ करदिति भसदमभि-
 भृशति ॥ १७ ॥ जननीत्युपजननम् ॥ १८ ॥ बृहदिति जातं
 प्रतिष्ठितम् ॥ १९ ॥ एतेन धर्मेण ऋतावृतौ संनिपातयेत् ॥ २० ॥
 इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अथा-गृहाधिकारं प्रयच्छेदित्यर्थः । पत्नी वैपारिणह्यस्येश इति श्रुतेः ।
 अर्थस्य संग्रहे चैनामिति (म. ६-११) स्मृतेश्च ॥ १५ ॥

योऽक्र-योऽक्रपाशं वाससोऽन्ते यद्वहन्तद्विमुच्य तौ दम्पती एकस्मिन्
 शयने संनिपातयेद् इति प्रत्येकमभिसंपद्यते । तदुपरि भार्या भार्या पतिं च
 संनिपातयेत् संगमयेत् स्वं स्वं प्रति । अवश्यम् । एते चत्वारोऽस्मिन्नुपग
 मनमन्त्रास्त्रयादिव्यत्यासं दम्पत्योर्जपः । पत्नी पूर्वम् ॥ १६ ॥

करन्-भमदिति गुह्यप्रदेशं (?) पत्न्याः । जननीति-उपजननं प्रजननम् ।
 बृहत्-एतेन प्रतिष्ठितमभिभृशतीत्यनुवर्तते । एतेन ऋतुकाले तौ संनिपातये
 देवमादिना धर्मेण स्वार्थे णिच् परस्परापेक्षं प्रयोजकत्वं वा च (च्यम्)
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ इति पूरणव्याख्याने चतुर्दशः खण्डः ॥

पञ्चदशः खण्डः

तृतीये गर्भमासे अरणी आहृत्य षष्ठेऽष्टमे वा जयप्रभृति-
भिर्हुत्वा पश्चादग्नेर्दर्भेष्वसीनायाः पत्न्याः सर्वान् प्रमुच्य केशा-
न्नवनीतेनाभ्यज्य—

तृतीये उक्तं बृहदिति जातं प्रतिष्ठितमिति तत आरभ्य तृतीये गर्भमासे
अरणी सीमन्तं करोति । अरणी द्वादशाङ्गुले काठके परिशिष्टे उक्ते । जयति-
जयेभ्यः प्रभृति तेभ्यः प्राग्ये स्युः । आधारादयस्ते जयप्रभृतयस्ते हुत्वा
पवित्रादि होमे वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । पश्चादामुगर्मा अत्रारणी आहृत्येति
दर्शनार्त् । प्रस्तुदश्चमित्यादौ विवाहे अरण्याहरणं तत्राधारादि अनुमती
व्याहृत्यादि दर्शनादिहाधारादि पवित्रहोमान्तं द्रष्टव्यम् । प्रधानस्थानेऽग्निं
यजेदनादिष्टदेवतत्वात् । यो गुरुस्तमर्हयेत् । गुरुमर्हयेदित्यनेनैव सिद्धे यो
गुरुस्तमर्हयेदिति स्वयं तत्र यो गुरुरिति वाक्येन प्रसिद्धं गुरुनिपादीनि
कर्माणीति स्मृतौ यदुक्तम् । तमनुद्योत्तरेणार्हणानि विधीयन्ते ॥ केचित्पुनः
पत्नीमिति मन्त्रलिङ्गात् पतिकर्तृकमिच्छन्ति पुत्रे जाते-यस्य भावेन सप्तमी
वरं दद्यादुपाध्यायादेर्दक्षिणां न तु पुत्रजन्माख्यातुः शूद्रस्यापि संप्रदानत्व-
प्रसङ्गात् । अरणीभ्यामग्रेरायुर सीति निगदव्याख्यातम् । अरणीभ्यामित्युक्ते
अरणी आह्रियेते नतु सीमन्तारणी सीमन्तस्य स्त्रीद्वारा पुरुषद्वारकत्वं न
तु साक्षात् तस्मात्स्त्रीद्वारा संस्कारार्थमेव ते अरणी इतरथा सर्वेषां गर्भाधानं-
साधारणत्वात्सर्वगर्भेषु जातकर्मणि ताभ्यामरणिभ्यामग्निमन्थनं स्यात् ।
प्रतिगर्भं वा तृतीये गर्भमाने अरण्याहरणादि सीमन्तकरणात् गुर्वर्हणा-
त्तस्मात्तृतीयगर्भमासाहताभ्यामरणिभ्यामग्निमन्थनं स्यात् । प्रतिगर्भं न किंचि-
त्प्रमाणं प्रतिगर्भाहरणं मुक्ताग्नेन प्रतिगर्भमाहरणम् सीमन्तप्रयुक्तत्वादाहर-
णस्य तथाचैकवाक्यत्वमरणी आहृत्य जयप्रभृतिभिर्हुत्वेति न किंचिदेतत् प्रवृत्तं-

१-० ख. । २ जयत्. ग. च. । ३-० ग. घ. च. । ४-६-० ड. घ. ।

६-६-० घ. । ७ ड. घ. । ८ मन्. घ. । १०-११-० घ. । १२-१३-० घ. ।

१३ भोजान्. ग. । १४-० ग. च ।

त्रिश्येनया शलल्या शमीशाखया च स पलाशया पुनः
पत्नीमग्निरदादिति सीमन्तं करोति ॥ १ ॥ इति पञ्चदशः
खण्डः ॥ १५ ॥

मेनुसरामः । अन्यथा तैदस्त्यन्यथा तैद्याचष्टे तृतीये गर्भमास इत्यादि ।
तृतीये गर्भमासे यदरण्याहरणं तदाहरणमात्रं दृष्टादृष्टार्थं तावत् । पुत्रे जाते
सति तत्कर्मोच्यते तच्च जातमात्र एव तथा च स्मृत्यन्तरम्-कुमारेजातं पुरा-
न्यैरालम्भात् दधिमधुनी हिरण्यादिकात्सहिरण्येन प्राशयेदिति । अन्यैर्ग्र-
हणमित्यर्थः । युक्तं चैतद् जातमात्र एव जातकर्म यद्दधिप्राशनं विहितं
ततस्तनदानम् एवं च यदि जातकर्मणः कालान्तरं प्रतीक्षते तदा न, तस्य
प्राणातिपातः स्यात् । एवमाहरणं न तदारण्योः शीघ्रं भवतीति । पूर्वमस्मा-
त्कस्मिंश्चिन्मास आहरितं (तं) व्ये इति दृष्टार्थमाहरणम् । तृतीये तु यदुक्तं तद-
दृष्टार्थं तस्मादाहरणमात्रमेव संस्कारकम् । तयोरुपयोक्तमाणात्वाद् तच्चा यूषं छिन्-
चीतिवत् । ततस्तस्मिन्नेव मासे सीमन्तविधानं तच्च कथमित्याह-जयाप्र-जयप्र-
भृतयश्च जयाभ्यातानाः सन्ततिहोमा राष्ट्रभृतः । एवं च प्रभृतिशब्द आद्यर्थे
वैची न प्रागर्थे वर्णितो भवति पञ्चमीसमासश्च लाक्षणिकः । बहुव्रीहिषु
लाक्षणिकः । तैश्च प्रधानस्थाने होमः । यथाऽऽयुष्यहोमादग्नेरायुरसीत्यनुवाकेन
तैश्च ह्रुत्वानन्तरमेव सीमन्तकरणं ह्रुत्वेति वचनात् । कथं पश्चादग्नेः पश्चाद्भर्मे-
प्रपविष्टायां सत्यां सर्वान् केशान् विमुच्य आभ्यज्य नवनीतेन त्रिश्येतां
शलल्युक्तां (तथा) शमीवृक्षशाखया च सपर्णया समूलेन दर्भेण वा पुनः
पत्नीमित्यनेन मन्त्रेण सीमन्तं स्त्रीषु प्रसिद्धं कुर्यादित्यर्थः ॥ अष्टमे फलस्नानं
केचित्पठन्ति तद्याचक्ष्महे ॥ १ ॥ (अष्टमे इत्याद्यवतरणं तच्च खण्डपूर्व्यन-
न्तरमुचितमिति भाति)

॥ इति पूरणव्याख्याने पञ्चदशः खण्डः ॥

—→*⑤⑥*←—

१-१०-० घ. । २ आग्ने, क. ख. । ३-४ तथान्य, क. ख. । ५ र, ख. ।
६ श्र्य, ग. च. । ७-८ गृहेऽरण्या यागाहरणेऽरण्योस्तद्वाविघ्नं न ग. च. ।
० दीक्षामु. क. । ११ मन्ति, क. ख. । १२ वचन, ग. च. । १३-१४-० घ. ।
१५ तथा, घ. । १६ कया, घ. ।

षोडशः खण्डः

अष्टमे गर्भमासे जयप्रभृतिभिर्हुत्वा फलैः स्नापयित्वा या
ओषधय इत्यनुवाकेनाहतेन वाससा प्रच्छाद्य गन्धपुष्पैरलंकृत्य
फलानि कण्ठे वै संसृज्याग्निं प्रदक्षिणं कुर्यात् ॥१॥ प्रजां मे नर्यं
पाहीति मन्त्रेणोपस्थानं कृत्वा गुणवतो ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥२॥
फलानि दक्षिणां दद्यात् ॥ ३ ॥ ततः स्वस्त्ययनं च ॥ ४ ॥

अष्टमे-अतिक्रान्तेऽष्टमे ज्ञेयं व्यवहारदर्शनात् जय-प्रागेव तद्व्याख्यातम् ।
फलैः फलग्रहणमुपलक्षणार्थं फलसर्वापध्यादिसंयुक्तेन वारिणा स्नापयेदित्यर्थः ।
या ओषधयः-निगदव्याख्यातं गन्धपुष्पैः समलंकृत्येति बहुवचनाद्रत्नादि
भूषितायाः फलानि प्रशस्तानि फलानि कण्ठे हारं कृत्वा बध्नीयात् अग्नेः ?
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्योपतिष्ठते ॥ १ ॥

प्रजां मे नर्यं पाहीत्यनेन मन्त्रेण ततो गुणवन्तो विद्वांसो वृत्तवन्तश्च
ब्राह्मणा भोजयितव्याः ॥ २ ॥

तेषु फलानि दक्षिणां च दद्यात् ॥ ३ ॥

स्वस्त्ययनं च स्वस्त्यादिशब्दयुक्ता मन्त्रा वाचयितव्याः । अत्रोच्यते
कस्मिन्नशावेतौ होमां क्रियेते किं ये अरणी आहूते ताभ्यां मथित्वोर्तं
दीप्यमानमाहृत्याहोस्विदौद्वाहिके इति संशयः । केचिदाहुः । ताभ्यामरणिभ्यां
मथित्वा कर्त्तव्यौ ते चारणी परित्यजेत् । तदयुक्तं यदि गर्भसंस्कारार्थेनां
किमेतयोः परित्यागः । अथ स्त्रीसंस्कारार्थो तदस्य औद्वाहिकोऽग्निविद्यन-
एव किमिति तत्र न क्रियते । अथैव भुञ्च्यते औद्वाहिकम्य शालाग्रिकरण-
नास्ति जीवति पितरि ततो यत्र दीप्यमाने किमिति न क्रियते । अथवा
स्त्रीसंस्कारत्वाच्च तत्र क्रियते लौकिकाद्वा तस्येति यद्युच्यते को हि विशेषो

यो गुरुस्तमर्हयेत् ॥ ५ ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

यदरणिभ्यामग्निं मथित्वा तगोः परित्यागे यत्र दीप्यमानोज्ज्विः स्मात्
स्मादौद्वाहिकेऽग्नौ क्रियते । यत्तूच्यते-औद्वाहिकस्य प्रेतपितुर्निधानाज्जीवन्नि-
तृकस्याभावात् कथं तत्र क्रियते इति नैतत् तस्यापि संभवात् कथं संभव इति
चेत् कस्माद्वचनात्तयोः परित्यागः । अथ स्वीसंस्कारार्थो-उत्तरकालं निमि-
त्तनैमित्तिककर्मणामभावादवर्गावेवाण्यभावः । तदभावात्तयोः परित्याग इति
चेन्नैतदेवं यतो न व्रतादनयोः परित्यागो यस्मात्तयोराहर्णं तदा संस्कारवि-
पर्यासार्थं नहि कं (?) अरणि कर्मणि आहरणं श्रूयते । तस्माद्यथा वसन्ता-
दिकालः सकृदाहृतानामग्नीनामुत्तरकाले श्रौतनित्यनैमित्तिककाम्यादयो भवन्ति
तथा सकृदाहृतयोस्तस्मा (?) न्तः संस्कारकलापः । यत्तदौद्वाहिकं प्रेतपिता
शालाग्रिं कुर्वीतेति वचनं तदुत्तरकालमुक्तानां स्मार्तनित्यनैमित्तिकादिप्राण्य-
र्थमतश्चौद्वाहिकं शालाग्रिं कुर्वीतेत्युक्तम् । शालाग्रित्वं च तस्य तदेव यच्छा-
लायां भवति । ये वैश्वदेवादयस्ते तदा भवन्ति नतु प्राक् तदा तेषामनुष्ठानम् ।
लोके शालाशब्दो गृहपर्यायः । तथा च गृह्यकर्माणीति छान्दोग्येऽभिहितं
बाह्यन्यायोक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्याम इत्युक्तं तस्मादेतदेव युक्तं
यदौद्वाहिके नाग्नावात्मीये स्त्रिया एतां संस्कारां क्रियेते यत्वरणयोराहरणं
तदुक्तप्रयोजनम् । अतश्च जातकर्मणि मनुराह नतु सीमन्तोन्नयनेऽतो जातस्य
गर्भस्य जातकादि स्वस्मिन्नग्नौ क्रियते मातृस्थस्य तु मातृद्वारे यथान्नपानादि
मातृद्वारा तस्योपकरोति । अथैते अप्यरणीयवच्चोन्नपानादिमातृप्रधानं
सन्निपत्योपकरोति एव सेत्यपिकर्मणि ते च प्रतिगर्भं स कृत्वा क्रियतामिति
नात्रास्माकं विप्रतिपत्तिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ ४ ॥

यो गुरुस्तमर्हयेत्-पुत्रे जाते यो गुरुराचार्यस्तमर्हयेत्पूजयेदित्यर्थः ॥५॥

इति पूरणव्याख्याने षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

१ यस्ता, ग. च. । २ लं, ख. ग. च. । ३ रे, ख. ग. च. । ४ चा, ख. ।
५ णी, क. ख. च. । ६ संस्कृत्वात्, ग. । सकृत्वात्, च. । सत्क्रि, ख. । ७ क्रियते, क. ।
८ एतत्सूत्रभाष्यं (घ.) पुस्तके विरलतया खण्डशः, आनुपूर्वीरहितमपूर्वमुपलभ्यतेऽन्तेऽ-
ष्टावक्रएवमुक्तवान् तत इदानीं भट्टश्रीश्रीकुमारोक्तं प्रकृतं लिख्यते इति च दृश्यते (गे, च) ।

अष्टादशः खण्डः

दशम्याः राज्यां पुत्रस्य नाम दध्याद् घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं
द्वयक्षरं चतुरक्षरं वा त्र्यक्षरं दान्तं कुमारीणाम् ॥१॥ तेनाभिवाद्-
यितुं त्यक्त्वा पितुर्नामधेयः यशस्यं नामधेयं देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं
देवतायाश्च प्रत्यक्षं प्रतिषिद्धम् ॥२॥ स्नात्वा सहपुत्रोऽभ्युपैति ॥३॥
तेनैव दध्याद् रात्रिगृह्यते । पुत्रस्येति वचना-

वृत्तायाश्च प्रत्यक्ष प्रतिपद्यमाना सा शास्त्राणां ।
दशम्यां गच्छां जानन्ननेनृति दशमी रात्रिगृह्यते । पुत्रयेति वचना-
न्पितुरधिकारः । दद्याद्भुजादित्यर्थः । राज्यानिष्यधिकाये व नमसी दशम्यां
राज्य विशेषणम् । तेन स्तुतिज्ञानौघेऽपि नामकरणं वचनादिभिरेयमे ।
देविनु-एकादस्यां वा. सूतकं निबद्धानि दशम्यां राज्यां व्यतीनायामिति
द्रष्टव्यम् । अजरं धोववाग् वर आदिर्(यस्य) धोवदादि । अन्नमेष्टे अन्नसा
यल्लिलदानरत्नं अजरं वा वरानां प्रथम द्वितीय शयमेष्टोऽन्ये धोवन्तः ।
यस्तथा अन्नम्या अजरं दानं दोदान्ते यल्लिलद् दालमिति दा इति
वरौ गृह्यते धोवदाद्यधिकारात् । देविदेति एवमादिकं दालम् । अत्रापि
धोवदाद्यल्लिलमिति वैष्यते अजरेत् ॥ १ ॥

नेन देवदत्ताहं भोग/आमिवादयामीति । श्री आमिवादये देविदा
अहम् । त्वन्ना पितुः संवन्धितो नामवेयमिति पठो पृथक् कृत्यत्वं
अवयव इत्यस्मात्पितृनामवेयवत्वाद् संवन्धितार्थं पुत्रनामवेये गुणं तद्यगलं
यगमे हितं यगमो हितं नामवेयं देवताययं त्वन्नाह् (ना) अत्रपितुर्देवत्वञ्च-
निति चनगमेः इत्यर्थं प्रतिपिठं पितुर्देवतायाश्च प्रत्यये पतिर्ह्य प्रतिनिव्यते ।
अन्ये पश्य नामवेयं शनिवद् ब्राह्मणेत्यादि न्यादिदि वदन्ति । २ ।

[illegible]

अथैनमभिभृशति—अग्नेष्ट्वा तेजसा सूर्यस्य वर्चसा विश्वेषां
त्वा देवानां क्रतुनाऽभिभृशामीति प्रक्षालितपाणिर्नवनीतेनाभ्य-
ज्याग्नौ प्रताप्य ब्राह्मणाय प्रोच्याभिभृशेदिति श्रुतिः ॥ ४ ॥
वरं कर्त्रे ददाति ॥ ५ ॥

अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे
आत्मा वै पुत्रनामानि स जीव शरदः शतम् ॥ इति
प्रवासादेत्य पुत्रस्य मूर्द्धनि जपेत् ॥ ६ ॥ न मधुमांसे
प्राश्नीयादापशुवन्धात् ॥ ७ ॥ सऋत्सरे चाजाविभ्यामग्नि-
धन्वन्तरी यजेत् ॥ ८ ॥ इति अष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

अथैनमभिभृशति—अथैनं कुमारमग्नेष्ट्वेत्यनेन मन्त्रेण प्रक्षालित-
पाणिर्नवनीतेन तेन हस्ता अभ्यज्याग्नौ प्रताप्य ब्राह्मणाय प्रोच्याभिभृशेदिति
श्रुतिः श्रुतिग्रहणमादरार्थं स्वास्यानुलिप्यं प्रताप्य तापयित्वा ब्राह्मणाय
प्रोच्याभिभृशेदिति सूत्रं तेन ब्राह्मणानुजयाऽभिभृशेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

वरं कर्त्रे जातकर्मादिकर्त्रे गुरवे इति । अङ्गात्—प्रवासादेत्य कार्यवशा-
त्प्रोषितः । मूर्द्धनि जपेत् पुत्रस्य ॥ ५ ॥ ६ ॥

न मधुमांसम(सिप्रा)श्नीयात् पितृयजाच्चावार्क प्रतिपेधोऽयं मांसभक्षणस्य
पुत्रजन्मनः प्रभृति संवत्सरः पितुरधिकारोऽयं यथा पुत्रे जाते वैश्वानर्या पुत्रफ-
लार्थायां वैतानेष्वग्निषु । एवं धन्वन्तरियागौऽनाहिताग्नेस्तु शालाग्नौ ।
अपि च नात्र वैश्वानरीवत्पुत्रफलार्थता श्रूयते किं तर्हि जातपुत्रेणैव तत्कर्त्त-
व्यमेतदेव नियमात् प्रतीयते मांसभक्षणे प्रतिपेधवत् । आदित्यदर्शनं केचि-
त्पठन्ति । अन्नप्राशनादेतदहं(द्वयं) व्याख्यास्यामः ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ इति पूरणव्याख्याने अष्टादशः खण्डः ॥

एकोनविंशः खण्डः

अथादित्यदर्शनम् ॥ १ ॥ चतुर्थे मासि पयसि स्थाली-
पाकः श्रपयित्वा तस्य जुहोति ॥ २ ॥ आदित्यः शुक्र उदगा-
त्पुरस्ताद्धः सः शुचिषद् यदेदेनमिति सूर्यस्य जुहोति ॥ ३ ॥
उदुत्यं जातवेदसमित्येतयोपस्थायादित्याभिमुखं दर्शयेत्—

‘ नमस्ते अस्तु भगवन् शतरश्मे तमोनुद ।

जहि मे देवदौर्भाग्यं सौभाग्येन मां संयोजयस्व ’—

अथादित्य—अथेत्यानन्तर्ये जातकर्मानन्तरमादित्यदर्शनं कुर्यात् ।
चतुर्थेमासि जन्मप्रभृति चतुर्थेऽग्निं तूष्णीं निर्मथ्योपसमाधाय प्रज्वाल्य तस्मि-
न्नेवाग्नौ पयसि क्षीरे स्थालीपाकं श्रपयित्वा रन्ध्रयित्वा आदित्यः शुक्र
उदगादित्येका ऋक् तथा हंसः शुचिपत्तथा यदेदेनमिति त्रिभिः सूर्यस्य
जुहुयादित्यर्थः । सूर्यग्रहणं सूर्यपदस्य ग्रहणमृगन्ते स्वाहाकारान्तं कृत्वा
जुहुयादित्येवमर्थम् । अथवा मन्त्रवर्णिकी या सूर्यवासिनी देवता तां ध्यात्वा
ऋगन्ते स्वाहाकारं कृत्वा जुहुयात् । जुहोति शब्दात् स्वाहाकारप्रयोगः
॥ १ । २ ॥ ३ ॥

उदुत्यम्—उदुत्यमित्यनया मन्त्रलिङ्गादादित्यमेवोपनिष्ठेत् । नाग्निमु-
त्थाय तस्याऽभिमुखं दर्शयेत्तनुमानम्—नमस्तेरतु अनेन मन्त्रेणादित्यमीक्षये-
त्कुमारं यथार्चनोदयति ते नायं भगवान् तमोनुदति अवेक्षणं क्रियंते नमस्ते
आस्त्वित्यनेन मन्त्रमत्र कृत्वेक्षणे प्रयुक्तं तच्च न तावन्कुमारः शक्नोति वक्तुं
कुमारमपि वाक्येपि त्व(त्वे) तस्मादन्यार्थमेतदेतन्नो युक्तम् । स्मृत्यन्तरादिदं केने

१ अथा, फ. । २-४-० घ. । ३ तथा, क । ५-६-० घ. । ७-१२ ० घ.

७ शो, ख. ग. च. । ८-० घ. ग. । ९-१० तमो नवेक्षते ह. घ. ग. ।

११ त्व. फ. ।

एकविंशतितमः खण्डः

तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडाः कारयेत् ॥ उदगयने
ज्यौत्स्ने पुण्ये नक्षत्रेऽन्यत्र नवम्याम् ॥ १ ॥ जयप्रभृतिर्हुत्वा-

‘ उष्णेन वायुरुदकेनेद्यजमानस्यायुषा
सविता वरुणोदधद्यजमानाय दाशुपे ’ ॥

इत्युष्णा अपोऽभिमन्त्रयते ॥ २ ॥

अदितिः केशान्वपत्वाय उदन्तु जीवसे
धारयतु प्रजापतिः पुनः पुनः स्वस्तये ॥

इत्यभ्युन्दति ॥ ३ ॥ ओषधे त्रायस्त्रैनमिति दक्षिणस्मि-
न्केशान्ते दर्भमन्तर्दधाति ॥ ४ ॥ स्वधिते मैत्रहिंसीरिति
क्षुरेणाभिनिदधाति ॥ ५ ॥

तृतीयस्य चूडाः कारयेत् जटा वापयेत् तृतीयस्य वर्षस्य जन्मप्रभृति
भूयिष्ठे गते भूयिष्ठं बहुतरं परमासेभ्यः परं गम्यते परमासाः सममेव संव-
त्सरस्यावयवादधिकं भूयिष्ठं मासाभिप्रायं वा भूयिष्ठं वा । ‘ उदग ’ परमास-
मुदगयनं लोकप्रसिद्धं ज्यौत्स्ने उदगयनेऽपि पुण्ये नक्षत्रे अज्यौत्स्नेऽपि ।
अन्यत्र नवम्यामुदगयनादिषु नवमीं वर्जयित्वेत्यर्थः । अन्यस्तूदगयनं ज्यौत्स्ना
पुण्यं नक्षत्राणां विकल्पश्रवणात्समुच्चयः ॥ १ ॥

जयप्रं-आधाराज्यभागादि प्रागुदञ्चं लक्षणमित्यादि कृत्वा प्रधान-
स्थानेऽनादिष्टदेवतेष्वग्निम् । अन्यस्तु नानु जयप्रभृतीति पठन्ति । तस्मादना-
दिष्टत्वादग्निरेव भवति युक्तमात्रः पाठो यतो जयादीनां मन्त्राणामुभयलिङ्ग-
देवताभिधायकत्वं तच्च स्त्रीसंस्कारे युक्तं स्त्रीलिङ्गदेवतात्वात् । इह तु पुंसो-
धिकाराद्यागेन तैर्होमः । अत एव हि शम्यादिभङ्गे तैर्होम उक्तो दम्पत्योः
सहाध्वगमनाद् उष्णेन वा उष्णोदकाभिमन्त्रणम् ॥ २ ॥

चरणं स्यात् । कियन्तं परं कालं त्रैविध्यकं च कदा न चरेत् उच्यते उपनय-
नदनानन्तरं त्रैविध्यकं चरेत् । त्रैविध्यकं च चरेदिति तत्काले श्रवणात् कालं
त्वानन्तर्यामिहस्यदीक्षां वा संवत्सरं त्रीन् पञ्च सम वेति द्वादशरात्रं वा
आश्वमेधिकं मन्वध्यते । एवमेवोदीक्षात्रयग्रहणाद्विमोकः स्यात् । उपनयने
दीक्षा च व्याख्याता द्वावनुवाकानिसारमेव ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

अथ दीक्षां चातुर्होतीमाह—(सूत्रम् पु. १ खं. २३ सू. १-४)
अथ दीक्षा चातुर्होती संवत्सरम् ॥ १ ॥ चातुर्होतृस्त्वकर्मणो जुहुयात्
नह पड्डोत्रा समहोतारम् ॥ २ ॥ अन्ततो व्रतं प्रदायादितो द्वावनुवाकावनु-
वाचयेत् ॥ ३ ॥ एवमेवोदीक्षां जुहुयात् ॥ ४ ॥) मन्वत्सरमिति कालनियमः ।
चातुर्होतारः प्रयोजनं यस्याः सा चातुर्होती चातुर्होत्रा स्वकर्मणो जुहोति ।
पड्डोत्रा दशहोतारं निगद्य इन्द्रं गच्छ स्वाहेति होमः । चातुर्होतारं निगद्य वाच-
स्पते नोमः सोमस्येति द्वौ होमौ । पञ्चहोतारं निगद्य वाचस्पते हिन्विधे नोमः
नोमस्येति होमम् (मः घ.) । समहोतारं निगद्य विधे नामाग्निं होमवाग् होतेति
पड्डोत्रा निगद्य तपयसि जुहामि स्वाहेति होमः । एतन्मन्त्रं पठितं स्यात् (तस्यो)
परि पूर्वोक्तं जुहुयात् । समहोताग्निहोता महाहविहोता यथाक्रमं दश चतुः
पञ्च षड् होतृशब्दास्ताधिकिन्नुगादीनां संज्ञा मन्त्रिच्छेपे व्रतं युक्तं द्वावनुवाकां
वाचयेत् । एवमेवोदीक्षाया होमो वा चरितव्रतान्युक्तानि द्वादशरात्रमित्यत्र
मन्वत्सरं यावत् । एतच्च मन्त्रहोत्राध्ययनकाले कर्तव्यम् । अग्निहोत्राध्ययनकाले-
कर्तव्यम् । अग्निहोत्रब्राह्मणधीत्य चातुर्होतीं चत्वारि चत्वारि मन्वत्सरान्ते
उदीक्षेते तच्चतुर्होतारं स्थानमध्येतुमारभेत । एवमग्निमित्यादौ द्वादशरात्रादन-
न्तरमन्तारमुपस्तीर्षाव्रतविकारात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ (पूर्वव्याख्यानं
डाविशतितमः खण्डः)

गोदानप्रसङ्गेन वृडाकरणान्तरमेवमेवोपनयनखण्डं पठति तत आग्नेया-
दीक्षा तत आश्वमेधिका तत चातुर्होत्रिका तत त्रैविध्यकम् । एतन्मन्त्रेण सूत्र-
कारस्यायमभिप्रायः । यदाग्नेयीत्याद् ब्राह्मणस्यादौ तावदान्तेन न्यातं पठि-
तव्यम् । क्षत्रियेण त्वाश्वमेधिकम् । क्षत्रियेण द्वादशरात्रं त्रैविध्यकं चरेत् ज्ञान-

१-२-० घ. । ३ छेद. ख. ग. घ. । ४ होमे न. घ. न. ग. घ. ।

६ र मन्निगम्य तपयसि, ख. ग. न. । ७ होमे न. ग. न. । ८ व. न. ग. घ. ।

९ वाचरिता, ग. घ. । १०-११-० घ. । १२ ह्येव, घ. ।

(सप्तमे नवमे वोपायनम् ॥ १ ॥

आगन्त्रा समगन्महि प्रथममर्त्तिः युयोनु नः ।

अरिष्टाः संचरेमहि स्वस्ति चरतादिशः । स्वस्त्याग्रहंभ्यः ॥
इत्युक्तकेशेन स्नातेनाक्तेनाभ्यक्तेनालंकृतं यज्ञोपवितिना समेत्य
जपति ॥ १-२२-२) (अथास्मैवासः प्रयच्छति—

या अकृन्तन्या अतन्वन्या आवन्या अवाहरन् ।

याश्च सा देव्योऽन्तानभितोऽततनन्त ॥

ध्यान्न भवति । यदायमनुकल्पो यदि द्वादशरात्रमाग्नेयी दीक्षा ब्राह्मणेनावश्यं
तथा राजन्येनाश्वमेधिकी । अत एव चातुर्होतृकी पश्चादुक्ता आभ्यर्चविद्यका-
दयश्च तत एव संचत्सरमवश्यं व्रतचारिणा भवितव्यम् । इत्यष्टावक्रंण मयोक्त-
मिदानीं प्रकृतं लिख्यते—(एवं संगतिं प्रदृश्य क्रमप्राप्तं द्वाविंशतितमखण्डोक्त-
मुपनयनं व्याख्यातुमुचितं मन्यमानोऽष्टावक्रो द्वाविंशतितमखण्ड व्याचष्टे सप्तमं
इत्यादि मूलं पूर्वं लिखितमपि सुखबोधायार्द्धचन्द्रे पुनः प्रदृश्यते)

सप्तमे वर्षे नवमे वा जन्मप्रभृति वर्षस्येति वर्त्तते तृतीयस्य वर्षस्येत्य-
तस्तादिह सप्तम्यन्तं संबध्यते सप्तम इति सप्तम्यन्तेन संबन्धान् । यदिह
सप्तम्यस्येत्युच्येत भूमिष्ठे गतेऽपि स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं सप्तमीनिर्देशः ।
उपनयनपर्याय उपायनम् ॥ १-२२-१ ॥

आगन्त्रा समिति जपित्वा माणवकेन संगत्यामकेशेनेत्यादि केशवपनं
स्नानं ततोऽञ्जनमच्छयोः । अभ्यञ्जनं नवनीतेन मुखाद्यङ्गानाम् । अलंकरण-
मङ्गुलीयकादि । यज्ञोपीतमिहसूत्रकं वाससः प्रतिनिधिभृतयज्ञोपवीतस्य
॥ १-२२-२ ॥

वासो विन्यासविशेषत्वात्तद्वद्विष्वसोऽन्त ऊर्ध्वमिति निषेधात् । यत्प्रयते-
तेति वासोऽहं परिरिधापयति परिरिधापनं परिधत्स्वेति प्रेषणमाचार्यकर्तृत्वं,
परिरिधापनं च शिक्षयितव्यम् । अन्वारभ्याधाराज्यभागो हुत्वा । अन्वारभ्यः
ग्रहणात्पूर्वं संस्कारेण चूडाकरणान्तेषु प्रयोग्यत्वादन्यारम्भो नास्तीति गम्य-
ते

तास्त्वा देव्यो जरमे सः व्ययन्त्वायुष्मानिदं परिधत्स्व वासः ॥
इत्यहत्सः वासः ॥) (पु. १-२२-६-७-८-९)

विवाहेन्वारम्भस्य तत्त्वधर्मतोक्ता (१-१०-८) आज्यशेषे अन्वारभ्याधारा-
ज्यभागौ हुत्वाऽनन्तरं तदध्यापनं प्राप्नोति आनन्तर्यात् । नैष दोषः । आधा-
राज्यभागहोमस्य तन्त्रमूचकत्वात् तेन प्रागुदञ्चमित्यादि द्रष्टव्यम् । प्रधान-
स्थानेऽग्निं येन च कर्मणेच्छेदिति जपश्चोपवित्राभिहोमान्ते च शेषे दधिक्रावण
इति दधि प्राशयति । आचार्यो हि कर्त्ता प्राशयेदित्यर्थः । अन्यस्तु सविता
ते हस्तमग्रहीदित्यनेन मां देवस्य त्वेति हस्तं गृह्णंस्तमसौस्थाने नाम गृहाति
संबुध्यन्तं प्राङ्मुख ऊर्ध्वस्तिष्ठन्नासीनस्य दक्षिणेन दक्षिणमरिक्तेनारिक्तम् ।
सविता ते हस्तमित्यादि परिदानान्तम् । सविता ते(हस्तमि)त्यादिना परिद-
दाति सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ब्रह्मचारिणम् । अन्यस्तु सविता ते हस्तमग्रहीदित्यनेन
मन्त्रेण ब्रह्मण्य न्यायेन सवितारं ध्यायेत् तदात्मन्यसावग्निरिति चाग्निं
देवसवितरित्यादिना सवित्रे परिददाति ब्रह्मचार्यसीत्यादिना ब्रह्मचर्येण प्रजा-
पतिं ध्यायेत् । काय त्वा परिददामीत्यादिना प्राजापत्यादिना देवानां
परिददाति ॥ पु. १ खं. २२ मू. ३-४-५ ॥

ब्रह्मणो हृदयदेशमारभ्यानेन ब्रह्मचारिणो जपति मन्त्रवर्णादाचार्यः
प्राणानां ग्रन्थिः प्राणादिदेशे तस्यैव ऋतस्यैव ॥ १-२२-६ ॥

ऋतस्य अनेन मेखलां मौञ्जीं पृथ्वीमादत्ते मौञ्जीग्रहणमनुवादः नम-
मुज्जामिति सिद्धेः । पृथिवे(वी)निकांलात्रिगुणं व्यवयवाम् ॥ १-२२-७ ॥

ब्रह्मचारी-आदत्ते युवा अनेन परिव्ययति कटिदेशं पग्निष्ट पग्निष्ट
ग्रन्थि करोति । पुंस इति नपुंसकनिवृत्त्यर्थः । नपुंसकस्य न भवति । अन्ये तु
ग्रन्थिविशेषणं शब्दमाचक्षते । वेष्टितान् ग्रन्थीन् वन्मपाशान्करोति । ब्रह्मचारी
आदानसंबन्धात् ॥ पु. १ खं. २२ मू. ८-९ ॥

१ तदध्यापनम्, प । तदध्याचमनम् क । २ दीप्या. ख. ग. च. ।
३ नयक्षोपरि. ख. ग. च. । ४ शिष्यो, ख. ग. च. । ५-६-० घ. । ७ निरि. क. ।
८ तिरि. ख. । ९ ब्रह्मन्त्या. ग । ब्राह्मणेन. घ. । १० वा, क. ।
११ नादेशं, घ. ख. । १२ दे. क ख. ग. च । १३ कान्, ८ घ. ।
१४ पे, ख. ग. च । १५ वे. ख ग. च. । १६-१७-० घ. ।

(इयं दुरुक्तात्परिवाधमाना वर्णं पुराणं पुनतीम आगात् ।

प्राणापानाभ्यां बलमाभजन्ती शिवा देवी सुभगे मेखले मा रियाम् ॥
इति तस्यां परिवीतायां जपति—

सम व्रते ते हृदयं दधातु मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु
मम वाचमेकव्रतो जुपस्व बृहस्पतिष्टा नियुक्तु मह्यम् ॥ इति ॥ १० ॥
यज्ञियस्य वृक्षस्य दण्डं प्रदाय कृष्णाजिनं चादित्यमुपस्थापयति—

अध्वनामध्वपते श्रैष्ठ्यस्य स्वस्तस्याध्वनः पारमशीय ।

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ॥

पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ।

शृणुयाम शरदः शतं प्रव्रवाम शरदः शतम् ।

अदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥

या मेधाऽप्सरःसु गन्धर्वेषु च यन्मनः ।

दैवी या मानुषी मेधा सा मामाविशतामिहैव ॥

इति ॥ ११ ॥ अभिदक्षिणमानीयाग्नेः पश्चात्—

एह्यश्मानमातिष्ठाश्मेव त्वं स्थिरो भव ।

कृण्वन्तु विश्वे देवा आयुष्टे शरदः शतम् ॥

इयं दुरुक्तामिति परिवीतायां जपति । ब्रह्मचारी मन्त्रलिङ्गात् । मम
व्रत इति हृदयमित्याचार्यो जपति । एतस्मादेव मन्त्रलिङ्गादाचार्यकाम उप-
नयते दर्विहोमे चेदुपनेता मन्त्रलोपः स्यात् । पिता वा जपेत् । यज्ञियं कस्या-
ग्रावृचारी (१) । ब्रह्मणो ब्रैव्वपालाशाविति (म. २-४५) स्मृतौ विशेषपरिग्रहः ।
केशान्तिक (म. २-४६) इत्यादि चाविरोधात् । उपस्थानाभिवादनमाचार्य-
स्याभिधत्ते । अध्वनामित्यादिना ॥ (पु. १ खं. २२ सू. १०-११)

अभिदक्षि-आत्मदक्षिणे सामर्थ्यादेह्यश्मानमातिष्ठेति दक्षिणेन पादे-
नाश्मानमास्थापयति ब्रह्मचारिणं पादेनेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । अन्यत्-

(इति दक्षिणेन पादेनाश्मानमास्थापयति ॥१२॥ पश्चादग्नेर्मह-
दुपस्तीर्य सूपस्थलं कृत्वा प्राङासीनः प्रत्यङ्मासीनायानुवाचयति
गायत्रीः सावित्रीमपि ह्येके त्रिष्टुभमपि ह्येके जगतीमोमित्युक्त्वा
व्याहृतिभिश्च ॥ १३ ॥ तां त्रिरवगृह्णीयात्तां द्विरवकृत्य तां-
सकृत्समस्येत् पादशोऽर्धर्चशः सर्वामन्तेन ॥ १४ ॥ यत्तिष्ठणां
प्रातरन्वाह यद् द्वयोर्यदेकस्याः सःवत्सरे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे

(न्ये)तु ब्रह्मचारिणोऽवयवेन द्वितीया वा स्यात्तृतीया वा । गतिबुद्धिप्रत्यवसा-
नार्थशब्द (पा. १-४-५२) इत्यादिना कर्मसंज्ञा अवस्थापनाभ्यन उपरि
चलनात्मकत्वाद्व्यत्यर्थत्वान्नोचेत्तृतीया ब्रह्मचारिणेति पादे तु इत्थं भूतलक्षणे
तृतीया नद्याचार्यस्य स्वकीयः पादः । अवस्थाप्यते येनकरणे तृतीया स्यात् ।
केचिदभिदक्षिणमानयनमभ्यन इच्छन्ति । एवं च द्विकर्मकत्वे सति कर्मण्येव
द्वितीया ॥ (पु. १ खं. २२ सू. १२)

पश्चाद-निगदसिद्धं महदुपस्तरणमाचार्यब्रह्मचारिणोः सूपस्थलमा-
चार्यस्य ब्रह्मचारिणः सकाशादुच्चतरं कृत्वा गायत्री तदित्यादिकारक नावित्री
देवतात्मैव । अपि चैक इति वचनाद् गायत्री राजन्यवैश्ययोः स्यात् पक्षे
अस्तु गायत्री सावित्रीमपीत्यत्रापिहीतिनिपातसमुदायम(योऽ)वधारणार्थम् ।
गायत्रीमेवैकेन राजन्यो जगतीमेव एके वैश्य इति । अत एव प्रागुक्तमादेयो-
यातीति त्रिष्टुभं राजन्यो युञ्जत इति जगती वैश्य इति ॥ (पु. १ खं. २२ सू. १३)

पच्छोऽर्धर्चश इति अस्य व्याख्यानं तां त्रिरित्यादिः । अवग्रहोऽव-
च्छेदः । एवं च त्रिष्टुब्जजगतीश्चतुरवगृह्णीयात् पच्छ इत्यपि निद्रम् ॥
(पु. १ खं. २२ सू. १४)

सावित्रीग्रहणं त्रिष्टुब्जगत्योरपि विशेषणम् । मन्त्रेण यदित्यनुवादादर्थ
विशेषणार्थं च गायत्र्यायः सन्ध्या या गरा उक्ता तिसृणां प्रातरन्वाह यद्दो-
र्यदेकस्याः नवत्सरे यदित्यनुवादादर्थ विध्यभावात्तिसृणां गत्रीणां द्वयो गत्र्यो-
रेकस्याश्च प्रातरन्वाह वत्सरे च गते यदनुवचनमुपनयनानन्तरगतमुक्तं

(वा तरमात्सयोऽनूज्येति श्रुतिः ॥१३॥ वरं कर्त्तुं दद्यानि काऽभ्यः
वसनं च ॥१६॥ यस्य तु मेधाकामः स्यात्पलाजं नवनीतेनाभ्यज्य
तस्य छायायाः वाचयेत् ।

सुश्रवः सुश्रवा असि

यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा अमि एवं मां सुश्रवः सोश्रवमं कुरु ॥

यथा त्वं देवानां वेदानां निधिपो असि ।

एवमहं मनुष्याणां वेदानां निधिपो भूयाममिति ॥ १७ ॥

ततोऽनुगम्यते तस्मान्गयोऽनूज्येति श्रुतिः मनः काले एतानूज्येति श्रुतिगहे-
त्यर्थः । अन्यस्त्वाह गच्छिगृणां प्रातरन्नाह गद् द्वयोर्गदेकस्याः संतमरे
द्वादशाहे गदन्वाह तिसृणामित्यादि द्वादशगच्छिपर्णन्ताः पञ्चकल्पाः । एषु
पञ्चकल्पेषु गदन्वाह तन्प्रातरेवान्नाह नान्यस्मिन्ना काले इत्यर्थः । तस्मात्स-
धस्तस्मिन्नेवकाले ब्रूयादिति श्रुतिनाह आहेत्यर्थः । अनेनेन तदाह पूर्वे कल्पा
न वेदमूलास्तस्मात्ते नादर्तव्याः ॥ (पु. १ रां. २२ म. १५)

वरं कर्त्तुं—कर्त्तारमादि होमी तस्मै दद्यादृगादि गदात्वानार्थः कुर्यात्तदा
वरादि दातव्यमुत नेति दातव्यमदृष्टार्थं वेति केचिन् । कर्त्तृग्रहणे तु दातव्य-
मित्याह अष्टावक्रः । यथा सत्रेषु होत्रादीनां दक्षिणादानं न भवति तथाचा-
र्यकर्त्तृके उपनयने यस्मात्प्रधानमिह संबन्धः (ः) मन्त्रेष्विवात्रापि तथा पितृ
कर्त्तृके दूरापेताम् । एवं च सामर्थ्यात् पितुराचार्येचार्थत्वात्सम्भवादर्थः
कारयितव्यः ॥ (पु. १ खं. २२ सू. १६) १६ ॥

यस्य तु मेधाकामः पलाशवृक्षसंजातो नवनीतेनाभ्यज्य तस्य छायायां
यस्य वै ब्रह्मचारिणो मेधां कामयेत तमाचार्यो वादयन् सुश्रवः एतन्मन्त्रं
वाचयेदित्यर्थः । अभेधाकामस्य नैतद्भवति । अन्यस्तु सर्ववाचनमिच्छति ।
यतो ब्रह्मवर्चसं वा ज्ञेयं स्वर्गं च यथा सर्वः कामयते तथा ब्रह्मवर्चसमपि ।
अथ वा पालाशदण्डसंबन्धाद्ब्राह्मणस्यैव वाचनं सावित्र्यनुवाचनानन्तरं केचिदि-
च्छन्ति तदयुक्तं दक्षिणादानोत्तरकाले विधानात् ॥ (पु. १ खं. २२ सू. १७)

१० ख. ग. घ. च. । २ वें, ख. ग. च. । ३ वि, ख. ग. च. ।
४ ति, घ. । ५-७-० घ. । ६ न्येन, ख. ग. च. । ८-९-० घ ।
१० वाचयेत्, क. । ११ सर्वे, ख. । १२ न्ति, ख. ।

(अधीतेह वा अयमेषां वेदानामेकं द्वौ त्रीन् सर्वान्वेति यमेव विद्वांसमुपनयतीति श्रुतिः ॥ १८ ॥ व्याख्यातं ब्रह्मचर्यम् ॥ १९ ॥ अथ भैक्षं चरते मातरमेवाग्रे याश्चान्याः सुहृदो यावत्यो वा सन्निहिताः स्युः ॥ २० ॥ आचार्याय भैक्षमुपकल्पयते तेनानुज्ञातो वा भुञ्जीतेति श्रुतिः ॥ २१ ॥

अधीते वायमेषां वेदानामेकं द्वौ त्रीन् सर्वान् वा वाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते वेति । अयं ब्रह्मचारी-अधीते अयं ब्रह्मचारी एवं विद्वानाचार्य उपनयति मात्रात इत्यादि मन्त्राणं परामृश्यते श्रुतिगर्भार्थः । अनुपनीतो-नाधीते ब्राह्मत्वात् । अन्यस्तु मन्त्रान्ते वेदानां निधिपो भूयासमस्मिन् यद्वेदस्येत्येव वचनम् । तत्रायमूहः कूर्यादितस्य वेदस्य द्वयोर्वा वेदयोस्त्रयाणां वा वेदानां सर्वशब्दात्सकलवेदानामिति ॥ (पु. १ खं. २२ सू. १८)

व्याख्यातं ब्रह्मचर्यम् । एतेन धर्मेण द्वादशमित्यादिना ॥ (पु. १ खं. २२ सू. १९)

अथ भैक्षचर्या चरति । अथ शब्द उपनयनादनन्तरं भैक्षार्थं चरतीति ब्रूते तदुक्तम्-उपनयनप्रभृति व्रतचारी स्यादिति (१-१-७) भैक्षाचार्यवृत्तिरिति । अन्यस्तु वेदवचनानन्तरं भैक्षचरणेन तु यथान्वेषामुपनयनात् पूर्वमित्यथ शब्दः । मातरमेवाग्रे मातरमग्रे याचेदित्यर्थः यश्चान्याः सुहृदो यावत्यो वा सन्निधाः स्युः । यावत्यो वा सुहृदः स्युर्भगिन्याद्याः सन्निधाने कृता अग्रे याचेत । एतच्च मातरभावे ज्ञेयम् । यदात्वाचार्य उपनयनं स्वग्रहे कुरुते तदा मातृतुल्यामाचार्यानीम् ॥ (पु. १ खं. २२ सू. २०)

आचार्याय भैक्षमुपकल्पयते । आचार्याय निवेदयते भैक्षं तेनानुज्ञातो भुञ्जीत नानुज्ञाप्याचार्यं भुञ्जीत त्रैविध्यमुक्तम् ॥ (पु. १ खं. २२ सू. २१)

॥ इति पूरणव्याख्याने त्रयोविंशतितमः खण्डः ॥ २३ ॥

॥ प्रथमपुरपक्ष समाप्तः ॥

येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य केशान् ।

तेन ब्राह्मणो वपत्वायुष्मानयं जरदष्टिरस्तु ॥

येन पूषा बृहस्पतेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् ।

तेन ते वषाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय जीवसे ॥

येन भूयश्चरत्ययं ज्योक्च पश्यति सूर्यः ।

तेन ते वषाम्यायुषे सुश्लोक्त्राय स्वस्तये ॥

इति तिसृभिस्त्रिः प्रवपति ॥ ६ ॥

यत्क्षुरेण वर्त्तयता सुतेजसा वसर्वपसि केशान् ।

शुन्धि शिरो मास्यायुः प्रमोषीः ॥

इति लौहायसं क्षुरं केशवापाय प्रयच्छति ॥ ७ ॥

मा ते केशाननुगाद्वर्च एतत्तथा धाता दधातु ते ।

तुभ्यमिन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता वर्च आदधुः ॥

इति प्रवपतोऽनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥ सुहृत्परिग्राहः हरितगोशकृ-
त्पिण्डे समवचिनोति ॥ ९ ॥

उप्त्वाय केशान्वरुणस्य राज्ञो बृहस्पतिः सविता विष्णुरग्निः ।

तेभ्यो निधानं महतं न विन्दन्नन्तरा द्यावापृथिव्योरपस्युः ॥

अदितिः—अनेन केशाभ्युन्दमम् । ओपधे दक्षिणस्मिन्समीपे केशा-
नामित्यर्थः । यत्क्षुरेणानेन केशवापाय नापिताय क्षुरं प्रयच्छेत् ॥ ३ ॥ ४ ॥
५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

मा ते केशान्—अनेन प्रवपतो नापितकेशानिति वरुणाय द्या प्रवपतः
केशानिति वर्णात् । यद्वा प्रवपतः केशानिति वर्तने—प्रवपतो नापितस्य
परिग्रहे परिगृह्य समवचिनोति समवस्थापयति ॥ = ॥ ९ ॥

इति प्रागुदीचो ह्रियमाणाननुमन्त्रयते ॥ १० ॥ अरिक्ते पत्न्या
 श्लेषयेदिति श्रुतिः ॥ ११ ॥ वरं कर्त्रे ददाति पद्मगुडं
 तिलपिश्लं च केशवापाय ॥ १२ ॥ एतेन तु कल्पेन षोडशे वर्षे
 गोदानमग्निं वाध्येष्यमाणस्याग्निर्गोदानिको मैत्रायणिरिति
 श्रुतिः ॥ १३ ॥ अदितिः श्मश्रु वपत्वित्यूहेन श्मश्रु प्रवपति शुन्धि
 मुखमिति च ॥ १४ ॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

उपवाय-अनेन प्रागुदीचो ह्रियमाणान् हरितशकृत्पिण्डेनानुमन्त्रयति ।
 अरिक्तम्(क्ते)-अरिक्ते धान्यादिपूर्ण इत्यर्थः । आश्लेषयति भरेत शकृत्पिण्डः ।
 साकल्येन स्थापयेत् । श्रुतिग्रहणमादरार्थम् । अन्यस्तु पुनः पुनः श्रुतिग्रहणं
 कुर्वन् संस्काराणां वेदमूलं स्मरणमिति दर्शयति ॥ १० ॥ ११ ॥

वरं कर्त्रे-कर्त्रे वरं गाम् । केशवापाय त्वविकलौल्लवकाचूर्तयो भागः
 पद्मगुण इति केचित् । उक्तौवो नित्येकपरो व्यञ्जनावयव इत्यन्ये तिलपिश्लं
 तिलपिष्टं तिलचूर्णं वा कच्छपकटाहं दद्यात् । श्रुतिग्रहणमनुवर्त्तते ॥ १२ ॥

एतेनैव तु कल्पेन तु शब्दो वाक्यपरिपूरणः । एतेन चूडाकरणकल्पेन
 विधानेन षोडशे वर्षे जन्मप्रभृति गोदानाख्यः संस्कारः । अत्रायं जन्मप्रभृति
 पवित्राभिहोमान्ते । उष्णेन वायो इत्यादि तिलपिशलदानं च । अग्निं वा
 अग्निं युज्जानकस्थानं यदा अध्येष्यमाणस्यागच्छेत् तदा वा अग्निप्रवर्त्तना-
 त्प्रागुर्ध्वमेव वेत्यनियमः । अत्र प्रमाणमाह—अग्निर्गोदानिको मैत्रायणिरिति
 श्रुतिः गोदाने भवो गोदानिकः । गोदानप्रयोजनो वा ॥ १३ ॥

अदितिः श्मश्रु-चकार उपलक्षणार्थः । तेन वरुणस्य श्मश्रु वप्तां
 वपसि मा ते श्मश्रु उपवाय श्मश्रु इति सिद्धम् लाघवार्थमिदमाह गोदानमुक्तं
 दीक्षासु मध्ये चूडाकरणेन गोदानं व्याख्यातमिति वक्तव्यं स्यात् । इह तु
 प्रमज्जादिकार्थमुक्तम् ॥ १४ ॥

॥ इति पूरणव्याख्याने एकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

- १ णं, ख. । २ उत्थाय, क. । ३ ल्या, ख. ग. च. । ४ ल, ख. ग. च. ।
 ५ तु तृ, ख. ग. च. । ६ प्णावो, ख. । प्णो, ग. च. । ७ अना, घ. । ८-० ग. च. ।
 ९ तिर, क. । ति, घ. । १० रि, क. ।

द्वाविंशः खण्डः

सप्तमे नवमे वोपायनम् ॥ १ ॥

आगन्त्रा समगन्महि प्रथममर्तिः युयोतु नः ।

अरिष्टाः संचरेमहि स्वस्ति चरता दिशः । स्वस्त्यागृहेभ्यः ॥
इत्युक्तकेशेन स्नातेनाक्तेनाभ्यक्तेनालंकृतेन यज्ञोपवीतिना समेत्य
जपति ॥ २ ॥ अथास्मै वासः प्रयच्छति—

या अकृन्तन्या अतन्वन्या आवन्या अवाहरन्
याश्चाग्न्या देव्योऽन्तानभितोऽततनन्त

तास्त्वा देव्यो जरसे सः व्ययन्त्वायुष्मन्निदं परिधत्स्व वासः ॥
इत्यहत् वासः परिधाप्यान्वारभ्याघारात्राज्यभागौ हुत्वा-
ज्यशेषे दध्यानीय दधिक्राव्णो अकारिषमिति दधि त्रिः प्राश्नाति
॥ ३ ॥ को नामासीत्याह ॥ ४ ॥ नामधेये प्रोक्ते “ देवस्य त्वा
सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याः हस्तं गृह्णाम्य-
साविति हस्तं गृह्णन्नाम गृह्णाति प्राङ्मुखस्य प्रत्यङ्मुख ऊर्ध्व-
स्तिष्ठन्नासीनस्य दक्षिणमुत्तानं दक्षिणेन नीचारीक्तमरिकेन
सविता ते हस्तमग्रहीदसावग्निराचार्यस्तव देवसवितरेपते ब्रह्म-
चारी त्वं गोपाय समावृतत् । कस्य ब्रह्मचार्यसि । प्राणस्य ब्रह्म-
चार्यसि । कस्त्वा कमुपनयते । काय त्वा परिददामि । कस्मै त्वा
परिददामि । तस्मै त्वा परिददामि । भगाय त्वा परिददाम्यर्यम्णे
त्वा परिददामि सवित्रे त्वा परिददामि सरस्वत्यै त्वा परिददा-

१ एतद्वाविंशतितमखण्डभाष्यं तु अष्टावक्रेणान्ते लिखितं तत्कारणं च दर्शितमिति तदनुसृत्यात्र न लिख्यते घ. पुस्तकेतु सूत्रपाठमनुसृत्य लिखितम् ॥
२ श. क. ख. घ. ।

मीन्द्राग्निभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि-
सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामीति परिददाति ॥५॥ ब्रह्मणोग्रन्थि
रसि स ते मा विश्वसदिति हृदयदेशमारभ्य जपति । प्राणानां
ग्रन्थिरसीति प्राणदेशम् ॥ ६ ॥

ऋतस्य गोप्त्री तपसस्तरुत्री घृती रक्षः सहमाना अरातीः
सानः समगन्तमभिपश्येहि भद्रे धर्तारस्ते सुभगे मेखले मा रिषाम्
इति मौर्जीं पृथ्वीं त्रिगुणां मेखलामादत्ते ॥ ७ ॥ युवासुवासा
इति मेखलां प्रदक्षिणं त्रिः परिव्ययति ॥ ८ ॥ पुंस्त
स्त्रीन्ग्रन्थीन्वधाति ॥ ९ ॥

इयं दुरुक्तात्परिबाधमाना वर्णं पुराणं पुनतीम आगात्
प्राणापानाभ्यां बलमाभजन्ती शिवादेवी सुभगे मेखले मा रिषाम्
इति तस्यां परिवीतायां जपति—

मम व्रते ते हृदयं दधातु मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु
मम वाचमेकव्रतो जुषस्व बृहस्पतिष्ठा नियुनक्तु मह्यम् ॥ इति ॥ १० ॥
यज्ञियस्य वृक्षस्य दण्डं प्रदाय कृष्णाजिनं चादित्यमुपस्थापयति—

अध्वनामध्वपते श्रैष्ठ्यस्य स्वस्त्यस्याध्वनः पारमशीय ।

तच्चक्षुर्देवहिनं पुरस्ताच्छुक्रमुचरत् ॥

पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ।

शृणुयाम शरदः शतं प्रव्रवाम शरदः शतम् ।

अदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥

या मेधाऽप्सरःसु गन्धर्वेषु च यन्मनः ।

देवी या मानुषी मेधा सा मामाविशनामिहैव ॥

इति ॥ ११ ॥ अभिदक्षिणमानीयाग्नेः पश्चात्—

एह्यश्मानमातिष्ठाश्मेव त्वं स्थिरो भव ।

कृण्वन्तु विश्वे देवा आयुष्टे शरदः शतम् ॥

इति दक्षिणेन पादेनाश्मानमास्थापयति ॥ १२ ॥ पश्चादग्नेर्मह-
दुपस्तीर्य सूपस्थलं कृत्वा प्राङ्मासीनः प्रत्यङ्मासीनायानुवाचयति
गायत्रीं सावित्रीमपि ह्येके त्रिष्टुभमपि ह्येके जगतीमोमित्युक्त्वा
व्याहृतिभिश्च ॥ १३ ॥ तां त्रिरवगृह्णीयात्तां द्विरवकृत्य तां-
सकृत्समस्येत् पादशोऽर्धर्चशः सर्वामन्तेन ॥ १४ ॥ यत्तिष्ठणां
प्रातरन्वाह यद् द्वयोर्यदेकस्याः स वत्सरे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे
वा तस्मात्सद्योऽनूच्येति श्रुतिः ॥ १५ ॥ वरं कर्त्रे ददाति का-
स्य वसनं च ॥ १६ ॥ यस्य तु मेधाकामः स्यात्पलाशं नवनी-
तेनाभ्यज्य तस्य च्छायायां वाचयेत्—सुश्रवः सुश्रवा असि ।

यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा असि एवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु ॥

यथा त्वं देवानां वेदानां निधिपो असि ।

एवमहं मनुष्याणां वेदानां निधिपो भूयासम् ॥

इति ॥ १७ ॥ अधीतेह वा अयमेषां वेदानामेकं द्वौ त्रीन्
सर्वान्वेति यमेव विद्वांसमुपनयतीति श्रुतिः ॥ १८ ॥ व्याख्यातं
ब्रह्मचर्यम् ॥ १९ ॥ अथ भैक्षं चरते मातरमेवाग्रे याश्चान्याः
सुहृदो यावत्यो वा सन्निहिताः स्युः ॥ २० ॥ आचार्याय
भैक्षमुपकल्पयते तेनानुज्ञातो भुञ्जीतेति श्रुतिः ॥ २१ ॥

॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥

समन्यायन्ति पुनन्तु मा पितरोऽग्नेर्मन्त्र इति चतुर्भिरनुवाकै-
रपोभिमन्त्र्य स्नानमाचरेत् ॥ १८ ॥ एवमेवोद्दीक्षां जुहुयात्
॥ १९ ॥ शादं दद्भिरिति चतुर्दशानुवाकाननुवाचयेत् ॥ २० ॥

रहस्यमध्येष्यमाणः प्रवर्ग्यम् ॥ २१ ॥ आदेशे यथा पुरस्ता-
द्व्याख्यातम् ॥ २२ ॥ आदितः पञ्चविंशत्यनुवाकाननुवाचयेत् ॥ २३ ॥

त्रैविद्यकमुपनयनेन व्याख्यातम् ॥ २४ ॥ आदितस्त्रीननु-
वाकाननुवाचयेत् ॥ २५ ॥ व्याख्यातानि व्रतानि व्याख्यातानि
व्रतानि ॥ २६ ॥ उदुत्तमं वरुणपाशमिति मेखलामुन्मुञ्चति ॥ २७ ॥
इति मैत्रायणीयमानवगृह्ये त्रयोविंशः खण्डः प्रथमः पुरुषश्च समाप्तः ॥

इवेत्युक्तत्वात् (१-१-१४) अथस्यैव स्नानं प्रकृतव्रतेनाथं स्नापयेदित्यर्थः
॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

एवमेवोद्दी-केचिदुपस्थानं नेच्छन्ति तदसदेवमेवेत्यतिदेशस्याङ्गप्रधा-
नत्वात्-हुत्वा पृष्ठेनोपतिष्ठते ॥ १९ ॥

शादं दद्भिरिति नव अनोमित्रेति पञ्च एवं चतुर्दशानुवाकोपस्थानस्य
होमसंबन्धत्वात् । केचिच्छमिच्छेपे अग्ने व्रतपते व्रतमचारिपमिति व्रतविमोक्तमि-
च्छन्ति शादं दद्भिरिति नव मानोमित्रेति पञ्च चतुर्दशा अनुवाकान्वाचयेत् ॥ २० ॥

पञ्चविंशत्येवाधार एवमेवेति प्राप्ते रहस्यं येन प्रकारेण पुरस्ताद्व्या-
ख्यातम् । उदगयन इत्यादिना दीक्षामुष्पेयन्नित्यादि वा तत्रैव सिद्धम्
॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

त्रैविद्यकमुपनयनं तत्र दीक्षाविशेषः । तिस्रो विद्याध्ययनं त्रैविद्यकं कर्म
तदुपनयनेन व्याख्यातम् । आगन्त्रा ममगन्महीत्यादिना समिच्छेपे व्रतमादि-
श्यादितस्त्रीननुवाकान्वाचयेत् । करिषु स्थानि व्रतानि इत्याह व्याख्यातानि व्रतानि
एवं वा अनन्तहितायां भूमौ शयनार्दानि उदकवामाहरणं वर्त्तयित्वा । अन्ये तु
मार्गवामस्त्यादीनि व्रतानि मन्यन्ते तदमत् तानि हि समावर्त्तनान्तानि एतेन
धर्मेण माध्वधीत इति (१-२-७) उक्तत्वान् । तेषां त्रैविद्यकत्वे त्रैविद्यकं यावदेव

श्रीरस्त्वत्र ।

द्वितीयः पुरुषः ।

मैत्रायणीयमानवगृह्यसूत्रत्राण्यम् ।

सरस्वत्याः प्रसादेन यथैतत्कृतवान्पुरा ।

भगवान् मानवाचार्यः पूरणाख्यं प्रयत्नतः ॥ १ ॥

अष्टावक्रेण देवेन तां तुष्ट्वा तु सरस्वतीम् ।

शते पूर्णे तु वर्षाणामृतौ शिशिरसंज्ञिते ॥ २ ॥

नमस्करोमि तां देवीं यस्या एव प्रभावतः ।

प्राप्तं यत्तन्महत्पुण्यं बृहद्धर्माभिधायकम् ॥ ३ ॥

नमोऽस्तु तस्मै देवाय स्वामिने चक्रपाणये ।

यस्य प्रसादाद् भूतानि गच्छन्ति पदमव्ययम् ॥ ४ ॥

ययानुविद्धो लोकेथो भाति कृच्छ्र(त्स्नः) चराचरे ।

नत्वा सरस्वतीं चैव तत्र यज्ञान् ब्रवीम्यथ ॥ ५ ॥

॥ स्वस्ति ॥ उद्वाहिकम् । प्रथमेऽध्याये धर्मेणाधिगतवेदस्य भार्यावे-
दनमुक्तम् । विन्नभार्यश्चेत्प्रजोत्पत्तावधिक्रियते स्नात्वा स सर्वं विन्दत इति
वचनात् । तदनु गर्भाधानादयोऽपत्यसंस्कारा उक्ताः । जातापत्यः सत्क(न्क)र्म-
ण्यधिक्रियते श्रौते तथा चोक्तं “जातपुत्रो ब्राह्मणः कृत्तिकास्वादधीते”ति । एवं
गार्ह्येऽपि सूत्रक्रमान् पुण्डस्यानधिकारात् । औद्वाहिकेऽपि पुण्डस्यानधिकारः ।
उद्वाहस्तु तस्य च दृश्यते मनु(९-२०३)वचनात्—

“यव्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्लीवादीनां कथं च नेति”

एतस्मादेव दाराधिगमवचनात् । श्राद्धभोजननिषेधाच्च क्लीवादीनामध्य-
यनयोगो विद्यते । यस्तु चिकित्स्यः क्लीवो वाऽन्तरितप्रभृतिजातापत्योऽप्यसा-
वधिक्रियते सोमो(मे) “पौष्णं नपुंसकमालभेत पुण्डकं याजयेदिति” श्रुतः ।
गार्ह्यकर्मवान् श्रौतेऽधिक्रियते प्राधम्यान्नित्यत्वाच्च । तच्च गार्ह्यं कर्म शालाग्नि-
साधनमतः शालाग्न्याधानं तावदभिधीयते—

औद्वाहिकं प्रेतपिता शालाग्निं कुर्वीत ॥ १ ॥ अन्यत्र ननः

‘ औद्वाहिकम् ’ उद्वाहो विवाहः । उद्वाहेन निर्गुणः औद्वाहिकम् शालाग्निमाधमभ्यं कुर्वीत समर्थयेदिति । एतदुक्तं भवति ‘ औद्वाहिकं शाला-
निकायं विनियुज्जति । उक्तं च तस्मिन् भाष्यमृद्धेन्य शालाग्नि[न]द्वाह-
देशाग्निगिति । एष उपवस्योग्निर्वेवहितो वेति कण्टकं पाणिग्रहणादि गृह-
विहितं परिचरेदिति व्याहृत्यर्माद्वाहिकं वा प्रेतपिता शालाग्निं कुर्वीतिति
वैजवापं (ः)

“ वैवाहिकंऽर्जुनो कुर्वीत गार्ग्य कर्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानं च पद्धिं चान्वाहिकीं गृही ” ॥ इति मनः

(३-६७) प्रेतपितृन्यायनुवादः । न जीवतोर्मनापित्रोस्मच्छुश्रूषेत् च म्यानापाके ।
पित्रा वानुज्जानो महायज्ञे वाधिक्रियते नहि कुले सिद्धस्य पाकस्य पुत्रादयः
पृथग्वैश्वदेवलिहन्तकारपितृयत्राजतिधर्मजनानि कुर्वते किंतु पितृव कुलं ।
अनयोस्तेऽर्जिवतोगिति । अत्र प्रेतपितृग्रहणमौद्वाहिकानुवादः । तत्राधिकारि-
विशेषणतयोपादानम् । तेन सकामेन पित्रा विभक्तः पुत्रो जीवन्पितृकां पि
कर्मण्यधिक्रियते नदर्थन्वादिभागस्य ॥ १ ॥

अत आह—‘ अन्यत्र नन ’ इति प्रेतपिता परामृश्यते प्रकृतत्वात् ।
ततो विपरीतो धर्माधर्ममित्रामित्रादिवदन्यत्रेति यथा धर्मादन्यत्रेति मित्राद-
न्यत्रेत्यमित्र एवं तर्तः । प्रेतपितृकादन्यत्र जीवन्पितृको निगम्यते । यस्य
पितुर्जीवत औद्वाहिकं न परिगृहीत आसीत् त्रेते पितरि वच्यमाणाविधानेन
शालाग्निं कुर्वीतिति पूर्वं प्रेतपितृग्रहणमौद्वाहिकग्रहणान्मकं चिरप्रमीतपितृक-
स्योद्वाहकाले यदाधानं तच्चिरप्रमीने पितरि न्ययः । उद्वाहकाले अयं तु
वच्यमाणाधिकारः सद्यः प्रेतपितृकस्योक्तः । त्रेते पितरिति पुनरुक्तं तस्मात्पूर्वं
प्रेतपितृग्रहणं चिरमृतविषयमिदं सद्योमृतविषयं त्रेते पितरीतिनिमित्तं समर्प्य ।
प्रज्वलन्तमग्निं पचनादिषु वैश्वदेवादिषु च प्रज्वलन्तमग्निश्रयमाणं न चैतद-
धिकारमावार्त्त । ‘ जागरयेयुः ’ प्रकृत्यर्थो न गम्यते अतिजागरयेयुर्बहुव-

प्रेते पितरि प्रज्वलन्तोऽग्निं जागरयेयुः पर्वणि ज्यौत्स्ने पुण्ये
नक्षत्रेऽन्यत्र नवम्याः ॥ २ ॥

चनमधिकारभेदात् । अग्निं वा एते चित्वं चिन्वते य आहिताग्नय इति
एतेनाग्नेर्निर्हरणमाहिताग्नौ प्रेते पुत्रेण कर्त्तव्यमेकाग्नौ तु न संभवति तेनैवा-
ग्निना संस्कारितत्वाल्लौकिकाग्नेर्निर्हरणमन्य आहुस्तदसत् । अदृष्टार्थप्रसङ्गात् ।
संस्कारानर्हत्वाच्च विनियोगोपदेशभावाच्च । न लौकिकस्य प्रतिपत्तिसंस्कारो-
ऽस्ति । यस्य गार्हपत्यादयस्तस्यापि सभ्यावसथ्ययोः समाख्यया गृह्यकर्मा-
र्थता दृश्यते तयोर्निर्हरणप्रतिपत्तिर्युक्तेति ॥ ' जागरयेयुः ' कियन्तं काल-
मित्यपेक्षायां यावदाशौचमिति युक्तमशुचैरनधिकारात् । अवकाशेऽनेन विधा-
नेन निहृत्याग्निं प्रातर्यथाधानं शालाग्नेस्तस्मिन्नेव काले वक्ष्यति तत्कुतोऽ-
शुचैरधिकारः ।

ननु शालाग्नौ चैके इति पक्षेऽप्याशौचेऽपि स्यात् । नैवम्-अग्निमतो
हि तैत्पर्वणि अन्यत्र तत इति व्यवहितेन संवध्यते । उक्तं ? मानन्तर्यसंवन्धे तु
प्रेते पितर्येवपर्वणि ज्यौत्स्ने पुण्ये नक्षत्रे इति कालविकल्पः स्यात् । नत्वेका-
दशेऽहन्यरणिपाणिजागरणं स्यात् । उक्तं च प्रेते पितर्येकादशेहनि शुचिर्भूतो
वैश्वदेवादि पञ्चमहायज्ञेष्वधिकारात्तैषामेवाग्निः साधनं तस्मिन्नेवाहनि तदा-
हरणे प्रवर्त्तते (द. स्मृ. १. १०-११)—

अनाश्रमी न निष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ।

आश्रमेण विना निष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हिंसः ॥

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये च रतः सदा ।

नासौ फलमवाप्नोति कुर्वाणोऽथाश्रमाच्युतः ॥

इति स्मृतिवचनादाशौचान्त एव शालाग्निकरणेऽधिक्रियते प्रेते पितरीति
निमित्तसप्तम्याप्येतन्मृत्रितम् । यस्तु पित्रापि पृथक् शालो ? “ न कुलं कुलं
स्यादिति ” वचनाद् विभज्य पृथक् पाकः कृतस्तस्य पर्वणीत्यादिकालप्रती-

१ यथार्त्ति. घ. । २ तयोन्म्याशौचे. ग. च. । ३ हितं. ख. ।

४ ० ख. ग. च. । ५ तदर्थ. घ. । ६-८ ० घ. । ८-९ ० घ. ।

क्षणं कुलाधीनत्वादधिकारप्रतिपत्तेस्तथानेकभ्रातृणामविभक्तधनानां त्यागा-
संभवात्प्रेते पितर्यनधिकारः प्राग्रिकथविभागात्सपिण्डीकरणं कृत्वा विभजे-
रन्निति सपिण्डीकरणान्तं मह कुर्युरिति च सरणात्तद्विषयम् ।

‘ पर्वणि ज्यौत्स्ने पुण्ये नक्षत्रे ’ इति पर्व पौर्णमास्यमावास्या
वा ज्यौत्स्नः पूर्वः(ः)पक्षः पुण्यं नक्षत्रमनुकुलमज्यौत्स्नेषि पुण्ये नक्षत्रे अन्यत्र
नक्षत्रा इत्युभयबाधः । अत्र कश्चिदौद्वाहिके अरणिपूपसमारोपणमाह तदसत्
सत्रभाष्यकृतेदमुक्तमष्टका-वैश्वदेवादीनि औद्वाहिके प्रतिपिद्धानि तस्मिन्ना-
पुण्यहोमान् जुहोतीति प्रकृत्य तस्मिन् भार्यामुद्धहेदिति विवाहपर्यन्तानि च
तस्मिन्कर्मणि नाष्टकावैश्वदेवादीनि पिण्डपितृत्यजस्तु भवति चातुर्थिकान्ते
दर्शनादिति तत्र कारणमनुगन्तव्यं तद्यद्यौद्वाहिकमेव समारोप्य मथित्वाऽऽ-
दध्यागदायुक्तमनुपदेशान् । अन्यत्र तत इति व्यतिरेकानुपपत्तेश्च भिन्नार्थ-
स्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ अपरस्म्येवं मतमौद्वाहिके जीवति पितरि गार्हाणि
कर्माणि प्रेनभूते तु पितरि तमेव समारोपादिना शालाग्निं कुर्यात् । सेयं
शालाग्निः यदि जीवति पितरि तत्र पाकयजादिकी क्रिया, मृते पितरि
हिमिति न स्यात् कर्माथं हि शालाग्निः स च विद्यत एव यथा प्राक् पितृ-
मरणान् तत्र कर्माणि तथैवात्तरकालं स्युः किं पुनराहितेन कृते वचनान् ।

अपरे तु “ न तत्र परं कुर्यात् कुर्यादाग्रयणादिक ” मिति तदमत ।
यदि परंपर्याधिकारः कथं न तद्विकारंवाप्रायणादिष्वधिक्रियते तदमन्पक्रि-
न्तिन कृतासमव्यस्य पितृग्रहणं नियमार्थं वदन्ति । तत्र को नियमः ।
कथं प्रेनभूते शालाग्निं कुर्यात् तन्प्रेनपितृक एवेति परस्मिन्नियमे औद्वाहिकमेव
न तन्पितृ कुर्यात् न निर्मेन्ध्यादिकं यथा काटके ततो जीवन्पितृहोर्जप
औद्वाहिक निर्मेन्धं वा शालाग्निं कुर्यात् । यत् एवकारकम् ततोऽन्यथा-
कारणं तन्व्यथेनौद्वाहिकस्यानियतत्वादुत्तरस्मिन्नियमे प्रेनपितृव औद्वाहिकं
न तन्पितृ कुर्यात् न जीवन्पितृक इति औद्वाहिकस्य प्रेनपितृहस्य नियतत्वात्
जीवन्पितृहोर्जपेऽन्यथा शालाग्निं कुर्यात्तौद्वाहिकमिति नियमार्थम् । उभ-
योरनियतत्वात् नैवे दीवन्त्यतः शालाग्न्यभावात् । सा वै कर्मावारादित्यर्थः

आर्यास्तु जीवत्पितृकस्य नेच्छन्ति इत्यादिना तु प्रव्रजितपितृकस्य । पूर्व-
जीवत्पितृकस्यायुक्तमनेनैव हेतुना । पितृ । निभज्य जीवर्त्तस्य जीवत्पितृकस्य केन
वार्यते सत्यमत एष भ्राम्यन्व्याख्यानान्तर्गमाह-इह वा कालविकल्पार्था विभा-
पेति; पर्वणीत्यादि कालानभिधाय मन्थनविधानशालाग्निविधानयोरभिधाना-
दित्यभिप्रायेणोक्तमिह वा कालविकल्पार्था विभापेति नयस्य कश्चिद्वचस्त्व-
तोर्थोऽत्र व्याख्यातः । अन्यत्र तत इति सर्वनाम्नः परामर्शकत्वस्वाभाविकमर्थ-
मपश्यन् व्यक्तहृदयः स वाच्येति वदन् प्रव्रजितपितृकादीनप्रकृतान्परामृशन्
क्वचिन्नैकार्थं क्वचिदगम(भि)व्याहृता(नस्या)पि स सम्यगर्थमुक्तवान् तदुक्तम्-

“ अथवा क्रियते विश्वो ग्रन्थः कश्चिदवाचकः ।

अवाचकंऽपि व्याख्यातुं कुर्वन्ति श्रोत्रियादयः ॥ ”

अपि च सर्ववचनविरुद्धमपि जल्पन्ति यदि हि प्रत्यक्षशिष्टं तावदेव
भवति अपूर्वत्वादित्युक्ताऽथ पूर्वमश्रुतं कल्पितवान् । प्रभातकाले पुण्ये-
नाख्यायौ प्रक्षिप्य तथा वमन्तादि कृत्तिकादि चोक्तवान् । विरुद्धमपि च
पर्वणीत्यादिना प्रत्यक्षशिष्टे चोदकप्राप्तविकल्पो वाध्यते । अपूर्वत्वात्तदप्राप्तस्य
तु का कथा तथा च गृह्यान्तरे आवसथ्यविधानमुक्तोक्तम् । “ औद्वाहिकं
प्रेतपिता शालाग्निं कुर्यादिति ” अत्राप्यन्यत्र तत इति आवसथ्यविधानात् ।
औद्वाहिक शालाग्निकरणमन्यत् । अन्यत्र तत इति तत औद्वाहिकात्प्रेत-
पितृकादौद्वाहिकः । अप्रेतपितृक इत्युभयं वा प्रकृतत्वात् तत इति परामृश्यते
इत्युक्तम् ।

अथ यः प्रेतपितृक उद्वाहादनु शालाग्निं कुरुते स कथं कुर्वीत । यदि
दिवाद्वाहकर्म तदा सभार्यस्य महायज्ञेऽप्यधिकारात्तदहरेव औद्वाहिकः
शालाग्निसंवन्धात् शालाग्निरुच्यते तत्र वैश्वदेवादि प्रथममष्टकायामुद्वाहेष्टकां
कृत्वा सायं होमः । उत्तरकाले विवाहं रात्रौ वैश्वदेवं कृत्वा भोक्तव्यम् ।
निमित्तातिक्रमतया प्रातर्होमे प्रक्रमं चेच्छन्ति उद्योतनादयः । चातुर्थिकान्ते
इत्यपरे ॥ यस्तु प्रेते पितर्यौद्वाहिकग्रहणाभावात् तस्मिन्नेवाहनि पञ्चयज्ञा-
धिकारादरणिजागरणादि स कुरुते । औद्वाहिकधारणं जीवत्पितृकस्य न
नैमित्तिकमित्यनेनाभिप्रायेण औद्वाहिकाभावात् द्वादशेऽहनि श्राद्धं कुर्वीते-

स्नातः शुचिरहतवासाः ॥ ३ ॥ वाग्यतावरणिपाणी

जागृतः ॥ ४ ॥

त्युक्तम् । यस्य त्वाद्वाहिको विद्यते स एकादशेऽहनि शुचिर्भूतः पितृभ्यो दद्यादित्यग्निमच्चादेकादशाहव्यतिक्रमे प्रत्यवेयात् । अस्ति चाद्वाहिकाग्नौ श्राद्धं चातुर्थिकदर्शनात्तस्मादविद्यमानेऽग्नौ एकादशाहात् श्राद्धोत्कर्ष इति द्वादशेऽहनीत्युक्तं पर्वणीत्यादावितरस्याशुचिर्वलिहरणे नाधिक्रियते गृहस्थानविशेषेषु बलिहरणात् ॥ यस्तु जीवत्पितृक उद्वहति स पित्रानुज्ञातो वैवाहिकाग्निं पित्रोद्दिष्टशालायां परिचरेत् । अननुज्ञातस्य नास्त्यधिकारः । न च पितृसमानगृहे उलपराज्या येष्वाध्येति प्रवसन्नित्यभ्युपैति । नाप्यथास्यै गृहान्विसृजेदस्वामित्वात् । यद्वाद्वाहिक उत्सीदेत पुनराद्वाहिकेन विधिना तथैव भार्यायाः पुनः करणं येषामावसथ्यविधानं नास्ति पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेदिति वचनाद्येषां त्वावसथ्यविधानं नास्ति तेषां पुनराधानं स्यादौद्वाहिकेपि शालाग्निशब्दाभिधानात् ॥ २ ॥ प्रेते पितरि किं शालाग्निविधानेन । अत्रोच्यते आद्वाहिकं शालाग्निं कुर्वीतेति वदन् मुख्ये संभवात्तदङ्गे पशुयागे निवेशः । एवं च यः कश्चिदाह ब्रह्मौदनं भवति न भवतीति च तत्प्रत्युक्तम् । अन्यत्र तत इत्यादि जागरयेयुरित्यन्तम् । अन्यत्रान्यस्मिन्देहे ततस्तस्माद्देशात् । यत्र स पित्रगिरासीत् । प्रेते पितरि सति प्रज्वलन्तं जागरयेयुरित्यर्थः । बहुवचनं पुत्रबहुत्वापेक्षया । पर्वणि पर्व पौर्णमास्यमावास्या ज्यौत्स्नः शुक्लपक्षः । पुण्यनक्षत्रमनुकूलशुभमाधानलक्षणं च नवमीं तिथिं वर्जयित्वा एतच्च प्रेतपितुर्यथासंभवे ज्ञेयं जीवत्पितुरवश्यं भवति ॥ २ ॥

‘स्नातः’ अहतवासा इति तावदवश्यमपश्यन् यत्र स्नानं कृत्वर्थमिति दर्शयति पुरुषार्थत्वेन स्यात् । स्यान्नित्यविहितत्वात् । स्नातः, अहतवाससाविति वचनात् स्नानमपरिधापनं ब्राह्मौदनं च परिसंचष्टे नैवमपूर्वविधित्वात्काठके ॥ स्नातः यथाह जागृतः । स्नानमग्न्याधेयाङ्गम् । अहते वाससी नवे उभयोर्दम्पत्योर्भवतः । वाग्यतौ नियमितवाचौ । अरणिपाणी पाण्योररणी गृहीत्वा । द्विवचनादेक उत्तरारणिं यजमानो गृहीयात् । अधरारणिं पैत्नी ॥ ३ ॥ ४ ॥

१-२ ० घ. । ३-४ अधिकं, घ. इदं (१६) सूत्र भाष्येऽस्ति ।

५-६ अधिकं, घ. इदमपि (१६) सूत्र भाष्येऽस्ति ।

अवकाशेऽक्षतान्यवान्पिष्टा मन्थमायोत्यनालम्बमिच्छुशला-
कया बहुलम् ॥ ५ ॥

हिरण्यपाणिः सवितारः वायुमिन्द्रं प्रजापतिम् ।

विश्वान्देवानङ्गिरसो हवामहे

अमुं क्रव्यादः शमयन्त्वग्निम् ॥

इति मन्थेनाग्निमवसिञ्चति ॥ ६ ॥

‘अवकाशे’ उपव्युपसि अक्षताननवहतान यवान् पिष्टा यन्त्रकादा
मन्थनार्थात्युदके यव-चूर्णे-तूलं प्रक्षिप्य कुण्डादां अनालम्बमवलम्बनगति-
मिच्छुशलाकया आङ्गालयतीत्यर्थः । द्रवद्रव्यमंपृक्तेषु सक्तषु मन्थशब्दः
प्रसिद्धः । इह तत्सादृश्यान्मन्थ उक्तः । बहुलं प्रभृतम् ये तु तूष्णीं पवित्रे
उत्पाद्येत्यादि-स्थालीपाकधर्मेण मन्थं कुर्वन्ति तेभ्यो नमः । पाद्याधमधु-
पर्कादिषु तेषां पवित्रोत्पत्त्या नूनं विस्मृतम् । इतरथा अग्निं अस्मिन् गृह्ये
को नाम येन मूढः । असंपदे अप्रकृतिविकारे हविर्द्धर्माश्रयात् ॥ अवकाशे-
अवकाशे अवगमे प्रकाशे । अस्तंगते सवितरीत्यर्थः प्रेतपितृकम्यान्ते निर्हरणं
विधीयते । स च यथा पिता दिष्टां गतिं गतस्तथा पित्रग्निरपि मन्थे[न्यने]
नानुगमनीयः । एवं चास्तं गते सवितरि युक्तम् । मंहरणात्मको मां कालः ।
अक्षतान्यवान्पिष्टा । मन्थमायोति करोतीत्यर्थः । अनालम्बं मशरीरिणा ।
अत एवैच्छुशलाकोक्ता । एतच्च दशमे हनि सायं कर्त्तव्यमर्थादत एव
तस्य साधारणमुक्तम् । बहुलं पूर्वं ? भू(प्रभृतम्) ॥ ५ ॥

“हिरण्य” अनेन मन्त्रेणावसेचनमुपशमनार्थम् । अग्नेः सोमो
राजाऽनेन समारोपणमुपशान्तस्याग्नेः । कटे वा वीरणमये कृतायां कच्छादि-
मय्यां कच्छाकारायामुपधानम् । एतस्माच्च मन्त्रलिङ्गादावसथ्यस्यैव प्रति-
पत्तिः । नहि लौकिकस्याग्नेः स्थाने हविर्वह्नोऽग्निराशास्यते ग्रहिणांति
क्रव्यादमिति मन्त्रेण लिङ्गादग्निमादाय दक्षिणा प्रत्यग् हरन्ति । अग्निमादा-

१ मा, ख. घ. । २ ० घ. । ३-१ ० घ. । ४ भित्तिव्य, च. । अभिप्रीय, ग. ।

६-७ अधिकं, घ. ।

सोमो राजा विभजतूभाग्निर्विभाजयन् ।

इहैवास्तु हव्यवाहनोऽग्निः क्रव्यादं नुदस्व ॥

इति कटे कृतायाः वाग्निः समारोप्य प्रहिणोति ॥ ७ ॥

क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः ।

इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्या वहतु प्रजानन् ॥

इत्यग्निमादाय दक्षिणा प्रत्यग्रहरन्ति ॥ ८ ॥ सहाधिकरणैर्यन्ति

॥ ९ ॥ स्वकृत इरिणे—

सीसे मलिम्लुचामहे शिरोमिमुपवर्हणे ।

अव्यामसितायामृष्टास्तं प्रेतमुदानवः ॥

इति सीसमुपधान्येन्यस्याध्यधि ॥ १० ॥

येति प्रहिणोतेरेवेति कर्त्तव्यता । अस्मादपि मन्त्रवर्णात् । हविर्वहनस्थाने हविर्वहनानेः प्रार्थना । त्रेताग्न्यायतनैः संयुक्तं न युक्तेत्यर्थः ॥ हिरण्य-
अनेन मन्त्रेण मन्थेनाग्निमवसिच्य । सोमो राजाज्जेन मन्त्रेण कटे अग्निष्टं कृत्वा समारोप्य प्रतिगृह्य प्रहिणोति नयेदित्यर्थः । क्रव्यादमग्निमनेन मन्त्रेण दक्षिणप्रतीचीं दिशं हरयुरित्यर्थः । सहायतनैः त्रेताग्नीनां ये आयतनास्तैः संयुक्तमित्यर्थः । बहुवचनात्पुत्रैः मह कर्त्तव्यं सत्रिवत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

'स्वकृत इरिणे' सीसे मलिम्लुचा मह इति इरिणे स्वकृते इति कटे उपधाने निमित्तसप्तमी । उपधानार्थं सामान्यार्थेत्यर्थः । अथवोपधानस्थाने उत्तर्शीर्षिके सीसे न्यस्याध्यधि । अध्यधि मिसे सीसस्य ममीपे साधिकरणेऽग्निं करोत्यस्येत्यर्थः । सीसमिति कारकं चेत्तस्यान्यस्यशब्देन संबध्यते । अध्यधिशब्देनोपपद-
विभक्त्या द्वितीया उभयत्र समाना । अर्थमात्रे भिद्यतेऽन्यस्याग्रिमध्यधि सीसम् ॥ सीसे अनेन मन्त्रेण सीसमुपधाने उपधानस्थाने न्यस्य क्षित्वा अध्यधि उपर्युपरीत्यर्थः । तेनोपधानदेश उपसीसं तस्मिन्नुपर्याग्न्यायतनास्तेषामुपरितनं विविक्तमग्निमित्यर्थः ॥ १० ॥

धाम्नो धाम्न इति तिसृभिः परोगोष्ठं मार्जयन्ते ॥ ११ ॥
 अनपेक्षमाणाः प्रत्यायन्ति ॥ १२ ॥ नलैर्वेतसशाखया वा पदानि
 लोपयन्ते—

मृत्योः पदानि लोपयन्ते यदेतद्वाधीयं आयुः प्रतिरं दधानः ।
 आप्यायमानाः प्रजया धनेन शुद्धाः पूता भवन्तु यज्ञियासः ॥१३॥
 अनड्वाहं लवमन्वारभध्वं येनावेपत्सरमा रपन्ती ॥ इति ॥१४॥

‘ धाम्नो धाम्न इति ’ तिसृभिर्मार्जनम् । परस्ताद्वोष्ठस्य परोगोष्ठमि-
 त्यव्ययीभावात् । अन्येनोक्तम् । नास्याग्निं गृहाद्वरेषु नान्यत आहरेषुरिति
 विनियोगादन्योऽग्निरवशीर्णे प्रत्यवायोस्तीति गम्यते स तापपाकदीपार्थः
 स्यात्तस्येदं निर्हरणविधानमिति न वाऽऽचार एवं प्रत्यहमन्यत आहुत्याग्नि-
 पचनं कुर्वन्तो दृश्यन्ते । न च लौकिकाग्निविषयमेतद्विज्ञक्रमाच्च ब्राह्मोदनि-
 कविषयत्वेन व्याख्यातमन्येनै ॥ “ धाम्नो धाम्न इति तिसृभिरिति स्त्रीलिङ्ग-
 निर्देशात्तिस्र ऋचो ज्ञेयाः । यथा धाम्न इत्येका, उदुत्तमं वरुणं पाशमित्येका,
 सुमित्रान आप इत्येका । एतास्तिस्र ऋचो ज्ञेयाः । परोगोष्ठं परस्य द्वेष्यस्य
 यं (?) गोष्ठं स्थानं तं मार्जयन्ते तत्र मार्जनं कुर्यादित्यर्थः ” ॥ ११ ॥

‘ अनपेक्ष ’ नलैर्वेतसशाखया पदान्यागच्छन्तो लोपयन्ते शिष्टं
 कुर्वन्ति मार्जनादेशात् । मृत्योः पदमर्गौ पादन्यामचिन्हेन । मृत्युगन्तर्मा-
 दिभ्यः प्रायेण पदानि लोपयन्तीत्यर्थः । यदेतद्वाधीयलोपनमन्त्रो मन्त्रव-
 र्णाद्वारसुमुक्तामा लभ्यामवत ? गच्छेन् ॥ “ ईग्णादप्रतीक्षमाणाः परं देशं
 प्रत्यायन्ति । नलैः—नटमयैस्तृणैर्वेतसवृक्षशाखया वा पदानि पदमुद्राणि भूमौ
 लोपयन्ते उन्मृजन्तीत्यर्थः । मृत्योः पदमित्यनेन मन्त्रेण, अनड्वाहमित्यनेन
 मन्त्रेण लिङ्गादागता अनड्वाहमालभन्त इति चेन् ॥ ” ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

१ वेत्र, ग. च. । २ या, ग. च. । ३ त, ग. च. । ४-९ ० घ ।
 ५ मन्यते. ख. । ६-७ अधिकं, घ. । ८ मग्नोत्पद, ग च । यो-पद, घ. ।
 ९-१० ० घ. । ११-१२ अधिकं, घ. ।

अग्न्यायतनमुद्धृत्यावोच्याग्न्याधेयिक्यान्पार्थिवान्संभारा-
न्निर्वपत्यूषसिकतवर्जम् ॥ १५ ॥ अरणिभ्यामग्निं मथित्वा हिर-

‘अग्न्यायतन’ शब्दार्थस्तस्याग्नेरायतनं स्थानं गम्यते । उद्धृत्य खात्वा
वोच्य इत्यादि अग्न्याधिक्यान् पार्थिवानित्यर्थाद्वानस्पत्यस्य पार्थिवत्वेऽपि
व्यवच्छेदः । अपां तु नित्यं पार्थिवत्वं पृथिव्यापस्तेज इत्यनन्तभेदात् ।
भूतानां पृथिवीस्थानाद्वा पार्थिवा आपः । उपसोऽपार्थिवत्वात्प्रनि(ति)षेधः ।
तूष्णीं निर्वापपूर्वविधिः । उदकवराहविद्वन्मीकवपाशर्कराखुकिरयो ऽत्र
संभाराः । ईह केन चिदुक्तं ततो यथार्थकर्मसंनिपातो विज्ञेयः । इति प्रागुदञ्च-
नसूत्रावसरे स्यात्तदा तद्विरोधाभावादिर्मेध्याभिमुखं प्रणयेत् प्रसङ्गाच्च ।
उन्मत्तव्याख्यानं तस्य प्रागुदञ्चमित्याद्यनुपपन्नमाशङ्क्य स्थालीपाकवत्तया
परिहारान्न सम्यगवबुद्धम् ॥ अग्न्यायतनमग्न्याधेयक्षेत्रमुद्धृत्य लक्षणं कृत्वा
अवोच्याभ्युच्याग्न्याधेयिक्यान्पार्थिवान् संभारानित्यग्न्याधेये ये उक्ताः ।
पार्थिवग्रहणं वानस्पत्यनिरामार्थम् । तत्राप्युपमिकतवर्जम् । उपाः मिकताश्च
पार्थिवत्वात्प्राप्ताः प्रतिषिध्यन्ते । तेषां च निवोषे ते च ममन्त्रा भवन्त्येव
गुणन्वान्मन्त्राणाम् । तथा च यत्र मन्त्रं नेच्छति तत्र प्रतिषेधं करोति ।
तथा तूष्णीं सुक्खुवो नमृज्येति ॥ १५ ॥

‘अरणि’ नेतु केयमाशङ्क्याऽरणिभ्यामेवमन्थनं स्यात्तत्प्राणि जाग-
रणं स्यात् । उत्तरार्थोऽनुवाद इत्यदोषः । हिरण्यशकलं नात्र ब्रह्मणो हिरण्य-
निर्वपणम् । अरणिभ्यामिति यावदुक्तार्थत्वानुवादान् । उपमन्थकृतमन्थिगं
जानुग्न्यर्थः । गौर्वत्तः—कांस्यम् । गवादीनां वाक्यानुपपत्त्या दानदक्षिणा
अन्विक्तकृत्तत्वं गम्यते । प्रागुदयकालातिव्रमेऽन्मानप्रायश्चित्तमङ्गन्यान् ।
प्रधानकालन्यातिक्रमे महान्दोषः । प्रधानकालः प्रेते पितृग्न्यादि यत्र विधाने
शालाग्निविधानयोः परस्परकर्मव्यतिषङ्गविधानं कालेत्यादा (दौ) विध्यर्थं
नत्वङ्मन्दन्धार्थमत एव केन चिद् पञ्चान्तगृह्यमन्थत्र ततः शालाग्निवि-
धानात् मन्थविधानमित्यपवादशङ्क्या इति ।

पयशकलं च न्युपय प्रागुदयादुपस्थकृतो भृगिति ज्वलन्तमाद-
धाति ॥ १६ ॥

अन्यगन्धन्यथा व्यानष्टे-ब्रीहिकं किमपि विधिः । आहोमिन्नियमः ।
उत च्विन्परिमंन्या ? । तत्र विधिग्राप्ते भवति यथा गान्जीनमग्निहोत्रं
जुहोति इत्यादि यनेम । यस्मिन्ग्राप्ते गानि पात्रिकस्य पुनर्विधानं नियमो-यथा
ब्रीहिरभियजेतेत्यादि ब्रीहिरभिरं गन्धमन्यथेः । नगोधमादिभिः ॥ परिमंन्याथेः
प्राप्तस्तस्य निषेधः-यथा “ उमामगृभणन गृहनामृतस्मेन्यथाभिधानीमादने ”
गर्दभरशनां परि-मंनष्टे । यथा वा पञ्च पञ्चनगा भक्ष्या इत्यादि अर्थिन्वान्म-
र्षपञ्चनग्वभक्षणो ग्राप्ते आविद् गोधा शन्यकमिन्यतोन्येषां भक्षणप्रतिषेधः ॥
तत्रैवं सति यदि विधिस्ततः प्रेतपितुर्विशिष्टस्याधिकरणे शालाग्निकरणं
विधीयते । अथ वा नियमस्ततः सर्वस्य जीवन्पितृकस्य मृतपितृकस्य पुरुषार्थ-
त्वात्प्राप्तां मृत्यां प्रेतपितुर्नियम्यते प्रेतपितृव्यं शालाग्निकरणं जीवन्पितृक
इति ॥ अथ परिमंन्या ततो जीवन्पितृकस्य प्रतिषेधो मृतपितृकस्य तु न विधि-
वत्प्रतिषेध इति तस्य कामचारः कुर्याद्वा न वेत्यर्थः । तत्र विधिरयं तेन
भवति ॥ यतो जातस्यैव मथितोऽग्न्यानयनमुक्तमग्निभ्यामग्निं मथित्वा तस्मि-
न्नायुष्यहोमः । जुहोत्यादि यावद्विवाहः ॥ तथा च विवाहे पुनरुक्तमग्निं निम-
थ्याभिमुखं प्रणयेदिति न परिसंख्या शास्त्रीयन्वाच्छालाग्निकरणस्य । न हि
भोजने पुरुषार्थत्वात्प्राप्तिस्तदेव परिशेषान्नियमोयं कामचारप्राप्तस्य पक्षे सर्वदा
नियमः । यथाऽऽद्येयोऽष्टाकपालः पुगेडाशो भवतीत्यत्र सर्वपुगेडाशप्रकृतिय-
वेरेवेति । अस्य तु शालाग्निकरणस्य शास्त्रीयत्वात् कुतोऽन्यतः प्राप्तिर्यतोयं नि-
यमः स्यात् । उच्यते-अस्ति प्राप्तिः पुरुषार्थत्वादेव कथं शास्त्रीयस्य पुरु-
षार्थत्वं न हि शास्त्रीय (:) पुरुषार्थो भवति पुरुषार्थो वा शास्त्रीय इति
किमिति विरुद्धमभिधीयते । शास्त्रीयं पुरुषार्थश्चेति । नैवेद्यं (दं) विरुद्धमभि-
धीयते । अनभिज्ञो देवानांप्रियः । पुरुषस्य त्रिवर्गो हि पुरुषार्थः । त्रिवर्ग-
मध्ये धर्मः पुरुषार्थत्वेन कथ्यत एव । इयंस्तु विशेषः शास्त्रावगतस्यैवधर्मत्वं
तथा चोक्तं “ चोदनालक्षणोर्थो धर्म ” इति अर्थकामौ तु लोकतो ज्वगम्येते
तदेवं सर्वो जन्तुः पुरुषार्थत्वाद्धर्मं प्रति प्रवर्तते । सर्वदा प्रवृत्तौ प्राप्तायां प्रेत-

पितृकस्य नियम्यते प्रेतपितैव शालाग्निं कुर्यान्नेतरः । यद्येवं कथं तर्हीदमुक्तं यदि दद्यात्—“ येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यादिति ” पिण्डपितृयज्ञे । अनेनाभिप्रायेणोक्तम् । यदा पित्रानुज्ञातस्तदा शालाग्निं करोति । अत एव विवाहप्रकरणे उक्तम्—“ न जीवन्पितृकोऽर्घ्यं प्रतिगृह्णातीति ” श्रुतिः । अथवा प्रतिगृह्णाति किमनेनोक्तं भवति तस्मात् स्थितये तन्नियमार्थमेतदिति । एवं च जीवति पितरि यदि न करोति न ततः शास्त्रातिक्रमः । पित्रानुज्ञातस्य करणेऽभ्युदयस्तु भवत्येव । प्रेतं पितर्यकरणात्प्रत्यवेयादित्यलं बहुनोक्तेन ॥

आँद्वाहिकमिति किमर्थं यावता नद्याँद्वाहिकः शालाग्निरिति । अन्य आँद्वाहिकः । अन्यश्च शालाग्निः । एवं तर्हि आँद्वाहिकं शालाग्निं कुर्वीतेति ब्रुवन्नेतददर्शयति यद्याँद्वाहिकेऽग्निभ्यां मथिन्वोद्वाहः कृतस्ते न परित्यक्तव्ये । अत एवोक्तं यस्याभिर्यस्योद्वाहिक एव फलन्तानन्मन्तोन्नयने न कर्त्तव्ये ॥ तनु न पुनरपि कथमुपपद्यते ? यस्योद्वाहिक एवाग्निं ततन्मन्मिन्नेव गार्ग्यं कर्म वैश्वदेवादि कर्त्तव्यं प्रेतं पितरि किं शालाग्निविधानेन अत्रोन्यते । आँद्वाहिकं शालाग्निं कुर्वीतेति वदन् मुख्येऽनभवात्तदङ्गे पशुयागे निवेशः । एवं च यः कश्चिदाह ब्रह्मादनं भवति न भवतीति च तन्प्रन्युक्तम् ॥ अन्यत्र तत इत्यादि जागरयेयुरित्यन्तम् अन्यत्रान्यास्मिन्देहे ततन्मन्मादेशाच्च न पिता । तुर । ग्निगामीन् प्रेतं पितरि नति प्रज्वलन्तं जागरयेयुरित्यर्थः । वरुचनं पुत्रपुत्र-
न्वापेक्षया ॥ पर्वणि पर्वं पार्ष्णिमास्यमाश्विन्या ज्यान्तः शुद्धः पक्षः पुत्रपुत्र-
मनुकूलं शुभमाधाननक्षत्रं नवमी तिथिं वजेयित्वा । एतच्च प्रेतपितृययागंभवे
ज्ञेयम् । जीवत्पितुरवश्यं भवति स्नाता यदाह-जाग्रतः स्नातमन्माश्विन्याहम्
प्रहते वानर्मी नवे उभयोदग्मप्यो भवत । वाग्यतौ निरन्तरिवाचनगन्धिपानी
पाययोररणी गृहीत्वा द्विवचनादेक उत्तगग्निं पजमानो गृहीत्वा । अथ-
गार्गि यत्नी । ‘ वैवकाशे ’ अथकामेऽवगते, प्रगते अन्तर्गते अन्तिर्गते ॥
प्रेतपितृकस्यान्ते निर्हरणं विधीयते न च यदा पिता द्विषां गतिं गन्तव्यं
पित्रग्निरपि मन्धेनानुगमनीयः । एवं ज्ञान्तं गते अन्तिर्गते इत्युक्तं मन्धेना-
न्मको नो कालः । अज्जान् यदाग्निप्रा मन्धमापेति अन्तिर्गते ॥ अन्ति-

गौर्वासः काऽस्यं च दक्षिणा ॥ १७ ॥ इति द्वितीयपुरुषे
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

धर्मप्राप्त्यर्थमुत नेति विधिः सर्वप्राप्त्यर्थं ततः संभार्यकर्माद्यपि प्राप्नोति । अथ
न ततो नर्थकं स्यादुच्यते । नानर्थकं न च सर्वधर्मप्राप्त्यर्थं किं तर्हि पूर्णाहुति
(तौ) यजमानोपस्थानं समिधोग्न्याधेयेष्टीरन्वारम्भणीयाश्च भवन्तीति । एव-
मर्थं भूरिति वचनाद् गार्हपत्यधर्मा भवन्ति । सदा कर्म तु आहवनीयात्सम्य-
मिति वचनात् सम्यं न तावद्भवति तदभावात्सम्यकर्मभावः । कृष्णलेख-
वधातस्येव । एवं च कस्यचिदर्थोदधः (!) कस्यचिद्वचनस्य प्रत्याम्नायादिति
यथायोगं लक्षितव्यं ग्रन्थविस्तरभयान्नोक्तम् ॥ १६ ॥

‘ गौर्वासः ’ गवादेर्दक्षिणाविधानादग्न्याधेयदक्षिणानिवृतिः ॥ व्या-
ख्यातं मया भट्टाष्टावक्रदेवेन पुनरुक्तमपि किंचिदत्रास्ति तदर्थागतमिति न
चोदनीयः ॥ १७ ॥

इति पूरणव्याख्याने द्वितीयपुरुषे प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

द्वितीयः मण्डः

प्रागुद्वं लक्षणमुद्धत्यानोद्य स्थण्डिलं गोमयेनोपनिष्य
मण्डलं चतुस्तः शग्निं निर्मयाभिमुखं प्रणयेत् ॥ १ ॥

‘ प्रागुद्वं ’ लक्षणं मण्डलं चतुस्तं वा स्थण्डिलं गोमयेनोपनिष्य ।
उद्धत्यानोद्य लक्षणं कृत्वा प्रागुद्वं गमाभिप्रायेण गृहान्वन्दशेनान् । पश्च
प्राग्यो रेखा उदीन्नेका प्रथमा । अन्यस्तु नेन गृहान्वगंश्चा यतः स्वपरि-
शिष्ट एव युक्तम्—

रज्जुः शयार्द्धपट्टा[मा]माहुला तनु(२)याजिकी
चतुर्षु पटहुलानेषु लक्षणमाह—शार्द्धे न शये मण्डलेन्यन(ः)—

पटहुल्य्यूनाधन्वारः प्राचीपश्चात्तयः शयाः ।

पूर्वाद्धंऽर्द्धतृतीयाः स्युः सा वेदिः पारुयाजिकी ॥

अपिवा—राच्यहुलं शयमित्वा(ता) सर्वतः परिलेखयेत् ।

धिष्ययाय(म्) तत्र प्रकुर्वीत यवोनानि चतुर्दश ॥

खण्डमण्डलयोश्चैव त्रिभागमवशेषयेत् ।

खर-प्रमाणा रेखाः स्युरुदीची प्रथमा भवेत् ॥

पश्च प्राच्यस्ततो लेख्या दक्षिणे चोत्तरेण तु ।

दक्षिणे चोत्तरे चान्ये तयोर्मध्ये तु पञ्चमी ॥

लेखानामनुपूर्वेण देवताः संप्रकीर्तिताः ।

पृथिव्यग्निश्च वायुश्च सोम इन्द्रः प्रजापतिः ॥

लक्षणे तु कृते तस्मिन्नग्नेः प्रणयनं भवेत् ।

इति तत्र रज्जुस्तावत् कर्त्तव्या अर्द्ध(ः) पट्ट(ः) यस्याः सा मर्द्धपश्च-
शया इत्यर्थः । साहुला अहुलैकेनाधिका तनुस्तन्वी नानिस्थूला याजिकी
यज्ञियतृणमयी कुशमयी मुञ्जमयी वा चतुर्षु पटहुलानेषु लक्षणचतुर्षु
प्रकृतत्वात् शयेषु पद्भिरहुलैरुनेषु लक्षणं चिह्नं कुर्यादितिक्रियापदस्या-

ध्याहारः । लक्षणमिति केचिन्न पठन्ति तदा लक्षणमर्थाद्वोद्वव्यम् । सार्द्धं शये द्वितीयं सपादे तृतीयम् । पडङ्गुल(लो)नाश्रत्वारः शया यस्याः सा तथा तथोक्ता वेदिरिति पश्चात्पश्चाद्धे त्रयः शया यस्याः सा पूर्वार्द्धे पूर्वस्मिन्देशोर्द्ध-
तृतीयो यस्याः सा तथोक्ता सा वेदिरिति सा एवंविधा पाकयज्ञिकी पाकयज्ञेषु भवतीत्यर्थः ॥

द्विगुणा शतसाहस्रे कोट्यां पञ्चगुणा स्मृता ।

केचिदेतत्पठन्ति—शतसाहस्रे लक्षहोमे । कोट्यां कोटिहोमे सावित्री-
कल्पे भवतीत्यर्थः । अपि वा सन्ध्यङ्गुलमिति सुबोधः । धिप्स्यन्त आयतनं
तत्र तस्यां वेद्यां प्रकर्षेण प्रयत्नेन कुर्यादित्यर्थः किं परिणाममित्याह—
यवेनोनानि चतुर्दशाङ्गुलानि मित्वा यवश्चतुर्भागोऽङ्गुलस्यावयवशब्दत्वात्
सन्ध्यङ्गुलमिति अङ्गुलशब्दप्रकृतत्वाच्च चतुर्दशाङ्गुलानि ज्ञेयानि सर्वतः परि-
लेखयेत् । प्रकृतत्वात्सर्वतः परिलेखमुल्लिखेत् । खण्डमण्डलयोश्चेति खण्ड-
शब्देन वेदिल्ल्यते । तयोरन्तरे खण्डं कृत्वा मण्डलमिति परिवर्तुलं द्वितीय-
मुच्यते तयोस्त्रिभागं तृतीयं पश्चादविशेषयन् खरं कुर्यादित्यर्थः । खरप्रमाणाः
खरसामान्याः शेषं सुबोधम् । एवमुक्ते लक्षणे सति किमिति गृह्यान्तरदर्शन-
मुपन्यस्यते । अरे एतदेव तत्र तत्राह प्राचीनं मध्यमादंशादपरान्धे लक्षणं
करोति इत्यादावत एव चेह सूत्रितं ' व्यण्डिलं गोमयेनोपलिप्य ' मण्डलं
वर्तुलं चतुरस्रं वा चतुःकोणं चेत्युभयदो(धा)लक्षणार्थमिति मयैवाभिहितम् ।
अग्निं निर्मथ्य विद्यमानेऽग्नौ मन्थनमयुक्तम् । सोमे अदृष्टार्थं चैत्सर्वस्थाली-
पाकेषु स्यात् । एतेन स्थालीपाकातिदेशाद्वक्ष्यमाणं चातुमहदग्नाविवं विधानेन
मन्थनार्थं वचनं स्थालीपाकस्याप्यस्य रूपस्वतीव प्रायश्चित्तत्वं स्यात् ॥
नाप्युधृत्याग्निं पुनर्लक्षणकरणाभिमुखं प्रखननं मन्थनस्यापि योगशिष्टत्वं-
(ष्टं तु) प्रखननं पुनरेव स्यात् । अन्नाच्छालाग्निकरणात् । शालाग्निविधा-
नानन्तरमेव प्रागुदञ्चमित्यादि. युक्तं चैतद् दक्षिणादानानन्तरमेव पूर्वम् । इदं
तु द्वितीयदेशसंस्कारादि पुनर्मन्थनप्रखननयोर्वोग्नेयस्य स्थालीपाकस्य च
प्रकृतत्वादग्न्याधेयत्वादगते (ः) यद्यत्र तुल्यकार्येणादिकल्पः पूर्वोक्तप्यग्निः मन्-

स्क्रियते दक्षिणादानपर्यन्तेन प्रागुदञ्चेति समुच्यगान्नाभिभानौ तु न कल्प्येते
 लभेते यत्रा ? शुद्धभावस्याग्निमन्थनदर्शनात् । न मध्यम्यनस्था यदि एका-
 दशेऽन्धि प्रागुदञ्चविधानेनार्गिनं निष्पाद्य प्राग्वा ... दि कुर्यात् पूर्वेविधानं स्यात् ।
 पूर्वविधानेनाप्येकादशेऽन्धि स्यात् । स्मृत्यन्तरात्तद्वा (द्वादशे) वा स्याद्वि-
 धागौ (?) (दिवसे) अपरान्ते तु चिन्तयेत् । ब्राह्मणं निमन्त्रयेत् तत्र
 चतुः प्राश्य च कारयेदिति । अथ वा जागरणमात्रस्यैव बाधः । प्रधानकाला-
 नुग्रहात् यथा मद्यः कालया पौर्णमास्या यजेतेति पौर्णमास्यादावरणिपाणी
 जागरणस्यार्थवत्त्वं द्वादशेऽहनि इति बर्हिगरस्यातवान् वाग्यता नाम काचिद्बर्हि-
 ग्रन्थान्तरत्वात् । अत्रैव किमिति न स्यात् । द्वादशेहनि श्राद्धविधानादेकादशे-
 हन्येव स्याद्विकल्पो वा द्वादशेहनि श्राद्धं विदधद् जापयते आदशाहं यावत्प्र-
 याणामेव वर्णानामार्शाचं स्यादेकादशेहनि श्राद्धदेरुत्कर्षात्स्मृत्यन्तरविरो-
 धान्नेति चेत्स्मृत्यन्तरमनुसरति । एकादशेऽहन्येव स्याद्विकल्पो वा द्वादशेहनि
 श्राद्धं विदधदेवं जापयति । नास्त्येकान्ते जन्माग्निधारणमितरथोद्वाहिके
 तन्मते श्राद्धं महायजश्च । एकादशाहवदन्यसिन्काले न स्युः । ततश्च जीव-
 त्पिता नोद्वाहिकं धारयेदेकादशेहनि श्राद्धादेरदर्शनात् कर्मप्रयुक्तत्वावधारणं
 तेषु विकारात् कुतस्तदिति येनोक्तमेकादशेऽन्धि यन्मामान्तमैन्द्रियस्यावां वा
 कुर्यात्तस्य श्राद्धवेलायां किमसौ काके (कं) भक्षितो न च द्वादशे हनीति
 नियमार्थं साग्नि श्राद्धाधिकारित्वं तु परार्थत्वात् । राजन्यवैश्ययोरपि प्रसङ्गात् ।
 अन्यस्तु अग्निमन्थनं प्रवचनवद्दर्शयति । यदि यथा श्रोत्रियो दर्शपौर्णमास-
 योराहवनीयस्योद्धाराङ्गभूतयोः सान्तयोरग्निमन्थनं तेन यथातन्त्रोक्तमुव-
 त्स्वशने भुक्ते गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तं प्रणयतीति यथागत्रिनिर्मथ्या-
 भिमुखं प्रणयेदिति प्रथमोर्द्धं लुप्यते येन स्थालीपाकानां तैः प्राप्नोति भवतु
 को दोषः । यथा तत्र सर्वेषां विकृतीनां पवमानेष्टिप्रभृतीनामाहवनीयस्यो-
 द्धारः । एवमिहापि सर्वविकृतीनामग्निमन्थनामिति को विरोधः । अदृष्टार्थ-
 त्वप्रसङ्ग इति चेत्तत्र तर्हि का वार्त्ता तस्माद्यथाहवनीयस्योद्धारः । एवमि-
 हापि सर्वप्रसङ्गेन । यस्तु ? मौनवददृष्टार्थत्वमाशङ्कि तन्न तर्हि मिथ्यावद-
 त्रा(?)गिं मथित्वा अग्नेः प्रक्षेपः । अपि तु लक्षणमुद्धृत्यावोच्यागिं मथित्वा

दर्भाणां पवित्रे मन्त्रवदुत्पाद्याग्नेयः स्थालीपाकः श्रप-
यति ॥ २ ॥

प्रणयेदित्युक्तं यथानुष्ठानं दृश्यते लोके तत्र किं वयं कुर्मः कमुपालभते ॥
शास्त्रस्यार्थस्तावदीदृग्विज्ञायते नापि लोकस्य शास्त्रविरुद्धमनुष्ठानं यतस्त-
त्रापि नित्यधारणमस्ति तथा चोक्तं च शुश्रुवान् ब्राह्मणो ग्रामणी राजन्यो
बहुपुष्टो वैश्यस्तेषां नित्यधृत इति । एवं यथा तत्र नित्यधारणं तथेहापि
भवतीति न कश्चिद्विरोधः । अत एव पौर्णमासी पूर्वयुक्ता यागे तथाऽमावा-
स्यायामिति प्रागेवोक्तम् । पूर्णत्वमप्युपवासपौर्णमासीमदर्शनेऽमावास्याया-
मित्यभिधाय पुनरुक्तं पूर्णं चन्द्रमस्युपवसेत्पौर्णमासीमदर्शनेऽमावास्यामुप-
वसेत् । पूर्वं च पौर्णमास्यमावास्ययोर्ये पूर्वं तिथी चतुर्दश्यौ तयोश्चोपवसथं
कुर्यादित्यर्थः । एवं च कृत्वा शालायां पौर्णमास्य(स्याम)मावास्यायां दर्श-
पौर्णमासौ कुर्वन्ति । यस्तु (येतु) शाखान्तरीये नानुतिष्ठन्ति मैत्रायणीयानां
चोपालम्भं कुर्वन्ति ते श्रोत्रिया वराकाः कुतः सम्यक्शास्त्रार्थपरिज्ञानं
तेषामथपरस्परयोः शास्त्रार्थानुष्ठानं तेषां यत एवं श्रूयते-दर्शेऽदर्शने यजेत ।
पौर्णमास्याममावास्यायां यजेतेति पूर्वा चापौर्णमास्यमावास्ययोर्दर्शपौर्णमासौ
कुर्वन्ति । यस्तु शाखान्तरीयलोके असिद्धेऽन्तरा प्रतिपदिश्च ? लोकः । खा ? ।
तदेवं पौर्णमास्यां यागार्हायामग्न्याधानादि उपक्रम्य प्रतिपादितमथ वा चतु-
र्दश्यामुपक्रम्य पौर्णमास्यामेव प्रधानानुष्ठानमिति श्रुत्यैर्यमनुष्ठितं भवति इति
भगवता मानवकेनोक्तम् । पूर्वं चेति नाम चित्रो ग्रूपस्य स्वरुं कुर्यादिति वत् ॥१॥

‘दर्भाणामिति’ पृष्ठी दर्भास्तरणे यः पाश्चात्येभ्यः पवित्रे समे
प्रदेशमात्रे छिन्नाग्रे दर्भेण छिनत्ति वैष्णवे स्थ इति मन्त्रोऽधीयत इति मन्त्र-
ग्रहणे च पूर्ववत् । अन्यस्तु ओपध्या व्रीह्यादिना मन्त्रवद्ग्रहणादिहान्यत्पूर्णां
दार्शपौर्णमासिकं भवतीति दर्शयति । आग्नेयमग्निदैवन्त्यं स्थालीति गृह्य-
संवन्धात् स्थाल्यां पच्यते स्थाल्यामिव वा पच्यत इति स्थालीपाकं
श्रपयति । अन्यस्तु गृहे स्थालीपाकः । एव भवति नतु पुगेडाश इत्युक्तः
स्यादिति ॥ २ ॥

पवित्रान्तर्हितेऽप आनीय तण्डुलानोप्य मेक्षणेन प्रदक्षिणं
पर्यायुवजीव तण्डुलः श्रपयति ॥ ३ ॥ घृतेनानुत्पृतेन नवनी-
तेन वोत्पृतेन शृतमभिघार्योत्तरत उद्गमयति ॥ ४ ॥ इमं
स्तोममर्हन् इत्यग्निं परिममुष्य पयुक्ष्य परिस्तीर्य पश्चादग्नेरकव-
द्वर्हिस्तृणाति ॥ ५ ॥ उदक्प्राक्तूलान्दर्भान्प्रकृष्य दक्षिणां
स्तथोत्तरानग्नेणाग्निं दक्षिणैरुत्तरानवस्तृणाति ॥ ६ ॥ दक्षिण

कथमित्याह—‘पवित्रान्तर्हिते’ पवित्राभ्यामन्तर्हितमन्तर्धानं पवि-
त्रापवित्रे अन्तर्द्वायेत्यर्थः । अप उदकमानीयामिञ्च्य तण्डुलानोप्य प्रक्षिप्य
मेक्षणेन प्रदक्षिणं पर्यायुवनं मन्त्रमाङ्गालयनं जीवतण्डुलमीपन्मित्रं श्रपय-
तीति वाक्यपूरणार्थं पुनरुक्तम् । अन्यस्तु जीवतण्डुलमिति जीवमयुक्ता
व्रीह्यन्तःस्थिताः सन्तः प्रमवममर्था न तु दग्धवीजभावा अवीजभावा अन्य-
न्तता उदकोदधिनाथाः खलार्दा स्थिता दग्धवीजभावाय वेन्यथेयति दुःश्रिते
हविषि प्रायश्चित्तं श्रूयते ॥ ३ ॥

‘घृतेनानुत्पृतेन’ घृतस्योत्पवनं स्याद्यदि न प्रतिपिध्येत नवनीतेन
वोत्पृतेनेत्यन्त्यपठितमुभयशेषमाशङ्क्यते । अन्यस्तु घृते मिच्यमाने आज्यार्थं
घृतेनानुत्पृतेनाश्रितमभिघारयेदविद्यमाने तु नवनीते । विद्यमाने च तेन
मन्त्रादुत्पृतेनेति वाभिघारयेत् । अनेनैव च न्यायेनाज्ये प्रतिवासयमेव न ते
धर्मा विज्ञेयाः । श्रितं श्रपितमभिघार्येन्युक्त्वा उत्तरत उत्तरग्निम् स्थानेज्जनेर्द-
शमुद्वासयति अवतारयति ॥ ४ ॥

‘इमं’ स्तोमपूर्वमंस्काराग्नेर्जिह्वादयो ये(य इ)त्यनुग्राहकस्थालीपाका
इतरयापम्वरणे गुणमार्हे—उदक्प्राक्तूलान्दर्भान् उत्तरान्प्रकृष्टान् दर्शस्था-
नात् । प्रागग्रान् पश्चार्द्धे स्तीर्त्वा ततस्तृणान् प्रकृष्य प्राक् स्तीर्त्वा दक्षिणान्-
र्भान्स्तथोत्तरांश्च दर्भान्प्रकृष्य दक्षिणैः प्रकृष्टैर्दर्भैरुत्तरान्प्रकृष्टान्दर्भानवस्तृणाति
आच्छादयति । अग्नेणाग्निं प्रकृष्यशब्दात् ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

‘दक्षिणतोऽग्नेः’ आसनास्तरणादि स्यात् ब्रह्मणे मंस्तरणसंबन्धात् ।
अपरं यजमानायेति व्यपदेशादिगम्यते मन्त्रकारवत् । स्वयंकर्तृकान्यपि

तोग्नेर्ब्रह्मणे सःस्तृणात्यपरः यजमानाय पश्चाद्धै पत्न्यै ॥ ७ ॥
 उत्तरतः सःस्तीर्णे पवित्रे सुक्सुवावाज्यस्थालीं प्रक्षाल्य सः
 स्तीर्णे द्वे द्वे प्रयुनक्ति ॥ ८ ॥ तूष्णीं दक्षिणत आज्यं निरूप्य
 मन्त्रवत्पर्यग्निं कृत्वा तूष्णीं सुक्सुवौ संमृज्यादब्धेन त्वा
 चक्षुषाऽवेक्ष इति पत्न्याज्यमवेक्षते ॥ ९ ॥

गार्हाणि केषांचित्तदपि स्याद्विकल्पे संव्यवसाया वा यदा रिद्धिज्ञा ? स्यात्
 यत्र शब्दविहितमत्र नित्यं स्यात् न विकल्पः । ऋत्विगव्यङ्ग इति यथा
 पश्चाद्धै । दक्षिणत इत्यधुना प्रदर्शितः पश्चादिति पत्नी स्वयं साक्षात् पश्चा-
 त्तस्य कर्तृभ्यः ॥ ७ ॥

‘उत्तरतः’ अग्रेरिति गम्यते । ‘विनैनसादृश्यात् ? । संस्तीर्णे
 पश्चात्संस्तीर्य पवित्रे द्वे सुवौ द्वौ सुक् च सुवश्चेति गृह्यशेषि (विगृह्यैकशेषि)
 समासः संरूपाणां मध्ये एकशेषोऽस्ति यथा दौमे वसानाविति । लोकेऽपि
 कुस्थाने मयादे (?) रुभयथेति । अन्यस्तु सा-मरक्षणयोः सुवेण जुहूर्लक्ष्यते
 तथा च श्रौते सुव (:) जुहूरुपभृद् भुवा इति सुवेण सह जुहूप्रयोग उक्तः ।
 एतदेव मनसि कृत्वा सुचाविति द्विवचननिर्देशोऽत्र प्रयोग उक्तो भगवता
 आचार्येण । आज्यस्थाली आज्यधानी प्रयुनक्ति । दृष्टो दारुचिः । तच्च
 फलंताम्रपलाशादिकम् । अष्टसभिधमित्यष्टौ समिधः । ताश्चेध्मसमानवृक्षस्य
 भवन्ति ॥ ८ ॥

‘तूष्णीम्’ वाऽऽज्यस्थाल्यादि धर्मपरिप्राप्त्यर्थं तूष्णीं ग्रहणं मन्त्रवत्
 स्थालीपाकस्य पर्यग्निकरणं गृह्यान्तरादन्वेष्टव्यमनवश्रितस्य हि हविषः
 पर्यग्निकरणचोदना । अन्यस्तु सामान्येन सर्ववर्हिषामिध्मादीनां पर्यग्निकरणं
 बोद्धव्यम् । ईध्मस्य हविष्टं (ष्टं) युक्तं ब्राह्मण वाक्ये प्रेध्ममुख्यंति प्रहविरिध्म
 इति मन्त्रपर्यग्निकरणे परिचा जपति परिधिं तूष्णीं सुक्सुवौ संमृज्य तूष्णीं
 ग्रहणाद्वेदप्रख्यादिष्वपरादि संमार्जनं प्रक्षेपनं संमार्जनम् ‘अदब्धेन त्वा’
 मन्त्रवदिति वक्तव्ये अदब्धेनेति वैचित्र्यार्थम् ॥ ९ ॥

तूष्णीमधिश्रित्योपाधिश्रित्य पश्चादग्नेरुपसाद्य मन्त्रवदु-
त्पूयावेक्षते ॥ १० ॥ तेजोसीत्याज्यं यजमानोऽवेक्षते ॥ ११ ॥
आज्यस्थाल्यां स्तुवं निधायाग्रेण स्थालीपाकमन्वायातयत्य-
परेण मेक्षणम् ॥ १२ ॥ तूष्णीं प्राञ्चमिधममुपसमाधाय ब्रह्मा-
णामामन्त्र्य ओं जुहुधीत्युक्ते दक्षिणेन हस्तेनान्तरेण जानुनी

‘तूष्णीमधिश्रित्य’ अग्नावाज्यमित्यर्थः । उपाधिश्रित्य तस्मिन्नेवाग्नौ
पूर्वाद्धे भवशब्दात्पश्चाद्गृहिणी सादयित्वा मन्त्रवदुत्पूयावेक्षतिसमानकर्तृक-
त्वादध्वर्युरवेक्षते । यद्वा यजमानकर्तृकपक्षोप्यस्ति दर्शयति न वा पूर्वत्वाद-
ब्ध्योरवेक्षणं कुतस्तेजोसीत्याज्यं यजमानो वेक्षत इति । सन्नियोगशिष्टो
मन्त्रकर्तृविशेषो मन्त्रवदिति वचनादवगम्यते तस्मादवेक्षतेर्ह्यर्थकल्पनातो वरं
स्वयंकर्तृकत्वकल्पा (ल्पना) गृह्यान्तरदर्शनात् । अन्यस्तु मन्त्रवदुत्पूयावेक्षते
सर्वमध्वर्युकर्तृत्वं यजमानस्य तु तेजोसीत्यनेनैवावेक्षणमुत्पन्नं विष्णोर्मन-
सेत्यादिना श्रुते दर्शनात् । इधममुपसमाधाय कुत एतत् यत्प्राञ्चमिधममुप-
समाधाय वैतसमिधममुपसमाधयेति सति गुणविधिपरे वाक्ये इधमशब्दो नूद्यते
इतरथोभयविधाने वाक्याद्भिद्येत तस्मात्प्रकृताविधोस्तीति केनचिच्चाख्यातं
तदसत् । नह्यप्राप्तविधानेऽनेन गुणविधौ वा वाक्यभेदो दुष्यति यथागरणि-
सोद्यन्ते स्थालीपाकस्यामाकति ? । तथा च गृह्यान्तरेषु केषुचित् नैवेध्माः
पठ्यन्ते । तस्माद् गृह्यान्तरादिधोपसमाधानमात्रमित्यवैम्यहं युक्तं च शाखा-
न्तगदेवोप(य)मं ग्रहणं वैतसमिदमिति विकृतौ दर्शितम् । अन्यस्तु तूष्णीमिध-
मुपसमाधयेति केचित्पठन्ति न केवलमत्र यावत्पूर्वत्रापि पात्रप्रयोगे अष्टादशां
दाविधममिति व्याख्यातश्च यथा । अत एव विकृतौ दर्शनमुत्पन्नम् । ब्रह्माण-
मामन्त्र्य ब्रह्मन् होष्यामिति ओं जुहुधि वा(त्र)ह्मणा एव जुहुधि यजमित्यादि
केचिन्नेच्छन्ति प्रकृतिविकागभावादिति सर्वत्रशब्दो ब्रह्मत्वसूत्रेऽस्ति एषोऽ-
नुज्ञातः सर्वत्रेत्यतोऽत्रापि स्यादित्यन्ये । अन्यस्तु एतस्मिन्नेव वा परत्र व्या ?
सूत्रान्यन्येन व्याख्यातानि । अहं तु व्याख्यास्यामि चर्हन्मचारयत्यपरेण

प्राङासीन आधारौ जुहोति प्राजापत्यमुत्तरार्द्धे प्राञ्चं मनसा ऐन्द्रं दक्षिणार्द्धे प्राञ्चमेव ॥ १३ ॥ अथाज्यभागौ जुहोत्याग्नेयमुत्तरार्द्धे सौम्यं दक्षिणार्द्धे समावनक्ष्णौ ॥ १४ ॥ युक्तो वह यदाकूतमिति

मेक्षणं तूष्णीमिध्ममुपसमाधाय ब्रह्मणानुज्ञातश्चरुन्तसंचारयति श्रितानि पूर्व-
मुत्तरोत्तरत उद्वासितानि छान्दसो बहुवचनो द्रष्टव्यः (?) विवक्षया वाधि-
कृत्य यत्नं वा तान्युत्तरतो देशान्तरं संचार्यन्ते प्रयोगप्राशुभावाय तत्र
किंचिदक्षिणं देशं नयन्ति । केचिदाहुः सुक्स्तुवाणां पश्चात् स्थाप्यते श्रौते
यथा दर्शनात् तथा च तत्रोक्तमपरेण सुक् दण्डापात्रीमिति । एतेनापरेण
मेक्षणमात्मन इति केचित् । अन्यः सुक्स्तुवादीनामपरेण मेक्षणस्याप्रधान-
त्वात्तदा एवार्थात् पूर्वेण सुवादीनां चरुसंचरे तूष्णीमिध्मः समाधायेत्यर्थः
समानोत्तरेत् मेक्षणस्याप्रधानत्वात् ? अन्तरेण जानुनी वाहू कृत्वेत्य-
व्याहारः स्मृत्यन्तरात् । अन्यस्तु सामर्थ्याद्वाहू ज्ञेयौ तयोरेव योगार्धाने
जानुमध्यसंयोगसंभवात् । प्राक् प्राङ्मुखः । आसीन उपविष्टः । दक्षिणेन
हस्तेन सुवादि गृहीत्वा अन्तरेण सव्ये जन्वोरित्यर्थः । आधारौ जुहोति
कथमित्याह—प्राजापत्यं मनसा संवेन्धोन्नं इन्द्रायेति देवतासंगतिर्नोर्ध्वोर्ध्वर
इति मन्त्रः । प्राणादक्षिणार्धे इत्यपूर्वविधिः । आधारौ जुहोति सामान्योपदेशः
पूर्ववदेतस्य मते अन्तरेण जानुनी इति न पूर्वशेषः प्रकरणधर्मत्वात् ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

‘आज्य’ आग्नेयमुत्तरार्द्धे सौम्यं दक्षिणार्द्धे समानवक्ष्ण्या साम्यञ्चौ ।
अकुटिलतया अन्यस्तु समानौ सदृशापेक्षावित्यर्थः । छन्दोवत्सत्राणीति
छान्दसो वा निर्देशः । अध्येतृप्रमादाद्वा विपरीतः पाठः ॥ १४ ॥

‘युक्तो वह जा’ इह पठितव्यो विवाहे वा । ज्वलनात्मकस्याग्ने
र्भवत्तदा महात्मानमग्निं योजयित्वाऽध्यस्येत्यर्थो मे निर्देशः । अध्येतृप्रमा

द्वाभ्यामग्निं योजयित्वा नक्षत्रमिष्ट्वा नक्षत्रदेवतां यजेत्तिथि-
तिथिदेवतामृतुमृतुदेवतां च ॥ १५ ॥ उपस्तीर्याप उपस्पृश्य
मेक्षणोऽन स्थालीपाकस्यावद्यति मध्यात् पूर्वार्द्धाद् द्वितीयं पश्चा-
र्द्धात्तृतीयं यदि पञ्चावदानस्य ॥ १६ ॥ अथ तत्तमभिधार्य स्था-
लीपाकं प्रत्यभिधारयति ॥ १७ ॥

अध्येत्येत्यर्थमेव योजयिता तस्य चोदितत्वात् । नक्षत्रमिष्ट्वा पडेते यागा एत-
रेवशर्द्धैर्यागः । ननु कृत्तिकादिभिः । अथ कृत्तिकाभिस्तदाष्टाविंशतिराहुतयो
नक्षत्रेभ्यः पङ्क्तुभ्यः पञ्चदशतिथिभ्यस्तावत्य एव तदेवताभ्यः स्युः नक्षत्रा-
दीनामवचनात् तत्तत्त्वादेके बहु नक्षत्राय स्वाहेति युक्तं सर्वनक्षत्राण्येव इष्टानि
भविष्यन्ति । यथा विश्वस्मै भूतायेति वर्त्तमानकालीनं नक्षत्रादि यष्टव्यमित्यत्र
किंप्रमाणमेकवचनं चेन्न सामान्यविवक्षयाऽपि पूज्यते । तदत्र शास्त्रान्तर-
निर्णयः । तिथिदेवता प्रतिपदं स्वाहेतिवदना (ता) तिथीनां चन्द्रमाः अथवा
शास्त्रान्तरात् ब्रह्मादयः । ऋतुमृतुदेवतां शास्त्रान्तरप्रसिद्धा वा अन्येनार्त-
वस्तेभ्यः स्वाहेति वदता दर्शिता तस्यास्तु सर्वं चेदालूनविशीर्णमिव प्रति-
भाति अयं शक्त्योऽर्थः । नक्षत्रमिष्ट्वा यस्यां तिथौ यन्नक्षत्रं तदेव स्वेन
नामधेयेनेति तस्यैवात्मीया देवता श्रुत्युक्तायतना हि सामान्येनादेशो भवति ।
यथा नाग्न्यादयो देवता देवशब्देनेज्यन्ते । अपित्वग्न्यादिशब्देन तथा नक्ष-
त्रादीति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

‘उपस्तीर्याभिधार्य’ सुचिमुवेण अप उपस्पृश्योदकं स्पृष्ट्वा मेक्ष-
णेन समिधा शृतस्थालीपाकस्य ओदनस्यावद्यति । उपस्पृज्योपस्तीर्यानयति
मध्यादन्तरात् पूर्वार्द्धान्पूर्वभागाद् द्वितीयं द्वयोः पूरणं पश्चार्द्धात्तृतीयं त्रयाणां
पूरणमवद्यति अत्र संवन्धः । पञ्चावदानकल्पस्य जामदग्न्यादेरवत्तमभिधार्या
ज्येन प्रत्यवधारयत्येवाखण्डितमभिधारणं कृत्वा ॥ १६ ॥ १७ ॥

१-४ ० घ. । २ यो, च. । ३ म, च. । ५ आव, ग, च. । ६ ० ग, च. ।
७-८ अलग्नः पाठः, ० घ. । ९-१० ० घ. । ११ पूवे, ख. ग. च. ।
१२ रात्र, ख. ग. च. । १३ संधारणं, ख. ।

अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहोति ॥ १८ ॥ यो देवानामसीति
रौद्रस्य ॥ १९ ॥ जयान्हुत्वाज्यस्य स्विष्टकृते समवद्यत्युत्तरार्द्धा-
त्सकृद् द्विमात्रम् । द्विर्वा यदि पञ्चावदानस्य ॥ २० ॥ अवत्तं
द्विरभिघार्य नात ऊर्ध्वं स्थालीपाकं प्रत्यभिघारयति ॥ २१ ॥
अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यसं सक्तमुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे जुहोति ॥ २२ ॥
मेक्ष्णं दर्भांश्चाधायानुमतिभ्यां व्याहृतिभिश्च त्वं नो अग्ने,
स त्वं नो अग्ने अयाश्चाग्नेऽसीत्येताभिर्जुहुयात् ॥ २३ ॥ वि ते.
मुञ्चामि रशनां वि रश्मीनिति च हुत्वा पवित्रेऽनु प्रहृत्याज्ये.
नाभिजुहोति ॥ २४ ॥ एधोऽस्येधिषीमहीति समिधमादधाति
समिदसि समेधिषीमहीति द्वितीयाम् ॥ २५ ॥ अपो अद्यान्वचा-

अग्नये आज्यभागयोर्मध्ये जुहुयादित्यर्थः । किं चेति यो देवा अनया
अत्र रौद्रस्य स्थालीपाकस्य मध्ये यदि विकृतौ रौद्रो न स्यादिहैव द्वितीयो
रौद्रः स्थालीपाकः प्राप्यत इति स्यात् ॥ १८ ॥ १९ ॥

‘जया’ जयष्टक (?) त्रयोदशाहुतिका आकृताय स्वाहेत्यादि स्विष्ट-
कृते समवद्यति इति निगदसिद्धम् । अन्यस्तु समवद्यति सहिताभ्यामाज्य-
स्थालीपाकाभ्यामित्यर्थः । उत्तरावदुत्तरस्य देशात्सकृदेकेनैव प्रयत्नेन द्विमात्रं
द्विगुणमवदानात् । अवदानश्चाहुष्टुपर्वमात्रः श्रौतादवगन्तव्यः । द्विर्वा द्वौ वा
यदि पञ्चावदानः स्यात् । यजमान इत्यर्थः ॥ २० ॥

अवत्तं गृहीत्वेति सुचि द्विरभिघार्य द्विरभिघारयेदिति नात ऊर्ध्वं
स्विष्टकृतादुत्तरकालं स्थालीपाकं प्रत्यभिघारयेदित्यर्थः । उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे तु
उत्तरस्मिन्देशे असंसक्तः सर्वाभिराहुतिभिर्जुहुयादित्यर्थः । एतेन मयैव व्या-
ख्याता अनेन व्याख्याताः पठिताः ॥ २१ ॥ २२ ॥

‘मेक्ष्णैः’ अग्नेरिति शेषः अनु (ना ग.) अनुमतिदेवताभ्यामृग्भ्यामन्वद्य
नोऽनुमति रंतिमहु इति च व्याहृतयः । धृक्त्रिये पठ्यते । गृह्यान्ते च भूः
स्वाहेति प्रभृतयस्त्वन्नो अग्ने हुत्येति पवित्रे अपवित्रे अभिव्याप्य ते आहृत्य
यथा तथा जुहोति । निगदमन्वत् ॥ २३ ॥ २४ ॥

‘एधोऽस्येति’ आदधतीति बहुवचनान्वन्त्याद्यादभ्यामृग्भ्यामन्वद्य-

रिपमित्युपतिष्ठते ॥ २६ ॥ आपोहिष्ठीयाभिर्मर्जयेत् ॥ २७ ॥
 पूर्णपात्रं दक्षिणा ॥ २८ ॥ वह्निग्नप्रहरति ॥ २९ ॥ एतेन
 स्थालीपाकेन स्थालीपाकाः सर्वे व्याख्याताः ॥ ३० ॥ इति
 द्वितीयपुरुषे द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

भृशवत् । 'अपो अय' अग्निमभिदधतीत्यर्थः । आपोहिष्ठीयाभिर्गपोहिष्ट-
 शब्दवतीभिरित्यर्थः । मर्जयन्ते पातयन्त्यान्मानम् ॥ २७ ॥ २६ ॥ २७ ॥

पूर्णपात्रमासितं भव दक्षिणा ब्रह्माध्वर्युभ्याम् । पूर्णपात्रमिन्युत्तरपद-
 प्राधान्यम् । पात्रस्यैव पूर्णपीठरादेर्दानं तण्डुलादेर्द्रव्यस्य पृग्गार्थत्वात्
 गुणत्वम् । अन्यस्तु यद्यप्युत्तरपदप्राधान्यं तथा द्रव्यस्य तण्डुलादि दानं
 मन्तत्वादर्थे(?)स्तस्यैव प्राधान्यमन्यथ द्रव्यस्य परिमाणार्थत्वेन पात्रस्योपादा-
 नमिति गुणभूतेन मात्राद्रव्यस्य प्रदेयत्वान्मतिमेयत्वाच्च प्रधानभूतत्वेन ॥ २८ ॥

'वह्निग्नप्रहरति' अग्नीं प्रक्षिपतीत्यर्थः । एतेनातिदेशसूत्रमिद-
 मनुपदिष्टकर्मकयो(का ये) अग्नीषोमीयप्रभृतयः स्थालीपाकास्ते एवंधर्मकाः ।
 स्थालीपाक उपलक्षणं ततो वा कर्मादयोप्येवंधर्मका इति एवं च प्राक्पक्ष-
 कृतालिङ्ग इत्यत्र केनचिद्व्याख्यानं महता प्रयत्नेन कृतमिध्म(ध्माना)मुपसमा-
 धानार्थं स्थालीपाकाद्यजमानस्य प्राशनार्थं च । अत्र तु वार्त्ताऽपि ते न
 श्रुता आज्यस्थाल्यां सुवं निधायाग्रेण स्थालीपाकमन्वापातयति अपरेण
 मेक्षणेनमिति प्राडासीन आधारा इति व्याख्यानजन्यं ब्राह्मणमित्येतेषु इत
 इध्ममुपसमाधायेत्यादिकं चिरं तन्नरपठितत्वादन्त्येन तु अन्येषां मतमुक्तं नात्र-
 पवमानादयः स्थालीपाका भवन्तीति अपठितत्वादित्यभिप्रायः । सत्यं
 तथापि गृह्यान्तरेऽग्न्याधेयदेवताभ्यो जुहुयादिति वचनाद्यदि क्रियते न
 दोषः । अथातः सर्वार्थमिदं सूत्रम् । अतन्त्राभावे परं इति परमतम् । अप्रति-
 पिद्धमनुमतमिति सर्वशास्त्रेषु निश्चितमिति अन्येषुक्तं मया तत्रैव यथा
 पवमानादयो भवन्ति ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ इति पूरणव्याख्याने द्वितीयपुरुषे द्वितीयः खण्डः ॥

१ अनेन, ग. च. । २ सर्वत्र, घ. । ३ जि, घ. । ४ तण्डुलोदरादे,
 ख. ग. च. । ५ देर्, ख. । ६ अव्यश्च, ग. च. । ६-७० घ. । ८-१२ ० घ. ।
 ९ कर्षट, ख. । १०-० ग. च. । ११ परत, च ।

तृतीयः खण्डः

अग्नये स्वाहेति सायं जुहोति प्रजापतय इति द्वितीयाम् ॥१॥
सूर्याय स्वाहेति प्रातः प्रजापतय इति द्वितीयाम् ॥२॥ अग्नीषोमीयः
स्थालीपाकः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नोऽमावास्यायामुभयत्र चाग्नेयः

‘ अग्नये ’ सायं प्रदोषे द्वितीयेति मनसा स्यात् । प्राजापत्यविधानं
गुणत्वान्मानसस्य । अत्र होमे देवतामात्रं श्रूयते कालश्च तस्माद्द्रव्यं दध्यादि
आवृत्त्यात् । अग्निहोत्रवत् तूष्णीं स्यात् । एषा चातुर्हयनद्विहयनइत्येव-
माद्यविरुद्धम् । पश्चाद् गृह्यान्तरात्तण्डुलादि द्रव्यं ग्राह्यं परिसमूहनपर्युक्षणप-
रिस्तरणमात्रं च द्रव्यस्य श्रवणे व (च) पाणी(णि)र्ना होमः । अपूर्णत्वा-
न्नतु जयान् प्रभृति तन्त्रस्य लिङ्गमस्ति सूर्याय प्रातर्व्युष्टायां शर्वयां गार्हप-
त्यहोमसोऽद्याभावात्समिद्धैवताभिरिति सायंप्रातरिति कालनियमात्सायं प्रा-
तरिति यावज्जीवं होमो विधीयते । एवं च स्वयं होमादि ऋन्विजोनुपदेशा-
देरतिदेशाच्च । महायज्ञत्वाद् द्वादशमुक्तं होमनिमित्तं दैवतं इति ॥ १ ॥ २ ॥

‘ अग्नीषोमीयः ’ भवतीति शेषः । पौर्णमास्यमावास्यायोश्चन्द्रति-
थित्वात्तत्कालं ज्योतिः शास्त्रादवगम्य यजेत न तु चतुर्दशीप्रतिपदोर्गनिमि-
त्तत्वात् । उभयत्र-उभयोः पौर्णमास्यमावास्यायोरित्यर्थः । आग्नेयोऽग्निदैवन्यः
स्थालीपाको भवतीति । अयं च पाठक्रमाद् द्वितीयः स्यात् । न दर्शपौर्ण-
मासदेवतावचनात्स एव क्रमो युक्तः । तस्मादीज्यदेवतावचनान्म एव क्रमो
युक्तस्तस्मादाज्यस्योपांशुयार्जी यष्ट्व्योर्जभिधानादेव पाठक्रमविरोधाच्च ।
यद्वा उत्तरोत्तरयोः पूर्ववत्प्रेष लाघवार्थं नहि तत्सुतगं च दर्शपौर्णमासक्रमवत्-
क्रमाश्रया देवताः स्पृन्तयोग्नभिहितमधुपांशुगन्त्याधेयपदमानादि स्थाली-
पाकवन्दुर्यात् । शास्त्रान्तर्दशनादि । अन्य आह चकागदुपांशु चाज्येनेति

१-२ ० ५ । २-० ५ । ३-६ अग्नये दध्यादिनां होमः, न. ।

६ मवरं न. ग. च । ३-८ ० ५. । ९ दैव न. च । १०-११ ० ५ ।

आगन्तुः पूर्वः पौर्णमास्यामुत्तरोमावास्यायाम् ॥३॥ आश्वयुज्यां
पौर्णमास्यां प्रातर्नित्येषु स्थालीपाकेषु स्थालीपाकमन्वायातयति
॥४॥ तस्याग्निऋद्रं पशुपतिमीशानं त्र्यम्बकं शरदं प्रपातकं गा इति

तस्यायमाशयः । आग्नेयश्चेति वक्तव्ये उभयत्र चेति मध्ये चकारकरणम-
क्रमेण ततो ज्ञायते स्थालीपाकानन्तरमाज्येनोपांशु विश्वादि यजेत् । अत्रा-
मिशयेति तदुक्तं ततो यथार्थं कर्मसन्निपातो विज्ञेय इति किं पुनर्यथार्थं
दर्शपौर्णमासचोदनाप्रायमस्यम(अ)न्यस्तु पुनर्देवतादि वचनादिह नोपांशु-
याज(ग)स्तथा च गृह्यान्तरे साक्षात्प्रतिषेधः । उपांशु याजेन्द्रमहेन्द्रवर्जमिति
उक्तोऽतिदेश एतेनेत्यत्र इदमपि कालनियमाद्यावज्जीवं स्यात् ॥ आगन्तुः
पूर्वः पौर्णमास्यामुत्तरोमावास्यायाम् । आगन्तु नैमित्तिकं शान्त्यादि नित्यं
वाग्रयणादि पर्वसु यद्विहितं तत्पौर्णमास्याः पूर्वं कर्तव्यम् । अम्रसास्याया-
मुत्तरं पौर्णमास्यमावास्यायोरित्यत्र कर्मणि । आगन्तुशब्दात्कर्मण आगन्तु-
र्भवति । आगन्तूनामन्ते निवेश इत्यत्र शब्दानतिदेश्यते । आगन्तुर्निविशति
ततश्च देशकालकर्त्रेक्याचोदनाभेदे सवर्हिषावारादि जयत्प्रभृतिषु तदादि तन्नं
वक्ष्यति संघेष्वेकवद्गर्हिरित्यत्र । यत्र त्वेका चोदना चोदितसंघातत्र वर्हिषा-
देस्तन्त्रन्वं कर्मत्यादि सिद्धमेव न निर्वपेत् । एवमागन्तुककर्मादा उपस्थाने
क्रमार्थं वचनमागन्तुः पूर्व इति तत्रापवादः ॥ ३ ॥

‘आश्वयुज्यामित्यादि’ नित्येष्विति कोऽयं भेदो यावता त्वया
उत्पवमानोऽपि नित्य एवाहृत्य विधेयकृतो न नित्याकृतिरिति नित्येष्विति
बहुवचनं यदा तस्यामाग्रयणं स्यान्नित्यं वा शूलगवाभिप्रायेणेति । अनु
पश्वादायातयति श्रपयतीत्यर्थः । यदि नित्ययोरन्वायातयति इति ब्रूयादागन्तुः
पूर्वः पौर्णमास्यपवादकं न स्यात् । आग्रयण-स्थालीपाकान्वायातने नियमा-
र्थतया चिग्नार्थत्वादिति नित्येष्विति बहुवचनम् ॥ ४ ॥

‘तस्याग्निऋद्रम्’ इति शब्दश्चार्थे तस्यात्ययान्यस्यावचयान्या ?
चेति प्रयजति ॥ ५ ॥

१ इत्या, ग. । १-२ ० घ. । ३-४ ० घ. । ५-६ ० घ. । ७ स्याम, ख. ।
८-९ ० घ. । १० (तस्य अग्निं ... प्रपातनृनिमित्तं पूर्वमाश्वयुज्यश्राद्धं पश्ये-
वन्वचननिर्वायः । अग्नये स्वाहा १ ... शरदे स्वाहा ६) अधिकं, घ. ।

यजति ॥५॥ दधिघृतमिश्रः प्रपातकस्तस्या नो मित्रावरुणो प्रवा-
हवेति च हुत्वाऽम्भः स्थाग्मो वो भर्जीयेति गाः प्राशापयति ॥६॥
श्रवस्तृष्ठाश्च वसेयुः ॥७॥ ब्राह्मणान् घृतवभ्दोजयेत् ॥८॥
नानिष्टाप्रयोगेन नवस्याश्रीयत् ॥९॥ पर्वण्याप्रयणं कुर्वीत

‘दधिघृतमिश्रं’ दधिघृतमिश्रस्तस्या नो मित्रावरुणा इति पठितोऽपि
पृषातको द्रव्यं न देवतासंज्ञाविधानार्थत्वेन यत्र पृषातकशङ्कः श्रूयेत तत्र दधि-
घृतमिश्रमंज्ञः प्रत्येतव्यः । ततश्च देवगणमध्ये शरदं पृषातको द्रव्यं न देवता-
मंज्ञा विधानानर्थक्यप्रसंगात् । गणमध्ये आहुतिक्रमार्थपाठान् । तस्यानेन
पिण्डपित्रम्यामृम्यामेकाहुतिश्चकारस्य मन्त्रसमुच्चयार्थत्वात्तत्सालीपाकस्य
गोम्य इति अन्यस्तु देवतावद् द्वितीया तस्य पाठाद् देवतैव । अन्यथा लाघवार्थं
तत्रैव दधिघृतमित्याह । ब्रूयादेवं द्विः पृषातकं कर्तव्यं भवेत् । अत्र नोद्यं
द्वितीयाहुतियो देवानामसीति स्मृत् । रौद्रस्यालीपाक इति अनवस्या नहि
शाखाध्येपरं प्रतिपचित्स्त्मान्प्राशयति प्रतिमन्त्रेण वा प्रयोजयेदित्यर्थः ।
हुत्वाग्मस्थेति पृषातकहोमतच्छेषप्राशनयोरानन्तर्यचोदना तत्कथं स्विष्टकृदादि
प्रतिपद्यते न किं पृषातकस्य तत्रोपकारोपेक्षित्वमस्ति वाडं यजति यागानु-
क्रमार्थं हि पाठो न यजति यागार्थत्वाद् द्रव्यस्य यस्तुवै प्रत्ययः स यागा-
पेक्षयानन्तरं प्राशनस्याहुतेन यागाङ्गत्वं प्राशनस्य यथा वाजपेयाङ्गत्वं
बृहस्पतिसवस्य ॥ ६ ॥

‘श्रवस्तृष्ठा’ सा काले यद्येव प्राशनमपि वासकलस्तु । अस्तु यदिह
होमानन्तरं होमस्तु प्रातर्नित्येध्विति एवं गाः । अत्र वासकोरेणास्ति अन्यस्तु
प्राशनाङ्गत्वाद् गावः कालं गृहान्नोत्सृज्यन्ते ॥ ७ ॥

‘ब्राह्मणान्’ घृतवतीष्मे वैतमगुणवद्भोजने गुराविधिनौत्तमगम्य
लीपाके नृहन् ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ ८ ॥ नहि ब्राह्मणभोजनानुवादेन नृहन्
घृतवत्त्वं च गुराद्वयविधानं संभवति । एवं तर्हि अपूर्वत्वाद् ब्राह्मणभोजनम

१ वत्स. ग. च. । २ व इति, ग. च. । ३ जयेत्तेन्दे. द. । ४ चक्रं. न
५ चो, त. ग. च. । ६ त्वाद्. ग. च. । ७ गुप्ते. ग. च. ।

वसन्ते यवानां शरदि व्रीहीणाम् ॥ १० ॥ अग्रपाकस्य पयसि
स्थालीपाकं श्रपयित्वा तस्य जुहोति सजृग्नीन्द्राभ्याः स्वाहा
सजूर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सजूर्वावापृथिवीभ्याः स्वाहा सजूः
सोमाय स्वाहेति ॥ ११ ॥ शरदि सोमाय श्यामाकानां वसन्ते-

विधीयतेऽर्चं । यद्वा ग्रहणादि स्थालीपाकाद्वा ब्राह्मणाभिप्रायं बहुवचनं ते-
पामपि पृपातकसंबन्धात् । कांस्यभोजिवद् घृतवदित्यविरुद्धं नित्यं ! मुत्तरं
नित्येष्विति स्यात् । छन्दोनुविधानाद्वा सप्तमी मापादेरपि नवस्याशितव्य-
सामान्योपक्रमात् । देवा ओषधीषु पक्कास्विति पर्वणि वसन्ते शरदि वेत्येवम् ।
इतरथा सर्वदा पर्वण्यादिग्रहणं स्यात् । द्रव्यविपर्ययं वसन्तशरदोः पुनर्विधानं
स्यात् । अतो यथासंभवं तथाऽर्च्येति (स्त्विति) । अन्यस्तु नानिद्वाग्रहणे नव-
स्याश्रीयादिति केचित्पठन्ति तस्यायमर्थः । नवान्नप्राशननाधिकारग्रहणमिति
तेनावश्यं केचित्तव्य मित्युक्तं भवति । अन्ये आश्वयुज्यां च न तथेति तथाहि
देशविशेषेषु कचिद्ब्रीष्मेषु व्रीहय एध्यन्ते शिशिरे यवाः कचिदन्यस्मिन्निति
तस्मात् शरद्वसन्तयोः पर्वणी ईत्येकवाक्यतां ॥ ९ ॥ १० ॥

‘पयसी’ त्यादि सुगमं सजृः सोमाय स्वाहेति श्यामाकानां स्थाली-
पाकस्येति शेषः स्थालीपाकप्रक्रमात् ॥ ११ ॥

‘वत्सः प्रथमजो दक्षिणा’ प्रथमजात इत्यर्थः । ब्रह्मण एव यज-
मानभागोपि चतुर्विद्भ्यः प्रापितं तु न लभ्यते । यदि बह्वृचाद्यभिप्रायं
श्रुतिग्रहणमिदम् । अथ [भुञ्जीतेति] भोजनभागिति श्रुतिस्तदा भागप्राशनं
केचिदिच्छन्ति नेत्यपरे ॥ “ तस्मिन् वर्षे यजमानस्य गवां मध्ये यः । प्रथमो
जातो वत्सः स एव दक्षिणा । अस्य नवयज्ञकर्मणः समृद्ध्यर्थमिमं प्रथमं वत्सं ”

१ ० ग, च. । २ चित्य ? ख, ग, च. । ३ वसि, ख, च. । ४ त्ति, ख. ।
तृप्ति, घ. । ५ कर्मक, ख. । ६-७ ० घ. । ८ भोजनतीभागीति ? ख, ग, च. ।
९-१० अधिकं, घ. ।

वेणुयवानामुभयत्र वाज्येन ॥ १२ ॥ वत्सः प्रथमजो दक्षिणा
॥ १३ ॥ ब्राह्मण एव हविःशेषं भुज्जीतेति श्रुतिः ॥ १४ ॥ इति
द्वितीयपुरुषे तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

तंति(तन्नि) पृक्तौ द्रव्यं वाऽध्वर्यो तुभ्यमहं संप्रददे । ब्रह्मणे पूर्णपात्रं कर्मा-
पवर्गे । नवयज्ञस्याकरणे महान् दोषः स्यात् । कात्यायनेन प्रायश्चित्तमुक्तम्
“अनिष्टा नवयज्ञेन” ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ इति पूरणव्याख्याने द्वितीयपुरुषे तृतीयः खण्डः ॥ अन्ये तु चतुर्थः ॥ ३ ॥

चतुर्थः खण्डः

पशुना यज्यमाणः पाकयज्ञोपचाराग्निमुपचरति ॥ १ ॥
पशुबन्धवत्तूष्णीमावृद्देवताहोमवर्जम् ॥ २ ॥

पदसु पदसु मासेष्वग्रायणः पशुबन्धोऽर्पति भविष्यत्कालतानुपपत्ति-
स्तत्र मध्येऽन्यपशुना यज्यमाणं पाकयज्ञोपचारमग्निमुपचरति पशुनेत्यग्नि-
कारार्थं वचनं यज्यमाण इति भविष्यत्कालतानुपपत्तिस्तत्र मध्येऽन्युपचा-
राद्यजमान इति निर्देशो युक्तः। अपरं भविष्यः स्यादिति चेत्तत्र स्थालीपाक-
धर्मत्वात्पाकयज्ञोपचारः स्यादेव प्रधानाहुतेः प्राग् यजमाणोपदेशः स्यात्।
अन्यस्तु-यज्यमाण इति वचनाद्यज्यमाणं यष्टुमिच्छुः पशुयागवृद्धोपासुडा?
सम्यक् पाके यज्ञविधानेनाग्निमुपचरेदिति पूर्वमग्निं मथित्वा लक्षणं कृत्वा
प्रणयेदित्युक्तं भवति। तेन यथा स्थालीपाकमाद्ये दर्शपूर्णमासयोर्योगे
गार्ह्येऽग्निमन्थनं तथात्रापीत्यर्थः। पाकस्तनुरुच्यते तनुयज्ञोपचारमुपचरति
कर्मत्वात् क्रियाविशेषणमुष्ट्रमुखन्यायेन वा द्वितीयोपचारमग्निमिति द्वे विशे-
षणपदे अस्मिन्मते स्यातां नोत्तरवेदिप्रणयनं न होतुप्रभृतयो न याज्यानु-
वाक्या नोपभृन्नाप्युपवमथ इति पाकयज्ञोपचारवाक्याद् गम्यते योज्यं पुरस्ता-
दपवादः ॥ १ ॥ “अथ पाकयज्ञपशोः पदार्थानुक्रमणिका लिख्यते तथा च
मानवसूत्रे पदसु पदसु मासेषु पशुना यजेत संवत्सरे संवत्सरे वेति। पशोः काल-
नियमः। मनुः (४-२८) नवेनानचिता इति तस्मादल्पसंभारतमेनापि पशुबन्धः
कर्त्तव्य एव। तत्रार्दां विधिना नान्दीमुखं श्राद्धम्। ऋत्विग्वरणम्” ॥ १ ॥

‘पशुबन्धवत्’ तूष्णीमावृदिति प्राप्तेः पशुवत्तूष्णीमावृद्देवताहोमवर्जं
सापवादातिदेशः। तत्र पशुबन्धेन तुल्यावृत् पशुबन्धवदित्यतिदेशात्तूष्णीं
कार्यं देवताहोमं च वर्जयित्वा देवतामग्निं केचिदाहुरनादिष्टदेवतास्वग्निमिति
वचनात्। इन्द्राग्नी अपरे पशुबन्धवदित्यतिदेशात्तदयुक्तमिव प्रधानानतिदे-
शादग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाग्रायणदेवतासाम्यात्पशुमिह यज्ञवत्स्यात्। न चेदे-
वताप्रधानयोगत्वादतिदेशः स्यात्। ऐन्द्रवायवादि ग्रहण एव सोमविकारः।
पड्होत्रादि होमो नेप्यते यैस्तरुपाकरणहोमः कथमिष्यते। यतो नोपवसया-

प्रोक्ष्यानुमान्योपपाद्य पर्यग्निं कृत्वा शामित्रं प्रणीय वपा-
श्रपणीभ्यामुदञ्चं प्रक्रममाणमन्वारमन्ते ॥ ३ ॥ संज्ञप्यमानम-
वेक्षते ॥ ४ ॥ संज्ञप्तः स्नपयित्वा यथादैवतं वपामुत्कृत्य
श्रपयित्वाऽऽ घारावाज्यभागौ हुत्वा—

इत्वादतिदेशः स्यादैन्द्रवायवादिषड्भोत्रादिहोमः ॥ २ ॥ “ सर्वं श्रौतव-
न्मन्त्रवर्जम् ” ॥

‘ प्रोक्ष्यानुमान्योपपाद्य पर्यग्निं कृत्वा ’ परिसंख्यानार्थमिदं
क्रमाथेऽन्यागुणोत्तरविध्यभावाच्च । इतश्च यावदुक्तं गृहमेधीयाज्यनिर्वापादि-
वदन्यनिवृत्त्यर्थत्वात् । अन्येन तु यद्व्यञ्जनपरतयाव्याख्यानार्थं व्याख्यातं
तत्र निष्प्रमाणत्वात् । अत एव तद्विपरीतं व्याख्यातमन्येन पृष्टजनं लिखतां ।
प्रक्रममाणमिति भविष्यति । वर्तमानोपदेशो वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति
वचनात् । संज्ञप्यमाने च विध्यर्थं गुणार्थं वा संज्ञापरिमितत्वात् ॥ ३ ॥ ४ ॥
“ तूष्णीं पशोः प्रोक्षणमनुमानयति स्तौतीत्यर्थः । तूष्णीमप उपपाययति
तूष्णीं सर्वाङ्गेषु पशोः प्रोक्षणम् । उत्तरतः शामित्राय लक्षणं करोति ।
उदृत्यावोच्य । अथ तूष्णीं पर्यग्निकरणं शालाग्नेरुल्मुकेन पशुमग्निं यूपं शा-
मित्रलक्षणे उल्मुकं निधाय त्रिः पर्यग्निं करोति । अध्वर्युर्लुमुकेन सहितः ।
यूपात्प्रमुच्य पशुं गृहीत्वा उदञ्चं प्रक्रमयति । वपाश्रपणीभ्यामुदञ्चं प्रक्रममा-
णमन्वारमते । उल्मुकं शामित्रलक्षणे निदधाति । पशुशमित्रे प्रदाय तस्मिन्
शमिता प्रत्यक् शिरस्मुदकपादमन्तरे वोष्माणं संज्ञपयति ॥ ” ॥ ३ ॥ ४ ॥

‘ संज्ञप्तम् ’ इदमपि पूर्वपरिसंख्यार्थो वागतिक्रमः स्यात् । यन्तदु-
पाच्यायो विपरीतमुक्तवान् । यथादैवतं वपा अमुकदे त्वाजुष्टमिति मन्त्रेण
इन्द्राग्निभ्यां त्वाघाराज्यभागौ हुत्वा जातवेदो वपयेति वपां जुहोति
व्याख्यानं पूर्ववत् । दर्भाग्रोपासनं हुत्वा तूष्णीं वपति होमन्वान् प्रत इति
मन्त्रः । इध्माघारादि ऋतुमृतं देवतान्तं पशुबन्धवदित्युक्ता नृक् नुच्युपन्तीर्य
हिरण्यशकलं वपां हिरण्यशकलान्यवदायाभिः सुवेरोपनिर्वपां ? जुह्वा वपां
जुहोति । पुनः परिवप्य अपरे आज्यभागौ हुत्वेति परिसंख्यां मन्यन्ते ।

चतुर्थः खण्डः

पशुना यज्यमाणः पाकयज्ञोपचाराग्निमुपचरति ॥ १ ॥

पशुवन्धवत्तूष्णीमावृद्देवताहोमवर्जम् ॥ २ ॥

पदसु पदसु मासेष्वग्रायणः पशुवन्धोऽर्पति भविष्यत्कालतानुपपत्तिस्तत्र मध्येऽग्न्युपशुना यज्यमाणं पाकयज्ञोपचारमग्निमुपचरति पशुनेत्याधिकारार्थं वचनं यज्यमाण इति भविष्यत्कालतानुपपत्तिस्तत्र मध्येऽग्न्युपचाराद्यजमान इति निर्देशो युक्तः । अपरं भविष्यः स्यादिति चेत्तत्र स्थालीपाकधर्मत्वात्पाकयज्ञोपचारः स्यादेव प्रधानाहुतेः प्राग् यज्यमाणोपदेशः स्यात् । अन्यस्तु—यज्यमाण इति वचनाद्यज्यमाणं यष्टुमिच्छुः पशुयागवृद्धयोपासुः ? सम्यक् पाके यज्ञविधानेनाग्निमुपचरेदिति पूर्वमग्निं मथित्वा लक्षणं कृत्वा प्रणयेदित्युक्तं भवति । तेन यथा स्थालीपाकसाध्ये दर्शपूर्णमासयोगे गार्होऽग्निमन्थनं तथात्रापीत्यर्थः । पाकस्तनुरुच्यते तनुयज्ञोपचारमुपचरति कर्मत्वात् क्रियाविशेषणमुष्ट्रमुखन्यायेन वा द्वितीयोपचारमग्निमिति द्वे विशेषणपदे अस्मिन्मते स्यातां नोत्तरवेदिप्रणयनं न होतुप्रभृतयो न याज्यानुवाक्या नोपभृन्नाप्युपवसथ इति पाकयज्ञोपचारवाक्याद् गम्यते योऽयं पुरस्तादपवादः ॥ १ ॥ “अथ पाकयज्ञपशोः पदार्थानुक्रमणिका लिख्यते तथा च मानवसूत्रे पदसु पदसु मासेषु पशुना यजेत संवत्सरे संवत्सरे वेति । पशोः कालनियमः । मनुः (४-२८) नवेनानर्चिता इति तस्मादल्पसंभारतमेनापि पशुवन्धः कर्तव्य एव । तत्रादौ विधिना नान्दीमुखं श्राद्धम् । कात्विग्वरणम्” ॥ १ ॥

‘पशुवन्धवत्’ तूष्णीमावृद्दिति प्राप्तेः पशुवत्तूष्णीमावृद्देवताहोमवर्जसापवादातिदेशः । तत्र पशुवन्धेन तुल्यावृत् पशुवन्धवदित्यतिदेशात्तूष्णीं कार्यं देवताहोमं च वर्जयित्वा देवतामग्निं केचिदाहुरनादिष्टदेवतास्वग्निमिति वचनात् । इन्द्राग्नी अपरे पशुवन्धवदित्यतिदेशात्तदयुक्तमिव प्रधानानतिदेशादग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाग्रायणदेवतासाम्यात्पशुमिह यज्ञवत्स्यात् । न चेदेवताप्रधानयोगत्वादतिदेशः स्यात् । ऐन्द्रवायवादि ग्रहण एव सोमविकारः । पद्मोत्रादि होमो नेप्यते यैस्तैरुपाकरणहोमः कथमिष्यते । यतो नोपवसथा-

प्रोक्ष्यानुमान्योपपाद्य पर्यग्निं कृत्वा शामित्रं प्रणीय वपा-
श्रपणीभ्यामुदञ्चं प्रक्रममाणमन्वारमन्ते ॥ ३ ॥ संज्ञप्यमानम-
वेक्षते ॥ ४ ॥ संज्ञप्तः स्नपयित्वा यथादैवतः वपामुत्कृत्य
श्रपयित्वाऽऽ घारावाज्यभागौ हुत्वा—

ज्ञत्वादतिदेशः स्यादैन्द्रवायवादिषड्भोत्रादिहोमः ॥ २ ॥ “ सर्वे श्रौतव-
न्मन्त्रवर्जम् ” ॥

‘ प्रोक्ष्यानुमान्योपपाद्य पर्यग्निं कृत्वा ’ परिसंख्यानार्थमिदं
क्रमार्थेऽन्यागुणोत्तरविध्यभावाच्च । इतश्च यावदुक्तं गृहमेधीयाज्यनिर्वापादि-
वदन्यनिवृत्त्यर्थत्वात् । अन्येन तु यद्व्यञ्जनपरतयाव्याख्यानार्थं व्याख्यातं
तत्र निष्प्रमाणत्वात् । अत एव तद्विपरीतं व्याख्यातमन्येन पृष्टजनं लिखतां ।
प्रक्रममाणमिति भविष्यति । वर्तमानोपदेशो वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति
वचनात् । संज्ञप्यमाने च विध्यर्थं गुणार्थं वा संज्ञापरिमितत्वात् ॥ ३ ॥ ४ ॥
“ तूष्णीं पशोः प्रोक्षणमनुमानयति स्तौतीत्यर्थः । तूष्णीमप उपपाययति
तूष्णीं सर्वाङ्गेषु पशोः प्रोक्षणम् । उत्तरतः शामित्राय लक्षणं करोति ।
उद्धत्यावोच्य । अथ तूष्णीं पर्यग्निकरणं शालाग्नेरुल्मुकेन पशुमग्निं गृपं शा-
मित्रलक्षणे उल्मुकं निधाय त्रिः पर्यग्निं करोति । अध्वर्युर्ऋन्मुकेन सहितः ।
गृपात्प्रमुच्य पशुं गृहीत्वा उदञ्चं प्रक्रमयति । वपाश्रपणीभ्यामुदञ्चं प्रक्रममा-
णमन्वारमन्ते । उल्मुकं शामित्रलक्षणे निदधाति । पशुशमित्रे प्रदाय तस्मिन्
शमिता प्रत्यक् शिरस्मुदकपादमन्तरे वोष्माणं संज्ञपयति ॥ ” ॥ ३ ॥ ४ ॥

‘ संज्ञप्तम् ’ इदमपि पूर्वपरिसंख्यार्थो वागतिक्रमः स्यात् । यस्तदु-
पाध्यायो विपरीतमुक्तवान् । यथादैवतं वपा अमुकदे त्वाजुष्टमिति मन्त्रेण
इन्द्राग्निभ्यां त्वाघाराज्यभागौ हुत्वा जातवेदो वपयेति वपां जुहोति
व्याख्यानं पूर्ववत् । दर्भाग्रोपासनं हुत्वा तूष्णीं वपति होमन्वात् प्रत इति
मन्त्रः । इध्माघारादि ऋतुसृतं देवतान्तं पशुबन्धवदित्युक्ता नृक् नृच्युपन्तीर्य
हिरण्यशकलं वपां हिरण्यशकलान्यवदायाभिः सुवेणोपग्विषां ? जुह्वा वपां
जुहोति । पुनः परिवप्य अपरे आज्यभागौ हुत्वेति परिसंख्यां मन्यन्ते ।

जातवेदो वपया गच्छ देवाःस्त्वहि होता प्रथमो वभूव ।

घृतस्याग्ने तन्वा संभव सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा ॥

इति वपां जुहोति ॥ ५ ॥ स्वाहा स्वाहेति परिवर्प्यौ ॥ ६ ॥

स्थालीपाकमन्वायातयति समानदेवतं पशुना ॥ ७ ॥

तेषां स्थालीपाकावसरे हुतावाज्यभागाविति पुनःप्रसङ्गनिवृत्तिवाक्ये कथ-
मिध्मोपसमाधानाद्याज्यभागवर्जमृतुदेवतोक्तं परिसंख्या तस्य वचनमनुप्रमा-
णाप्रवृत्तिः परिसंख्यानं प्रयोगाङ्गस्य स्वकालेभ्युपगम्याकालविधानं न
युक्तम् । न च पशुवदतिदेशादिध्मः । आधारे च वपाहोमादूर्ध्वस्युस्तदाज्य-
भागौ हुत्वेत्युपलक्षणं यथा जयत्प्रभृतिभिर्हुत्वेति न जयेभ्यः पूर्वाहुतयो
लुप्यन्ते नाप्युत्तर एवमत्रापि युक्तमकृतावाज्यभागाविति विकल्पे ग्राप्ते
नित्यार्थं वचनमाज्यभागौ हुत्वा ॥ ५ ॥—“संज्ञप्तं स्तपयति । पत्न्या-
सिञ्चति । पशोः सर्वाङ्गस्पर्शनं वपामुत्कृन्तन्ति । इन्द्राग्निभ्यां त्वा वपा-
मुत्कृन्तामीत्यनेन इपेत्वेति वपामुत्सिदति । एकमृद्गं अन्तराग्निं यूपं
च वपाहरणम् । अग्नेर्दक्षिणत उपविश्य वपाश्रपणम् । अग्नौ दर्भाग्रनिर-
सनम् । उपेतानामन्यतम आज्येन वपामभिजुहोति । श्रुतां ज्ञात्वा वपाश्रपण्यां
प्रवृहति । वपां पात्र्यां दक्षिणतो बर्हिषि सादयति । शमिता पशुं विसंसयति ।
तूष्णीं प्राश्चमिध्ममुपसमाधायेत्यादि ऋतमृतुदेवतान्तम् । ततो वपा होमः ।
सृच्युपस्तीर्य । ततोऽभिधारयति । स्वाहा देवेभ्य इति पुरस्ताद्वपाया जुहुयाद् ।
जातवेदो वपया गच्छदेवानिति वपां जुहोति । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा
इत्युपरिष्ठाद्धोमः । अग्नौ तूष्णीं वपाश्रपण्यां ग्रहति । ततो ब्राह्मणभोजनम् ।
अस्य वपाहोमकर्मणः समृद्ध्यर्थम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

‘स्थालीपाकं’ पुरोडाशनिवृत्यर्थं पुनर्वचनं हुतावाज्यभागौ ननु
हुतावेव काशङ्का कृताकृताविति कश्चिद्विकल्पं मन्येत । ननु वाज्यभागौ
हुत्वेन्युक्तं नानुवादाविशेषाच्च तथापि स्यात्ततश्च विकल्पः स्यात् । भवति च
पात्रिकोऽनुवादो यथा नित्येषु स्थालीपाकेष्विति बहुत्वं स्याच्च किं न

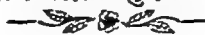
१ वाप्यौ, ग. च. । २ कं, घ. च. । ३ म्य, ग्व. घ. । ४-६ अधिकं, घ. ।

६ कं ननु, ग. घ. च. ।

पाकेन शेषो व्याख्यातः ॥ १२ ॥ पशोः पशुरेव दक्षिणा ॥ १३ ॥
इति द्वितीयपुरुषे चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

उद्यतेऽनुमतिरित्यादि पशोः । ननु वगेऽपि पशुरेव स च पशुवन्वदित्युक्ता
सजातीयः । पशुः पशोर्दक्षिणेति पुनरुक्तः । यद्वा प्रकृतावधि वरेण सहैवं
दक्षिणा विकल्प्यते पशोरित्यधिकारार्थन्वान् । अनन्तरं कर्ममण्डलं चतुर्थं
वा स्थण्डिलं गोमयेनोपलिप्य लक्षणे च विधाय परिसमृद्धनादि बहिस्तीर्त्वा
ब्रह्माद्यासनानि पात्राणि प्रयुनक्ति सचशाखां वपाश्रपण्यां द्विगुणारशनामव-
दानश्रपणी स्वधितिपवित्रे सुचं सुगाज्यस्थालीरित्येकादश पशुदात्र्यादीनि च
शूलात्तनियूपाहुत्यादि अद्भुलिमात्रपूर्वं च खाला(ता) विद्यन्ते । प्रयुनक्ति स्थाली-
पाकयोरुपकल्पनामिध्मवन्न तु प्रयोगानां मूलात् । अन्यस्तु तदुपेतकल्पनमुत्त-
मया आज्यनिर्वपनादि तेजोसीत्यवेक्षणास्थानमालयौग्यादि पञ्च जुहोतीत्यन्नं
पश्चादग्न्यादानप्रभृतिनिर्मन्थप्रचारे लुप्यते प्रोक्षणादि परिसंख्यानात् । वरदा-
नादि शिरस्थपिधानान्तोपपाशुयोजनान्तप्रोक्षो(क्ष्यो)पपाश्व्य पुनः प्रोच्य पुनः
पर्याग्निं कृत्वा शामित्रमुत्करस्योत्तरतो लक्षणं कृत्वा प्रणीय तत्तदेव प्रक्रम्य-
माणं वपाश्रपणीभ्यामन्वारभ्यते उल्मुकमग्रतो ननु तुरियशामित्रस्य प्रणीत-
त्वाद्यु ? पश्चात् स्वरुणार्जनादि वपाश्रपणान्ते इध्ममुपसमाधाय प्रधानस्थाने
वपाहोमप्रकारेण तूष्णीमुत्करे मार्जनं बहवो (बहून्) ब्राह्मणांस्तर्पयित्वाऽ-
वदानानि श्रपयति सादिते मुख्ये स्थालीपाकमधिश्चित(त्य) पर्याग्निह(क)रणं
पुरोडाशस्थानत्वादनिरुक्तस्विष्टकृच्च स्थालीपाकस्य हुत्वा पशुदेवतायै अग्नये
च स्विष्टकृत्स्थाने जुष्टां देवेभ्य इत्यादि...ष्ट...भिधारणान्तं च्यङ्गैः स्विष्टकृत् ॥
[इदं पुस्तकत्रयोपलब्धमिति गृहीतम्] ॥ “ जयान् समवद्यति । सुचि
उपस्तीर्य दक्षिणस्य कपिललाटस्येत्यादि त्रिभ्यः स्विष्टकृदङ्गैः सऋद-
वद्यति । ततोऽभिधारयति । अग्नये स्विष्टकृते । स्थाली०... । मेक्षणं दर्भाश्वा-
धायेत्यादि कर्मसमापनम् । पशोः पशुरेवदक्षिणा अध्वर्युब्रह्मणोः । अस्य
पाकयज्ञपशोः समृद्धार्थम् ” ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ इति पूरणव्याख्याने द्वितीयपुरुषे चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

१ सा, ख. ग. च. । २ त्-अन्यस्तु पशुरेव न पूर्वमात्रमपि स्थालीपाकनिमित्त-
कमित्यवधारणार्थम्, ख. । ३-६ ० घ. । ४ अया, ख. । ५ ज्ञौ, ग. च. ।
७-८ अधिकं, घ. । ९ पञ्चम, ख. ग. च. ।

पञ्चमः खण्डः

रौद्रः शरदि शूलगवः ॥ १ ॥ प्रागुदीच्यां दिशि ग्रामस्या-
सकाशे निशि गवां मध्ये तद्यो यूपः ॥ २ ॥ प्राक् स्विष्टकृतोऽष्टौ
शोणितपुटान् पूरयित्वा नमस्ते रुद्रमन्यव इति प्रभृतिभिरष्टभि-
रनुवाकैर्दिङ्चन्तर्दिक्षु चोपहरेत् ॥३॥ नाश्रुतं ग्राममाहरेत् ॥४॥

‘रौद्रः शरदि शूलगवः’ रुद्रो देवताऽस्य शरदि(दी)ति ऋतुनियमः ।
शूलगव इति पशुबन्धनेनैवोच्छ्रर ? पशुसिद्धाग्नेनावाग्रयणादिवत् नित्यमध्ये
विधाने नित्येयं वत्स ? स्यात्तदकरणे प्रत्यवेयम् । अत्र विकारानाह प्रागुदीच्यां
दिशि दिङ्नामान्यन्तराल इति बहुव्रीहिः । ग्राम्येति निशि गवां मध्ये
कालदेशगुणनियमा एते तद्यो यूपान् (पः) यूपपक्षे नियमः प्रकृतोऽष्टौ शो-
णितेन पूरयित्वेति गम्यते । जयान्कृत्वाष्टौ पुटान् प्राच्यादिक्रमेण दिनमन्त्रे ?
ष्टभिरनुवाकैरुपहरेदुपपरैर्हरेत्स्थापयेन्निवेदयेदित्यर्थः ॥०॥ “ प्राष्टपदा गैन्द्रः
शरदि शूलगवः सर्व पूर्ववत् । विशेषाः कथ्यन्ते । रुद्रो देवता । प्रागु०
असकाशे दूरे रात्रौ गवां मध्ये अतद्यो यूपः भूलगवादन्वत्राष्टाश्रिः । अतष्ट-
मूलः । निर्वापः । देवस्य वः । रुद्राय वो जुष्टान्निर्वपामि प्रधानस्थाने यो देवा-
नामनीति । होमः ॥ प्राक् हरेत् प्राच्यादिक्रमेण ” ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

‘शेषं’ भूमौ नित्येत् । नाश्रुतं ग्राममाहरेत् । एव च भृतमाहरेदित्य-
थोक्तम् । अपि च चर्म चर्म च नाहरेदित्यर्थः । अयूपानेके । अयूपान्
युपरहितान् । तत्र यज्ञे पशूनेके गृह्यकारा आहुरिति । अत्र यो देवनामनीति
स्थालीपाकाहुतेः । रुद्राय न्वाहेति अङ्गाहुतिः । शेषमुक्तम् । अन्यस्तु किमुतैकः
पशुर्भवति पुटा(उता)ष्टाविति ननु च एक एव ध्यात इति वृत्तः
मंदेहः नन्यमेवं तथापि सूत्रप्रत्ययनं धुन्वान्ति मंदेहः यदेवमभिहितं भूलगव
इति तत्रेदं विचार्यते किमियं रुटिमंज्ञोतार्थेन (न्दर्थ) मंज्ञा तत्र यदि नृत्तन्त्रा
एक एव । अर्थत्वं (न्दथा) र्थं न्दथाष्टौ । यतः भूलगव इति भूलः मंदे

शेषं भूमौ निखनेदपि चर्म ॥ ५ ॥ अग्रूपानेके पाकयज्ञपशू-
नाहुः ॥ ६ ॥ इति द्वितीयपुरुषे पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(वै द्)ति जायते मंघश्च बहुषु पशुषु भवति तत्रैकस्तावद् व्याख्यास्यामः । वयं-
तु ब्रूमः । अष्ट भवन्ति कुतः शूलगव इति शूलवहुत्वं गम्यते तच्च पशुवहुत्वं
गम्यते । तच्च पशुवहुत्वे(त्वं) भवति ब्रह्मोऽपि हृद्यास्तदा भवन्ति तद्वहुत्वे च
शूलवहुत्वम् । अन्यथाष्टौ वृष ? कृत्वे पठन्ति तस्माच्चाष्टौ पशवो भवन्ति इति
गम्यते अष्टौ च शोणितपुटानीत्युक्तम् । तच्च पशुवहुत्वे अष्ट संभवन्ति । एत
एवास्य स्वल्पं संभवति प्रचारश्च प्राजापत्यपशुवद् ज्ञेयः । नमः ॥ “नाश्रुतं
अश्रुतम् ऊ वध्यपशुशिरादिकं ग्रामं नाहरेत् । चर्मापि नाहरेत् । सर्वं भूमौ निखनेद्
अग्रूपानेके ... । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । इति शूलगवपदानुक्रमणिका समाप्ता ॥
अथ पशोः प्रत्याम्नायो लिख्यते । यदि अल्पसंभारतमः । पशुयागं कर्तुम-
समर्थश्चेत् । तदैवत्येन पायसेन स्थालीपाकेन यजेत । प्रागुदञ्चमिति सूत्रं
स्थालीपाकधर्मो विहितः स्थालीपाकपक्षे शोणिताभावात्स्थालीपाकमध्यात् ।
उदकं निःसार्य तेनोदकेनाष्टौ पुटान्पूरयित्वा प्राच्यादिक्रमेण नमस्ते रुद्रमन्यव-
इति प्रभृतिभिरष्टभिरनुवाकैर्दिञ्चन्तर्दिञ्चु सर्वासु दिञ्चु प्रक्षेप इत्यर्थः । शेषः
स्थालीपाकधर्मेण । इति पशोः प्रत्याम्नायपदार्थानुक्रमः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

इति पूरणव्याख्याने द्वितीयपुरुषे पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

षष्ठः खण्डः

अथातो ध्रुवाश्वकल्पं व्याख्यास्यामः ॥१॥ आश्वयुज्यां पौर्णमास्याम् ॥ २ ॥ ऋत्विगव्यङ्गः स्नातः शुचिरहतवासाः ॥३॥ प्रागस्तमयान्निष्क्रम्योत्तरतो ग्रामस्य पुरस्ताद्वा शुचौ देशेऽश्वत्थस्याधस्ताद्व्यग्रोधस्य वाऽपाः वा समीपे वेद्याकृतिं कृत्वा तस्यां चतुष्कोणवनस्पतिशाखायामवसक्तचीरायां गन्धस्त्रग्दाम-

अथातो वृमः । 'अथ' शब्दोऽधिकारार्थः । अतः शब्दो हेतौ ध्रुवाश्वमिति कर्मणो नामधेय तस्य कल्पो विधानं तद् व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञानं वक्ष्यमाणस्य । एवं च काम्यमिदं सामान्येनोपदेशस्य प्रयत्नात् । कामश्चाश्वानां ध्रुवत्वं ध्रुवाश्वमिति नामधेयानुरूपं नित्यपशुप्रसङ्गेनायं काम्य उच्यते येन पुनरेव चोक्तं तस्य नूनं नित्याधिकारादिदमपि नित्यमर्तः प्रमादाद्वाऽनुक्तौवज्ञानाद्वा इतरथा तन्मतानुसारी अनुकुर्वन् प्रत्यवेयात् । आश्वयुज्या तिथिनियममाह ॥ "यस्यै यजमानस्य गृहेऽश्वा भवन्ति तस्य यजमानाश्वानां पुष्ट्यर्थमेतत्कर्म करोति ध्रुवाश्वकल्प इति कर्मनामधेयम्" ॥१॥ ॥२॥

'ऋत्विगव्यङ्गः' ऋत्विग् हुतधानार्पेयः । अव्यङ्गो ऽर्हनाङ्गोऽनधिकाङ्गश्च ॥ शुचिर्निर्मलो ऽमानो विद्याकायकर्मणा । अहतवासा नवमन्यपूर्व वासो यस्येति स तथोक्तः ॥ "ऋ० अव्यङ्गः । नर्हनाङ्गो नाधिकाङ्गश्च । ऋत्विक् शब्देनाध्वर्युरुच्यते । अत्र ऋत्विग्रहणात्स्वयंकर्तृकाण्यपि कर्माणि भवन्ति । स्नातः शुचिरहतवासाः" ॥ ३ ॥

'प्रागस्तमयान्निष्क्रम्य' तिष्ठत्युत्तरतो ग्रामस्य पुरस्ताद्वा अपां वा समीपे कालदिग्देशगुणनियमाः । वेद्याकृतिं कृत्वा प्रकृतत्वात्पाशुक्या वेदेराकृतिः स्यात् तस्यां वेद्यां कृतायां किंविशिष्टायामाह चतुः कोणावसक्तचीरायाम् । चतुः कोणेषु उच्छ्र्वनस्पतेः शाखासु ज्येष्ठिषु अवसक्तान्यववद्धा-

१ तं, ग. घ. च. । २ नोक्तं, ख. ग. च. । ३-४ अधिकं, घ. । ५-६ अधिक, घ । ७-८ ० घ. । ९-१० ० घ.

वत्यां चतुर्दिशः विन्यस्तोदकुम्भसहिरण्यबीजपिटिकायामपूप-
स्त्रस्तरलाजोल्लोपिकमङ्गलफलाक्षवत्यां सर्वगन्धसर्वरससर्वौषधीः
सर्वरत्नानि चोपकल्प्य प्रतिसरदधिमधुमोदकस्वस्तिकनन्द्यावर्त्त-
वत्यामग्निं प्रणीयाश्चत्थपलाशखैदिररोहितकोटुम्बराणामन्यतम-

नि चीराणि चित्रा पताका यस्याः सा तथोक्ता । तथा गन्धाश्चन्दनागर-
प्रमुखाः । स्रजः सुमनोमालास्ता एव दामा रास्नास्तद्वत्यां वेद्यां तथा
चतुर्दिशं विन्यस्तपूर्णकुम्भं सहिरण्यबीजपिटिकायां चतुर्दिक्षु सहि-
रण्याः पूर्णा घटा यस्याः । व्रीह्यादिबीजपूर्णा उँकलभाण्डानि च यस्याः
सा तथोक्ता तथा लाजा अपूपस्तरेति चतुर्दशपदत्वधर्मे तुपमण्डकस्तर-
वत्यां वेद्यां लाजा भ्रष्टव्रीहयस्तद्वत्यां लोपिकपिटमयानि च तद्वत्यामक्षता
अनवहता व्रीहयस्तद्वत्यां सर्वगन्धवत्यां सर्वरत्नानि यस्यां सर्वौषधिव(स) त्यां
ग्राम्यारण्या ओपधयः प्रतिसरवत्यां सूत्रमयः प्रतिसरः । दधिमधुमोदकस्वस्ति-
कनन्द्यावर्त्तवत्यां मोदकाः स्वस्तिका नन्द्यावर्त्ता गोधूमविकाराः । एवं विशिष्टा-
यामग्निं प्रणीय । अश्चत्थ खैादिररोहिकोपलाशौदुम्बराणामन्यतमस्येध्ममुप-
समाधाय तिस्रः प्रधानदेवर्त्ता इति यजति प्रणीयग्रहणं प्रत्यक्षनयनमग्नेः ।
अर्चयन्ति । अश्चत्थादीनां समुच्चयः स्याद् द्वन्द्वनिर्देशात्तन्निवृत्त्यर्थमन्यतम-
स्येत्युक्तं वेति वाशब्दं पठन्ति । अन्यतमस्य वेति तेषां समुच्चयो वान्यतमस्येति
विकल्पः । उच्चैः श्रवसो भवतीति विष्णुमिति स्थालीपाकैः । स्थालीपाके
विधिरुक्तः । मायं होमादूर्ध्वं पवित्र उली ? . चीत्री तत्स्थालीपाकं श्रपयित्वा ।
ऋतुदेवतान्ते उच्चैः श्रवमे स्वाहा वरुणाय स्वाहा, विष्णवे स्वाहेति स्थाली-
पाकानामाज्यम्याश्विम्यां स्वाहा, अश्वयुग्म्यां स्वाहा जयादितन्त्र [५]
ममाप्तव्यम् । यतो न पशुममानदेवता इमे स्थालीपाका उपोत्तरकार्त्तनाः किं
तर्हि अन्यवाचचनादपूर्वत्वमित्युक्तं पशुभिश्चेति ममानदेवता यजति । अतः
पशुविधिः । उच्चैः श्रवमं प्रभृति देवतार्त्तार्त्तानुपाकुर्यादुक्त इध्मः । वपानां
युगपद्धोमो मन्त्रक्याद् । जातवेदो वैपादिहोमेषु रुद्रः ? (उद्रः) पाकयज्ञोः

स्येधममुपससाधाय तिस्रः प्रधानदेवता यजत्युच्चैःश्रवसं
वरुणं विष्णुमिति स्थालीपाकैः पशुभिश्चाश्विनौ चाश्वयुजौ
चाज्यस्य ॥ ४ ॥

पेशोः प्रकृतित्वेऽपि तद्वन्माने इत्यतिदेशान्न किञ्चिदेतत् । एतवत्या स्थाली-
पाका अङ्गत्वेन पुनः श्रप्यन्ते । अङ्गैः प्रचर्य अश्विनौ चाश्वयुजी चाज्यस्य
जयान् स्विष्टकृत् व्यङ्गैरुप्तः । यदि प्रधानान्तरवनस्पतिमिष्टाऽश्विनौ वाश्वयुजौ
यजेत् प्रकृत्यनुग्र आगन्तूनामन्ते निवेशवत्स्थालीपाकेन शेष उक्तः ॥
॥ “ जैयान्... । अपां वा समीपे वाशब्दश्चकारार्थे । अपां च समीप इत्यर्थः ।
एवं दिग्देशकालनियमाः । चतुर्षु कोणेषु । वनस्पतिशाखायामवसक्तानि
चीराणि वस्त्रख(प)ण्डानि पताकालक्षणानि यस्याः सा तथोक्ता । गन्धस्त-
ग्दामवत्यां पुष्पमालावत्यामित्यर्थः । अगृहीतपुष्पप्रकरवत्यामित्यर्थः । चतुर्दिशं
चतुर्दिक्षु । अपूपस्तस्तर० । तस्यां वेद्यां सर्वगन्ध० चोपकल्प्य कङ्कणं प्रतिम-
रदधि० इध्मार्येऽश्वत्थ० समाधाय तत्र तिस्रः प्रधानदेवता उच्चैः श्रवसं वरुणं
विष्णुमिति । तास्तिस्रो देवताः स्थालीपाकै र्यजेत पशुभिश्च स्थालीपाक
धर्मस्तु प्रागुदञ्चमिति सूत्रे आग्नेयस्थालीपाके विहितः । पवित्रे सुव० अवदान-
धर्मेण स्थालीपाकस्यावद्यति । उच्चैःश्रवमे स्वाहेति जुहोति । ततो द्वितीय
स्थालीपाकस्यावद्यति । वरुणाय स्वाहेति जुहोति ततस्तृतीयस्थाली० विष्णवे
स्वाहेति जुहोति । ततश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा अश्विभ्यां स्वाहा ततः पुनर-
वद्यति । अश्वयुग्भ्यां स्वाहेति द्वितीयम् । ततोजयादिकर्मसमापनम् । इमे
स्थालीपाकाः पशुतन्त्रपठिता न भवन्ति । तत्र वपाहोमादनन्तरं तद्देवत्य-
स्थालीपाकः स्यात् । ततः स्थालीपाकतन्त्रं समाप्य पशुयागः प्रारभ्यते ।
तद्विधानं पूर्वोक्तं तत्र उच्चैःश्रवसं वरुणं विष्णुमिति पशुभिर्यजेत । तत्र
प्रतिदैवतः पशुः । एकमुच्चैःश्रवमे वरुणाय तृतीयं विष्णवे । वपानां युगप-
द्धोमः । मन्त्रैक्यात् । जातवेदो वपया गच्छ देवानिति । ततः पूर्ववत्
पञ्चहोमः । पूर्वमुच्चैःश्रवमे ” ॥ ४ ॥

जयान् हुत्वा या ओषधयः समञ्जयायन्ति पुनन्तु मा पितरोऽ-
ग्नेर्मन्व इति चतुर्भिरनुवाकैरपोऽभिमन्त्र्याश्चान्सन्पयन्ति ॥ ५ ॥
गन्धस्त्रग्दामभिरलंकृत्य प्रदक्षिणं देवयजनं त्रिः परियन्ति ॥ ६ ॥
प्राहर्षं कारयन्ति ॥ ७ ॥ इष्टे यथास्थानं ५ व्रजन्ति ॥ ८ ॥
गौरनड्वांश्च दक्षिणा ॥ ९ ॥ इति द्वितीयपुरुषे षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

‘ या ओषधयः ’ अयां समीप इत्युक्तं तासामभिमन्त्रणं सैनपनं चाश्वा-
नाम् । तानश्वान् गन्धस्त्रग्दामभिरलंकरणदेवयजनप्रदक्षिणं त्रिः परियन्ति ।
प्रहर्षं कारयति वड्वाददर्शनाभीष्टं यथार्थस्वस्थानं व्रजन्ति । अथा गौरनड्वांश्च
दक्षिणा अथा मा ? वाता (तो)वाधिकारो न परकीयं (ः) स्नाप्यत इति ॥
॥ “ देवयजनशब्देन वेदिरुच्यते । प्रहर्षं का० प्रहर्षं हेपारवम् । इष्टैर्यथास्थानं
व्रजन्ति । इष्टै (ः) समाप्ते कर्मणि अथशालायां व्रजन्ति ध्रुवाश्च कल्पः
समृद्धिर्म् । ” ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥

इति पूरणव्याख्याने द्वितीयपुरुषे षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

सप्तमः खण्डः

आग्रहायण्यां पौर्णमास्यां पयसि स्थालीपाक ५ श्रपयित्वा
तस्य जुहोति—

अपः श्वेतपदाग्रहि पूर्वेण चापरेण च ।

सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबान्धव्यः स्वाहा ॥

श्वेतो रुषत्यो विदधात्यश्वो दधद्गर्भः वृषः सत्वर्या ज्योक्त् ।

समं जनाश्चक्रमयो वसानाः प्रोषादसाविरसि विश्वमेतत् ॥

श्वेताय रौषिदश्वाय स्वाहा.

न वै श्वेतस्याभ्याचारे अहिर्जघान किंचन ।

श्वेताय वैतहव्याय स्वाहा. ॥

अभयं नः प्राजापत्येभ्यो भूयात् स्वाहा ॥ इति ॥ १ ॥

‘आग्रहायण्यां पौर्णमास्याम्’ आग्रहायणी मार्गशीर्षी तस्यां पयसि
स्थालीपाकं श्रपयित्वा तस्य जुहोति । अपः श्वेतपदेत्याद्या आहुतीश्चतस्रः प्रधा-
नस्थाने यद्यपि सर्पवलीनामुत्तरकालं सर्पयागा स्थालीपाकेनायं क्रियते तथापि
विना तदङ्गप्रतिपादकस्य प्रकरणादेर्विनियोजकस्याभावात्तस्मान्नित्योयं
सर्पयागो विनैव सर्पवलिभिर्भवत्येवं येषां तु सर्पवलयो नित्यास्तेषामप्यङ्ग-
प्रधानत्वाभावान्निरूपणीयः न यदीप्येतेति चरमस्यैव प्राथम्यात्स्यात्सर्पवली-
नामङ्गतास्तु विभ्यदिति भयान्निमित्तत्वम् ॥ “आग्र० जुहोति तत्रादौ प्राणा-
यामकरणं पात्राणामासादनं च । निर्वापः । देवस्य व० श्वेतपत् श्वेतरुपत् श्वेत-
वैहव्यप्रजापत्येभ्यो जु० स्थालीपाकाधिश्रयणं पूर्ववत् । स्थालीपाकस्यावधति
। अथ श्वेतपदाग्रहीत्यनेन प्रथममाहुतिं जुहोति । अभयं नः स्वाहेति चतु-
र्थीम् । ततो जयादिकर्मसमापनम् । अथ्युन्नद्धाणोर्दक्षिणादानम् । कनोन्नो-
न्नाह्वयभोजनम् । तस्मिन्दिने रात्रौ मृदुतुणमये स्वस्तिरे ” ॥ १ ।

स्वस्तरेऽहृतं वास उदग्दशमास्तीर्योदकाऽस्येऽश्मानं ब्रीहीन्
 यवान्वास्य परिषिञ्चति स्योना पृथिवि भवेति द्वाभ्यां सूत्रामा-
 णमिति द्वाभ्याम् ॥ २ ॥ शमीशाखया च सपलाशयोदञ्च त्रिःस-
 मुन्मार्ष्टि स्योना पृथिवि भवेति द्वाभ्यां सूत्रामाणमिति द्वाभ्यां
 नमो अस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिश्च ॥ ३ ॥

शाम्यन्तु सर्पाः स्वशया भवन्तु ये अन्तरिक्ष उत ये दिवि श्रिताः।
 इमां महीं प्रत्यवरोहेम ।

शिवामजम्बाऽशिवऽशान्ताऽसुहेमन्तामुत्तरामुत्तराऽसमा-
 क्रियासम् ॥

इति ज्येष्ठ प्रथमानुदीच आवेशयति ॥१॥ उदीर्घं जीवो असुर्न
 आगादयः प्रागात्तम आज्योतिरेति । आरैकपन्थां यातवे सूर्या-

श्रम्यांगतप्रत्यवरोहणमाहे- 'स्वस्तरे' मृदुतृणशयनार्थे अहृतं वाम
 उदग्दशमास्तीर्य उदकांस्यं उदकवति अमानमूलं ब्रीहिः पट्टिकादिर्गवं धान्य-
 शिखः । तेषु प्रतिषिञ्चति । उदकेन वा स्योनापृथिवी भवेति
 मन्त्रद्वयेन सकृन्परिषिञ्च्य पुनः सकृन्मन्त्रद्वयेन यद्वा चत्वारोऽभिषेकाः प्रति
 मन्त्रशमीशाखया पर्णमद्वितया त्रिगतिं प्रतिवाक्यं मन्त्रगणे सकृन्मृदुतृण-
 शयनेन विप्रदणं क्रियते प्रतिमन्त्रमित्यस्यवक्ष्यविवृत्यर्थमितरथानुवादमात्रमन-
 वेदंभ्यात् । उदञ्चमृदुतृणं निष्टेन संमार्गं करोति ॥ "द्वाभ्यां सकृन् परिषिञ्चति।
 त्रिः समुन्मोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिर्क्रमिभ्यस्तृतीयं समुन्मार्जनं करोति।
 एवं सप्तभिर्मन्त्रैः समुन्मार्ष्टिः " ॥ २ ॥ ३ ॥

'शाम्यन्तु' सर्पा इति मन्त्रेण ज्येष्ठप्रथमानुदीच दक्षिणत आश्रयं
 तं ज्येष्ठं तं प्रथममावेशयेत् । शयनकाले च तत्र प्रत्यवरोहणं स्यादश-
 नस्य शयनं शब्दान् । अस्तु अस्तगणे स्पर्शितं न चैतन्मया यथा प्रैषर्षिद्वयानय।
 मन्त्रवर्णनं नुसन्वद्वेदमेतत् । यो अ स्योनापृथिवी भवेति तस्य मन्त्रार्थानामपि

१-२ ७ ८ । २-३ ७ ८ । ३-४ ७ ८ । ४-५ ७ ८ । ५-६ ७ ८ ।

६-७ ७ ८ । ७-८ ७ ८ । ८-९ ७ ८ । ९-१० ७ ८ ।

त्रीणि नाभ्यानि फाल्गुन्यामाषाढ्यां कार्त्तिक्याम् ॥ ९ ॥
 तासु नाधीयीत ॥१०॥ तासु पयसि स्थालीपाकः स व्याख्यातः
 ॥ ११ ॥ ॥ इति द्वितीयपुरुषे सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

‘त्रीणि नाभ्यानि’ कर्माणि भवन्ति इति तान्याह-‘फाल्गुन्याम्’
 निगदव्याख्यातं तासु नाधीयीत । अङ्गार्थं पुनर्न निषेध इत्यष्टकासु वक्ष्यामः ।
 अनादिष्ट दैवतत्वादाग्नेयः स्यात् । ननु नित्ये आग्नेये स्थालीपाकः फाल्गुन्या-
 दिनिमित्तकः पयसीति गुणविधिः स्यादध्वाग्निहोत्रमिवेन्द्रियकामस्य नैतद-
 न्त्यस्वरूपत्वादन्त्यमप्यस्ति । तत्र प्रसङ्गानित्यसिद्धिस्तथा च मित्रो जना-
 न्यातयतीत्यादौ पूर्वाहुत्या सरूपे न्यां दुग्धा (ग्ध्वा) पुनरग्निहोत्रं मुक्तम् ।
 तस्मात्तण्डुलैरग्निहोत्रे नास्ति प्रसङ्गानित्यसिद्धिः । पय आदिना पुनरग्निहोत्रं
 होतव्यमितैरथा यथास्रजमविच्छिद्येतेति नित्यविच्छेदः स्यात् कथिता व्य-
 ज्ञनादिदोषा एव शो ? रित्यनुपजनेन यत्स्वरूपहानिः क्रियते अग्नयेऽनुवृ-
 हीति केवलस्याग्नेः प्रयोगात् । अनुपङ्गम्य च समुच्चयार्थम् ॥ ॥ “अथ सूत्रक्र-
 मात्रीणि नाभ्यानि कर्माणि भवन्ति । फाल्गु० । तासु तिथिषु नाधीयीत ।
 आचारेणान्य इति सूत्रेण सर्वासु पौर्णमासीषु अनध्याये न प्राप्ते पुनरनध्य-
 यनग्रहणमृतुसन्धिष्वनध्यनप्राप्त्यर्थम् । तासु पयसि स्थालीपाकः । स त्वा-
 ग्नेयेन स्थालीपाकेन व्याख्यातः । अनादिष्टदेवतेष्वग्निमिति वचनात् । अ-
 ग्निः सर्वा देवता इति श्रुतेः । तद्विधानं प्रागुदञ्चनमिति सूत्रे विहितम्-
 इति नाभ्यकर्मक्रमः ” ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

॥ इति पूरणव्याख्याने द्वितीयपुरुषे सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अष्टमः खण्डः

—•—

तिस्रोऽष्टकाः ॥ १ ॥ ऊर्ध्वमाग्रहायण्याः प्राक् फाल्गुन्यास्ता-
मिश्राणामष्टस्यैः ॥ २ ॥ तासु नाधीर्यात ॥ ३ ॥ तासु पयसि
स्थालीपाकः श्रपयित्वा तस्य जुहोति—

या देव्यष्टकेष्वपैसापस्तमास्तपा अवया असि ।

त्वः यज्ञे वरुणस्यावया असि तस्यै त एता हविषा विधेम ॥

उलूखलाँ ग्रावाणो घोषमकुर्वत हविः कृण्वन्तः परिवत्सरीयम्

‘तिस्रोऽष्टकाः’ त्रीणि नाभ्यानीति त्रिसंख्यामाम्येनानन्तरमुच्यते
तिस्रोऽष्टका इति अष्टकादिसमुदायस्यैकं कर्मेत्वम् । चातुर्मास्यवत् तासां
कालमाह—ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तामिश्राणां कृष्णपक्षाणामित्यर्थन्तासु नाधी-
र्यात । सर्वास्वष्टकास्वनध्ययनसिद्धमाचारेणान्य इत्येवं तर्हि नियमाधेयन्तोऽ-
न्यास्वष्टमीष्वधीर्यातैव तदस्तत् । अनध्याय—प्रकरण एवैतदुक्तव्यं नाष्टकाप्र-
करणेऽनुपयोगात् । तास्विति सामान्यलक्षणापि न भवति तिस्रोऽष्टकास्त्रि-
रात्रमिति आचारेणैवसिद्धत्वात् । तस्मात् क्रत्वर्थमिदमध्ययनम् । प्रकरणा-
द्यज्ञोपवीतीतिवत् । यथा यज्ञोपवीती दक्षिणाचार इति एवं च यद्यधीर्याताष्ट-
काकर्म विगुणं स्यात् तच्चान्नातं प्रायश्चित्तं क्रत्वर्थं कुर्यादभोजनं द्वितीयं
प्रायश्चित्तं न्नातकत्रतलोपात् ॥ “ तामां मध्ये प्रथमा मार्गेशपिकृष्णपक्षे ।
मध्यमा पौषकृष्णपक्षे । उत्तमा माघकृष्णपक्षे । तामामादौ श्राद्धं न कुर्यात् ।
यथाह कान्वायनः—नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते इति ”
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

‘तासुपयसि’ इत्यादीति सिद्धं या देव्यष्टके उलूखला ग्राव वा राः
याज्ञनाः (३) नवन्तरस्य चतस्रः स्थालीपाकात् । हेनन्तो वनन्तो० शान्ता
पृथिवी, स्वापो मरीची, कदिगिरिन्द्र (४), विश्वा आदित्या इति पञ्चाज्यम्यं ॥

१ म्यात्, ग. च. । २ पयसा, ग. च. । ३ त, ग. च. । ४-५ अधि, घ. ।
४ पयसा, ग. च. । ५ त, ग. च. । ६-७ ० घ. ।

एकाष्टके सुप्रजसः सुवीरा ज्योग्जीवेम बलिहृतो वयं ते ॥
 यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रीं धेनुमिवायतीम् ।
 सऽवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली ॥
 सऽवत्सरस्य प्रतिमाऽ ये त्वा रात्रीमुपासते ।
 तेषामायुष्मतीं प्रजाऽरायस्पोषेण सऽसृजस्व ॥
 इति चतस्रः स्थालीपाकस्य ॥ ४ ॥ अष्टकायै सुराधसे स्वाहेति
 सर्वत्रानुपजति ॥ ५ ॥

हेमन्तो वसन्तो ग्रीष्मऋतवः शिवानः शिवानो वर्षा अभयाश्चिरंनः
 वेश्वानरोऽधिपतिः प्राणदो नो अहोरात्रे कृणुतां दीर्घमायुः ॥
 शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं द्यौ नो देव्यभयं कृणोतु ।
 शिवा दिशः प्रदिश आदिशां न आपो विद्युतः परिपान्त्वायुः ॥
 आपो मरीचीः परिपान्तु विश्वतो धाता समुद्रो अभयं कृणोतु ।
 भूतं भविष्यदुत भद्रमस्तु मे ब्रह्माभिर्गूर्तऽ स्वरोक्षाणः ॥
 कविरग्निरिन्द्रः सोमः सूर्यो वायुरस्तु मे अग्निर्वेश्वानरो
 अपहन्तु पापम् ।
 बृहस्पतिः सविता शर्म यच्छतु श्रियऽ विराजं मयि पूषा दधातु ॥
 विश्वे आदित्या वसवश्च सर्वे रुद्रा गोप्तारो मरुतश्च सन्तु ।
 ऊर्जं प्रजाममृतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु ॥
 इति पञ्चाज्यस्य ॥ ६ ॥

“तत्रादौ पात्राणामासादनं पवित्रे अवदानधर्मेण स्थालीपाकस्यावद्यति या
 देव्यष्टकेष्विति प्रथमामाहुतिं जुहोति । उलूखला ग्रावाण इति द्वितीयाम् ।
 एवं स्थालीपाकं हुत्वा सुवेण पञ्चाज्याहुतीजुहोति हेमन्तो वसन्त इति
 प्रथमाम् ” ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

जयान्हुत्वेडामग्न इति स्विष्टकृदिति ॥ ७ ॥ एव५ सर्वासु
॥ ८ ॥ इति द्वितीयपुरुषेऽष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

इडामग्न इत्युक्त्वा स्विष्टकृतहोमं जुहुयादित्यर्थः । अग्नये स्विष्टकृत
इति मन्त्र एवोच्यते । अतिदेशसूत्रमनर्थकं कुतस्तासु पयसि स्थालीपाक
इत्यादि धर्मस्तासु सर्वास्वेवोपदिष्टं तास्विति बहुवचनमेवं तर्हि गृह्यान्तरो-
क्ताष्टकासंग्रहार्थः । एवं सर्वास्विति तेन प्रोष्टपदाष्टकास्वप्येवं स्यान् ।
उपसंहारार्थं वा धृमादेरिवात्र चोद्यमाग्रहायण्या ऊर्ध्वं तिस्रोऽष्टकाः प्रागेव
फाल्गुन्या भवन्ति । अनर्थकं फाल्गुनीग्रहणमधिकमामे कदाचित्फाल्गुनीद्वयं
स्यात्तदा द्वितीया फाल्गुन्यवधित्वेन गृह्यते न प्रथमेति द्यष्टकाहोमं चतुरष्टकोवेति
च गृह्यान्तरे येनोक्तमाग्रहायण्याः कथं प्राक् फाल्गुन्यास्मिन् एवेत्याशङ्क्या-
धिकमासेऽपि तिस्र एवेति नियमार्थमिति परिहृतं तन्नामानु कुतस्मिन्गृह्यणा-
द्याचिन्यानुवादव्यात् । याम्निस्रोऽष्टका इत्यनृद्य ता एकं कमेति तान्नयेविधा-
नार्त् । न चाग्रहायणीद्वयं कदाचिदपि संभवति पुनरुक्तत्वादेर्ग्रन्ता (राग्रहायण-
मानस्य सौर चान्द्रसममनयोर्भेदेन तु नवर्देवाग्रहायणद्वयं कदाचिदेकं न्याय-
दा मासद्वयमन्निपातः स्यात् ॥ “ततो जयतोमः विधिना स्विष्टकृते नमस्तयति ।
इडामग्न इति मन्त्रेण स्विष्टकृतहोमः । एवं नवासु पूर्व तिस्रोऽष्टकाः । एतन्म ।
एवं नवास्विति पुनर्वचनं भाद्रपदग्रहणार्थम् । उत्तमायां तिस्रः । तदग्र-
स्मिन् खण्डे वक्ष्यति ” ॥ ७ ॥ = ॥

॥ इति पुरण्यधारयाने द्वितीयपुरुषेऽष्टमः खण्डः

नवमः खण्डः

—•—

उत्तमायाः प्रदोषे चतुर्पथेऽङ्गशो गां कारयेत् ॥ १ ॥ यो य
आगच्छेत्तस्मै तस्मै दद्यात् ॥ २ ॥ श्वोऽन्यां कारयेत् ॥ ३ ॥ तस्या-
वपां जुहुयात्—

वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैतान्वन्त्य निहितान्पराकं
मेदसो घृतस्य कुल्या अभिनिःस्रवन्तु सत्याः सन्तु
यजमानस्य कामाः स्वाहा ।

इति ॥ ४ ॥ अथास्या वक्षस उदगोदनं श्रपयति ॥ ५ ॥
तस्याष्टकाहोमकल्पेन शेषो व्याख्यातः ॥ ६ ॥

उत्तमायाः—इदानीमष्टकावन्नित्यं पितृयज्ञमाह 'उत्तमाया' इत्यादि
उत्तमायाः फाल्गुन्याः ग्राग्याष्टका तस्या यः प्रदोषस्तस्मिन्प्रदोषे गां कार-
येत् । शमितारं प्रेष्यत्यङ्गशो गां कुरुतेति यो य आगच्छेत्कार्यवशाच्चतुः पथे
तस्मै तस्मै दद्यात्पितरोऽत्र कर्मणि देवता स्त्री गौः कुतः श्वोऽन्यां द्वितीयामिति
प्रतीतेः । अनुवाक्याद्यन्ते चास्याः प्रयोगादोदनस्याप्यन्तर एव श्रपणं
नैवमोदनशब्देन श्रामित्यस्माभिः कल्प्यते नाभिधानवृत्त्या प्रतीयते शालाग्रि
रपि आदिग्देशसंप्रत्ययात् तस्मादोदनं स्थालीपाकत्वात्—शालाग्रौ श्रपयेदिति
लच्यते तस्याष्टकाहोमेन शेषो व्याख्यातस्तस्यवक्षस ओदनस्य चाष्टका
होमेनाष्टकाहोमविधिना शेष उक्ताद्योन्यः सोऽत्र शेष उच्यते तस्योदनादेः स
तस्य मानो य उत्तरो विधिरिति । इमं स्तोममर्हत् इत्यादि (ः) सोऽष्टकाहोमव-
दित्यर्थः । ननु वपाहोमस्याशेषश्रुतत्वाद्यभावात् । वपा भेदस्य न शेष उक्ता-
देव हेतोरोदनः प्रधानः प्रधानं द्वितीयं ता एव कर्त्तव्या गोर्वा प्रतिनिधिः कार्यः
स चागमसादृश्यात्पञ्चङ्गं पायसं वा स्यात् प्रतिनिधिनापि नित्यं कार्यं मन्त्राणां-
समानत्वात् । मांसादोदनाच्चावदाय चतस्र आहुतीः सह जुहुयात् या देव्यष्टका
इत्यादि पञ्चोत्तरा आज्यस्येडामग्न इति स्विष्टकृत् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अवशिष्टं भक्तं रन्धयति ॥ ७ ॥ श्वोऽवशिष्टं भक्तं रन्ध-
यित्वा पिण्डानामावृता त्रीन्मांसौदनपिण्डान्निदधाति ॥८॥

“ ईदानीमुत्तमाया विशेषा लिख्यन्ते उत्तमाया माघकृष्णाष्टम्याः । तस्यां यः प्रदोपस्तस्मिन्प्रदोपे चतुष्पथे गत्वा गां कारयेत् । कार्यवशाद्यो य आगच्छति पश्वङ्गानि तस्मै तस्मै दद्यात् । का (क) लौ गौः (?) पशो-
निषेधत्वात् । गृहे पायसं पाकं श्रपयित्वा यो य आगच्छेत्तस्मै तस्मै दद्यात्
पितृन्प्रीणात्विति अपसव्येन दद्यात् । पश्वभावेऽपि पायसमिति वचनात् ।
श्वोऽन्यां कारयेत् । श्वो नवम्यामित्यर्थः प्रभाते सति अन्यां गां कारयेत् ।
पितरोऽत्र द्वितीयां नवम्यां दिवसे तस्याप्यभावे पायसमित्यर्थः । तत्रादौ
पात्राणामासादनम् । पवित्रे ततः स्थालीपाकतण्डुलांस्त्रेधा विभज्य एकेन
भागेन मांसस्थालीपाककरणम् । भागद्वयमवशेषणीयं ब्राह्मणभोजनार्थं पिण्डार्थं
च विधिना स्थालीपाकाधिश्रयणं पूर्ववत् ततो वापहोमः । अथ स्थालीपाक-
स्यावद्यति तस्याष्टकाहोमकल्पेन शेषो व्याख्यातः । मेक्षणं दर्भाश्वाधयेत्यादि
कर्मसमापनम् । अध्वर्युब्रह्मणोर्दक्षिणादानम् ॥ ६ ॥

‘ अवशिष्टं भक्तं रन्धयति ’ बहून् पाकान् वपावक्षसोरुपयुक्तयो
र्यदन्यत्तदवशिष्टं तस्यार्द्धं भक्तं च रन्धयति । कथं पुनरर्द्धं लभ्यते यावताव-
शिष्टमित्युक्तं नैष दोषः श्वो विशिष्टमिति पुनरवशिष्टवचनादर्द्धमिति गम्यते
भक्तं मांसोदनं बहून्नेकविधान्पाकविशेषान् रन्धयति साधयति किमर्थं
रन्धयति इति चेदुक्तं ब्राह्मण एव हविःशेषं भुञ्जीत । ब्राह्मणभोजनार्थं
रन्धनमिति श्वोऽवशिष्टं रन्धयित्वा श्वो दशम्यामवशिष्टं ब्राह्मणभोजनाद्यदव-
शिष्टमर्द्धात्तदभक्तमोदनमित्यर्थाद्रन्धयित्वा साधयित्वा किं कुर्यादित्याह
पिण्डानामावृत(तां)स्त्रीन् मांसोदनपिण्डान्निदधाति पिण्डानामावृता पिण्डपि-
तृयज्ञपिण्डानामावृदितिकर्त्तव्यतां तथा आवृता त्रीन् मांसोदनपिण्डान्निदधाति
मांसस्यौदनं मांसौदनमथवा मांसं च तदेव तच्चात्माविति मांसौदनं तस्य
त्रीन्पिण्डान्निदधाति त्रिग्रहणात्सर्वमेव मांसौदनश्च (थ) तेषु पिण्डेषु प्रति-
पादयेत् तेन पितृयज्ञहोमो न भवति तेनापि ब्राह्मणभोजनमवशेषयेत् ।

श्राद्धमपरपक्षे पितृभ्यो दद्यात् ॥ ९ ॥

अन्येतु अवशिष्टभक्तं रन्धयित्वा बह्वनङ्गविकारान् श्रपयति पिण्डानामित्यादि तेषां पाठे नवम्यामेव सर्वमेव च मांसं त्रिषु प्रतिपाद्य अत्र रन्धयित्वेति सिद्धं श्रपयतीति बहु एकार्थमनुदितं न पुनरुक्तदोषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

(बह्वन्पाकविशेषान् रन्धयित्वा अवशिष्टं भक्तं रन्धयति । भक्त-)
 (शब्देन मांसमुच्यते । भागद्वयावशिष्टतण्डुलानां मध्ये एकं भागं रन्धय-)
 (तीत्यर्थः । तेन पाकेन मांसावशिष्टेन च ब्राह्मणान् भोजयेत् । अपसव्यं)
 (कृत्वा एभिर्ब्राह्मणभोजनैः पितृन्प्रीणाति । एतत्सर्वं नवम्यां कुर्यात् ।)
 (श्वो दशम्यामवशिष्टभक्तं रन्धयति तृतीयभागतण्डुलानित्यर्थः । तेन)
 (त्रीन्मांसोदनपिण्डान्निदधाति तद्विधानमाह कर्पूकरणं यथाविधि स्तरणम्)
 (एत पितरो०)

इदानीं पिण्डानामावृतेति प्रसङ्गात्स्वग्रधानं नित्याधिकाराच्च नित्यं श्राद्धमाह— 'श्राद्धमपरपक्षे पितृभ्यो दद्यात्' तत् सत्यं विधीयते यस्यां बुद्धौ सा श्रद्धा उपवासादिभिरनुष्ठिता श्रौतस्मार्त्तादिषु कर्मसु आदरेण प्रवृत्तिर्या तथा श्रद्धावान् उच्यते पुमान् श्रद्धया यन्निर्वर्त्यते तत् श्राद्धं रुढ्यापि पितृभ्यं कर्मोच्यते तस्य कर्मणः माघनं यत्पायसादि द्रव्यं तदिह श्राद्धमित्युच्यते तदपरपक्षे पितृभ्यो दद्यात् । श्राद्धग्रहणं संज्ञार्थं तेनापरपक्षादन्यत्रापि स्मृतिवचनादयनमृताहतीर्थादौ अनेन विधिना श्राद्धं स्यात् । अपरपक्षग्रहणममात्रास्यायामन्यत्रेति गम्यते । सप्तमीनिर्देशादेकस्मिन्नहि श्राद्धं कृत्वा कृती भवति न प्रत्यहं न हि कालावृत्तौ कर्मावृत्तिः । अत्यन्तसंयोगे तिथिनिर्देशादन्यत्रापि । पितृभ्य इति पितामहप्रपितामहशब्दौ लुप्तौ बह्ववचनात् (द) सरूपैकशेषत्वं गमकत्वात् । मातृपितामही प्रपितामहीशब्दा (नुप्राप्त्यै) लुप्ता द्रष्टव्याः पुमान् स्त्रियेतिवचनादन्वष्टकासु हि स्त्रीभ्योऽपि श्राद्धदानं स्मर्यते हारीतेन तु मातुः पिण्डदानं पितृपिण्डदानादनन्तरमुक्तम्—

‘श्राद्धादीनां तथा पिण्डी पिण्डान्दद्यात्सुयन्त्रिनान् ।

उदकाज्जलिं दीपं च भोजनाभ्यञ्जने नथेति ॥ ’

यदि गवा पशुना वा कुर्वीत प्रोक्षणासुपपायनं पर्यग्निकरण-
मुल्मुकहरणं वपाहोममिति ॥११॥ त्रैधं वपां जुहुयात् स्थाली-
पाकमवदानानि च ॥१२॥ सोमाय पितृमते स्वधा नम इति जुहोति

अथवाऽपरपक्षस्य पञ्चमीप्रभृतिषु काम्यं श्राद्धं काम्यत्वं नित्यत्वं च
संयोगपृथक्कादेकस्य न भवति अग्निहोत्रादिवदतो नैमित्तिकं गुणमाह-
'यदिगवा पशुना वा कुर्वीत' श्राद्धमपरपक्ष इत्यनुवर्तते कुर्वीतेत्यनु-
वादः ददातीत्यनुवर्तते करोतेरिव विशेषो ददाति । किं करोति देवदत्त इति
करोतिविशेषविधिदिपया प्रैश्वे वरं ददातीति प्रतिवचने दानविशिष्टं करोति
व्रूते । प्रोक्षणे चोपपायनं पर्यग्निकरणं वपाहोम इति परिसंख्या । अपूर्व-
विधित्वं तु युक्तम् । इतरथा यूपोऽपि स्यादाधारादि यश्च ममानजातीयं, तत्
परिसंख्याया उपाकरणादेः पाशुकस्य निवृत्तिः स्यान्न स्थालीपाकमवन्धस्या-
धारादेः । इच्छन्ति तस्यापि निवृत्तिं तस्मान्प्रोक्षणाद्यपूर्वविधिः । त्रैधं वपां
जुहोति त्रीनवयवान् कृत्वा एकैकमवयवं सोमाय पितृमते इत्येकैकेन
मन्त्रेण जुहोति सुवेण दर्वीहोमत्वात् । गृह्यकर्मत्वात् स्थालीपाकमपि
त्वेवं कृत्वा जुहोति वपावत् कृत्स्ने द्वितीयानिर्देशात्-वैधसंवन्धाच्च अवदा-
नानां पञ्चविंशतिं हृदयादीनामङ्गानां तेषामेकादशं कृत्वा पुनरेकाद-
शोत्तराणि जुहोति रुयङ्गावदानैः मयुक्तमिति । एवं मासि मासि नियतं
तन्त्रम् । एवं शब्दो यदि गवा पशुना वेत्यादिविधानं परामृशति । मामि
मासीत्यनुवादोऽपरपक्ष इत्यनेन गतत्वात् । यद्वा प्रोष्टपद्या ऊर्ध्वमेव लोकं
प्रसिद्धापरपक्षे तदित्याशङ्का मासिमासीत्युक्तं नियतमावश्यकम् । कथम् पुनरयं
गोपशुः छागपशुर्वा कर्त्तव्य इत्याह तन्त्रं पिण्डपितृयज्ञे तन्त्रं कल्पोक्तविधान-
मिति यावत् । पिण्डपितृयज्ञे व्याख्यातमिति विशेषः । अन्ये तु पितृयज्ञश-
ब्देनैवात्र पशुपितृयज्ञमाहुः तत्र पितृयज्ञतन्त्रमस्मिन्चितं लिखितम् । अन्ये तु
पितृशब्दं न पठन्ति । अत्र प्रार्थनावीत्युत्तरतः पश्चात्संस्तीर्य पात्राणीत्यारम्भ
कैर्वासुद्वानामुत्तरातीति (?) न्यार्तपशुशारवा प्रकल्प्य प्रोक्षणादिवपाश्रं-

१-२ ० घ. । ३ प्राश्न, ग. च. । ४ भूते, ग. घ. च. । ५-६ ० घ. ।

७ बन्ध, ग. । ८ शब्दोनात्रमे (त्रैधं) पशु, ग. च. । ९-१० ० घ. ।

यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयाम् । अग्नये
कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयाम् ॥ १३ ॥ एवं मासि
मासि नियतं तन्त्रं पिण्डपितृयज्ञे ॥ १४ ॥ इति द्वितीये नवमः
खण्डः ॥ ९ ॥

पणान्ते सव्यं श्रुचमुदकुम्भमन्वाहरन्ते पशु(म्)वो(प)कल्प्य प्रोक्षणादि वपा-
श्रपणान्ते सव्यमावपनमुदकुम्भमन्वाहरत्युपवहते । एत पितरो मनोजवा
इत्यादि मूलदेशे निनयनान्ते वपाहोमः स उक्तः । स्थालीपाकशब्दात्सिद्धै-
स्तण्डुलैः । अपि त्वोद्वास्य सव्यमन्वाहृत्यानयनं स्थालीपाकं च उक्तश्चैव
होमः । अङ्गानि विविधानि कृत्वा सव्यमिति यज्ञान्यपूपाङ्गं वाभ्यञ्जन
ऊर्णास्तुकं चात्रैवमुक्तशेषः । यूपोपसिक्तमाहुतित्रयं जुहोति अवदानशेषस्य
श्रि(धृ)तमांसस्य रन्धयित्वातिथ्यादिभोजनं प्रतिपत्तिः कार्याभिधायि यदिवेति
गुणान्तरेण पूर्वोक्तगुणस्य विकल्पः प्रतीयते यदि वा मध्यकारणाद्योनिर्धनः
प्रतिभाति यतो यदि गवा पशुना वा कुर्वीतेति यदि शब्दः पशुवन्धात्
कदाचित्कृतं च । एवं मासि मासि नियतमिति नित्यत्वं च एकस्मिन् पशु-
पितृयज्ञे विरुद्धधर्मद्वयं मास एवाशे(?)यितुं शक्यमिति तर्हेवं मासि मासि
नियतमित्यनुसूत्रम् । अथ समाधीयते चेत्तदा भेदमाश्रितमनुगुप्तान्नश्राद्धादि-
दमन्यत् श्राद्धान्तरं यदि गवा पशुना वेत्यादि एवं यदिशब्दोऽत्र वाक्योपादाने
योऽग्निष्टोमं जुहोति यकुच्यः परिधिमनक्तीतिवत् शास्त्रान्तरं सिद्धं यदिशब्दे-
नानुवदति यद्युत्सृजेत् । माता रुद्राणामित्यत्राप्येवं स्यात् यदा प्रवृत्तो
विकल्पो न(?)नोपक्रम्य विरमेदिति नियतं वचनम् ॥ “ एवं मासि मासि
अमावास्यायाममावास्यायां नियतं कुर्यात् । मानवसूत्रे (१-१-२) तन्त्र-
पिण्डपितृयज्ञे । इति अमावास्याश्राद्धपदार्थानुक्रमः । माघकृष्णदशम्यां
पिण्डपितृयज्ञवत् । पिण्डपितृयज्ञ(ज्ञे)अन्वाहार्यम्” ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ इति पूरणव्याख्याने द्वितीये नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

दशमः खण्डः

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां पुरस्ताद्धानापूपाभ्यां भगं चार्यमणं

नित्यानेव प्रकृत्याह—फाल्गुन्यां पुरस्तादेकाहे द्वे वा अग्न्याधेयवत् ।
यैद्वा पूर्वान्ह इत्यर्थः । पूर्वशब्दस्य सप्तम्यामस्तातो प्रत्यये पुरादेशः ।
कालार्थेनोपक्रम्य धानानां समूहो धानं चाऽपूपश्च धानापूपौ । एकवचनान्तोऽयं
धानाशब्दः समासेऽतो धानापूपाभिर्वहुवचनं चौद्यं बहुवचनेऽपि अथ(र्थे)त
एकं बहुत्वमथाशङ्क्यते अपूपान् लोकवत्सपयेत् । अपूपत्वाद्द्विर्होमानां यवा-
नवहत्य प्रभृज्य लोकवदेव आयोजनं प्रथमसीरिकसंवदनं पर्यायनं स्वे क्षेत्रे
प्रथमं परिगमनं प्रवयनं बीजवपनं प्रथमं प्रवलनं प्रथमं धानानां लवनं प्रथमं
स्रवनमिति केचित्पठन्ति । तत्र कचिदेशान्तरे हेमन्तकाले पानीयेन क्षेत्रभूमिः
स्नाव्यते । सीतायज्ञः । तप्तामनडुञ्चः । वैहवतेतीत्यर्थ इति प्रथममनुगच्छति
मातृभिः सहेतितन्तीत्युच्यते इत्यन्ये । अनडुह(द्)यज्ञः । अनडुहा पुण्येहव-
स्त्विति ब्राह्मणं भोजयेदिति स्मृतिः स इहानडुहज्ञ इह स्यात् । कृपिवृत्तिजीवनं
रेतेषु निमित्तेषु एता देवता अवश्यं यष्टव्या नित्याधिकारात् कृपिष्विति मन्यन्ते
गृहोक्तं सुमयानां यातुं लाङ्गलं पर्वीरिचमिति मन्त्रवर्णाच्च स्वाध्याया-
विरोधिनी कृपी चेत् दिष्टेवा भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्टमयोमुखमिति
यथोक्तकारिणं प्रतिवचनम् । ननु यत्स्वद्वाकीटसहस्राण्यपि धनन्त्राह्मणो
प्रतिग्रहादौ परिवदनं दोषं न पश्यति तं प्रति सांवत्सरेषु च पर्वसु एता एव
देवता यजति संवत्सरस्येमानि सांवत्सराणि पर्वणि पक्षमास समन्वयः ।
बहुवचनममृतसत्त्वमसि मनुतेति सायं प्रातस्तथा दर्शपौर्णमासयोश्चेति स्यात् ।
न द्युवरुणमाज्यमानादेशाद्विषः महार्गिन् यथातीर्थयात्रां व्रजेदन्यार्थं
प्र[व]सित्स गङ्गादिनदीमासाद्य समुद्रे वा तडाकं वा देवखातं वा तदा
प्रधानम्याने वरुणाय स्वाहेति यजेत् । अन्यस्त्वाह—यो नदीतीरे व्रमति
तडागनद्योः समीपे म तयोः प्रथमपूरे वरुणं यजेत् । उदधिगच्छेन कूप उच्यते

च यजेत् ॥ १ ॥ इन्द्राण्यां हविष्यान् पिष्टा पिष्टानि समुत्पूय
यावन्ति पशुजातानि तावतो मिथुनान् प्रतिरूपान् श्रपयित्वा

तस्य प्रधानसाधने वरुणं यजेदिति अत्यल्पमिदमुच्यते उदधि कूप इति
वापीपुष्करिण्योरपि प्रथमसाधने स्यात् । भवति यजतीति शेषः । ओषधिषु
पक्वासु वा क्षेत्रे प्रथमसमागमे च वनस्पतिषु अश्वत्थादिषु तथा प्रधानस्थाने
आज्येन सोमाय स्वाहेति यजेत् । अन्यस्तु नीवाराद्योषधिषु प्रथमभक्षणो
शम्यादिवनस्पतिफलप्रथमभक्षणो सोमं यजेतेति व्याख्यातवान् । अनादि-
ष्टदेवतादेशो नास्ति यथा त्रीणि नाभ्यानि उपनयनादीनि च तेष्वग्निं यजति
अग्निः सर्वा देवता इति श्रुतेः । कथं वा कस्मान्नभवति अनादिष्टदेवतेषु
सिद्धायतनपर्वतादिष्विति नद्यादिप्रकारसाहचर्यात् स्यादेवं यदि नद्यादिषु
देवताकाङ्क्ष्य(ह्ना)न स्यात् । अस्ति च सा तस्मात्तद्विषयं स्यात् । अन्यस्ता-
(स्तु) नद्यादिषु प्रथमं क्रियमाणेषु धर्मार्थमर्थवादिषु तेषामदृष्टसंस्कारार्थं
वरुणाय यागः कर्त्तव्यः । यथा दृष्टार्थं भिद्यादिति ब्रूते तेषामोषध्यादिषु
प्रथमप्ररोपितासु धर्माद्यर्थं वैनस्पतये यागः तथा च पुराणादौ ' पञ्चाश्रवापी
नरकं न पश्यति ' इत्याग्नेयसूत्रविषयः ॥ द्वितीये नवमः ॥ " धानापू०....
यजेत् । पवित्रे श्रुव । अथ धाना लौकिकवद् भृजेत् । अपूपान् लोकवद्
भृजेदेव—(अपूपत्वाद्बहिर्होमानां यवानवहत्य प्रभृञ्च लोकवदेव) विधिना-
निर्वापः । ततो धानाभर्जनम् । ततः पात्रत्रये धानान्निधाविभागकरणम् ।
अपरस्मिन् पात्रत्रयेऽपूपस्यापि विभागकरणम् । श्रुच्युपस्तीर्य धानानामवद्वति ।
भगाय स्वाहा इति होमः । एवमर्यम्णे एवमपूपस्यापि । ततो जयहोमः । । । ।
ततः कर्मसमापनम् । इति भगार्यम्णोर्यागपदार्थानुक्रमः ॥ १ ॥

भगार्यम्णोर्यागादनन्तरम् इन्द्राण्यान् हविष्यान् पिष्टा पिष्टानि समुत्पूय
ततः पवित्रादिकानामासादनं कांस्यपात्रं च यजमानस्य गृहे यावन्ति पशु-
जातानि उत्पूतेन पिष्टेन तावतो मिथुनान्प्रतिरूपान् कृत्वा श्रपयति । श्रुत-
मभिधार्य तदनन्तरं रात्राविन्द्राण्यां चरुः कर्त्तव्यः । तेन हविर्मध्ये पिष्टमयानि

काऽस्येऽध्याज्यान्कृत्वा तेनैव रुद्राय स्वाहेति जुहोति । ईशाना-
येत्येके ॥ २ ॥ सायमपूपाम्भ्यां प्रचरत्यग्नीन्द्राम्भ्याम् ॥ ३ ॥
आग्नेयस्तुन्दिलो न तस्य स्त्रियः प्राश्नन्ति सर्वामात्या इतरस्य
॥ ४ ॥ स्थालीपाकेनेन्द्राणीऽश्वो वा ॥ ५ ॥ संधेष्वेकवह्निः-
गश्मिराधाराज्यभागाज्याहुतयः स्विष्टकृच्च ॥ ६ ॥ अग्निरिन्द्रः
सोमः सीता सवितासरस्वत्यश्विनानुमती रेवती राका पूषा

मिथुनमिथुनरूपाणि कर्तव्यानि ततः कांस्यपात्रे आधाज्यन (?) कृत्वा
पग्निहाज्यं कृत्वा तेनैव कांस्यपात्रेण रुद्राय स्वाहेति जुहोति (आज्यप्लुतं
कृत्वा कांस्यपात्रेणैव रुद्राय) मैत्रायणीयाचार्यादन्ये ईशानाय स्वाहेति
ह्यन्ते ततो जयहोमादिकर्मममापनम् ॥ २ ॥

तैत्तिस्मिन्नेव पौर्णमासीदिने सायंकाले अग्नीन्द्राम्भ्यामपूपाम्भ्यां प्रच-
रति । आग्नेयस्तुन्दिलः—मध्याधिकः । पवित्रादिकानामामादनम् । ततः ?
अपूपद्वयरुग्णं पृथेमग्रये द्वितीयमिन्द्राय । एतयोर्थथाविधि अधिश्रयणमात्रे
यस्यापूपस्य स्त्रियों न प्राश्नन्ति । इतरस्य ऐन्द्रस्यापूपस्य सर्वामान्याः
प्राश्नन्ति ततो दक्षिणादानं कर्मममापनम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

तैत्तिस्मिन्नेव फाल्गुनीदिने स्थालीपाकेन इन्द्राणीकर्म करोति श्वो वा ।
ततः पवित्रादिकानामामादनम् इति फाल्गुनीपदार्थानुक्रमः ॥ ५ ॥

यदि कथंचिदनंकप्रधानानि कर्माणि सन्ति विद्याहारीनि यदा तन्त्रेण
क्रियन्ते तैत्तिस्मिन्कर्मग्रन्थेन्यस्मिन्कर्मग्रन्थे च एकवह्निः तथैवाग्निगया
राज्यभागाज्याहुतयः स्विष्टकृच्च । एतन्मन्त्रं सर्वत्र व्यापकम् ॥ ६ ॥

अथ इत्येतन्मन्त्राणां पदार्थानुक्रमाः कथ्यन्ते । तेषु इत्यादिप्रयोगेषु
हृत् पृष्ठेऽश्विनः श्रद्धाकरुणम् । विविना मातृपुत्रनमाभ्युदयिकृत्वादे च । इत्या-
दिप्रयोगाणां कर्मणां प्रारम्भनिमित्तं आदं पौर्णमास्यमित्यादिप्रयोगेण आदं
हुतं तत्र इत्येतन्मन्त्रेदेवतानुक्रमः । अग्निः । इन्द्रः । एते द्वादश इत्या-

रुद्र इत्येतैरायोजन-पर्ययन-प्रवपन-प्रलवन-सीतायज्ञ-खलय-
ज्ञतन्तीयज्ञानदुद्यज्ञेष्वेता देवता इति यजति सांवत्सरेषु च
पर्वसु ॥ ७ ॥ नद्युदधिकूपतडागेषु वरुणयजत्योषधिवन-

भियोगदेवताः । अथ हलाभियोगकर्मनामधेयानि । अथानुक्रमः । आयोजनं
कर्पणसामग्रीकरणम् । पर्ययनं प्रथमं क्षेत्रे गमनं प्रवपनं वीजवपनं कस्मिंश्चिदेशे
हेमन्तादौ पानीयेन क्षेत्रभूमिः प्लाव्यते तत्र (सवन) मपरं सीतायज्ञकरणं
तत्र मोदकादिभिः सीतापूजनम् यदा खले धान्यमानयति तदा खलयज्ञः ।
उत्पूते धान्ये तत्र तन्तीयज्ञः । गृहागते धान्ये तत्र अनडुहय (घ) ज्ञः ।
तत्रानडुहाभ्यामृङ्गाभ्यां करणं मालामुकुटवन्धनं पवित्रादिकानामासादनम् ।
ओम् अग्नये स्वाहा । ओम् इन्द्राय स्वाहा इति द्वादश प्रधानाहुती जुहोति
ततो जयहोमः । एवं सर्वेषु हलाभियोगेषु कुर्यात् । इति हलाभियोगानुक्रमः ।
स्वस्ति एतानि कर्माणि संवत्सरेषु च पर्वसु सर्वप्रायश्चित्तं तन्त्रेण कुर्यात्
नद्युदधि-आयोजनं प्रथमसौरिकसंवदनम् । प्रथमं सीरिसं पर्यायनम् स्वे क्षेत्रे
प्रथमं परिगमनं प्रवपनं वीजवपनं प्रथमं प्रसवनं प्रथमं धान्यानां लवनं प्रथमं
सवनमिति केचित्पठन्ति । तत्र क्वचिद्देशान्तरे हेमन्तकाले पानीयेन क्षेत्रभूमिः
प्लाव्यते । सीतायज्ञः कृपिवृत्तिजीवनैरेतेषु निमित्तेषु एता देवता अवश्यं यष्टव्या
नित्याधिकारात् । सांवत्सरेषु च पर्वसु एता एव देवता यजति । संवत्सरस्येमानि
सांवत्सराणि पर्वाणि पक्षमासमन्वय (?) बहुवचनमृतसत्यमभिमनुतेति (?)
सायं प्रातस्तथा दर्शपूर्णमासयोश्चेति स्यात् ॥ ७ ॥

नद्युदधि...यजति-वारुणं यवमयं स्थालीपाकं करोति । ओषधि...यज-
ति । ओषधयो व्रीहियवादयः । वनस्पतय आम्रफलादयः । एतयोः समागमे वि-
धिना सोमं यजति । अनादि...यजति । अग्निः सर्वा देवता इति श्रुतिवचनात् ।
नद्यु वरुणमाज्यमनादेशात् । हविषा सहाग्निः । यदा तीर्थयात्रां व्रजेदन्यार्थे वा
प्रवसेत् स गङ्गादि नदीमासाद्य समुद्रं वा तडागं वा देवखातं वा तदा प्रधा-
नस्थाने वरुणाय स्त्रोहति यजेत् । अन्यस्त्वाह यो नदीतीरे वसति तडागनद्योः
समीपे स तयोः प्रथमपूरे वरुणं यजेत् । उदधिशब्देन कूप उच्यते । तस्य
प्रथमसाधने वरुणं यजेदिति अत्यल्पमिदमुच्यते । उदधिः कूप इति वापीपु-

रुद्र इत्येतैरायोजन-पर्ययन-प्रवपन-प्रलवन-सीतायज्ञ-खलय-
ज्ञतन्तीयज्ञानदुग्धज्ञेष्वेता देवता इति यजति साऽवत्सरेषु च
पर्वसु ॥ ७ ॥ नद्युदधिकूपतडागेषु वरुणऽयजत्योषधिवन-

भियोगदेवताः । अथ हलाभियोगकर्मनामधेयानि । अथानुक्रमः । आयोजनं
कर्षणसामग्रीकरणम् । पर्ययनं प्रथमं क्षेत्रे गमनं प्रवपनं बीजवपनं कस्मिंश्चिद्देशे
हेमन्तादौ पानीयेन क्षेत्रभूमिः स्लाव्यते तत्र (सवन) मपरं सीतायज्ञकरणं
तत्र मोदकादिभिः सीतापूजनम् यदा खले धान्यमानयति तदा खलयज्ञः ।
उत्प्लूते धान्ये तत्र तन्तीयज्ञः । गृहागते धान्ये तत्र अनडुहय (घ) जः ।
तत्रानडुहाभ्यांशृङ्गाभ्यां करणं मालासुकुटवन्धनं पवित्रादिकानामासादनम् ।
ओम् अग्नये स्वाहा । ओम् इन्द्राय स्वाहा इति द्वादश प्रधानाहुती जुहोति
ततो जयहोमः । एवं सर्वेषु हलाभियोगेषु कुर्यात् । इति हलाभियोगानुक्रमः ।
स्वस्ति एतानि कर्माणि संवत्सरेषु च पर्वसु सर्वप्रायश्चित्तं तन्त्रेण कुर्यात्
नद्युदधि-आयोजनं प्रथमसौरिकसंवदनम् । प्रथमं सीरिसं पर्यायनम् स्वे क्षेत्रे
प्रथमं परिगमनं प्रवपनं बीजवपनं प्रथमं प्रसवनं प्रथमं धान्यानां लवनं प्रथमं
सवनमिति केचित्पठन्ति । तत्र ऋचिद्देशान्तरे हेमन्तकाले पानीयेन क्षेत्रभूमिः
प्लाव्यते । सीतायज्ञः कृषिवृत्तिजीवनैरेतेषु निमित्तेषु एता देवता अवरयं यष्टव्या
नित्याधिकारात् । सांवत्सरेषु च पर्वसु एता एव देवता यजति । संवत्सरेष्वेतेषां
सांवत्सराणि पर्वाराणि पञ्चमाममन्वय (?) द्रहुवचनमृतमत्यमभिन्ननुतेति (?)
नायं प्रातस्तथा दर्शपूर्णमासयोधेति स्यात् ॥ ७ ॥

नद्युदधि...यजति-वास्तवं यवमयं स्थालीपाकं करोति । ओषधि... यज-
ति । ओषधयो ब्रीहियवादयः । वनस्पतय आज्ञकलादयः । एतयोः समामने रि-
धिना नोमं यजति । अन्नादि...यजति । अग्निः नदी देवता इति धृतिवचनात् ।
नद्यु वरुणसामान्यमनादेशात् । हविषा महतिः । यदा तीर्थयात्रां प्रवेष्टव्याये वा
प्रवेष्टुं न गङ्गादि नदीमानाद्य समुद्रं वा तटागं वा देवगन्तं वा तदा प्रदा-
नम्याने वरुणाय स्तोत्रं यजेत् । अन्यमन्त्रात् यो नदीतीर्थे वसति तदा वरुणोः
समीपे न नद्योः प्रथमसरे वरुणं यजेत् । उज्जिमन्त्रेण एव उज्जयन्ते । तदा
प्रथमसाधने वरुणं यजेदिति सत्यवन्मिदमुच्यते । उदधिः यव इति वरुण-
देवता ।

स्पतिषु सोममनादिष्टदेवतेष्वग्निम् ॥ ८ ॥ इति द्वितीये दशमः
खण्डः ॥ १० ॥

ष्करिण्योरपि प्रथमसाधने स्यात् । ओषधिषु पकासु वा क्षेत्रे प्रथमसमागमे
च वनस्पतिषु अश्वत्थादिषु तथा प्रधानस्थाने आज्येन सोमाय स्वाहेति
यजेत् । अन्यस्तु नीवाराद्योषधिषु प्रथमभक्षणे शम्यादिवनस्पतिफलप्रथम
भक्षणे सोमं यजतीति व्याख्यातवान् । अनादिष्टदेवतादेशो नास्ति यथा
त्रीणि नाभ्यानि उपनयनादीनि च तेष्वाग्निं यजति अग्निः सर्वा देवता
इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

इति पूरणव्याख्याने द्वितीये दशमः खण्डः ॥ १० ॥

१ एतद्व्याख्यानं घ पुस्तके सूत्रानुक्रमेण ग च पुस्तकयोस्तु प्रथमसूत्रे एव
व्याख्यानं न द्वितीयादिसूत्राणामिति यथोपलब्धं गृहीतम् तद्यथासंभवं वेदितव्यम् ॥

एकादशः खण्डः

अवसानं समं समूलम् ॥ १ ॥ दक्षिणाप्रवणमन्नकामस्य
मारुकास्तत्र प्रजा भवन्ति ॥ २ ॥ सर्वतः समवस्त्रावम् ॥ ३ ॥
समवलुत्य वा यस्मात्प्रागुदीचीरापो निर्वहेयुस्तद्वा ॥ ४ ॥ गर्तं
खात्वा यत्तैः पांशुभिः प्रतिपूर्येत तद्वा ॥ ५ ॥ यदि धारयि-
ष्णूदकतरं स्यात् ॥ ६ ॥

उक्तानि नित्यानि साधनानि शालाग्निसहितानि इदानीं महायज्ञा
वक्तव्यास्ते च गृहे भवन्ति तेन गृहकरणं तावदाह 'अवसानं समं
समूलम्' अवस्यन्ति समाप्नुवन्ति श्रौतस्मार्तानि कर्माणि यस्मिस्तदवसा-
नम् । सममुच्चनीचप्रदेशरहितम् । समूलं दूर्वाद्योपधिसमन्वितं पर्यवस्येदिति
शेषः । ननु च शालाग्निकरणात्प्रागेतद्वक्तव्यम् । यस्य पैतृकं गृहं नास्ति
तदर्थमिहोच्यते पितृगृहमो(मौ)चित्यादनूदितमेव । ज्वलयन्तोऽग्निं जागरये-
युरित्यत्र उद्वाहे च संततामुलपराजिमित्यत्र वर्णितम् । दक्षिणेनोन्मत्त भागि-
तमेवैदं कौनामाताधामवेत्यै क्रीणीति तथा च वाचाग्रे भवन्ति । प्रतो मां
किं माता या स्तनेना वद्वार्यं मारयति । एवं तर्हि दक्षिणप्रवरं वर्जयेदित्येव-
मर्थमयमुपदेशः ॥ १ ॥ २ ॥

सर्वतः सर्वासु दिक्षु यत्रोदकं पणिपित्तं भवति तदिन्द्रियैः ।
नमस्तु यस्मात्प्राची(दि)गुदीची(च्यो)रापो निर्वहेयुस्तद्वा उदकं यत्र पणिपित्तं
ननु सर्वादिशो गत्वा ततः प्राग्गोदग्वा निमगति तत्रावसानं इत्योद तत्रैव
गर्तं खान्वा यत्तैः पांशुभिर्भोज्यैर्वाग्निं गम्यते प्रतिगन्वात् । यदि प्रचूरते
तस्य त्यागोवापदा धारयिष्णुरदकतरं स्यात् । यद्वा उदकं पणिपित्तं मन्त्रं
धारयति तदवसानं कार्यम् । उदकतरमतिगमयेन्नोदकपुलं निम्नमेवेति उदक-
शब्दात्समुलोपः । इत्थीत्याज्यं यत्रोदकं क्षिप्तं शोषयति । " तत्र धारयिष्णुः
स्यात् यत्रोदकं स्थित्वा तत्रैव शास्यति तत्रापि शुभं इत्यर्थः " ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

इहैव तिष्ठ नितरा तिल्वला स्थिरावती ।

मध्ये पोषस्य पुष्पतामा त्वा प्रापन्नधार्यवः ॥

आ त्वा कुमारस्तरुण आ त्वा परिसृतः कुम्भः ।

आ वत्सो^२ जगता सह आ दध्नः कलशमैरयम् ॥

इति मध्यमा^५ स्थूणामभि मन्त्रयते ॥ १२ ॥

वसूनां त्वा वसुवीर्यस्याहोरात्रयोश्चेति गर्त्ते स्थूणामवदधाति ॥ १३ ॥

ऋतेऽवस्थूणा अधिरोह व^५शो अग्ने विराजमुपसेधशक्रम् ॥

इति मध्यम^५व^५शमवदधाति ॥ १४ ॥ तूष्णीं^५शिष्टाः स्थूणा

व^५शाश्च ॥ १५ ॥ प्राग्द्वारं दक्षिणाद्वारं^५ वा मापयित्वा गृहा-

नह^५ सुमनसः प्रपद्ये वीर^५ हीत्येतया प्रपद्यते यथा पुरस्ताद्दद्या-

ख्यातम् ॥ १६ ॥

प्रेतु राजा वरुणो रेवतीभिरस्मिन्स्थाने तिष्ठतु पुष्पमाणः ।

इरा^५ वहन्ती घृतमुक्षमाणास्तेष्वह^५ सुमनाः स^५वसाम ॥

नितरां स्थूणाभिमन्त्रणे द्वे ऋचौ ऋतूनोप्या अनेन मन्त्रेण गर्त्ते स्थूणा निर्धायते ऋते वस्थूणामध्यमं वंशस्य स्थूणायामवधानमन्त्रोच्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

तूष्णीं शिष्टाः स्थूणा वंशाथं आद्ध्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

प्राग्द्वारं दक्षिणाद्वारं च प्रत्यग्द्वारमुत्तरमनाज्ञानान्न भवतः । प्रदर्श-
नार्थं वा वा-शब्दः । पुरस्ताद्द्वद्वाहे यथा वर्णितं मङ्गलानि प्रादुर्भवन्ति ।

उत्तरपराज्या येष्वध्येति प्रवर्तनं गृहानहमित्येतया गेहिण्या भूलेन वा यद्वा
पुण्योक्तमन्याहितान्निमित्त्यादिकम् ॥ १६ ॥

• प्रेतु राजा वरुणो - प्रतिपादनमहान्तमुदकुम्भमुत्तरपूर्वस्यां दिशि
अनेन मन्त्रेणेति अरिष्टास्ता उदञ्चनमुदकोद्वररभाष्टं परिस्रवन्वन्धापयन्त्यनेन

इत्युत्तरपूर्वस्यां दिशि प्रतिपानमुदकुम्भमवस्थापयति ॥ १७ ॥

समुद्रः वः प्रहिणोमि स्वाः योनिमभिगच्छत

अरिष्टा अस्माकः वीरा मा परासेचि मत्पयः ।

इत्युदञ्चनम् ॥ १८ ॥ वास्तोष्पत्यं पयसि स्थालीपाकः अपचित्वा

तस्य जुहोति । अमीवहा वास्तोष्पते वास्तोष्पत इत्येताभ्याम्-

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्कानो गोभिरश्वेभिरिन्दो

अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति नो जुपस्व ॥

वास्तोष्पते शग्मया सः सदा ते सक्षीमहि रगवया गातुमत्या

पाहि क्षेम उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥

इति ॥ १९ ॥ जयप्रभृति समानम् ॥ २० ॥ इति द्वितीय

एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

मन्त्रेणेति । प्रतिपानमुदपानार्थमुदकुम्भमवस्थापयति । समुद्रम् इत्युदञ्चनम् ।

एवं परिपूर्णं गृहं सुशोभितं कृत्वा वास्तोष्पत्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

वातोष्पत्यं पयसि प्रधानस्थाने अमी वहा वास्तोष्पते वास्तोष्पते प्रति-

जानीहेति द्वौ वास्तोष्पते वास्तोष्पते प्रतरणो वास्तोष्पते शग्मयेति प्रघट्टोक्ते

द्वे ऋचौ स्थालीपाकस्य एताश्चतस्रो जुहोति पूर्णपात्रं दक्षिणान्तसिद्धम् ।

वास्तोष्पत्यं तस्य जुहोति तत्र पवित्रादिकानामासादनम् । एवं चतुर्थस्था-

लीपाकस्य जुहोति ततो जयहोमः । अस्य वास्तोष्पतेर्यजमानकर्मणः

समृध्यर्थम् ॥ १६ ॥ २० ॥

इति पूरणव्याख्याने द्वितीये एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

द्वादशः खण्डः

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य सायं प्रातर्वलिः हरेत् ॥ १ ॥

गृहप्रकरणमभिधाय तत्र स्थानविशेषेषु बलिहरणं वैश्वदेवाख्यमाह 'वैश्वदेवस्य' विश्वेषां देवानामिदं विश्वे देवा देवता अस्येति वैश्वदेवमन्नं सिद्धस्येति सामानाधिकरण्यात् सर्वार्थपचनं वैश्वदेवशब्देनोच्यते । "वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते" (म. ३. १०८) इत्यादि प्रयोगदर्शनात् । तदर्थं पचनं वैश्वदेवमिहोचरितं सिद्धशब्दस्येति विशेषणात् सिद्धस्येति स्थालीपाके श्रपणधर्मव्यवच्छेदार्थमतो ब्रीहियवापचारे नैव ततः सामान्यं नियमतः प्रतिनिधेयं तस्मादिदुर्दैवदरैर्वापि महायज्ञा निर्वर्त्या इति सिद्धशब्दोपादानत उक्तम् । अहरहर्जुहुयादाकाष्ठादहनारहर्दद्यादुदपात्रादित्यादि सर्वसिद्धशब्दो नित्यपर्यायः इति गृह्यते तत्र पृष्ठीनिर्देशान्वयात्सायंप्रातर्ग्रहणेन नित्यत्वप्रतिपादनाच्च तत्र महामतिष्को (ःको)ऽप्याह स श्रपयति ग्रहणे कर्त्तव्ये यत्सिद्धशब्दोपादानं तल्लौकिके सिद्धस्येति प्रमाणान्तरगम्यज्ञापनार्थं तैत्तिरीयके च दर्शनादिति तदसत् सिद्धस्येति निष्पन्नवस्तुतामात्रं पाकस्य बोधयति न पुनरमुष्मिन्नग्निविशेषे सिद्धस्येति प्रमाणान्तरगम्यो ह्यग्निविशेषः । ननू (तू) क्तं तैत्तिरीयके । दर्शितं यदि तैत्तिरीयके लौकिके पचनं तत्रैव तत् । मैत्रायणीयके किं तेनापि कठवाजसनेयादिमनुहारीताद्युक्ते कः प्रद्वेषः । तैत्तिरीयकवार्त्तायामाह तैत्तिरादश्रुतां न हि तैत्तिरीयके विद्यमानोपासनीयस्य शालाग्रौ पचनमस्ति किं तत्रैवानुप्रवेशितशालाग्निः । आहिताग्निस्तद्विषयं तज्याख्यानमापस्तम्बधर्मशास्त्रवचनमन्यैर्व्याख्यातृभिस्तदपि निगृहीतं स्ते (ते) हि शालाग्न्यर्थं धारयन्ति । अद्वेन पचन्तीति । आतथैव सदा न भयेन (?) श्रद्धामिहि येनामौ निदृश्येति कर्त्तरि पृष्ठीत्यवोचन्नाकर्त्तृका क्रियास्तीत्यवदत् । अपर आह लौकिकेऽनौ निदृश्येति नास्याग्निगृहाद्वरेयुर्नान्यत आहरेयुरिति वचनात् । निर्ह[र]राच्च न चैतत्ततोऽप्यनुतिष्ठति किं तर्हि अमकृतदिवनस्यानुगतमग्निमस्य गृहादुगन्ति । अन्यथा-

हेरन्ति । एतच्चाप्यन्यथोक्तवन्तस्तत्पुरस्ताद्वर्शितम् । यदि च लौकिकाग्रौ पचनं
 स्यादेकादशाहोत्कर्षो नोपपद्येत । अथ पिण्डपितृयज्ञ एकेन पिण्डेन एकादशे-
 ऽहनि शालाग्न्यभावाच्च प्राप्तोति तस्मादुत्कृष्यतीति औद्वाहिकोग्निरपिनावश्यं
 धार्यत इति यद्यवश्यमसौ धार्यः स्यात्तत्रैव श्राद्धं स्यात्तत्कथमग्निभावादुत्कर्षो
 भवेदपि चैकादशेहि औद्वाहिकेऽग्नौ यमदैवत्यां शान्तिमुक्तवान् । यस्तस्यै-
 कादशेहन्यग्न्यभावः कथं तदलं महामति(ते) कथय योष्यौद्वाहिकेऽष्टका-
 वंश्चदेवादीनि न करोति सोऽपि तच्चाह सर्वथा प्रसिद्धं केन हेतुनोत्कृष्य
 उत्तरेहनि नीतिमिति असूत्रान्तर्हितं वा सूत्रं कुत एकादशेहनि नित्यत्वाद्
 गृहपतित्वे संजातेऽपि न गृहमेधित्वं क्रियते अग्न्यभावात्पितृयज्ञाधीनत्वा-
 त्पाचिके शालाग्निविधानमध्ये उत्पाद्य पाकार्थं शालाग्निकरणादिति विधि-
 विदां निश्चयः । उत्तरकालं भार्यया सहाधिकारात् शालाग्निविधानादनी-
 चित्यात्प्रेतपितृकस्योद्वाहिकाभावाद् द्वादशेहनि श्राद्धचोदना पाकार्थं शाला-
 ग्निकरणमिति विधिविदां निश्चयः । तथा चाहुः—

‘ यथा पाणिगृहीतायां प्रजा सन्तानवर्द्धनी ।

एवं परिगृहीतेऽग्नौ पाकः पुष्टिकरो भवेत् ॥ ’

इत्याहिताग्नेः सव्यापसव्यो नित्यो हुतशेषं वंश्चदेवमेव स्मृतिवचना-
 न्पाकयज्ञ इति आभिचारव्येन हविषा लक्ष्यते । प्रजननं वापतर्त्तं हविर्यद्वंश्च-
 देवमिति । एवं बलिं हरेदिति होमसमुदायो बलिहरणशब्देन प्रयोगबोधना-
 द्वाक्ये लक्ष्यते । अग्नये सोमायेत्यादीनि चतुर्थ्यन्तानि पदानि देवागारं
 उदकुम्भमकाश इत्यादीनि सप्तम्यन्तत्वान्स्थानविशेषवाचकानि पदानि
 पुरस्तादित्यादेरव्ययन्वान्मममीलोपः । गृहगृह्याभ्यां देवताभ्य इति वाक्यम् ।
 देवागारं कुलदं उदकुम्भप्रतिपादनं धन्यन्तर्गितर्पणे देवागार इव धन्यन्तर्गि-
 तर्पणमुक्तम् । उभयनिर्द्भवलिशब्दमनुमीयते । उत्तरामुत्तरमिति दीर्घाकाशः
 प्रयोगाग्निरग्निश्च स्त्रीलिङ्गे न च विशेषणं दिवा प्रातः । नक्तं मायमुपक्र-
 मवशात् वंश्चदेवहोममन्त्रमङ्कारं केचिदिच्छन्ति । हुतं दद्यान्नाहुतमश्रीया-
 दिति वचनान् । अत्यल्पमिदमुच्यते नाहुतमिति सर्व एव महायज्ञा अन्नम-

अग्नीषोमौ धन्वन्तरिः विश्वान्देवान्प्रजापतिमग्निः स्विष्ट-
कृतमित्येव होमो विधीयते ॥ २ ॥ अथ बलिः हरत्यग्नये नमः
सोमाय धन्वन्तरये विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अग्नये स्विष्ट-

स्काराच्च तदश्रीयाद्यस्य चाग्रन्नदीयते भुञ्जीतपितृसेवितमित्यादिवचनात्तदसदि-
ति । अन्ये तु संस्कारत्वे प्रति पाकमावृत्तिः स्यात् सायं प्रातश्च नियमो नोपपद्यते
प्रतिषेधानुपपत्तेश्च न बलिहरेदिति । न च यदर्थः पाकः सोढा साधनस्य पाकस्य
गुणतोऽपि भवति प्रत्युक्ता(ता)वशिष्टस्याश्रीयादिति वचनादुपयुक्तसंस्कारत्वं
स्वयं भोजनस्य गम्यते । नाहुतमश्रीयादिति तु होमादीनामवश्यकर्तव्यतारव्या-
पनपरम् । “अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते” (म. ३-११) इतिवत् तस्मात्पु-
न्यसंस्कारार्थेति चेत्तिसिद्धम् ॥ “वैश्वदेवनिमित्तमभ्युदयश्राद्धम् । पाकं श्रपयेद्भ-
लिनिमित्तं श्राद्धमाभ्युदयिकं वैश्वदेवं कुर्वीत । ततो यजमानत्यागः कर्तव्यः ।
यदा यजमानः प्रवासं करोति तदा पत्नीत्यागः कर्तव्यः । अत्रिः—

साग्निकः पितृयज्ञान्ते बलिकर्म समाचरेत्

अनग्नि (२) हुतशेषेण बलिं काकबलिं हरेत् ॥ ”

देवयज्ञं तावदाह अग्नीषोमा इत्येवं होमो विधीयते । इति शब्दः
प्रकारार्थे अतः प्राक्स्विष्टकृत एवंप्रकारदेवताः प्रगृह्यन्ते वाक्ताधिकोपमं हरेत्या-
भ्युदयादुत्पत्त्यनर्थको (?) वैत्येवं शब्दौ न च द्वितीयान्तत्वाद्यदितरेषां
शब्दा अन्तरप्रयोजनं कुर्यात् । नाप्यग्नीषोमौ देवता उच्यन्ते होमो विधीयत
इति स्वाहाकारयोगं दर्शयति । अतश्चतुर्थी प्रयोक्तव्या । अग्नीषोमाविति
निर्देशार्थं न देवतार्थं बलिहरणसाहचर्यप्रत्यभिज्ञापनाय यथाग्नीषोमौ चक्षुषौ
(पी) वा अतः—अग्नीषोमा इति प्रायणीये सुवेण होममग्निहोमन्याद् । हन्तेन
वा बलिं हरेदिति चोदनात्तान्याद् ॥ अग्नये स्वाहेति पडाहुतीर्हुयां ॥ २ ।

इदानीं भूतयज्ञानधिकरोति अग्नीषोमौ बलिं हर्तीति पाठत्रयेणान्नन्यन्यो-
क्तत्वादथशब्दोऽधिकारार्थ एव युक्तः । यद्वा बलिं हरेदिति लाघटिकन्यान्म-
चोक्तबलिहरणमथशब्दस्या (?) बलिहरणमह अथ बलिं हर्तीति यथा हविष

१ नन्तग, ग. च । २-३ ० घ । ४-५ एन्ड घे. एन्डिज्ज ।

६-७ ० घ. । ८-९ ० घ. । १०-११ ० न. च । १२-१३ ० घ ।

कृत इत्यग्न्यागार उत्तरामुत्तराम् ॥ ३ ॥ अभ्य इत्युदकुम्भ-
 सकाशे ॥ ४ ॥ ओषधिभ्य इत्योषधिभ्यो वनस्पतिभ्य इति गृह-
 मध्यमायां स्थूणायाम् ॥ ५ ॥ गृह्याभ्यो देवताभ्य इति गृहमध्ये
 ॥ ६ ॥ धर्मायाधर्मायेति द्वारे ॥ ७ ॥ मृत्यव आकाशायेत्या-
 काशे ॥ ८ ॥ अन्तर्गोष्ठायेत्यन्तर्गोष्ठे ॥ ९ ॥ वहिर्वेश्रवणायेति
 वहिः प्राचीम् ॥ १० ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्य इति वेष्मनि ॥ ११ ॥
 इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्य इति पुरस्तात् ॥ १२ ॥ यमाय यमपुरुषेभ्य
 इति दक्षिणतः ॥ १३ ॥ वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इति पश्चात्
 ॥ १४ ॥ सोमाय सोमपुरुषेभ्य इत्युत्तरतः ॥ १५ ॥ ब्रह्मणे
 ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये ॥ १६ ॥ प्राचीमापातिकेभ्यः सम्पाति-
 केभ्य ऋक्षेभ्यो यज्ञेभ्यः पिपीलिकाभ्यः पिशाचेभ्योऽप्सरोभ्यो
 गन्धर्वेभ्यो गुह्यकेभ्यः शैलेभ्यः पन्नगेभ्यः ॥ १७ ॥ दिवाचारिभ्यो
 भूतेभ्य इति दिवा नक्तं चारिभ्यो भूतेभ्य इति नक्तम् ॥ १८ ॥
 धन्वन्तरये धन्वन्तरितर्पणम् ॥ १९ ॥

एकेषां सायं प्रातः पूर्वान्हः प्रातः स्यात् । मुख्यंवृत्त्या सायंप्रातःसंध्या प्रातर्दिवा
 लक्ष्यते सायं नक्तमिति बलिं देवतायै निवेद्येत्तन्नहरेन्निवेदयेत् । सायं प्रातः
 कालयोर्वैश्वदेवस्य पाकस्य सर्वार्थस्य मिदस्योपपन्नस्य बलिं महचरितात्पञ्च-
 यज्ञान् हरेत् । कुर्यादितिवाक्यार्थः (ः) । महायज्ञा (ः) प्रचोदनेपा । अतस्तेषां
 यज्ञानामेके केऽपि प्राक्प्रयुक्ते ततश्च महायज्ञेषु निवृत्तेषु यतिप्पतरा(यदी-
 तरा)र्थं वा पचेत तदा नैव बलिहरणं होमश्च स्यातामिति सायं प्रातरेव बलिं
 हरेत् । उत्तरामुत्तरामितिदीर्घाकाराः ॥ ३ ॥

गृहगृह्याभ्यो देवताभ्य इति वाक्यं देवागारे कुलदेव उदकुम्भप्रतिपादनं
 धन्वन्तरितर्पणे देवागार इव धन्वन्तरि तर्पणमुक्तं ततो निर्दिष्टविभागबलिं हरेत् ।

अद्भिः संसृज्य पितृभ्यः स्वधेति शेषं दक्षिणां भूमौ निनयेत्-
॥ २० ॥ पाणी प्रक्षाल्याचम्यातिथिं भोजयित्वाऽवशिष्टस्याश्री-
यात् ॥ २१ ॥ इति द्वितीयपुरुषे द्वादशः खण्डः । १२ ।

अग्न्यगार उत्तरामुत्तरामिति दीर्घाकाराः । ॐ अग्नये नमः । ॐ सोमाय नमः ।
अथ उदकुम्भसकाशे ॐ अग्न्यो नमः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

पितृयज्ञमधुनाह-अद्भिः संसृज्य शेषशब्दात्प्रभूतमन्नं बलिहरणार्थमु-
द्घृत्य यथा स्वधाकारार्थं शिष्येत् । पितृभ्य इति विरूपैकशेषात् पितामहप्रपि-
तामहयोरैवातस्तावदहरहः स्वधां करोति ॥ “अद्भिः संसृज्य अपसव्येन पितृ-
भ्यः स्वधा १ शेषं दक्षिणां भूमौ निनयेत्” ॥ २० ॥

‘पाणी प्रक्षाल्य’ कथमेतत् पाणी प्रक्षाल्यातिथीन् भोजयित्वेति
नायं क्रमः कैमुह्यतिथीन् भोजयित्वा पाणी प्रक्षाल्यावशिष्टस्याश्रीयादिति
क्रमः । तस्माद्ब्राह्मण आहार्यं आहूते हस्ता अवनेनिर्जातेति श्रुतिः । वांमा-
देव्यादीयतिद्वेप ? नित्यत्वादग्रब्राह्मणाय दत्त्वा भिक्षां च भिक्षवे अवशिष्ट-
ग्रहणादुद्धृत्या ? अथ भोजयित्वेति पृष्ठीनिर्देशात्पत्नी अवशेषयेत् । अवशिष्ट-
सैवाश्रीयादिति नियमार्थः । ततश्च सर्वोपयोगेनात्मार्थं पुनः पचेत् । स्वजन-
गृहादौ च न भुञ्जीत तदितरलोकयात्रापराङ्मुखस्य स्वल्पपरिच्छदस्य चि-
[त्त]वृत्तेर्युज्यते । महापरिग्रहस्य तु यात्रापराङ्मुखतया स्वजनगृहादावभुञ्जा-
नस्य द्वि ? जनादिविद्वेषादकीर्त्या युज्यते योगक्षेमात् कृत्तिकः (?) म्या-
ज्योतिष्टोमाश्वासहायस्य न मध्येयुस्तन्माह्लोक उक्तमजिह्वमनुरुध्यमानाया
वध्वावजान (वशिष्टाशन) विष्वप्रयुक्त्यास्वजनगृहादौ भुञ्जानेव नियमैर्गद्गी-
कृता स्यादवशिष्टाशननियोगस्योत्सर्गत्वात् । यद्वावशिष्याश्रीयादिति नेदं
पश्चाद् भोजनपरं किं तर्हि देवतातिथिपितृभ्यो गृही पचेदित्येवं पगमिति तनश्च
प्रवानादि [पु] आत्मार्थं पचनमसहाग्निप्रवाने ॥ २१ ॥

इति द्वितीये द्वादशः खण्डः । १२ ॥

— ❧ —

त्रयोदशः खण्डः

अथातः पष्ठीकल्पः व्याख्यास्यामः ॥१॥ शुक्लपक्षस्य पञ्चम्यां
प्रत्यङ्मुखो हविर्ष्यमन्नमश्नीत ॥२॥ अधः शयीत दर्भेषु शालि-
पलालेषु वा प्राक्शिराः ब्रह्मचारी ॥३॥ श्वोभूत उदित आदित्ये
स्नानं पानं भोजनमनुलेपनं स्त्रजो वासांसि न प्रत्याचक्षीत
॥४॥ यावद्दद्यात्तावदश्नीयाद्यद्यद्दद्यात्तदश्नीयादन्यत्रामेध्य-पा-

‘अथातः पष्ठीकल्पं व्याख्यास्यामः’ । अथ शब्दोऽधिकारार्थः
पष्ठीकल्पाख्यं कर्माधिकृतम् । अतः शब्दो हेत्वर्थः । अत इदं कर्म वक्ष्यमाण-
फलशतसहस्रस्य संयोजै(य)न्नेकपरस्य वा अतो व्याख्यास्यामः । पष्ठ्यां यत्कि-
यते तदपि पष्ठीत्युच्यते । कर्माष्टकानां तस्य कल्पे विधानं व्याख्यास्यामः ।
वक्ष्याम इति तत्संप्रयोजनत्वात्सामान्योपदेशः । इदानीं विशेषानुपदिशति
शुक्लपक्षे निगदसिद्धम् ॥ १ ॥ २ ॥

अधस्तादर्भान् हन्ति तेष्वधः शयित्वमस्तीति गम्यते शालिपलालेषु
वा । अधः शयीतेति संवध्यते प्राक्शिरा ब्रह्मचारी मथुनवर्जीत्यर्थः । श्वो
भूते उदिते आदित्ये श्वो भूतं द्वितीयेऽह्नीत्यर्थः । उदित आदित्ये प्रागुदया-
दपि श्वो भूतः कालोऽस्तीन्युदित आदित्यग्रहणम् । स्नानं पानं भोजनमनु-
लेपनं स्त्रजो वामांसि न प्रत्याचक्षीत स्नाहि याहीन्युक्तं न प्रत्याख्यायीत-
(यात्) “श्वो भूते प्रातःकाले न प्रत्याचक्षीत न निगकुर्यात् । पानमुदपानं
पयःपानं वा तस्मिन्पष्ठीदिने यः कोऽपि ददाति न निगकुर्यात्” ॥ ३ ॥ ४ ॥

ननु भोजनं यदि न प्रत्याचक्षीत तदानीं बहुशो भोजनं यदि स्याद-
भाज्यं च तदा कथमिन्याह-यावददृश्यं तावदश्नीयात् । तदेव दशकृत्वाद(१)-
नुपदेशं पाठान्तरं वा यावद्दद्यात्तावदश्नीयाद्यावन्मार्द्धं भुक्तं न दृष्यति ताव-
दश्नीयात् । यद्यद्दद्यात्तदश्नीयादन्यत्रामेध्यपातकिम्यः । अमेध्यमयजियम् ।

१ हविर्व्यान्न, ग. च. । २ यानं गानं पानं, ग. च. । ३ योगम्यैकव, घ. ।
४ हन्ति नेऽपि ० घ. । ५-६ ० घ. । ७-८ ० घ. । ९-१० एतन्मयमधिकं, घ. ।

तकिभ्योऽभिनिविष्टकवर्जम् ॥ ५ ॥ अस्तमित आदित्ये पयसि
स्थालीपाकः अपयित्वाऽथैतैर्नामधेयैर्जुहोति

धनदाः वसुमीशानां कामदाः सर्वकामिनाम्
पुण्याः यशस्विनीं देवीः षष्ठीः शक्र जुषस्व मे ॥

नन्दी भूतिश्च लक्ष्मीश्चादित्या च यशस्विनी
सुमना वाक् च सिद्धिश्च षष्ठी मे दिशतां धनम् ॥

पुत्रान्पशून्धनं धान्यं बह्वश्वाजगवेडकम्
मनसा यत्प्रणीतं च तन्मे दिशतु हव्यभुक् ॥

कामदाः रजनीः विश्वरूपाः षष्ठीमुपवर्त्ततु मे धनम्
सामे कामा कामपत्नी षष्ठी मे दिशतां धनम् ॥

आकृतिः प्रकृतिर्वचनी धावनिः पद्मचारिणी मन्मना भव स्वाहा ॥

माषादीति कैचित् तदसत् पातकिसाहचर्यात् । गृज्जनाद्यमेध्यमशुचीति
द्रष्टव्यम् । अमेध्यं प्रत्याचक्षीतेत्यर्थः । प्रतिप्रसवसूत्रत्वादेवं पातकिनोऽप्युक्तं
प्रत्याचक्षीत । पातकिनो मनुगौतमादिधर्मशास्त्रेभ्य इ(ए)व मन्तव्याः ।
अभिनिविष्टकवर्जं यद्दद्यात्तदन्वीयात् । अभिनिविष्टकं गणान्नम् । अभिनि-
वेशिते हि तस्मिन्नहमहमिकया बहवः स्वामिन इति । पर्युपितमित्यन्ये ।
अभिनिविष्टकं दास्यं वानुमतिनिविष्टं कदाचिद्विषदन्नमित्यर्थः । न च त्रया (ये)
प्रतिपिद्धे (स्मृत्या प्रतिपिद्धे) अभिनिविष्टो यस्तस्यान्नं वर्जयेत् । एवं चामे-
ध्यमिति जात्या दुष्टमन्नं पातकिनामाश्रयदुष्टमभिनिविष्टकम् ॥ “अमेध्यमयज्ञि-
यम् मेधो यज्ञस्तस्यानहर्ह(र्ह)ममेध्यम् । तथा महापातकिना दत्तम् तथा अभि-
निविष्टकदत्तम् । जातिदुष्टदत्तं वर्जयेदिति प्रत्येकं संवध्यते^३” ॥ ५ ॥

‘ अस्तमित आदित्ये ’ संख्यायामित्यर्थः । पयसि स्थालीपाकं
अपयित्वा तस्य जुहोति प्रधानस्थाने धनदावसुमीशानभिन्यादिना षष्ठीनाम्-

गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्
 ईश्वरीः सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ।
 नानापत्रका (क) सा देवी पुष्टिश्रातिसरस्वती
 अरिं देवीं प्रपद्येयमुपवर्त्तयतु मे धनम् ॥
 हिरण्यप्राकारादेवि माः वर आगच्छत्वायुर्यशश्च स्वाहा ॥
 अश्वपूर्णाः रथमध्याः हस्तिनादप्रमोदिनीम् ।
 श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मादेवी जुषताम् ॥
 उपयन्तु मां देवगणास्त्या(ना)गाश्च तपसा सह ।
 प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् श्रीः श्रद्धां (कीर्त्तिं वृद्धिं ग. च.)
 दधातु मे ॥

श्रियै स्वाहा, ह्रियै स्वाहा, लक्ष्म्यै स्वाहा, उपलक्ष्म्यै स्वाहा,
 नन्दायै स्वाहा, हरिद्रायै स्वाहा, षष्ठ्यै स्वाहा, समृद्ध्यै स्वाहा,
 जयायै स्वाहा, कामायै स्वाहेति ॥६॥ जयप्रभृति समानम् ॥७॥
 परमासान्प्रयुज्जीत त्रीन्वोभयतः पक्षान् ॥ ८ ॥

धेयानि तैर्नामधेयैर्वच्यमाणैर्जुहोति । एकविंशतिमाहुतीः । “अथ पष्ठीदिनेऽ-
 स्तमित आदित्ये पवित्रादिकानामासादनम् । धनदां वसुरीशानामिति
 प्रथमाहुतिं जुहोति । कामायै स्वाहेत्यन्तमेकविंशति (?) स्थालीपाकाहुती-
 र्जुहोति । मन्त्रैर्नामभिश्च एकविंशतिराहुतयो भवन्ति” ॥ ६ ॥

‘ जयत्प्र(प्र)भृति समानम् । परमासान्प्रयुज्जीत ’ पदम्
 शुक्लपक्षेषु पष्ठीत्यर्थः । त्रीन्वोभयतः पक्षान् प्रयुज्जीत शुक्लकृष्णपक्षेषु पदम्
 पष्ठीं प्रयुज्जीतित्यर्थः । “एवं पण्मासान्प्रयुज्जीत । उभयोः पक्षयोस्त्रीन्मामान्ना पद-
 शुक्लपक्षपक्ष्यः । त्रिभिर्मामैर्वा शुक्लाश्च कृष्णाश्च पद पक्ष्यः प्रयोज्याः” ॥ ७ ॥ ८ ॥

शतसाहस्रसंयोग एकवरो वा ॥ ९ ॥ गौरनड्वांश्च
दक्षिणा ॥ १० ॥ इति द्वितीये त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

‘ शतसहस्रसंयोगः ’ । लक्षसंयोगोऽयं पष्ठीकल्पः । शतं च सहस्रं
च संयोगोऽस्य वा शतसहस्र इयं पष्ठी । एकवरो वा । एकेषु श्रेष्ठं पुत्रजन्मा-
दिकं वरस्तस्य संयोगः । गवां शतसहस्रकाम इदं प्रयुज्जीत एकवरकामो-
वेत्यर्थः शतसाहस्रपश्वादिकामसंयोगः । पुत्राद्येकवरो वा गौरनड्वांश्च
दक्षिणा समुद्राक्षिसैपासमासे विधानार्थं । अथ जयत्प्रभृतिसमानमित्येते-
नान्तरं विधीयते तदा पूर्णपात्रं बाधितत्वात्प्रतियोगं स्यात् । एतत्कर्म गत-
श्रीकेन कर्त्तव्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ इति पूरणव्याख्याने द्वितीयपुरुषे त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्
 ईश्वरीः सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ।
 नानापत्रका (क) सा देवी पुष्टिश्रान्तिसरस्वती
 श्रिरिं देवीं प्रपद्येयमुपवर्त्तयतु मे धनम् ॥
 हिरण्यप्राकारादेवि माः वर आगच्छत्वायुर्यशश्च स्वाहा ॥
 अश्वपूर्णाः रथमध्याः हस्तिनादप्रमोदिनीम् ।
 श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मादेवी जुपताम् ॥
 उपयन्तु मां देवगणास्त्या(ना)गाश्च तपसा सह ।
 प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् श्रीः श्रद्धां (कीर्त्तिं वृद्धिं ग. च.)
 दधातु मे ॥

श्रियै स्वाहा, ह्रियै स्वाहा, लक्ष्म्यै स्वाहा, उपलक्ष्म्यै स्वाहा,
 नन्दायै स्वाहा, हरिद्रायै स्वाहा, पृथ्व्यै स्वाहा, समृद्ध्यै स्वाहा,
 जयायै स्वाहा, कामायै स्वाहेति ॥६॥ जयप्रभृति समानम् ॥७॥
 परमासान्प्रयुज्जीत त्रीन्वोभयतः पक्षान् ॥ ८ ॥

धेयानि तैर्नामधेयैर्वच्यमाणैर्जुहोति । एकविंशतिमाहुतीः । “अथ पष्ठीदिनेऽ-
 स्तमित आदित्ये पवित्रादिकानामासादनम् । धनदां वसुरीशानामिति
 प्रथमाहुतिं जुहोति । कामायै स्वाहेत्यन्तमेकविंशति (?) स्थालीपाकाहुती-
 र्जुहोति । मन्त्रैर्नामभिश्च एकविंशतिराहुतयो भवन्ति” ॥ ६ ॥

‘ जयत्प्र(प्र)भृति समानम् । परमासान्प्रयुज्जीत ’ पशु
 शुक्लपक्षेषु पष्ठीत्यर्थः । त्रीन्वोभयतः पक्षान् प्रयुज्जीत शुक्लकृष्णपक्षेषु पशु
 पष्ठीं प्रयुज्जीतेत्यर्थः । “एवं पण्मासान्प्रयुज्जीत । उभयोः पक्षयोस्त्रीन्मामान्वा पद
 शुक्लपक्षपक्ष्यः । त्रिभिर्मासैर्वा शुक्लाश्च कृष्णाश्च पद पक्ष्यः प्रयोज्याः” ॥ ७ । ८ ॥

काषायवाससः पश्यति ॥ १० ॥ उष्ट्रान्सूकरान् गर्दभान्निदवा-
कीर्त्यादीनन्याःश्चाप्रयतान्स्वप्नान्पश्यति ॥ ११ ॥ अन्तरिक्षं क्रा-
मति ॥ १२ ॥ अध्वान् ब्रजन्मन्यते पृष्ठतो मे कश्चिदनुब्रजति
॥ १३ ॥ एतैः खलु विनायकैराविष्टा राजपुत्रा लक्षणवन्तो राज्यं
न लभन्ते ॥ १४ ॥ कन्याः पतिकामा लक्षणवत्यो भर्तृन्त
लभन्ते ॥ १५ ॥ स्त्रियः प्रजाकामा लक्षणवत्यः प्रजां न लभन्ते
॥ १६ ॥ स्त्रीणामाचारवतीनामपत्यानि म्रियन्ते ॥ १७ ॥ श्रोत्रि-
योऽध्यापक आचार्यत्वं न प्राप्नोति ॥ १८ ॥ अध्येतृणामध्ययने
महाविघ्नानि भवन्ति ॥ १९ ॥ वणिंजा वणिकूपथो विनश्यति
॥ २० ॥ कृषिकराणां कृषिरल्पफला भवति ॥ २१ ॥ तेषां प्राय-

क्रमयति अध्वानं गच्छति पृष्ठतो(तस्त)दनुकश्चिद्व्रजतीति । पलायमानम-
पश्यन् क्रोधनिविष्ट आक्रमतीव मन्यते । जाग्रदपि मन्दरमिदगणोर्नि पृष्ठतः ।
अन्यदपि एवं रूपं चोदयति उष्ट्रदर्शनादि ? ति च ॥ ४-१३ ॥

‘ एतैः खलु विनायकैराविष्टा ’ एते ये विनायकैराक्रान्तास्तेषां
किं भवतीत्याह—लक्षणवन्तो रणप्रत्ता इत्यादि प्रथमं लक्षणं पुरुषस्य स्त्रियाश्च
ज्योतिषादिशास्त्रोक्तम् । आचारवतीनां गुरुशुश्रूषा चरमशय्या गुरोरुत्थानं
गृहकृत्ये दक्षता ह्रीः क्षान्तिर्मनोवाकायसंयम इत्याचारसंयुक्तानाम् । अध्यापक
इत्यादि आचार्यत्वमध्यापननिमित्तं गरीयस्त्वम् । अध्येतृणां विद्यार्थिनाम् ।
वणिकूपथो वाणिज्यसेवा (वणिग्भावो विनिडभारो?) वा ॥ “शालकटङ्कटादि
विनायकाधिष्ठितानां लोष्टं मृदातीत्यादिरूपाणि राज्यं न लभन्त इत्यादि
फलनाशा भवन्ति” ॥ १४-२१ ॥

‘ तेषां प्रायश्चित्तं ’ दुरितवाधनमित्यर्थः । नयोगकरुणमिति यावत् ।
मृगोधिवासः कुलायकुञ्चन्तको मृगमृत्तिकोपादेया गेचना गुग्गुलः प्रसिद्ध-

चतुर्दशः खण्डः

अथातो विनायकान्व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ शालकटङ्कटश्च
कूष्माण्डराजपुत्रश्चोस्मितश्च देवयजनश्चेति ॥ २ ॥ एतैरधिगताना-
मिमानी रूपाणि भवन्ति ॥ ३ ॥ लोष्टं मृद्राति ॥ ४ ॥ तृणानि
च्छिनत्ति ॥ ५ ॥ अङ्गेषु लेखान् लिखति ॥ ६ ॥ अपस्वप्नं पश्यति
॥ ७ ॥ मुण्डान् पश्यति ॥ ८ ॥ जटिलान् पश्यति ॥ ९ ॥

‘अथातो विनायकान्व्याख्यास्यामः’ । अथातः शब्दावधि-
कारहेत्वर्थी । अथ विनायकान् व्याख्यास्यामः । नत्वनधिकृतेनाधिकृतं
विद्यात् । यस्मादौर्भाग्ययोगो विनायकाधिष्ठाने^१ भवति अतो^२ व्याख्यास्यामः ।
तेनाधिकृता विनायकाः । सौभाग्यकरणत्वाद्विनायकानाम् । आनन्तर्यं वाथ-
शब्दः काम्यकर्माधिकारात् । पष्ठीकल्पादनन्तरं काम्यहेतुकं व्याख्यास्यामः ।
संवन्धानै(ने)वाथ काम्यानन्तरम् । काम्यं पुनरत्र पराङ्मुखीभूतानां भाग्या-
(ग्याना)मात्मनोऽभिमुखं(खी)करणमिति हेतौ अतस्तत्कस्य हेतुकं व्याख्या-
स्यामः । भवति हि सौभाग्यतदुपायो हेतुत्वे^३ । विनायकाश्चत्वारः शालकट-
ङ्कटादयः । श्रेयसो विघ्नशमनार्थं यत्तेषां पूजाकर्म तदपि विनायका इत्युक्तं वा
उच्यते तान्व्याख्यास्याम इत्याह—शालकटङ्कटश्च कूष्माण्डराजपुत्रश्चोस्मित-
श्चादेवयजनश्चासुगमम् । एतैः—तेषां विनायकानामधिगतानामधिष्ठितानां
भूताक्रान्तानामाधिष्ठानां पुरुषेषु तेषां तैरिति वा । अधिगतानामुपहताना-
मित्यर्थः ॥ इमानि रूपाणि चिन्हानि भवन्ति जायन्ते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तान्याह—‘लोष्टं मृद्राति तृणं छिनत्ति’ विना प्रयोजनेन मर्म-
च्छेदनेन लोष्टतृणं करोति । अपस्वप्नं पश्यति मुण्डान् पश्यतीत्यादि अप-
शयानः पश्यति तथा मुण्डजटिलादींश्च पश्यति । अन्तरिक्षं रात्रौ शयानः

१ पः, क. घ. । २ नां, ग. च. । ३ तो(ते)स्ते, ग. च. । ४ तं, घ. ।

५ का, घ. । ६-७ ० घ.

काषायवाससः पश्यति ॥ १० ॥ उष्ट्रान्सूकरान् गर्दभान्दिवा-
कीर्त्यादीनन्याःश्चाप्रयतान्स्वप्नान्पश्यति ॥ ११ ॥ अन्तरिक्षं क्रा-
मति ॥ १२ ॥ अध्वान् ब्रजन्मन्यते पृष्ठतो मे कश्चिदनुब्रजति
॥ १३ ॥ एतैः खलु विनायकैराविष्टा राजपुत्रा लक्षणवन्तो राज्यं
न लभन्ते ॥ १४ ॥ कन्याः पतिकामा लक्षणवत्यो भर्तृन् न
लभन्ते ॥ १५ ॥ स्त्रियः प्रजाकामा लक्षणवत्यः प्रजां न लभन्ते
॥ १६ ॥ स्त्रीणामाचारवतीनामपत्यानि म्रियन्ते ॥ १७ ॥ श्रोत्रि-
योऽध्यापक आचार्यत्वं न प्राप्नोति ॥ १८ ॥ अध्येतृणामध्ययने
महाविघ्नानि भवन्ति ॥ १९ ॥ वणिजाः वणिकूपथो विनश्यति
॥ २० ॥ कृषिकराणां कृषिरल्पफला भवति ॥ २१ ॥ तेषां प्राय-

क्रमयति अध्वानं गच्छति पृष्ठतो(तस्त)दनुकश्चिद्व्रजतीति । पलायमानम-
पश्यन् क्रोधनविष्ट आक्रमतीव मन्यते । जाग्रदपि मौदरमिदगणोर्नि पृष्ठतः ? ।
अन्यदपि एवं रूपं चोदयति उपद्रुदर्शनादि ? ति च ॥ ४-१३ ॥

‘ एतैः खलु विनायकैराविष्टा ’ एते ये विनायकैराक्रान्तास्तेषां
किं भवतीत्याह-लक्षणवन्तो रणप्रचा इत्यादि प्रथमं लक्षणं पुरुषस्य स्त्रियाश्च
ज्योतिषादिशास्त्रोक्तम् । आचारवतीनां गुरुशुश्रूषा चरमशय्या गुगेरुन्थानं
गृहकृत्ये दक्षता ह्रीः क्षान्तिर्मनोवाक्यसंयम इत्याचारसंयुक्तानाम् । अध्यापक
इत्यादि आचार्यत्वमध्यापननिमित्तं गरीयस्त्वम् । अध्येतृणां विद्यार्थिनाम् ।
वणिकूपथो वणिज्यमेवा (वणिग्भावो विनिडभारो ?) वा ॥ “शालकटङ्कटादि
विनायकाधिष्ठितानां लोष्टं मृदातीत्यादिरूपाणि राज्यं न लभन्त इत्यादि
फलनाशा भवन्ति” ॥ १४-२१ ॥

‘ तेषां प्रायश्चित्तं ’ दृष्टिदाधनमित्यर्थः । संयोगकर्ममिति यावत् ।
मृगोधिवासः हुलायदृश्यन्तको मृगमृत्तिकोपादेया गेचना गुग्गुलः शनिर्द-

श्रित्तम् ॥ २२ ॥ मृगाखरकुलायमृत्तिकारोचना गुग्गुलाः ॥ २३ ॥
चतुर्भ्यः प्रस्रवणेभ्यश्चतुरुदकुम्भानव्यङ्गानाहरेत् ॥ २४ ॥ सर्व-
गन्धसर्वरससर्वोषधीः सर्वरत्नानि चोपकल्प्य प्रतिसरदधि-
मधुघृतमिति ॥ २५ ॥ एतान् संभारान्संसृज्य ऋषभचर्मो-
रुह्याथैनम्—

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ।

ताभिष्ट्वाभिषिञ्चामि पावमानीः पुनन्तु त्वा ॥

अग्निना दत्ता, इन्द्रेण दत्ता, सोमेन दत्ता, वरुणेन दत्ता, वायुना
दत्ता, विष्णुना दत्ता, बृहस्पतिना दत्ता, विश्वेदेवैर्दत्ताः, सर्वै-
र्देवैर्दत्ता ओषधय आपो वरुणसंमितास्ताभिष्ट्वाभिषिञ्चामि पाव-
मानीः पुनन्तु त्वेति सर्वत्रानुपजति—

ऋषभमसेत्कास्ते सो ? गोषु तस्य चर्म चतुर्भ्यः प्रस्रवणेभ्यः परमनदीकच्छेषु
प्रस्रवणानि भवन्ति । उदकुम्भान्नानाचिन्हानाहरेत् । एकैकस्मात्प्रस्रवणादे-
कैकमुदकुम्भं सर्वाणि गन्धवन्ति द्रव्याणि नैतु चन्दनादीनि तथा मधुगदि-
ग्मान् ब्राह्म्यादीनोषधीस्तथारत्नानि पद्मरागादीनि उपकल्प्य ममीपे कृत्वे-
त्यर्थः । चतुर्षुदकुम्भेषु सर्वगन्धादि तत्परिद्रव्यजातान्युप्य । संसृज्य वानु-
पुष्यते यदि संसृज्येति पाठः । ऋषभचर्मण्यारोह्यारोप्येत्यर्थः । अथैनमुपन-
यन्ति । सहस्राक्षं शतधारमित्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैरेकेनोदकुम्भेनाभिषिञ्चति ।
चतुर्थे मन्त्राभावात्तूष्णीमधः सर्वगात्रमित्यर्थः ॥ “ तेषां प्रायश्चित्तं कुर्वीत-
मृगाखरकुलायमृत्तिकारप्रभृतिसंभारान् संसृज्य ऋषभचर्मोरुह्य विनायकाविष्टं
सहस्राक्षं शतधारमिति पावमानीभिः । यत्ते केशेषु दांभीग्यमिति मन्त्रेण
न्यपयन्ति । चतुर्भिः कलशैश्चान्यैः स्नानार्थं च समाहरेत् । अत्रणैरेकवर्णैश्च

१ मृगाखरकुलामृत्ति, ग. च. । २ मृष्या, ग. च. । ३ गिष्य, ग. च. ।

४ सेत्काम्नेमो—जैतमो, घ. । ५ ननु ० ग. च. । ६ गोष, घ. । ७—८ अधिकं टीकेव
प्रयोग इव वा, घ. ।

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्द्धनि ।

ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद् धनन्तु ते सदा ॥

भगं ते वरुणो राजा भगः सूर्यो बृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगः सप्तर्षयो ददुः ॥

इति ॥ २६ ॥ अधिस्नातस्य निशायाः सद्यः पीडितसर्षपतैल-
मौदुम्बरेण स्त्रुवेण मूर्द्धनि चतस्र आहुतीर्जुहोति (ओः)
शालकटङ्कटाय स्वाहा । कूष्माडराजपुत्राय स्वाहा, उस्मिताय
स्वाहा, देवयजनाय स्वाहेति ॥ २७ ॥ अत ऊर्ध्वं ग्रामचतुष्पथे

चतुः प्रस्रवणं प्रातः...सराण्युदकमाहरेत् । अशोण्यात्संगमात् । मृगाखुरकु-
लायमृत्तिका अश्वस्थानाद् गजस्थानाद्वल्मीकात्फलिनो वृक्षात् शुभसंगमा-
ध्रदाद् गोरोचनागन्धचन्दनसर्वौषधीः । सर्वरत्नानि च कुङ्कुमं कस्तुरिकां
गुग्गुलं चाप्सु निक्षिपेत् । एभिः प्रकारैर्भद्रासने चतुः कलशान्स्थापयेत् ।
रक्तयुगां पुष्पमालां चन्दनेन विभूषयेत् । स्नानार्थं कलशे सर्वौषधिसर्वरत्न-
पञ्चपल्लवतीर्थोदकगुग्गुलं कस्तुरिकामृगाधिवासमृत्तिकाकुलालय[व] मृ-
त्तिका अश्वस्थानात् । वृक्षादित्यादि गोरोचन्दन गन्धचन्दन दधिमधुघृत-
मेतत्समस्तं संभारान्संसृज्य कुम्भेषु निक्षिपेत् ” ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥

निशायां निशायां जुहोति संबन्धः । मद्यः पीडितशब्देनानन्तर्यम-
कारणं क्रियासंबन्धगरीयस्त्वं शालकटङ्कटाय स्वाहेत्याद्याश्चतस्र आहुतीनि-
शायां मूर्द्धनि तैलेन जुहोति ॥ सा परं तु प्राप्तं मया उच्यते ? ॥ २७ ॥

‘ अत ऊर्ध्वं ’ अतो ? प्रवासा(त्)पूर्वगमचतुःपथे निगमचतुःपथे[इ]ति
वा समो विकर्ष्यः निगमोरण्यं ग्रामनगराभ्यामन्यन्वात् नीचैर्गच्छन्त्यस्मि-
न्निति निगमः । ग्रामादिष्वन्यत्रैव चतुःपथे । सर्वतो मुखान् सर्वदिग्ग्रामा-

१-२ अधिक टीकेव प्रयोग इव वा. घ. । ३ न्यो, ग. च । ३-४ ० घ ।

५-६ ० घ. । ७-८ ० घ. ।

नगरचतुष्पथे निगमचतुष्पथे वा सर्वतोमुखान्दर्भानास्तीर्य नवे शूर्पे
 बलिमुपहरति फलीकृताःस्तण्डुलान्फलीकृताःस्तण्डुलानाम्
 माःसं पक्वं माःसमामान्मत्स्यान्पक्वान्मत्स्यान् आमामान्पूषान्प-
 कान्पूषान्पिष्टान्गन्धान्पिष्टान्गन्धान् गन्धपानं मधुपानं मैरेय-
 पानं सुरापानं मुक्तं माल्यं ग्रथितं माल्यं रक्तं माल्यं शुक्लं
 माल्यं रक्तपीतशुक्लकृष्णनीलहरितचित्रवासांसि माकलमाप-
 मूलफलमिति ॥२८॥ अथ देवानामावाहनं विमुखः श्येनो वक्रो
 यक्षः कलहो भीरुर्विनायकः कूष्माण्डराजपुत्रो यज्ञाविज्ञेयी
 कुलङ्गापमारो यूपकेशी सूपरक्रोडी हैमवतो जम्भको विरूपाक्षो
 लोहिताक्षो वैश्रवणो महासेनो महादेवो महाराज इति । एते मे

स्तानास्तीर्य शूर्पं प्रत्यग्रं यत् शूर्पं तदन्ते कृत्वा बलिं नैवेद्यमुपहरति । शूर्पेण
 पृष्ठाति किमित्याह फलीकृतास्तण्डुलानित्यादि मूलफलान्तमुपहरति वक्ष्य-
 माणाभ्यो देवताभ्यः । अत ऊर्ध्वं देवतानावाहयतीति वचनात्प्रथमं वक्ष्युपहारं
 कृत्वा पश्चात्[त्]देवताः संवन्धयेदिति गम्यते । तिलोदनं कृसर उच्यते ।
 पिष्टगन्धं कुङ्कुमादि अपिष्टं च । गन्धपानं सुरभिगन्धपानमित्यर्थः । मधु
 माध्विकं प्रसिद्धं मधुपानस्य पानं नि[पी]यतेऽनेनेति पानपात्रं सरक इरात्रं
 तद्विकार (निवेद्यं कामिनिकम्. ग.) ? सुरापैष्टी । एकध्या माधवी माल्या
 पुष्पाणि मुक्तमग्रथितमित्यर्थः । रक्तशुक्लत्रे श्र(ग्र)थितस्य च मुक्तस्य च
 विशेषणे रक्तादीनि वासांसि मापा अमाः सिद्धा असिद्धा वा विशेषानुपादा-
 नात् । कुल्माषाः प्रसिद्धाः । मूलफलानि आर्द्रकादीनि । अत ऊर्ध्वं देवता-
 मावाहयेत् ॥ २८ ॥

तण्डुलमांसादि निवेद्यं प्रतिदेवतावाहनमुच्यते । द्विमुखः, स्यनः, प(त्र)कः,
 चयः, इत्यादि संवृण्यन्ते देवतापदमुच्चार्य एहीति प्रतिपदं युज्जीत । आवाह-

१ प, ग. च. । २ मुक्तमक्रन्थितानित्यर्थः, ग. च. । ३-४ ० घ. । ५
 मरुमनुहृद्य तु विमुख श्येन वक्र यक्ष इत्येवं स्यात् ।

देवाः प्रीयन्तां प्रीता मां प्रीणयन्तु तृप्ता मां तर्पयन्तिवति ॥२६॥
 अधिष्ठितेऽर्द्धरात्र आचार्यो ग्रहानुपतिष्ठते । भगवति भगं मे देहि.
 वर्णवति वर्णं मे देहि. रूपवति रूपं मे देहि. तेजस्विनि तेजो मे
 देहि. यशस्विनि यशो मे देहि. पुत्रवति पुत्रान्मे देहि. सर्ववति
 सर्वान्कामान्मे प्रदेहीति ॥ ३० ॥ अत ऊर्ध्वमुदित आदित्ये
 विमले सुमुहूर्ते सूर्यपूजापूर्वकमर्घ्यदानमुपस्थानं च—

तमस्ते अस्तु भगवन् शतग्रसे तमोनुद

जहि मे देव दौर्भाग्यं सौभाग्येन सां नश्योजयस्व ॥

इति ॥ ३१ ॥ अथ ब्राह्मणानर्पणम् ॥ ३२ ॥ कृपभो दक्षिणा

॥ ३३ ॥ इति द्वितीये चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

येदिति श्रुत्वाद् । द्विमुत्त एर्ध्वान्यन्ये नभामेन एति इत्यने मे तमे मे
 देवाः प्रीयन्तामित्याद्याह्नरोपः ॥ २९ ॥

अदस्थिते अर्द्धरात्रे आचार्यः (१) गृहानुपतिष्ठते तमोनुदिति
 रित्या । तदा भगवतीत्याद्यया गृहानिति अर्द्धरात्रे नभामेन एति इत्यने मे
 तमे मे भवतीत्यर्थः ॥ “ अधिष्ठितेऽर्द्धरात्रे आचार्यो ग्रहानुपतिष्ठते । भगवति
 भगं मे देहि. वर्णवति वर्णं मे देहि. रूपवति रूपं मे देहि. तेजस्विनि तेजो मे
 देहि. यशस्विनि यशो मे देहि. पुत्रवति पुत्रान्मे देहि. सर्ववति सर्वान्कामान्मे
 प्रदेहीति ॥ ३० ॥ अत ऊर्ध्वमुदित आदित्ये विमले सुमुहूर्ते सूर्यपूजापूर्वकमर्घ्यदानमुपस्थानं च—
 तमस्ते अस्तु भगवन् शतग्रसे तमोनुद जहि मे देव दौर्भाग्यं सौभाग्येन सां नश्योजयस्व ॥
 इति ॥ ३१ ॥ अथ ब्राह्मणानर्पणम् ॥ ३२ ॥ कृपभो दक्षिणा ॥ ३३ ॥ इति द्वितीये चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः खण्डः

यदि दुःस्वप्नं पश्येद्ब्याहृतिभिस्तिलान् हुत्वा दिश उपतिष्ठेत् ।
 बोधश्च मा प्रतिबोधश्च पुरस्ताद्गोपायताम् ।
 अस्वप्नश्च मानवद्वारांश्च दक्षिणतो गोपायताम् ॥
 गोपायमानं च माः रक्षमाणं च पश्चाद् गोपायताम् ।
 जागृविश्च मारुन्धती चोत्तरतो गोपायताम् ॥
 विष्णुश्च मे^२ पृथिवी च नागाश्चाधस्ताद्गोपायताम् ।
 बृहस्पतयश्च मे^२ विश्वे च मे^२ देवा द्यौश्चोपरिष्ठाद्गोपायताम् ॥१॥

विनायकाधिष्ठानां तदधिकारमभिधायेदानीमनिष्टसूचकनिमित्ते तत्प्र-
 माधयितुमाह—‘यदि दुःस्वप्नं पश्येत्’ दुरितसूचकमुष्ट्रखररोहणादि
 स्वप्नाध्यायोक्तरूपम् । यदि पश्येत् किं तर्हि तु व्याहृतिभिस्तिलान् हुत्वा
 का ! व्याहृतयः प्रवर्ग्यकल्पे दर्शिताः । अलौकिकीतिकर्त्तव्यता स्नात्वा अग्नि-
 परिसमुद्य पर्युक्ष्य परिस्तीर्य जुहोति । तिलानामभिधारणं लोकतः सिद्धम् ।
 दिश उपतिष्ठेत् दिशः पूर्वाद्याः क्रमेण “बोद्धैवेच्यादि पथा यैतुरुपतिष्ठेता-
 मामन्वे भवेत् ऐन्द्रधामि इत्यादिवत् । ननु गार्हपत्यवत् । बोधादयो नाभिधेया
 ननु दश इति इत्ययं ततः । ऐन्द्रहिमद इतिवर्त्त ? ” । बोधादयो दिग्देवता
 दिश इत्युपचर्यते ॥ “दुःस्वप्नानि स्वप्नाध्यायोक्तानि नानाविधानि तत्र शान्तिं
 कुर्यात् दुःस्वप्नदर्श[न]मस्यचितं सर्वाग्निविनाशनार्थं दिव्यान्तरिक्षमौमत्रिविधो-
 न्पातविनाशनार्थं स्वर्गद्वयोक्तेन विधिना घृताक्ततिलहोममहं करिष्ये । इमं
 स्तोमादि । अथ होमः । होमादनन्तरं दिश उपतिष्ठेत् बोधश्च मा प्रतिबोधश्चेति
 पदमिर्मन्त्रैः प्राच्यादिक्रमेणाधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च दिगुपस्थानं कुर्यात् । तूष्णीं
 ममिदाधानम् । इति दुःस्वप्नशान्तिक्रगणानुक्रमः ” ॥ १ ॥

१ शर्व, ग. च. । २ मा, य. । ३ विगतानामधिकार, य. । ३-४ ० प. ।

एव॥ यस्मिंश्चोत्पन्नेऽनर्थान् शङ्केत ॥२॥ व्याहृतिभिस्तिलान्
हुत्वा तपः प्रतिपद्येत द्वादशरात्रं॥ षड्रात्रं त्रिरात्रमेकरात्रं॥ वा
॥३॥ यदि समुत्पातं मन्येत तद्वा ॥४॥ यदि पर्वसु मार्तिकं भिद्यते
पार्थिवमसि पृथिवीं दृ॥ह्रस्व योनिं गच्छ स्वाहेत्यप्सु प्रहरेत् ॥५॥
यद्यर्चा दह्येद्वा नश्येद्वा प्रपतेद्वा प्रभजेद्वा प्रहसेद्वा प्रचलेद्वा,

‘ एवं यस्मिंश्चोत्पन्नेनानर्थान् शङ्केत व्याहृतिभिस्तिलान् हुत्वा
तपः प्रतिपद्येत द्वादशरात्रं...त्रिरात्रमेकरात्रं वा ’ एवमिति दिगु-
पस्थानमतिदिश्यते यस्मिंश्च निमित्ते स्वप्ने वा रक्तवस्त्रस्त्रीपरिष्वङ्गादि जाग्रद्वा
अशिरस्कच्छायादिदर्शने उत्पन्ने जातेऽनर्थान् । वचनं तपः प्रतिपद्येत ।
केचित्तपोऽनन्तरं दिगुपस्थानं मा भूत् । अनर्थगुरुलाघवापेक्षो दशरात्रादि
कालबहुल्यत्वे विकल्पः ॥ २ ॥ ३ ॥

‘ यदि समुत्पातं मन्येत तद्वा ’ यदि सम्यक् अशुष्कदारुणं
वास्तीवानर्थजनकमुत्पातं दुरितसूचकं मन्यते अवबुध्येत तदा किमित्याह तद्वेति
तद्यत्पूर्वमुक्तं व्याहृतिभिस्तिलहोमाद्युपस्थानं च वा शब्दो(ब्द) एतद्वा तपसा
द्वादशरात्रादिना सहेति । अथवा समुत्पाते तद्वा पुनर्मामैत्विति यदुक्तमचि-
स्पन्दनादौ ॥ “ प्रत्यक्षोत्पातवृक्षवृक्षादिपादपा रुधिरादि स्रवन्ति ” ॥४॥

‘ यदि पर्वसु ’ अमावास्यादौ मार्तिकं भिद्येत पार्थिवसमीत्यनेन
मन्त्रेणाप्सु प्रहरेत् सर्वस्वं पूर्वमृन्मयभेद एतदेव असर्वस्वेन भवति तंथाग्नि-
मत एवात्राधिकारो न पृष्ठीकल्पवदनम् । अग्निवदतोपीति ॥ “ कंपालिकाद्यप्सु
प्रहरेन्निक्षिपेदित्यर्थः ” ॥ ५ ॥

तन्मतविशेषेषु नैमित्तिकं विशेषमाह—‘ यद्यर्चा दह्येत वे ’त्यादिना
अर्चाविष्णुरुद्रादीनां प्रतिमा दारुरुक्मड (कमो) पलादिमयी गृहेर्ज्य (ज्य) ते ।

१ प्रमज्येद्वा. क. घ. । २ न. च. । ३ जनकं ग. च. । ४ दृम्, ग. ।

५-६ अधिकं, घ. । ७-८ ० घ. । ९ न्दमेव, घ. । १०-११ ० घ. ।

१२-१३ अधिकं, घ. । १४-० घ. ।

स्थाल्या वा स्थालीमासिच्य दक्षिणोत्तरा वा स्थाली भिद्येतो-
त्तरा वोपलाशे नियम्य द्वारवःशो वा स्फुटेत् । गौर्वा गां धयेत्,
स्त्री वा स्त्रियमाहन्यात्, कर्त्तसःसर्गे, हलसःसर्गे, मुसलप्रपतने,
मुसलःवाऽवशीर्येतान्यस्मिःश्चाद्भुत एताभिर्जुहुयात्—

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु ॥
स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्वणः ।
स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्तिद्यावापृथिवी सुचेतुना ॥
स्वस्तये वायुमुपव्रवामहे सोमः स्वस्ति भुवनस्य यस्पतिः ।
बृहस्पतिः सर्वगणः स्वस्तये स्वस्तय आदित्यासो भवन्तु नः ॥
विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये ।
देवा अयन्त्वृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पात्वःहसः ॥
स्वस्ति नः पथ्यागु धन्वगु स्वस्त्यप्सु व्रजने स्वर्वतः ।
स्वग्नि नः पथ्याकृतेषु योनिषु स्वस्ति गये ममनो दधातु नः ॥

यस्यागारं वलिहर्गं धन्वन्तर्यादिरुक्तं (क्तं) मा यदि दक्षेत्, स्वयमेव
वा मिद्येत वास्याद्रा प्रयक्षाद्रा मंग्रहमंड्रा धूपेद्रा म्याद्रा ? । स्थाल्या
र्यावद्वृष्टायाः सकाशाददकं तन्मार्त्तिकृष्टाया आयिश्चेत् तस्यामेव यदि पुन
गमच्छेत् । कृष्ट चानग वा यदि स्थाली मिद्येत । उतग वोपलाशेव मिद्येत
शिला वा वर्तकं मज्ज्येत शिलान्तर्गता मज्ज्यमानं द्रव्यं गच्छेत् शयने यम्य
वाचस्पत्येत् पेन्द्रया ! मन्थनावयवः द्वाग्-वंगो वा स्फुटोद्भिद्येत प्रगृहेत् वाद्भु-
त् । गौर्वा गां धयेत् । स्त्री वा स्त्रियं दन्यान्प्रहरेन्कानिकर्तमंगमं गधं कने-
यन्तर्गतां मर्त्यतां मर्त्यतां नमंगं द्रव्यमंगमं कृष्यमाणे धेवं । सुमलदहन्यमानेषु

१ मन्तो २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

३-२-१५-६. १-१०-१३. ११-१२-१३. १३-१४-१५. १६-१७.

त्रातारमिन्द्रं, मा ते अस्यां, विन इन्द्र, मृगो न भीमस्तं,
 श० योरावृणीमह इति दशाहुतयः ॥ ६ ॥ जयप्रभृति समानम्
 ॥ ७ ॥ इति द्वितीये पुरुषे पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

ग्रीहिषु मुसलप्रपतने अवहन्तृसकाशात्प्रपतेत् । मुसलं वाज्वशीर्येत भज्येत ।
 अथ वा घात उक्तवत्यां अन्यस्मिन्वाद्भुते अर्थाद् भेदनादिभ्य उक्तेभ्योऽन्य-
 दनुक्तं समुद्धृतं राहुदर्शनादि तस्मिन्नेति एताभिर्जुहुयाच्चैताभिः स्वस्ति न
 इत्याद्याभिर्विच्यमाणाभिः प्रधानस्थाने आज्येनादेशाद्विषा ॥ “अर्चा देवप्रतिमा।
 अर्चाग्रहणं सर्वत्र संबध्यते । नश्येद्वा आ (अ) कस्मान्नाशं याति । प्रपतेद्वा
 आसनात्प्रपतति । प्रभजेद्वा निमित्तं विना भज्यति । ग्रहसेद्वा प्रतिमा हसति ।
 प्रचलेद्वा स्थानात्स्थानान्तरं करोति । स्थाल्या वा स्थालीमासिच्य एकया
 स्थाल्या ? स्वयमन्यां स्थालीमासिञ्चति । दक्षिणोत्तरा वा स्थाली भिद्येत
 स्वयं परस्परमास्फाल्य भिद्येत । उत्तरा वोपलाशे नियम्य द्वारवंशो वा
 स्फुटेत् । प्रसिद्धमेतत्सूत्रम् । गौं गां वा धयेत् परस्परं क्षीरपानं करोति ।
 स्त्रीं वास्त्रियमाह्न्यात् कर्त्तृसंसर्गे परस्परं स्त्री मैथुनं करोति । हलसंसर्गे हलैर्न
 हलं संसर्गं करोति । मुसलेन मुसलम् । मुसलप्रपतने । आ (अ) कस्मात्प्र-
 पतति । मुसलं वाज्वशीर्येत निमित्तं विना भज्येत । अन्यस्मिन्वाद्भुते अद्भु-
 तदर्शने एताभिर्जुहुयात् । यद्यर्चा दह्येद्वा इत्यादि निमित्तेषु एताभिर्विच्यमा-
 णाभिर्ऋग्भिराज्यं जुहुयात् ” ॥ ६ ॥

पयः प्रभृतीनां तन्त्रोपलक्षणार्थं जयप्रदर्शनम् ॥ “ विधिना उपहार
 प्रोक्षणम् ” ॥ ७ ॥

इति पूरणव्याख्याने द्वितीयपुरुषे पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

षोडशः खण्डः

सर्पेभ्यो विभ्यत् श्रावण्यां तूष्णीं भौममेककपालं श्रप-
यित्वाऽक्षतसक्तून् पिष्ट्वा स्वकृत इरिणो दर्भानास्तीर्याच्युताय
ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति जुहोति ॥ १ ॥

‘सर्पेभ्यो विभ्यत्’ विभ्यदित्यधिकरणमनर्थकम् । यद्यपि नित्य-
त्वात्सर्पभयस्य प्राणिनां तथापि चेदनित्यं विध्यर्थवादादानर्थक्यप्रसङ्गात्स्वर्गा-
दिकामानामपिसर्वप्राणिनां नित्यमद्भावात्सत एव क्रतवो नित्याः स्युः को
नाम स्वर्गादीन् कामयति (ते) यो न मुमुक्षुः कश्च मर्षान्न विभेता या(यो)न
गारुडिकः । अपि च सर्पेभ्यो विभ्यदित्येवं प्रकारे भयमभिचर्यमनसश्च
नित्यता नैमित्तिकता वा स्यात् । नच गृह्यान्तरे नित्यत्वादिह सो ? नित्यत्वं
विभ्य(भ्य)दिति विरोधात् । न च सर्पभयमुत्पातवदनर्थसूचकं येन तदर्थमनार्थं
(मनर्थत्वं) सर्पबलिहरणस्य पश्चात्पश्चात्क ? (पश्चात्तन्) निमित्तकमकुर्वन्न
कामयति (ते) कं चेति ? किं तर्हि व्याधिवधकं दोषशमनार्थं क्रियते यद्यपि
शान्तिकर्षादिकेपि पारंपर्ये नित्यस्य कर्मणो विघ्नशमनत्वाद् उपकारकं तथापि
नैव तन्नित्यम् । अर्थशास्त्र उक्तत्वात् तथाऽदृष्टकामादेरप्यनित्यत्वं स्या
च्चदुपकारकत्वादेव । श्रावण्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः । तूष्णीं परिधौ सपरि-
धौ परिलुप्यते तूष्णीं नवनीतोत्पवनं चेत्-वैष्णवे स्थ इति लुप्यन्ते स्वकृत
इरिणोति देशनियमार्थः । दर्भानित्यादि सैमदर्भाणां मुर्षशूर्पे निधाय तस्मि
न्नच्युतायेति स्वाहाकारान्तेन जुहोति सामर्थ्यात्पुरोडाशसक्तूनां बलिहरणे
विनियोगात् ॥ “आंस्तीर्य शूर्पे सक्तून्बलिहरणार्थं मुक्त्वा सर्पेभ्यो विभ्यत् ।
यदा सर्पभयं भवति तेन श्रावण्यां भौममेककपालं श्रपयति पुरोडाशधर्मवर्जम् ।
क्षिप्रहोमधर्मेणाच्युताय जुहोति” ॥ १ ॥

१-३ ० घ. । २ श्रा, ग. । ४-५ ० घ. । ६ तत्त, ग, च. । ७-८ ० घ. ।

९ ग, घ. । १०-११ अधिकं, घ. ।

समीची नामासीति पर्यायैरुपतिष्ठते प्रतिदिशं द्वाभ्यां मध्ये
॥ २ ॥ अक्षतसक्तूनां सर्पवलिं हरति ईशानायेत्येके

सर्पोऽसि सर्पाणामधिपतिस्त्वयि सर्वे सर्पाः ।

वलिहारोऽस्तु सर्पाणां नमो अस्तुषुर्मांरीरिषुर्माहिंसिषु-

मांदांसि सर्पाः ॥

मानो अग्ने विसृजो अघाया विष्यवे रिपवे दुच्छुनायै ।

मा दत्वते दशते मादते नो मा रीषते सहसावन्परादाः ॥

सर्पोऽसि सर्पाणामधिपतिरन्नेन मनुष्यास्त्रायसेऽपूपेन सर्पान् ॥

त्वयि सन्तं मयि सन्त माक्षिषुर्मांरीरिषुर्माहिंसिषु

मा दाङ्क्षु सर्पाः ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिश्च ॥३॥ ध्रुवामुं ते परिददामीति
सर्वामात्यान्नामग्राहमात्मानं च ॥ ४ ॥

समीची नामासीति दिगुपस्थानम् । [ः] अक्षत सक्तुवलिहरणानि
शर्ष एव वदति । सर्पेभ्यः सर्वं वलिं हरति ॥ “स्वकृत इरिणे गत्वा अक्षतस-
क्तून् पिष्ट्वा सर्पोऽसि सर्पाणामधिपतिरित्यादिभिः पदभिर्मन्त्रैः । अक्षतसक्तूनां
सर्पवलिं हरति । उभयतो द्विः परिपेकः ” ॥ २ ॥ ३ ॥

सर्पोऽसीति तिसृभिर्नमोस्तुसर्पेभ्य इति तिसृभिर्वलिं हत्वा ध्रुवाम ते
परिददामीति सर्वामात्यान् यजमानस्य ध्रुव यज्ञदत्त ते परिददामि ध्रुव विष्णु-
मित्र ते परिददामि । इति नाम गृहीत्वा सर्वामात्यान्परिददाति यमेत्य निश्चये
कर्तृत्वं दर्शयति ॥ “ध्रुवं ते परिददामीति नामग्राहं यजमानस्य सर्वामान्या-
न्ददाति । यजमानं चामात्येभ्य एतेन धर्मेण ” ॥ ४ ॥

१ माक्षिषु, घ । २ कुं ० घ. । ३-४ ० ग. । ५-६ सर्पान्यजमानस्य
नामग्राहं चामात्येभ्य. ग. च. । ७ य, ग. च. । ८-९ अधिदं, घ. ।
१०-११ अधिदं घ. ।

एतेन धर्मेण चतुरो मासान्सर्पवलिः हृत्वा विरमति
 ॥ ५ ॥ तूष्णीमपि शूद्रा प्रक्षालितपाणिः ॥ ६ ॥ इति द्वितीये
 षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

‘ एतेन धर्मेण चतुरो मासान्सर्पवलिं हृत्वा विरमति-एते-
 नैवेति तूष्णीं भौममेककपालमित्यादिरतिदिश्यते । परिगतं चतुरो मामानिति
 कालात्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ५ ॥

‘तूष्णीमपि शूद्रा प्रक्षालितपाणिः’ सा च तूष्णीमेतत्कर्म कुर्यात्
 प्रारब्धस्य हि समाप्तिनयनं पुण्यमेवं च सायं प्रातर्होमादिषु नित्येषु पुरस्ताद्यदि
 असन्निधाने कर्तरि शूद्रापि यजेत् जुह्वत् (ती) किं पुनः सवर्णा पत्नीति ॥६॥

इति पूरणव्याख्याने षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

सप्तदशः खण्डः

—•—

अयूथिके भयात्ते कपोते गृहान् प्रविष्टे तस्याग्नौ पदं दृश्यते
 दधानि सक्तुषु घृते वा देवाः कपोत इति प्रत्यृचं जपेज्जुहुयाद्वा
 देवाः कपोत इषितो यदिच्छन्दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम ।
 तस्मा अर्चाम कृण्वाम निष्कृतिः शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥
 शिवः कपोत इषितो नो अस्त्विनागा देवाः शकुनो गृहेषु
 अग्निर्हि विप्रो जुषताः हविर्नः परिहेतिः पक्षिणो नो वृणक्तु ॥
 हेतिः पक्षिणी न दैर्भात्यस्मान्नाष्ट्यां पदं कृणुते अग्निधाने ।
 शं नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्चास्तु मानो हिः सीदिह देवाः कपोतः ॥
 यदुलूको वदति मोघमेतद्यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति ।
 यस्य दूतः प्रहित एष एतत्तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥

अयूथिके सर्पवलिष्यवहितमद्भुतप्रकरणं तत्रैवाद्भुतविशेषमाह । 'अयू-
 थिक' इति ननु किमर्थमद्भुतसर्पवलिरुच्यते । ऊ ? प्रागद्भुतात्प्रकारान्न नित्या-
 धिकारे च स्यात् । एवं तर्ह्यद्भुतशमनकर्मवत्सर्पवलिना उत्पत्त्यमानदोषश-
 मत्वज्ञापनार्थमद्भुतप्रकरणमाद्यसर्पवल्या तत्क्रमं नु (ब्रू) मैः । अयूथिके गृथाद्
 भ्रष्टे भयात्ते श्येनादिभ्यस्त्रस्ते कपोते गृहान्प्रविष्टे तस्याग्नौ पदं दृश्यते सक्तु-
 षु वा । अग्नौ अग्न्यगारे सक्तुषु अन्तर्गोष्ठे पदं दृश्यते । तत्र देवाः कपोत
 इति प्रत्यृचं जपेत् जुहुयाद्वर्षदादर्शने चैतद्भवति । गृहप्रविष्टे उलूके यदुलूको
 वदतीति मनुवर्णात् ॥ " यदा अयूथिको गृध्रभ्रष्टो भयान्नो भयपीडितः
 कपोतः प्रधानगृहं प्रविशति महान् ? भयकारी स्यात् । तत्रान्नो अग्न्यागारे
 पदं दृश्येत दधानि दधिविषये सक्तुषु सक्तूनां मध्ये एतेषु स्थानेषु पदं दृश्यते ।

१ ताध्वनि. ग. च. २ दधाति, च । दधानि, ग । ३ न्यदृश ग.

राष्ट्र, च. । ४-९ ० घ. । ६ दृश्येत्, घ. । ७ दृश्येत्, घ. । ८ पददर्श. घ ।

९ भवति. ग. च. । १०-११ जपिक, घ ।

ऋचा कपोतं नुदत प्रमोदमिषं मदन्तः परि गां नयध्वम् ।
 सऋयोपयन्तो दुरितानि विश्वा हित्वा न ऊर्जं प्रपतात्पतिष्ठः ॥
 इति ॥ १ ॥ पदमादाय दक्षिणा प्रत्यग् हरन्ति ॥ २ ॥ सहाधि-
 करणैर्यन्ति ॥ ३ ॥ स्वकृत इरिणे पदं न्यस्याध्यधि ॥ ४ ॥
 धाम्नो धाम्न इति तिसृभिः परोगोष्ठं मार्जयन्ते ॥ ५ ॥ अनपे-
 क्षमाणाः प्रत्यायन्ति ॥ ६ ॥ अग्न आयूषि पवसे अग्निर्ऋ-
 षिरग्ने पवस्वेति प्रत्येत्य जपन्ति ॥ ७ ॥ इति द्वितीये सप्तदशः
 खण्डः ॥ १७ ॥

अथ कर्मक्रमः प्राणायामकरणं देवाः कपोत इति पञ्चर्चजपः । जपानन्तरमेभिः
 पञ्चभिर्मन्त्रैः सुवेणाज्यं जुहोति ” [अयं भागोभाष्यटीकाया इव
 प्रतीयते] ॥ १ ॥

‘पदमादाय दक्षिणा प्रहरन्ति’—मन्थविधाने व्याख्यातम् । प्रत्ये-
 त्याग्न आयूषि पवसे इति तिस्र ऋचो जपन्ति ॥ तैतो दध्यादिस्थानस्थितं
 पदमादाय दक्षिणा प्रत्यग् हरन्ति । नैर्ऋत्यायां ? दिशि गच्छन्ति सहाधिक-
 रणैर्यन्ति । अधिकरणानि स्थाल्यादीनि । स्वकृत इरिणे स्वभावजपरे ? अध्यधि ।
 उपरिपदं न्यस्यति । धाम्नो . मार्जयन्ते—परस्य द्वेपस्य यं गोष्ठं तं परोगोष्ठम् ।
 अनपे—पृष्ठतोऽनपेक्षमाणाः । अग्न.. जपन्ति । गृहं प्राप्य जपन्तीत्यर्थः ।
 जपन्ति वचनादध्वर्युब्रह्मयजमानाः ” ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ इति पूरणव्याख्याने द्वितीयपुरुषे सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

अष्टादशः खण्डः

—•—

षडाहुतं प्रतिपदि पुत्रकामः ॥ १ ॥ पयसि स्थालीपाकं
श्रपयित्वा तस्य जुहोति—

ब्रह्मणाग्निः सः॥विदानो रक्षोहा वाधतामितः ।

अमी वा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये ॥

यस्ते गर्भममी वा दुर्णामा योनिमाशये ।

अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रम्यादमनीनशत् ॥

यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्सु॥ यः सरीसृपम् ।

जातं॥ यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥

यस्त्वा स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।

प्रजां॥ यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां॥ यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥

ये ते घ्नन्त्यप्सरसो गन्धर्वा गोष्ठाश्च ये ।

क्रव्यादं॥ सुरं देविनं तमितो नाशयामसि ॥

यस्त ऊरू विहरत्यन्तरा दम्पती शये ।

योनिं॥ यो अन्तरारोढि तमितो नाशयामसि ॥

षडाहुतं काम्याधिकारेऽहुतं शीतीन् शुक्लवेदानीं तमेव काम्याधिकार-
माह—तत्राहुतीनां कर्म प्रतिपदि पुत्रकामः । पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वा
तस्य जुहोति प्रधानस्थाने । ब्रह्मणाग्निः संविदान इति प्रतिद्वादश ऋचः ।
तासामाद्याभिः षड्भिः—स्थालीपाकस्य जुहोति उत्तराभिर्गज्यस्य । ज्य

यथेयं पृथिवी मध्यमुत्ताना गर्भमादधे ।

एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्या गवीन्याम् ।

पुमाःसं पुत्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे' ॥

पाकयज्ञान्तमासाद्य एकाज्यामेकवहिर्षि ।

एकस्विष्टकृतं कुर्यान्नाना सत्यपि दैवते नाना सत्यपि दैवते ॥

॥ ४ ॥ इति द्वितीयपुरुषेऽष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

इति मैत्रायणीयमानवगृह्यसूत्रे द्वितीयपुरुषाख्यो भागः ।

सूत्रं च समाप्तम् ॥

पानीये श्रपयन्ति । प्रधानस्थाने नैजमेपः पगपतेति प्रभृतिभिस्तिम
आहुतयः जयप्रभृति पुनरुक्ते मद्येष्वेतेष्वपि समान उक्ते ता आग्नीषोमी-
यादिषु स्थालीपाकेषु ॥ "एवं संवत्सरं कर्म कुर्यात् । एवं कुर्वतः । यदि पुत्रो
न जायते तत्र नैजमेपं यथा पाडाहुतमिति वचनात् । नवन्नमं प्रतिपदि
प्रतिपदि पयसि अस्य नैजमेपकर्मणः समृद्धयर्थम्" ॥ ४ ॥

"अथ प(पा)णिभाषिकं सूत्रम् । पाकयज्ञान्तमासाद्य यन्मिन्दादग्ने
वह्मः प्रधानाः सन्ति तत्र एकाज्या एकवहिर्षः । एवं स्विष्टकृतं कुर्यात् ।
नाना सत्यपि दैवते । बहुदैवते बहुप्रधाने कर्मणि एतानि एवोन्नानि
एकवन्दुर्यात्" ॥

वर्णानुक्रमेण मानवगृह्यसूत्रगता—

धातवः

- अक्ष पु. २ खं. ८-६. ।
 अञ्जु पु. १ खं. २-२२. । खं. २२-२
 अद्र पु. १ खं. ९-२३. ।
 अर्च पु. २ खं. १७-१. ।
 अर्ह पु. १ खं. १-१६. । खं. २-९. ।
 खं. ९-२-९. । खं. १०-२ । खं
 १६-९. । पु २ खं. २-९. ।
 अव पु. १ खं. ४-४ (४). ८ (४). ।
 खं. १०-८. । खं. २०-३. । पु. २
 खं. ११-१४. । खं. १९-६. ।
 अश पु. १ खं. ३-४. । ख. ९-७. ।
 ख. २२-११. । पु. २ खं. १६-३
 (२) खं. ३-९. । खं. १२-२१ ।
 ख १३-२. ९. (२)
 अम पु. १ ख. १-१०-१६ (२) २४ ।
 खं ९ ३-११. १२. १६. । ख. ४-२
 (८). ४ ८. । खं. ९-४ (३) । खं
 ९-७. ९ १९. १७. २४. २७. ।
 ख. १०-६ १३. १९ (४) । ख. ११-
 ८. १२. २१. २४ (२). । ख १२-
 ९. । खं. १४-१६. । ख १७-३. ९. ।
 खं. १८-६. । ख. १९-४. । खं.
 २१-६. । खं २२-४. ९. (२) ६
 (२). ११. १७. (४). २०. । पु. २ खं
 १-७. । ख २-११ १९ २३. २७.
 (२) । खं. ३-६. । ख. ४-२. । खं
 ७-३. । खं. ८-४ (३) ६. (३) ।
 ख. ९-४. । खं. ११-६. ८. १०.
 १९ (२). । ख. १२-६. । खं १४-
 ३१. । खं. १९-९. । खं. १६-२. ३
 (९) । खं. १७-१ (४).
 आप पु. १ ख. २३-११. । पु. २ ख.
 ११-११. १२. । ख. १४-१८. ।
 आम् पु. १ ख. ९-११. । खं १०-
 १९. । ख. १९-१. । खं. २२-९.
 १३. । पु. २ खं. २-१३. ।
 इ. पु. १ खं. १३-८ । खं. २१-८. ।
 पु. २ खं. १-९. । ख. १७-३. ।
 इन्ध पु. १ खं. ३-६. ।
 इप् पु. १ खं. २-६. । ख ४-३ ।
 ख ९-२० । खं. १०-७-११. खं.
 ११-१८. । खं. १७-७ । खं. २०-
 ४. । पु २ खं. ७-१. । खं. १७-१
 (२) ?
 ईप् पु १ खं. १-८. । खं. ९-७. । खं.
 १०-१२. १३. । खं. १४-१०. । पु.
 २ ख. २-९ (२) १०. ११. । ख.
 ४-४. ।
 ईप् पु. २ खं. ७-९ । खं. ११-१२.
 उप् पु १ खं १-१६ । खं. १०-१.
 २. । ख ११-२. । ख. १-४. ६. ।
 पु. २ खं. १-१७ । ख २-१. ९ ।

ख. ४-३. । ख. ११-१७. ।
 उन्द पु. १ खं. २१-३. (२)
 ऊह पु. १ ख. १-१६ । ख. ४-६. ।
 ख १० २. ॥ पु. २ ख. २-९ ।
 क पु. १ खं. २-८-१२. ख. ४-१.
 ९. १७. । ख. ६-२ । ख ७-९.
 ख. ९-२०-२०. । ख. १०-९ ७.
 १९. १६. । ख १२-२. । ख.
 १३-६. । ख. १४-१२. १७ । ख.
 १९-१. । ख १६-१ (२) २. ।
 ख. २१-३. १२ १३ ॥ पु. २ खं.
 १-१. । ख. २-९. । ख. ३-१. ।
 ख. ४-३. । खं. ६-४. ६. ७. । ख.
 ७-४. । खं. ८-४. (२). ६ (३). ।
 ख. ९-१. ३ ११. । ख. १०-२. ।
 ख. १४-२६. । ख. १९-१ (३).
 कृत् पु. १ ख. ८-११. । ख. १०-८. ।
 ख. २०-२. । ख. २२-२. ३. ॥
 पु. २ खं. ४-९. ८. १०. ।
 कृप् पु. १ खं. ३-१०. । खं. ९-३. ७. ।
 खं. १०-१९. । ख. ११-७. ख.
 २२-२१. ॥ पु. २ खं. ६-४. । ख.
 १४-२९ ।
 कृप् पु. १ ख. ९-१० । ख. १०-३.
 ७. । खं. ११-८. ॥ पु. २ खं. २-६. ।
 क्रम पु. १ खं. १-१९. । ख. २-२. ।
 ख. १०-७ (२). । ख. ११-१८. ।
 खं. १३-९. १८. (२). ॥ पु. २
 खं. ४-३. । ख. ६-४ (२). । ख.
 १४-१२. ।

कुश पु. १ ख. ३-४. ।
 (क्षल् पु. १ ख. ९-१३. । खं. १७-७.
 ॥ पु. २ ख. २-८. । ख १२-२१.)
 खन् पु. २ ख. ९-९. ।
 ख्या पु. १ ख. ९-१. ॥ पु. २ ख.
 ६-१. । ख. १३-१. । ख. १४-१. ।
 गद् पु. १ ख. २-४. ।
 गम् पु. १ ख. ३-४. । खं. ४-२ (४)
 ख. २२-११. । खं. १०-१०. । ख.
 २२-२. ॥ पु. २ खं. १-८. । ख.
 ४-९. । खं. ७-१. ९. । ख. ९-२ ।
 ख. ११-१८. ख. १३-६. । ख.
 १७-१. ।
 गाह पु. १ ख. ४-१६. । ख. ९-२. ।
 गुप् पु. १ ख. २२-९. ॥ पु. २ ख.
 ९-१०. । ख. १९-१ (७). ।
 गौ. पु. १ खं. १०-१९ (२).
 ग्रह पु. १ ख. ४-२ (२). । ख. ७-१०
 (२). । खं. ८-६. ९. । ख. ९-४.
 (२). ८. १३. । खं. १०-६ (२)
 १९ (९). । ख. २०-४. । खं. २२-९.
 (४). १४. ॥ पु. २ ख. ११-७. (२). ।
 घृ पु. २ ख. २-१७. २१. ।
 चक्ष पु. २ ख. १३-४. ।
 चम् पु. १ ख. ९-१७. । खं. १२-१९. ।
 चर् पु. १ खं. १-१३. । १७. । ख. २-६.
 खं. ३-४-९. । खं. ११-२९. । ख.
 १३-४. १४. । ख. १४-१४. । ख.
 २१-६. । खं. २२-२. (२). । ११.
 २०. ख. २३-१८. ।

पु. २ खं. २-२६.। ख. ४-१० ।

ख. १०-३. ।

चि पु. १ ख. २१-६. ।

चि पु. १ ख. ९-२३.। ख. १४-१६.।

छिद्र पु. २ खं. १४-९. ।

जन् पु. १ खं. ४-२(२).। ख. १४-१६
(२).। ख १७-१.। खं. १८-६. ॥

पु. २ ख. १८-२. (३).

जप् पु. १ ख. १-२२.। ख. २-३. ।

ख. ३-१.। ३-१४.। खं. ४-४.। ८.।

ख. ९-२.। ख ८-१०.। ख. ९-८.।

ख. १०-१३. १४. १९.।

ख. १२-६.। ख. १३-९. १६. १७.।

ख. १४-१०. १६.। ख. १७-६.।

ख. २२-२ ६-१०.॥ पु. २ ख. १७-१.७.।

जल्प पु. १ ख. १-९.।

जागृ पु. १ ख. १-२. ।

जीव पु. १ ख. ९-२७.। ख. ११-१२.।

ख. १७-९.। ख. १८-६.। ख. २२-

११.॥ पु. २ ख ७-८ । ख ८-४.

जुष्ट पु. १ ख. २-२.। ख. ७-११. ।

ख. १०-१३.। ख. १३-१४ । ख १४

१६.। खं. २२-१० ॥ पु. २ ख

११-१९ (२) । ख १२ । (२)

ख. १७-१. ।

जी पु. १ ख. ११ १७ ।

जुष्ट पु. १ ख १०-८ (१) । ख १०

ख १४ १.। ख २० ३ (१)

जुष्ट पु. १ ख २ ११ ।

जुष्ट पु. १ ख २ ११ । ख २० ३ (१)

पु. २ खं. १४-२९. ।

तृ पु. १ खं. १३-१६. ।

त्रै पु. १ ख. २१-४. ॥ पु २ खं. १६-३ ।

दग् पु. २ ख. १६-३ (३). ।

दम् पु. २ खं. १७-१.।

दह पु. २ ख. १९ -६. ।

दा पु. १ खं. १-३. । ख. ७-१२. ।

खं. ८-६ (२). ८. ९. । ख १०-१०

(२). १९.। खं. ११-१२ (२). २३.।

खं. १२-१.। खं १३-१. ।

ख. १६-३.। खं. १७-१. ६ (५). ।

ख. १८-९.। ख. २०-२. ।

खं. २१-१२.। ख. २२-३ (१०)

७. १६. ॥ पु. २ ख. ९ २. ९. ।

ख. १३-९ (२) । ख १४-२६.

३० (७) ।

दास पु. १ ख. ९-८. ।

दिश पु. १ ख. ९-१२ । ख १३ ३. ॥

पु. २ खं. १३-६ (३) ।

दश. पु. १ ख. १-१०.। ख १३ १. ।

ख १३-१७.। ख २०-१० १६.

१६ (२).। खं १०-२ ख २० ३ ।

ख २०-६.। खं २३-१० । ख २३

ख १४-३ ८ ९ २ । ख २३

ख ११.। ख २३-१० ।

दश. पु. १ ख. ११ १७ ।

दश. पु. १ ख १०-८ (१) । ख १०

ख १४ १.। ख २० ३ (१)

दश. पु. १ ख २ ११ ।

दश. पु. १ ख २ ११ । ख २० ३ (१)

। ख. १४-३१ (२). । ख. १७-५	म्लुच् पु. २ खं. १-१०. ।
(३). । खं. २२-१२. १७. । खं. १८-६.	यज् पु. १ ख. २-२०. । ख. ९-२८.
॥ पु. २ खं. १-१३. । ख. ४-५. ।	३०. । खं. १०-९. । ख. ११-१२. ।
ख. ७-१. २. ३. ४. । खं. ८-६	ख. १८-८. ॥ पु. २ खं. २-१५. ।
(२). । ख. ११-२. ९. १०. । खं.	ख. ३-५. । खं. ६-४. । खं. १०-
१३-६. ।	१. ७. ८. ।
भ्रस्ज् पु. १ खं. ११-२. ।	यत् पु. २ खं. २-१२. । खं. ३-४. ।
मन् पु. १ खं. ५-५. । खं. १०-१०. ।	ख. ४-७. ।
ख. २३-१८. ॥ पुं. २ खं. ६-५. ।	यम् पु. १ ख. ७-८-१०. ११. । खं. ८-३. ।
ख १४-१३. । ख. १५-४. ।	ख. ९-१८. । खं. १०-८. । खं.
मन्त्रि पु. १ खं. २-९. । ख. १२-१. ।	११-३ ४. १०. । खं. २१-७. ।
ख. १३-२. ४. ८. । २१-२.	ख. २२-३. ॥ पु. २ खं. ८-६. ।
८. १०. । खं. २३-१८. ॥ पु. २	या पु. १ ख. २-२. ३. । खं. १३-
खं. ७-८. । खं. ११-१२. ।	७. १८. ।
मा पु. २ खं. १५-१६. ।	यु पु. १ खं. ९-१४. । खं. २२-२. ॥
मुच् पु. १ खं. २-४ (२). । खं. ४-९. ।	पु. २ खं. १-५. ।
ख. ९-२७. । खं १०-१०. । खं.	युज् पु. १ खं. २-३. (३). । खं. ३-६. ।
११-१२. २३. । ख. २३-२८. ॥	ख. ४-५. । ख. १०-१३. । खं.
पु. २ ख. २-२४. ।	१३-१. २ (२). । खं. १९-४. ॥ पु.
मुप् पु. १ ख. २१-७. ।	२ खं. ३-८. । ख. १३-८. । खं.
मृ पु. २-१४-१७. ।	१४-३१. ।
मृज् पु. १ खं. १-१८. २४. । खं.	रध् पु. २ खं. ९-७. ।
११-२६. । ख. १३-३. ॥ पु. २	रभ् पु. २ खं. १-१४. । ख. ४-३. ।
ख. २-२७. । खं. ७-३. । ख.	रम् पु. २ खं. १६-५. ।
१०-११. । ख. १७-१. ।	ग्निच् पु. २ ख. ७-५. ।
मृद् पु. २ खं. १४-४. ।	रिप् पु. १ खं. २-१३. । ख. ९-२७. ।
मृग् पु. १ ख. १-१९. । खं. ९-२५. ।	खं. १३-१७. । ख. २२-७. १०. ।
खं. १४-१७. । खं. १८-४ (३)	॥ पु. २ खं. १६-३. ।
	रह् पु. १ खं. १-६. । खं. ३-४. ६. ।
	खं. १०-१७ (३) । खं. १३-६ (२०).

खं. १४-२. ।

लम् पु. २ खं. ११-११. । खं. १४-
१४. । खं. १५-१६. ।

लिख् पु. २ खं. १४-६. ।

लृप् पु. २ खं. १-१३ (२).

वप् पु. १ खं. ८-७. । खं. ११-१२. ।
खं. २१-३. ६. (५). ७. १०. १४. ।

॥ पु. २ खं. १-१५. ।

वर्ज् पु. १ खं. १-११. ।

वस्त्रि पु. १ खं. १-५. ।

वह पु. १ खं. २१-२. । खं. ७-७. ।

खं. १०-९. १५. खं. ११-१२. ॥ पु.

२ खं. १-८. । ख. २-१५ । खं. ९-४. ।

खं. ११-४. ।

वम् पु. १ खं. १४-६. ॥ पु. २ खं. २-४. ।

खं. ३-७. । खं. ११-१७. ।

विद् पु. १ खं. ८-५. ॥ पु २ खं. ९-४. ।

विद्ल. पु. १ खं. २-६. । खं. ७-३. ।

विध् पु. २ खं. ८-४. ।

विज्ञ पु. १ खं. १-४. । खं. ८-२. । खं.

११-१९. । खं. १३-१९. ।

खं. १४-७-८. । खं. २२-११. ॥ पु.

२ खं. ७-४. ।

वृ. पु. १ खं. ५-६. । खं. ७-४. ॥ पु.

२-खं १३-६. । खं. १५-६. ।

वृत्त पु १ खं. ६-१. । खं. १३-७. । खं.

२१-७. । खं. २२-५. ॥ पु. २ खं.

१३-६. (२).

वृप् पु. २ खं. १-१४.

यध् पु. १ खं. ११-९ (२). ।

व्ये पु. १ खं. ९-२७. । खं. १०-८.
खं. २२-३. ८. ।

व्रज् पु. १ खं. २-१८. । खं. ११-९. ॥

पु. २ खं. ६-८. । खं. १४-१३. ।

व्रह् पु. २ खं. १५-२. ।

व्रम् पु. २ खं. १-६. । खं. ७-४ (२). ।

खं. ८-६. ।

शृ पु. २ खं. १५-६. ।

गीह् पु. १ खं. २३-९. १७. ॥ पु. २

खं. १३-३. । खं. १८-२ (२). ।

शुष् पु. १ खं. २१-७. ।

गो. पु. २ खं. १६-६. ।

श्रा पु. २ खं. २-३. । खं. ९-५. ।

श्रि. पु. १ खं. ९-१६. ।

श्रु. पु. १ खं. १-१९. । खं. २२-११. ।

श्लिप्. पु. १ खं. २१-११. ।

श्रम् पु. १ खं. ४-९. ।

सच् पु. २ खं. ११-१९. ।

सज् पु. १ खं. ४-२. । खं. ८-९. । खं.

११-१८. ॥ पु. २ खं. ८-५. । ख.

१४-२६. ।

सद पु. १ खं. १३-१५. ।

सृज् पु. १ खं. २-४. । खं. ४-७. ९. ।

खं. ७-७. । खं. १४-१५. ॥ पु. २

ख. ८-४ । खं. १६-३. ।

सिच् पु. १ खं. ८-११ ॥ पु. २ ख.

१-६. । खं. ७-२. । खं. ११-९-११

(२). १८. । खं. १४-२६ (२). । खं.

१९-२. ।

सिध् पु. १ खं. १८-२. ॥ पु. २. । ख.

११-१४. ।
 सु पु. १ खं ११-६. ।
 मृज् पु. १ ख. २-४. । ख ४-७. ९. ।
 खं. ७-७. । खं. ९-२३ (२). । खं.
 १४-१६. ॥ पु. २ ख ८-४. । ख.
 १६-३.
 सो. पु. १ ख. ११-२०. ।
 स्कन्द् पु. १ खं. ३-४. ।
 स्तृ पु. १ खं. ९-१६. । ख १०-२.
 ३. ४. ॥ पु. २ खं. २-६. ६ ७. ।
 ख. १४-२८. ।
 स्या. पु. १ खं. १-१७. । खं. ४-६. ।
 ख. ९-८ । खं. १०-१६ (२). १७. ।
 ख. ११-२६. । खं. २२-११ १२
 (२). ॥ पु. २ ख. २-२६. । खं.
 ११-१२-१७. (२). । खं. १४-३०. ।
 खं. १५-१. । खं. १६-२. ।
 स्ना. पु १ खं. १-१३. १४. ॥ पु. २.
 ख. ६-६. । ख. १४-२६. ।
 म्यन्द् पु १ खं. ३-४. ।
 मृश पु. १ ख ३-४. । ख. ९-१२. ।
 मृद् पु २ खं. १५-६. ।
 तम् पु. १ खं. २२-६. ।
 म्. पु. २ ख. ९-४. । ख. ११-४. ।
 हन् पु. १ खं ४-६. । ख ७-१. ।
 खं. ९-२०. । ख. १९-४. ॥

पु. २ ख. ७-१. । खं. ८-६ । खं. १४-
 २६-३१. । ख. १५-६. । खं. १८-२. ।
 ऋस् पु. २ खं. १५-६.
 ह. पु. १ ख. १-१५. । खं. ३-६. ।
 ख. ७-९. । ख. ९-७. ॥ पु. २ खं.
 २-२९. । खं. ५-३. ४. । खं. १४-
 २४. २८. । ख. १८-२. ।
 हाइ पु. २. ख. ७-५. ।
 हि पु. २ ख १-७. ८. । खं. ११-१८. ।
 हिस्. पु. १ खं. २१-५. ॥ पु. २ खं.
 १६-३ (२). । खं. १७-१.
 हु. पु. १ ख. ३-४. । खं. ४-२. । खं.
 ६-२. । खं. १०-८. १०. ११. ।
 खं. ११-१२. २३. । खं. १३-१५. ।
 खं. १४-११. । खं. १७-२. ३. । खं.
 १९-२. ३. । ख. २३-२. ६ १३. ॥
 पु. २ ख. २-१३ (२). १४. १८
 २२. २३. २४. । खं ३-१. ११. ।
 खं. ४-५. । ख. ६-५. । खं. ७-१. ।
 खं. ८-४. । ख. ९-४. १२. १३. ।
 ख. १०-२. । ख. ११-७. १९ । ख.
 १३-६. । खं. १४-२७. । खं. १५-६. ।
 ख. १६-१. । ख. १७-१. । ख १८-२. ।
 रे पु. १ खं. १४-५. ॥ पु. २ खं.
 १-६. । ख. १३-६ (२) । ख. ८-२. ।

वर्यानुक्रमेण मानवगृह्यसूत्रगताः ।

शब्दाः

अहस्र पु. २ खं. १५-६. ।
 अक्ष पु. १ खं. ८-३. । ख. ११-२३. ॥
 पु. २ खं. ६-४. । ख. १६-१. ३. ।
 अक्षत पु. १ खं. ८-३. । खं. ११-२३. ॥
 पु. २ खं. १-५. । खं. १६-१. ३. ।
 अक्षर पु. १ खं. २-२. ।
 अक्षि पु. १ ख. १-२०. । खं. ३-४. ।
 खं. ९-२५. । खं. ११-८. ॥ पु. २
 खं. १४-२६. ।
 अगस्त्य पु. १ खं. १-२४. ।
 अगृहीत पु. २ खं. ६-४. ।
 अग्नि पु. १ खं. १-१६. १८. । खं. ३-१.
 खं. ४-६ (२). । खं. ५-४ (२). ५. ।
 खं. ६-१. २ (२). । ख. ८-१. । खं
 १०-१. २ (२). ३. ४. ५. ८. ९. १०
 (३). १६. । खं. ११-२ (२). ९. १०
 (२). १२ (४). १९. २१ (३). । ख.
 १३-४ (२). १७. । ख. १४-७. ।
 खं. १५-१ (२). । खं. १६-१. । खं.
 १७-२. ३. । खं. १८-४ (२). ८. ।
 खं. २१-१०. १३ (२). । खं. २२-५-१२.
 १३. । खं. २३-६-१८. ॥ पु. २ खं.
 १-२. ६ (२). ७ (३). ८ (२).
 १६. । खं. २-१. ५ (२). ६. ७. १०.
 १५. १८. २२. २३ (२). । खं. ३-१.
 ५. । खं. ४-१. ५. । ख. ६-४. ५. ।

खं. ८-६ (२). ७. । खं. ९-१३. ।
 खं. १०-६. ७. ८. । खं. ११-१४. ।
 खं. १२-२. ३ (२). । खं. १४-२६. ।
 खं. १५-६. । खं. १६-३. । खं. १७-१
 (३). ७ (३). । खं. १८-२ (२). ।
 अग्निधान पु. २ खं. १७-१. ।
 अग्नीन्द्र पु. २ खं. ३-११. । खं. १०-३. ।
 अग्नीषोम पु. २ खं. १२-२. ।
 अग्नीषोमीय पु. २ खं. ३-३. ।
 अग्न्यागार पु. २ खं. १२-३. ।
 अग्न्यायतन पु. २ खं. १-१५. ।
 अग्ने पु. १ खं. १०-१५. । खं. २२-२०. ।
 अग्नेण पु. १ खं. १०-३. । खं. ११-१०. ॥
 पु. २ खं. २-६. १२. ।
 अग्रतस् पु. १ खं. १०-१५. । खं.
 १३-१८. ।
 अग्रपाक पु. २ खं. ३-११. ।
 अघ पु. २ खं. १६-३. ।
 अघोर पु. १ ख. १२-३. ४. ।
 अघोरचक्षुष् पु. १ खं. १०-६. ।
 अङ्ग पु. १ ख. १३-४. ।
 अङ्ग पु. १ ख. १-२१ (२). २४. ।
 ख. ९-२५. । खं. १८-६ (२). ॥
 पु. २ खं. १४-६. ।
 अङ्गशस् पु. २ खं. ९-१. ।
 अङ्गिरस् पु. २ ख. १-६. ।
 अङ्गिरस्वत् पु. २ खं. ९-१३. ।

अङ्गुली पु. १ खं ९-१४. ।
 अचरणीय पु. १ ख. ३-४. ।
 अच्युत पु. १ ख. १४-१० ॥ पु २
 ख. ११-७ । ख. १६-१. ।
 अज पु. २ खं. १३-६. ।
 अजर पु. २ खं ११-१९.
 अजस्त पु. २ ख. ७-४. ।
 अजा पु. १ खं. १८-८. ।
 अञ्जलि पु. १ खं. २-२. ४. । खं.
 ८-७. । खं. ११-११ (२). । ख.
 १३-१९. । ख. १४-२. ।
 अष्ट पु. २ ख. ९-२ ।
 अतम् पु. १ ख. २-१७. २१. । ख.
 ४-१०. । खं. ९-१. । ख. ६-१. ॥
 पु. २. खं. २-२१. । खं. ६-१. ।
 खं. १३-१. । खं. १४-२८. ३१. ।
 अति पु. १ खं. १३-९. ।
 अतिथि पु. २ खं. १२-२१. ।
 अतिसरस्वती पु. २ ख. १३-६. ।
 अत्यक्षर पु. १ खं. ४-६. ।
 अत्र पु. १ ख. १०-७. ११. । ख.
 १२-२. ।
 अथ पु. १ ख. २-१. । खं. ३-१. ।
 खं ४-४-८. । ख. ९-१. । ख.
 ६-१. । खं. ७-१ १० । ख. ९-
 ९. २४. २६. । ख. १०-८-१०. ।
 खं. ११-४. ७ १८ । ख. १२-१.
 ३. ९. । खं. १३-२. । ख. १४-
 ८. ९ (२). १९. । ख. १८-४. ।
 ख. १९-१. ९. । खं २०-१. ।

ख. २२-३ २०. । ख. २३-१. ९. १४.
 ॥ पु. २ खं. २-१४. । ख. ६-१. ।
 खं. ९-९. । खं. १२-३. । ख. १३-
 १-६. । खं. १४-१. २६. २९. ३२. ।
 अथवा पु. १ ख. ९-४. ।
 अदन्त पु. २ खं. १६-३. ।
 अदब्ध पु. २ खं. २-९. ।
 अदस् पु. १ ख. १०-१९. । ख.
 १४-८. । ख. २२-९ (२). ॥ पु. २
 ख. १-६. । खं. १६-४. ।
 अदिति पु. १ ख. ९-२३. । ख. २१-
 ३. १४. ॥ पु. २ ख. १९-६. ।
 अदीन पु. १ ख. २२-११. ।
 अद्भुत पु. २ ख. १९-६. ।
 अद्य पु. १ खं. १-१७. । खं. १०-१९. ।
 खं. ११-२९. ॥ पु. २ ख. २-२६. ।
 खं. ११-१२. ।
 अद्या पु. २ खं १९-६. ।
 अधर्म पु. १ खं. ३-९ ॥ पु. २ खं.
 १२-७. ।
 अधम् पु. २ ख १३-३. ।
 अधस्तात पु. १ खं. ७-९. । खं. ९-
 १०. । खं. १०-७. ॥ पु. २ खं.
 ६-४. । खं. १९-१. ।
 अधि पु. १ ख. २-७. । खं. ४-९.
 ७. ९. १०. १२. १६. । खं. ११-७. ।
 ख. १४-२. । खं. १९-१. ।
 ख. १८-६ । खं. २१-१३. ।
 खं. २२-१८. । ख. २३-२१. ॥
 पु. २ ख. ७-१०. ।

खं. ८-३. । खं. ११-१४. । खं. १४-३. ।
 अधिकरण पु. २ खं. १-९. । खं. १७-३. ।
 अधिगत पु. २ खं. १४-३. ।
 अधिधा. पु. १ ख. ५-५. ।
 अधिपति पु. १ खं. १३-१२. ॥ पु. २
 खं. ८-६ मं. । खं. १६-३ (२ मं.)
 अधिस्तात पु. २ खं. १४-२७. ।
 अधिष्ठान पु. १ खं. १३-५. ।
 अधिष्ठित पु. २ खं. १४-३०. ।
 अध्यधि पु. १ खं. ९-१३. । खं. १७-५. ॥
 पु. २ खं. १-१०. । खं. १७-४. ।
 अध्ययन पु. २ खं. १४-१९. ।
 अध्याज्य पु. २ खं. १०-२. ।
 अध्यापक पु. २ खं. १४-१८. ।
 अध्याय पु. १ ख. ४-५-९. ।
 अध्येतृ पु. २ खं. १४-१९. ।
 अध्वन् पु. १ खं. २२-११ (२). ॥ पु.
 २ खं. १४-१३. ।
 अध्वपति पु. १ खं. २२-११ मं. ।
 अध्यलोष्ठ पु. १ खं. ७-९-१०. ।
 अनक्षण पु. २ खं. २-१४. ।
 अनडुचज्ञ पु. २ खं. १०-७. ।
 अनडुह पु. २ खं. १-१४ । खं. ६-९. ।
 खं. १३-१०. ।
 अनध्याय पु. १ ख. ४-६. ।
 अनन्तर्हित पु. १ खं. २३-९. १७. ।
 यनपेक्षमाण पु. २ खं १-१२. । खं.
 १७-६. ।
 अनर्थ पुं. २ खं १५-२. ।
 अनर्तवण पु. २ खं. १५-६ मं. ।

अनवद्राण पु. २ म. १५-१ मं. ।
 अनम् पु. १ खं. ८-११. । खं. १०-७. ।
 अनाकोज्य पु. १ खं. ३-४. ।
 अनाग पु. १ खं. ९-२३ ॥ पु. २ ख.
 १७-१ म ।
 आनादिष्टदेवत पु. २ खं. १०-८. ।
 अनालम्ब पु. २ खं. १-५. ।
 अनिरुक्त पु. २ खं. ४-९. ।
 अनिद्रा पु. २ ख. ३-९. ।
 अनु. पु. १ ख. १-१७. । खं. ४-२. ।
 खं. ७-१. । खं. ८-९. । खं. ९-९. ।
 खं. १०-७. खं. ११-१८. २५. ।
 खं. १२-१. । खं. १३-२. ७. ८. ९. ।
 ख. २१-१-८. । ख. २२-८. ॥ पु. २
 ख. २-१२. २६. २९ । खं. ३-४. ।
 खं. ४-७. । खं. ८-५. । खं. ९-१०. ।
 खं. १४-१३. २६. । खं. १८-२. ॥
 अनुज्ञात पु. १ खं. २२-२१. ।
 अनुत्पूत पु. २ खं. २-४. ।
 अनुग्रह्य पु. २ खं. २-२४. ।
 अनुमति पु. १ खं. ११-२१ ॥ पु. २
 खं. २-२३ । खं. १०-७. ।
 अनुमान्य पु. २ खं. ४-३. ।
 अनुलेपन पु. २ खं. १३-४. ।
 अनुवाक पु. १ खं. ४-५. ९. । ख. ५-३ ।
 खं. ६-३. । खं. ८-१०. । ख. १६-१.
 खं. १७-३. । खं. २३-३. ७. १५
 (२) १८. २०. २३. २५. ॥ पु. २
 खं. ५-३. । खं. ६-५. ।
 अनृत पु. १ खं. १-७. ।

जन्त पु. १ ख. ८-९. १०. १ ख. १०-
६. ८. १ ख. ११-९. २०. १ ख.
२२-३. १४. १

सुलततम् पु. १ खं. २३-३.

सन्तः पु. १ ख. ३-२. | खं. १४-१६. ||
पु. २ खं. १८-२. |

अन्तर पु. १ ख. ९-१. ।

अन्तरतम् पु. १ ख. ११-६. ।

अन्तरन्तस्थ पु. १ खं. १८-१. ।

अन्तरा पु. १ ग्व. २१-१० ॥ पु. २
ग्व. १८-२. १

अन्तरिक्ष पु. २ ख. ७-४। ख. ८-६।
ख. १४-१२।

अन्तरेण पु. १ खं. १०-७. ॥ पु. २
खं. २-१३. ।

अन्तर्गोष्ठ पु. १ नं. १०-३. ॥ पु. २
नं. १२-९. ॥

अन्तर्दिग्. पु २ खं. ५-३. ।

अन्तर्धीय प्र. १ स्व. १८-७. ।

अन्तर्हित प्र. ३. ख. ३-३. ।

अन्नेवासिन् पु. १ अ. ४-३. ।

(२) ॥ प्र. २ अ. २-१०. ।

22. 3 5--5. 1 72 1 1-5.

॥ १ ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

1944

1944

100

ख. ५-५. | खं. १३-१७. | खं.
२२-२०. | खं. २३-१८. || पु. २
खं. ६-५. | ख. ९-३. | ख. १४-
११. | ख. ६५-६. |

अन्यतम पु. २ खं. ६-४. ।

अन्यत्र पु. १ खं. २१-१. ॥ पु. २
खं. १-२. (२). ॥ ख ३३-५. ॥

अन्वारम्य पु. १ खं. १०-८. । खं.
२२-३. ।

अपू. पु. १ ख १-१४. १७. | ख. २-
२. ११. | ख. ४-१६ | खं. ५-२
(२) ४(३). | खं. ६-२. | ख
१०-७. | ख ११-६. २५. | ख.
१३-१५ (२). | ख. १७-४. | ख
२१-२. ३. | खं २३-१८. || पु.
२ खं. २-३. १६. २३. | खं. ३-
४. ५. | ख. ७-१(२). ५. | ख.
८-६ (२). | ख. ११-४. | ख
१२-४. २०. | ख. १४-५. २३-
(२). | खं १५-५. ८. |

अ. १०० : १०० : १००

सुनिश्चिती ५. ७. १-३. १

1. The first group of people who are not in the labor force are those who are not in the labor force because they are not in the labor force.

1. The first group of people who are interested in the results of the study are the researchers themselves. They want to know if the study was successful in achieving its objectives and if the data collected is reliable and valid. They also want to know if the study has contributed to the existing knowledge in the field and if it has any practical implications.

—

1. The first group of people who are interested in the results of the study are the researchers themselves. They want to know if the study was successful in achieving its goals and if the results are consistent with their expectations.

1. The first group of people who are interested in the study of the history of the United States are the people who are interested in the history of the United States.

अपरान्ह पु. १ खं. १४-१३. ।

अपरी पु. १ खं. १४-१६. ।

अपस् पु. २ खं. ८-४. ।

अपस्तम पु. २ खं. ८-४. ।

अपान पु. १ खं. ९-२९. । खं. ११-१९. ।
खं. २२-१०. ।

अपाला पु. १ खं. ८-११. ।

अपि पु. १ खं. ३-४ (२). ६. । खं.

१०-१९. । खं. ११-१९. । खं.

१३-१९. । खं. १४-७. । खं. २२-१३

(२). ॥ पु. २ खं. ९-९. । खं.

१६-६. ।

अपिधान पु. १ खं. ९-१७. ।

अपिधाय पु. १ खं. ९-६. ।

अपिष्ट पु. २ खं. १४-२८. ।

अपूप पु. १ खं. २३-११. १२. ॥ पु.

२ खं. ६-४. । खं. १०-१. ३. ।

खं. १४-२८ (२). । खं. १६-३. ।

अप्रतिकूल पु. १ खं. १-२. ।

अप्रयत पु. २ खं. १४-११. ।

अप्राकरणिक पु. १ खं. ९-२. ।

अप्प पु. १ खं. ४-२. ।

अप्वा पु. १ खं. ४-२. ।

अप्सरम् पु. १ खं. २२-११. ॥ पु. २

खं. १२-१७. । खं. १८-२. ।

अफलीकृत पु. २ खं. १४-२८. ।

अवल पु. १ खं. २-६. ।

अमय पु. २ खं. ७-१. । खं. ८-६ (३). ।

अभि पु. १ खं. १-१३. १९. । खं. ३-१

(३). ३. (२). । खं. ८-११. । खं.

९-८. ३०. । खं. १०-६. । खं.

१२-३. (२). । खं. १३-४ (२). । खं.

१४-१७. । खं. १८-४ (३). ।

खं. २१-२. ३. ९. । खं. २२-७. ।

खं. २३-१०. १८. ॥ पु. २ खं. २

१७. २१. २४. । खं. ७-८. । खं.

९-४. । खं. ११-१८. ।

अभिगूर्त पु. २ खं. ८-६. ।

अभिधारण पु. १ खं. ११-१२. ।

अभिधार्य पु. २ खं. २-४. १७-२१. ।

अभितम् पु. १ खं. १०-८. । खं.

११-९. । खं. १३-४. । खं. २२-३. ।

अभिदक्षिण पु. १ खं. १०-१६. । खं.

२२-१२. ।

अभिनिविष्टक पु. २ खं. १३-९. ।

अभिन्नाण्ड पु. २ खं. १८-२. ।

अभिमन्त्र्य पु. २ खं. ६-९. ।

अभिमुख पु. १ खं. १०-१. । खं.

१९-४. ॥ पु. २ खं. २-१. ।

अभिपिच्य पु. १ खं. १०-७. ।

अभोज्य पु. १ खं. ३-४. ।

अभ्यन्तर पु. १ खं. ९-३०. ।

अभ्याचार पु. २ खं. ७-१. ।

अभ्यातान पु. १ खं. ११-१४. १९. ।

अभ्याहिताग्नि पु. १ खं. १४-६. ।

अत्र पु. १ खं. ४-१०. ।

अम पु. १ खं. १०-१९ (२). ।

अमह्य पु. १ खं. १३-९. ।

अमांस पु. १ खं. ९-२२. ।
 अमात्य पु. २ खं. १६-४. ।
 अनावास्या पु. १ खं. २-२०. ॥ पु. २
 खं. ३-३ (२). ।
 अनीवहन् पु. २ ख. ११-१९. ।
 अनीवा पु. २ ख. १८-२. ।
 अमुतम् पु. १ खं. ११-१२. ।
 अमृत पु. १ खं. ३-२. । खं. ९-१९.
 १७. २३. । खं. १३-६. १९ (२). ॥
 पु. २ खं. ८-६. ।
 अमेध्य पु. २ ख. १३-१९. ।
 अम्मन् पु. २ खं. ३-६ (२). ।
 अयाम् पु. १ खं. ११-२१. ॥ पु. २
 ख. २-२३. ।
 अयधिक पु. २ खं. १७-१. ।
 अयूप पु. २-९-६. ।
 अरणि पु. १ खं. १९-१. । खं. १७-२. ॥
 पु. २ खं. १-१६. । ख. १८-२. ।
 अरणिपाणि पु. २ ख. १-४. ।
 अरणि पु. १ खं. २२-८. ।
 अरि पु. २ ख. १३-६. ।
 अरिक्त पु. १ खं. १०-१९ (२). ।
 २२-९ (२). ।
 अरिष्ट पु. १ ख. ११-२०. ।
 २२-२. ॥ पु. २ ख. १९-१. ।
 अरिष्टा पु. २ ख. १०-१. ।
 अरिष्टेति पु. २ ख. १०-१. ।
 अरिष्टी पु. १ ख. १०-१. ।

अर्घ्य पु. १ खं. ९-१. ४. १२. ।
 अर्घ्यदान पु. २ खं. ४-३१. ।
 अर्चा पु. २ खं. १९-६. ।
 अर्त्ति पु. १ खं. २२-२. ।
 अर्थ पु. १ खं. २-८. ।
 अर्धपञ्चम पु. १ खं. ४-७. ।
 अर्द्धरात्र पु. २ खं. १४-३०. ।
 अर्धर्चनम् पु. १ खं. २२-१४. ।
 अर्धषष्ठ पु. १ खं. ४-७. ।
 अर्यमन् पु. १ खं. ९-२८. । खं.
 १०-११. १९. । खं. ११-२. १२
 (२). । खं. २२-९. ॥ पु. २ खं.
 १०-१. ।
 अर्ह पु. १ खं. ७-१. । ख. ९-१. ।
 अलंकरण पु. १ खं. ९-२४. (२). ।
 अलम् पु. १ खं ९-२४. ।
 अलाभ पु. १ खं. ७-७ (२)
 अल्पफल पु. २ खं. १४-२१. ।
 अव पु. १ ख. १-१२. । ख. १-१२. ।
 खं. १०-१७. । ख. १०-१७. ।
 ख. ११-१०-२. । ख. ११-१०-२. ।
 ख. १२-१०. । पु. २ ख. १२-१०. ।
 (२) १०. १०. । ख. १२-१०. ।
 १०-१. । ख. १२-१०. ।
 ख. १२-१०. ।
 अवष्टम् पु. २ ख. १२-१०. ।
 अवष्टम् पु. २ ख. १२-१०. ।
 अवष्टम् पु. २ ख. १२-१०. ।
 अवष्टम् पु. २ ख. १२-१०. ।
 अवष्टम् पु. २ ख. १२-१०. ।

अवदान पु. २ खं. ४-१०. । खं.
९-१२. ।

अवदाय पु. १ खं. ११-२३. । खं.
१२-३. ।

अवयान् पु. २ खं. ८-४ (२). ।

अवशिष्ट पु. १. खं. ९-१८. । खं.
१४-१२. ॥ पु. २ खं. ९-७. ८. ।
म. १२-२१. ।

अवम् पु. १ खं. ९-४. ।

अवसक्त पु. २ खं. ६-४. ।

आमान पु. २ खं. ११-१. ।

अवमृष्ट पु. २ खं. ३-७. ।

अवस्य पु. १ खं. ३-६. ।

अवस्थाप्य. पु. १ म. १०-९. ७. ।

अवहृत्त पु. १ म. १०-८. । मं.
२२-३. ।

अवि पु. १ मं. १८-८. ॥ पु. २ खं.
१-१०. ।

अविशिष्ट म. १ म. ११-१२. ।

अविष्ठा पु. १ म. ८-३. । म.
० २०. । म. ११-३. ।

अविष्ठा पु. २ म. १२-३. ।

अविष्ठा पु. २ म. १२-४. ।

अविष्ठा पु. २ म. ०-१०. ।

अविष्ठा पु. २ म. १०-११. ॥ पु. २
म. १-१०. । म. ११-११. ।

अविष्ठा पु. २ म. १२-३. । म. १२-१२. ।

अविष्ठा पु. २ म. १२-१३. । म. ० १. ।

अविष्ठा पु. २ म. १२-१४. ।

अविष्ठा पु. २ म. १२-१५. ।

अविष्ठा पु. २ म. १२-१६. ।

अश्मन् पु. १ खं १०-१६ (३). १७. ।
खं. ११-७. । खं. १७-९. । खं.
२२-१२ (३). ॥ पु. २ खं. ७-२. ।
खं. ११-९. ।

अश्व पु. १ खं. २३-१६ ॥ पु. २ खं.
६-९. । खं. ७-१. । खं. ११-१९. ।
खं. १३-६. ।

अश्वत्थ पु. २ खं. ६-४ (२). ।

अश्वपूर्ण पु. २ खं. १३-६. ।

अश्वयुज् पु. २ खं. ६-४. ।

अश्विन् पु. १ खं. १०-१९. । खं. २२-
९. ॥ पु. २ खं. ६-४. । खं. १०-
७. । खं. १९-६. । खं. १८-२ (२). ।

अष्टक पु. २ खं. ८-४. ।

अष्टका पु. २ खं. ८-१. ९. ।

अष्टकाहोम पु. २ खं. ९-६. ।

अष्टन् पु. १ मं. २-३. । खं. ९-४. ।
खं. ६-२. । मं. ७-९. । मं ८-९. ।
मं. १०-१०. । मं. २३-६. ७. ॥
पु. २ मं. ९-३. ।

अष्टम पु. १ म. १९-१. । मं. १६-
१. ॥ पु. २ मं. ८-३. ।

अष्टाचत्वारिंशत् पु. १ म. ०-६. ।

अष्टापदी पु. १ मं ४-१२. १३. ।

अष्टौक्यम् पु. १ मं. ०-३. ।

अष्टमसक्त म. २ म. ०-२०. ।

अष्टमसक्त पु. २ मं ४-१३. ।

अष्टमानवसक्त पु. १ म. ०-८. ।

अष्टमिन् पु. २ म. १ १०. ।

अष्टमिन् पु. १ म. ०-१०. ।

अष्टम् पु. २ म. १-१०. ।

असुर पु. १ खं. १०-१५. ॥ पु. २
खं. १५-६. ।

अस्तम् पु. १ खं. ३-१२. ३. । खं.
१२-१९. ॥ पु. २ खं. १३-६. ।

अस्तमय पु. १ खं. १-१५. । खं. २-२. ॥
पु. २. खं. ६-४. ।

अस्तुत पु. १ खं. १७-५. ।

अस्थान पु. १ खं. २-१९. ।

अस्पूल पु. १. खं. ३-५. ।

अस्पृष्टमैथुना पु. १ ख. ७-८. ।

अस्मद् पु. १ खं. १-२३. २४. । खं.
२-२. १२ (२). १३ (२). १६. ।
खं. ३-१. (२). २ (२). । खं. ४-२
(४). ४ (५). ८ (५). १६. ।
खं. ५-५ (२). । ख. ९-७. ८
(२). १६. २० (२). २४. २५
(४). । खं. १०-६. १०. १३
(४). १५ (७). । खं. ११-९.
१२ (३). २०. २१ (२). २३. ।
खं. १३-४. ७ (२). ८ (२). ९. ।
ख. १४-५. ६ (२). १२ (३).
१६ (६). । ख. १६-२. । ख. १९-
४ (२). । खं. २०-२. । खं. २२-
२. १० (५). ११. १७ (२). ॥ पु. २
खं. २-२३ (२). । ख. ३-६. । ख.
६-५. । खं. ७-१. ५ (२). ८
(२). । ख. ८-४ (२). ६ (१०). ।
ख. ११-७. १६. १७. १८. १९
(४). । ख. १३-६ (११). । खं.
१४-१३. २९ (३). ३० (७). ३१.

(२). । खं. १५-१ (७). ६ (१४). ।

खं. १६-३ (३). । ख. १७-१ (८). ।

खं. १८-२. ४. ।

अहि पु. २ खं. ७-१. ।

अहोरात्र पु. २ खं. ८-६. । खं.
११-१३. ।

आ. पु. १ खं. १-४. ६. १५. १६. ।

ख. २-२ (२). ३. १४. । खं. ३-१

(३). २ (२). ४ (३). ५. । खं.

४-६. । खं. ५-१. ५. । खं. ६-३. ।

खं. ७-९. । खं. ८-७ (२). । खं. ९-

७. १४. १७. । ख. १०-१६ (२).

१७. । खं. ११-११. २२. २४. ।

खं. १२-१. ६. । खं. १३-६ (२).

७ (२). ८. ९. १५. १७. । ख.

१४-५. ८. । खं. १८-६. ७. ।

खं. २१-११. । खं. २२-११. १२

(३). । खं. २३-८. १६. १८. ॥

पु. २ खं. १-५. । खं. २-१२.

१३. २५. । ख. ३-४. । खं.

४-३. ७. । ख. ५-४. । खं.

६-१. । ख. ७-१. ४. ५. । ख.

८-४. । ख. ९-२. । खं. ११-

१२ (५). । ख. १३-१. ४. ६. ।

खं. १४-१. २४. २६. २८. । खं.

१७-१. २. ६. ७. । खं. १८-२

(२). ४. ।

आकाल पु. १ ख. ४-१८. ।

आकालिक पु. १ ख. ४-६. ११. ।

आकाश पु. २ ख १२-८ (२). ।

आकूत पु. १ खं. ६-२. । खं. ८-१०. ।
 खं. १०-९. । खं. ११-१५. । खं.
 १२-६. । खं. २३-६. ॥ पु. २
 खं. २-१५. ।

आकूति पु. १ खं. ३-२. । खं. १०-११. ।

आकृति पु. २ खं. १३-६. ।

आखर पु. २ खं. १४-२३. ।

आगच्छन्ती पु. १ खं. ११-९. ।

आगत पु. १ खं. १४-५. ।

आगन्तु पु. २ खं. ३-३. ।

आगन्तु पु. १ खं. २२-२. ।

आग्निक पु. १ खं. २३-५. ।

आग्नेय पु. १ खं. २-२०. ॥ पु. २
 खं. २-२. १४. । खं. ३-३. । खं.
 १०-४. ।

आग्न्याधेयिक्य पु. २ खं. १-१५. ।

आग्रयण पु. २ खं. ३-९. १०. ।

आग्रहायणी पु. २ खं. ७-१. । खं. ८-२. ।

आघात पु. १ खं. १०-८. । खं.
 २२-३. ॥ पु. २ खं. २-१३. ।
 खं. ४-५. । खं. १०-६. ।

आचमनीय पु. १ खं. ९-६. ।

आचम्य पु. १ खं. ५-२. ॥ पु. २ खं.
 १२-२१. ।

आचार पु. १ खं. ४-६. ।

आचारवती पु. २ खं. १४-१७. ।

आचार्य पु. १ खं. १-२. । खं. २-९. ।
 खं. ५-६. । खं. ९-१. ९. । खं.
 १३-१८. । खं. २२-५. २१. ॥
 पु. २ खं. १४-३०. ।

आचार्यत्व पु. २ खं. १४-१८. ।

आज्य पु. १ खं. ३-४. । खं. ११-२३.
 ॥ पु. २ खं. २-९ (२). ११. २०.
 २४. । खं. ३-१२. । खं. ४-१०. ।
 खं. ६-४. । खं. ८-६. । खं. १८-२. ।

आज्यभाग पु. १ खं. १०-८. । खं.
 २२-३. ॥ पु. २ खं. २-१४. । खं.
 ४-५. ८. । खं. १०-६. ।

आज्यशेष पु. १ खं. १४-११. । खं.
 १७-४. । खं. २२-३. ।

आज्यस्थाली पु. २ खं. २-८. १२. ।

आज्याहुति पु. १ खं. १०-१०. । खं.
 १७-३. ॥ पु. २ खं. १०-६. ।

आञ्जन पु. १ खं. ११-७. ८. ।

आत्मन् पु. १ खं. ३-२. ६. ॥ खं.
 १८-६. ॥ पु. २ खं. १६-४. ।

आदाय पु. २ खं. १-८. । खं. १७-२. ।

आदि पु. १ खं. ११-१४. । खं.
 १८-१. ॥ पु. २ खं. १४-११. ।

आदित्सू पु. १ खं. ४-५. ९. । खं.
 ५-३. । खं. ६-३. । खं. २३-३.
 ७. १५. २३. २५. ।

आदित्य पु. १ खं. ४-१६. । खं.
 ९-२३. । खं. ११-१६. । खं.
 १४-८. । खं. १९-३. ४. । खं.
 २२-११. ॥ पु. २ खं. ८-६. । खं.
 १३-४. ६. । खं. १४-३१. । खं.
 १५-६. ।

आदित्यदर्शन पु. १ खं. १९-१. ।

आदित्या पु. २ खं. १३-६. ।

आदिशू पु. २ खं. ८-६. ।

आदेश पु. १ खं. २३-२२. ।

आद्य पु. २ खं. १८-२. ।

आद्यन्तर पु. १ ख. १८-१. ।
 आधाय पु. २ खं. २-२३. ।
 आनडुह पु. १ खं. ११-१९. । खं.
 १४-७. १२. ।
 आनीय पु. १ ख. ९-६. । खं. १०-१६. ।
 खं. २२-३-१२. ॥ पु. २ खं. २-३. ।
 आपातिक पु. २ ख. १२-१७. ।
 आपोहिष्ठीया पु. १ खं. १-२४. । खं.
 ६-४. । ख. ११-२६. ॥ पु. २
 खं. २-२७. ।
 आप्यायमान पु. २ ख. १-१३. ।
 आभजन्ती पु. १ खं. २२-१०. ।
 आन पु. २ खं. १४-२८ (३). ॥
 आमन्त्र्य पु. १ ख. २-१८. ॥ पु. २
 ख. २-१३. ।
 आज्ञात पु. १ खं. २-३. ।
 आयुष पु. १ ख. २०-३. ।
 आयुष पु. १ खं. १-२१. । ख. ३-१.
 २. । खं. ४-४. ८. । ख. ५-४. ।
 खं. १०-१६. । खं. ११-१२. । ख.
 १३-१९. । ख. १७-३. । ख. २१-२.
 ६ (३). ७. । ख. २२-१२. ॥ पु.
 २ ख. १-१३. । ख. ७-९. । खं.
 ८-६ (३). । ख. १३-६. । ख.
 १७-७. ।
 आयुष्मत् पु. १ ख १-१८. । ख १०-८
 १७. । खं. १३-१. । ख २३-६. । ख.
 २३-३. ॥ पु. २ ख ८-१ ।
 आयुष्यहोम पु. १ ख १७-१. ।

आयोजन पु. २ खं. १०-७. ।
 आरभ्य पु. १ खं. १-२२. । ख
 २२-६. ।
 आरम्भण पु. १ खं. ४-१८. ।
 आरोह्य पु. २ खं. १४-२६. ।
 आर्द्रपाणि पु. १ ख. ४-१२. ।
 आर्षेय पु. १ ख. ९-१२. ।
 आवपन्तिष्ठा पु. १ खं. ११-१२. ।
 आवसथ पु. १ खं. १४-६. ।
 आवाहन पु. २ खं. १४-२९. ।
 आविष्ट पु. २ खं. १४-१४. ।
 आविस् पु. १ खं. ४-४. ८. ॥ पु
 खं. ७-१. ।
 आवृत् पु. २ खं. ४-२. । ख. ९-८.
 आवृत्य पु. १ खं. २-२. ।
 आश्वमेधिक पु. १ खं. २३-१४. ।
 आश्वयुजी पु. २ ख. ३-४. । खं. ६-२.
 आपादी पु. २ खं. ७-९. ।
 आग्नी पु. २ ख. १७-१. ।
 आसन पु. १ ख ८-१. ।
 वासन्दी पु. १ खं. ९-९. ।
 आसिष्य पु. २ ख. १७-६. ।
 अन्तीर्ष पु. १ ख. ८-३. । खं. ११-
 १९. । ख. १७-७ ॥ पु २ ख.
 ७-२. । ख १८-१. ।
 आस्य पु. १ ख ३-३. ।
 आहवन्ति पु. १ ख ३-२. ।
 आरिष्य पु. १ ख ११-८. ।
 आहवन्ति पु. १ ख २-३. । ख २-३.
 १-२. । ख १८-१. ।

आहत्य पु. १ खं. १५-१. ।

आह्वियमाण पु. १ खं. ९-७.

ओष्य पु. २ खं. २-३. ।

इक्षुशलाका पु. २ खं. १-५. ।

इडा पु. १ खं. १३-१८. ॥ पु. २ खं. ८-७. ।

इतर पु. २ खं. १-८ । खं. १०-४. ।
खं. १८-२. ।

इत सू पु. १ खं. ११-१२. ॥ पु. २
खं. १८-२. (६). ।

इति पु. १ खं. १-१५. १६ (३).

१७. १८. १९. २०. २१. २२. २३.

२४. । खं. २-२. ३ (५). ४ (२).

६. ११(२). १२. १३. १६.

१७. । खं. ३-१. २. । खं. ४-२.

३. ४. ५(२). ६. ८. ९(२).

१५. १६ (२). । खं. ५-२ (२).

४. ५. ६. । खं. ६-२ (३). । खं.

७-४. ५. ६. ७. ९. । खं. ८-६. ७

(२). ९ (३). १०. ११. । खं. ९-

१. ४. ७. ८. ९. १०. १२ (२). १३.

१४. १५. १६. १७. २०. २२. २५.

२७. २८. । खं. १०-२. ५. ६. ७

(२). ८ (४). ९. १० (२). ११

(२). १२. १३. १४. १५(२).

१६. १७. १९. । खं. ११-५. ६. ८

(२). ९. १२. १४. १५ (४). १६.

१७. १८. २०. २१. २२. २३. (२). २४

(२). २५. । खं. १२-१. २. ३. ४. ६. ।

खं. १३-२. ४. ५. ६. ७. ८. ९.

१० (२). ११ (२). १२ (२). १

(२). १४ (२). १५ (५). १६. १

१८. । खं. १४-२. ५. ६. ८. ९.

१०. १२. १६. १७. १८-१९. । २

१५-१. । खं. १६-१. २. ३. । खं. १

५. ६. (४). ७. । खं. १८-४. (२)

६. । खं. १९-३. ४. (२). । खं. २०

२(२). । खं. २१-२. ३. ४. ५. ६. ७.

८. १०. ११. १३. १४ (२). । खं. २

-२. ३. ४. ५ (२). ६(२). ७. ८. १

(२). ११. १२. १३. १५. १७. १८

(२). २१. । खं. २३-६. (३). १८

२०. २७. ॥ पु. २ खं. १-६. ७. ८.

१०. ११. १४. १६. । खं. २-५

९. ११. १३. १५. १८. १९. २२.

२३. २४. २५. (२). २६. । खं.

३-१(२). २(२). ५. ६(२).

११. १४. । खं. ४-५. ६. । खं.

५-३. । खं. ६-४ (२). ५. । खं.

७-१. २(२). ३ (३). ४. ५. ८. ।

खं. ८-४. ५. ६. ७ (२). । खं. ९-

४. १०. ११. १३ (३). । खं. १०-

२. (२). ७ (२). । खं. ११-७ (२).

८. ९ (२). १० (३). ११. १२.

१३. १४. १६. १७. १८. १९

(२). खं. १२-२. ३. ४. ५ (२).

६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३.

१४. १५. १६. १८ (२). २०. । खं.

१३-६. । खं. १४-२. २३. २६-

(२). २७. २८. २९. ३०. ३१. ।

उ पु. १ खं. २-४. । खं. ३-१. । खं. १०-१०. । खं. १९-४. ।	उत्पाद्यं पु. १ खं. १०-२. ॥ पु. २ खं. २-२. ।
उग्र पु. १ खं. ११-१४. ।	उत्सदन पु. १ खं. ९-२६. ।
उच्चा पु. १ खं. १४-१६. ।	उत्सृज्य पु. १ खं. ४-१७. । ख. ५-६ ।
उच्चैःश्रवस् पु. २ खं. ६-४. ।	उद् पु. १ ख. २-४ (२). । खं. ४-७. ९. । ख. ९-८ २३. । ख. १३. १८ (२). । ख. २३-२७. ॥ ॥ पु. २ खं. २-४. । खं. ४-५. । ख. ७-५ (२). ७. । खं. १३-४. । खं. १४-३१. ॥
उत्त पु. २ खं. ७-४. । ख. ८-६. । खं. ११-१९. । ख. १८-२. ।	उदक् पु. २ खं. ९-५. ।
उत्कर पु. १ खं. ६-२. ।	उदक पु. १ खं. १-१३. । ख. २-४. । खं. ८-३. । खं. ११-२६. । ख. १३-१५. । खं. २१-२. । खं. २३- ८. १०. ।
उत्तम पु. १ ख. १०-१५. । ख. २३-२७. ॥ पु. २ ख. ९-१. ।	उदकतर पु. २ खं ११-६. ।
उत्तर पु. १ खं. ७-५. । ख. १०-३ (२). ७. । खं. १३. २. ॥ पु. २ खं. २-६ (२). । खं. ३-३. । ख. ७-४ (२). । खं. १५-६ (२). । खं. १८-२. ।	उदकास्य पु. १ ख. ८-११. ॥ पु. २ ख. ७-२. । ख. ११-९. ।
उत्तरतस् पु. १ खं. २-२. । खं. ६-२. । खं. ८-२. ॥ पु. २ खं. २-४. ८. । ख. ६-४. । ख. १२-१५. । ख. १५-१. ।	उदकुम्भ पु. २ ख. ६-४. । खं. ११- १७. । खं. १२-४. । ख. १४-२४. ।
उत्तरपूर्व पु. २ ख. ११-१७. ।	उदक्पाकूल पु. १ खं. १०-३. ॥ पु. २ ख. २-६ ।
उत्तरा पु. २ खं. १२-३. (२). ।	उदगयन पु. १ ख. २१-१. ।
उत्तरार्ध पु. १ ख. १०-८. ॥ पु. २- १३-१४. २०. २२. ।	उदग्दश पु. २ ख. ७-२. ।
उत्तरेण पु. १ ख. १०-७. ।	उदङ्मुख पु. १ ख. ८-२. ।
उत्तान पु. १ खं. १०-१५. । खं. २२- ५. ॥ पु. २ खं. १८-४. ।	उदञ्च् पु. २ ख. ४-३. । ख. ७-३. ४. । ११-१०. ।
उत्थाप्य पु. १ खं. १४-९. ।	उदञ्चन पु. २ ख. ११-१८. ।
उत्पन्न पु. २ खं. १५-२. ।	उदधि पु. २ ख. १०-८. ।
उत्प्लुत पु. २ ख. २-४. ।	उदान पु. १ ख. ९-२३. ।
उत्प्लूय पु. २ खं. २-१०. ।	

उद्विग्न पु. २ खं. ६-४. ।
 उदीक्षा पु. १ खं. २३-४. । खं. १३.
 ११. ।
 उद्युत्य पु. १ खं. १०-१. ॥ पु. २
 खं. १-१३. ।
 उद्युत् पु. १ खं. ४-३. ।
 उद्योह्य पु. २ खं. ८-६. ।
 उद्वाह पु. १ खं. ७-९. । खं. ११-१४. ।
 उप पु. १ खं. १-३. १७-१८. । खं.
 ३-४. ६. । खं. ४-९. । खं. ६-
 ३. । खं. ७-८. १०. ११. । खं.
 ८. १-२. । खं. ९-१९. । खं. ११-
 २९. । खं. १२-४. । खं. १४-७-
 १६. । खं. २०-४. । खं. २२-११
 २१. । ॥ पु. २ खं. २-१३-१६. ।
 खं. ४-१. । खं. ९-३. । खं. ६-४
 (२). खं. ९. १०. । खं. ११-८. ।
 खं. १३-६(२). । खं. १४. १९-
 ३९. । खं. १३-१०. । खं. १६-२. ॥
 उपचार पु. २ खं. ४-१. ।
 उपजनन पु. १ खं. १४-१८. ।
 उपधान पु. २ खं. १-१०. ।
 उपनयन पु. १ खं. १-१. । खं.
 २३-२४. ।
 उपनिषद पु. १ खं. ७-१. ।
 उपपारथ पु. २ खं. ४-३. ।
 उपपायन पु. २ खं. ९-११. ।
 उपवर्णन पु. २ खं. १-१०. ।
 उपयन्तृ पु. १ खं. १०-१२. ।
 उपयस पु. १ खं. ७-३. ।

उपरिष्ठान् पु. २ खं. १९-१. ।
 उपलम्बी पु. २ खं. १३-१६. ।
 उपलाश पु. २ खं. १९-६. ।
 उपलिव्य पु. १ खं. १०-१. ॥ पु. २
 खं. २-१०. ।
 उपवेशन पु. १ खं. १०-१. ।
 उपमाद्य पु. १ खं. ११-१०. ॥ पु. २
 खं. २-१०. ।
 उपस्कर पु. १ खं. २०-३. ।
 उपस्तरण पु. १ खं. ९-१९. । खं.
 ११-१२. ।
 उपस्तीर्य पु. १ खं. २२-१३. ॥ पु. २
 खं. २-१६. ।
 उपस्थ पु. १ खं. १४-८ (२)
 उपस्थकृत पु. २ खं. १-१६. ।
 उपस्थान पु. १ खं. १६-२. ॥ पु. २
 खं. १४-३१. ।
 उपस्थाय्य पु. १ खं. २३-१९. ।
 उपस्थाय पु. १ खं. १९-४. ।
 उपस्पृश्य पु. १ खं. २-२. ॥ पु. २
 खं. २-१६. ।
 उपहत्य पु. १ खं. १७-४. ।
 उपाधिश्रित्य पु. २ खं. २-१०. ।
 उपान्तृ पु. १ खं. २-१६. ।
 उपायन पु. १ खं. २२-१. ।
 उपामन पु. १ खं. १४-२. ।
 उपानवेश पु. १ खं. २२-२. ।
 उभ पु. १ खं. ३-३ (२). । खं. १२-७. ।
 खं. १३-१८. ॥ पु. २ खं. १-७. ।
 उभयन पु. २ खं. १३-८. ।

- उभयत्र पु. २ म. ३-३. १२. ।
 उलपराजि पु. १ मं. १४-४. ।
 उत्क्र पु. २ मं. १७-१. ।
 उत्तरखल पु. २ मं. ८-४. ।
 उत्का पु. १ खं. ४-६. ।
 उल्लुकेहरण पु. २ म. ११. ।
 उल्लोपिक पु. २ मं. ६-४. ।
 उप्र पु. २ म. १४-११. ।
 उपग पु. १ खं. २१-२ (२). ।
 उस्मित पु. २ मं. १४ २. २२. ।
 उह्यमान पु. १ खं. १२-४. ।
 ऊरु पु. २ मं. १८-२. ।
 ऊर्ज पु. १ खं. ११-१८. । म. १७-७. ।
 ॥ पु. २ खं. ८-६. । म. १७-१०. ।
 ऊर्ज पु. २ खं. ११-११. ।
 ऊर्णा पु. १ खं. १२-४. ।
 ऊर्ध्व पु. १ खं. २-१७. २१. । ख. ४-१०. । खं. १०-१९. । खं. २२-९. ॥ पु. २ ख. २-२१. । ख. ८-२. । ख. १४-२८. ३१. ।
 ऊर्मि पु. १ खं. ११-२२. ।
 ऊषसिकत पु. २ ख १-१९. ।
 ऊह पु. १ खं. २१-१४. ।
 ऊक्ष पु. २ ख. १२-१७. ।
 ऊच पु. १ ख. १०-११. १९. । ख. २०-२. ॥ पु. २ ख. १७-१. ।
 त पु. १ खं. ४-२ (२). । खं. ४-४. । ख. २२-७. ॥ पु. २ ख. १-१४. ।
 धामन् पु. १ खं. ११-१९. ।
 कनायन पु. १ म. १-१४. ।
 कनापह पु. १ म. ११ १२. ।
 कनु पु. १ मं. १०-१. (२). । म. ११-१९. १८. । म. १४-१६. २० (२). ॥ पु. २ म. २-१९ (२). । म. ८-६. ।
 कत्विज पु. १ मं. ९-१. ॥ पु. २ ६-३. ।
 कत्त्विय पु. १ मं. १४-१६. ।
 कभु पु. २ म. १९-६. ।
 कभ पु. १ मं. १९-६. ॥ पु. २ मं. १४-२६. ३३. ।
 कपि पु. १ खं १४-९. ॥ पु. २ ख. १४-२६. । मं. १७-७. ।
 एक पु. १ ख. ४-१७. । ख. ७-७. । खं. ११-१८. । खं. ११-१८. । खं. २२-१३ (२). १९. १८. । खं. २३-९-१७. ॥ पु. २ ख. ९-६. । खं. १०-२. । खं. १६-३. ।
 एकपाल पु. २ म. १६-१. ।
 एकमनम् पु. १ ख. १०-१३. ।
 एकरात्र पु. १ ख. १४-१४ ॥ पु. २ ख. १९-३. ।
 एकवत् पु. १ ख. १०-२ ॥ पु. २ ख. १०-४. ।
 एकवर पु. २ ख. १३-९. ।
 एकविंशति पु. १ म. १७-३. । खं. २३-१९. ।
 एकवृक्ष पु. १ म. १३-११. ।
 एकवृक्षसद पु. १ ख. १३-११. ।

एकवृत्त पु. २ स्वं २-२ ।
 एकवृत्त पु. १ स्वं २-२ ।
 एकाष्टका पु. २ स्वं ८-४ ।
 एकैक पु. १ स्वं ६-३ । स्वं ९-७ ।
 ११ । स्वं ११-८ ।
 एतद् पु. २ स्वं ७-१ ।
 एतद् पु. २ स्वं १३-६ ।
 एतद् पु. १ स्वं १-३ । स्वं २-६ ७ ।
 स्वं ३-४ । स्वं ४-३ । स्वं ८-९ ।
 स्वं ९-९ । स्वं १०-९ १६ । स्वं ११-७ १८ २२ । स्वं १२-२ ९ ।
 स्वं १४-२० । स्वं १८-४ । स्वं १९-३ ४ । स्वं २१-४ ९ ८ ।
 १३ । स्वं २२-९ ॥ पु-२ स्वं १-१३ । स्वं २-२३ ३० । स्वं ८-४ । स्वं ९-४ । स्वं १०-७ (२) ।
 स्वं ११-१६-१९ । स्वं १३-६ । स्वं १४-३ १४ २६ (२) २९ ।
 स्वं १०-६ । स्वं १६-३ । स्वं १७-१ (३) ।
 एतद् पु. १ स्वं १-१६ । स्वं ११-२४ ॥ पु. २ स्वं २-२२ ।
 एतद् पु. १ स्वं ३-१ ३ (२) ४ (२) ।
 स्वं ९-१२ । स्वं १०-७ १२ ।
 स्वं ११-४ १९ । स्वं १२-२ ।
 स्वं १३-१७ १८ । स्वं १४-७ ।
 स्वं २२-११ २० । स्वं २३-४ १३ १९ ॥ पु. २ स्वं १-७ ८ ।
 स्वं २-१३ । स्वं ३-१४ । स्वं ४-१३ । स्वं १०-२ ।
 १३ । स्वं १०-२ ।

एतद् पु. १ स्वं २-९ १३ (२) । स्वं ३-१ ९ । स्वं १०-१७ (२) ।
 स्वं ११-१३ । स्वं २२-१७ (२) ।
 १८ । स्वं २३-४ १३ १९ ॥ पु. २ स्वं ८-८ । स्वं ९-१४ । स्वं ११-११ । स्वं १२-२ । स्वं १९-२ । स्वं १८-४ ।
 ऐन्द्र पु. २ स्वं २-१३ ।
 ऐन्द्राग्न पु. २ स्वं ३-३ ।
 ओजस् पु. १ स्वं २-३ ।
 ओदन पु. २ स्वं ९-९ ८ ।
 ओम् पु. १ स्वं २-३ । स्वं ४-४ ८ । स्वं ९-२ । स्वं ९-२० २३ । स्वं २२-१३ ॥ पु. २ स्वं २-१३ । स्वं १४-१७ ।
 ओषधि पु. १ स्वं ९-९ । स्वं १६-१ । स्वं २१-४ । स्वं २३-१८ ॥ पु. २ स्वं ६-९ । स्वं १०-८ । स्वं १२-२ (२) । स्वं १४-२६ ।
 ओषधी पु. १ स्वं ११-६ । स्वं १४-१६ ।
 औदुम्बर पु. २ स्वं १४-२७ ।
 औद्वाहिक पु. २ स्वं १-१ ।
 कट पु. २ स्वं १-७ ।
 कण्ठ पु. १ स्वं १६-१ ।
 कनिष्ठप्रथम पु. २ स्वं ७-७ ।
 कनीनिका पु. १ स्वं ११-८ ।
 कन्या पु. १-८ १० । स्वं ८-२ ९ ११ । स्वं १०-२ १७ । स्वं ११-३ १२ ॥ पु. २ स्वं १४-१७ ।

१०. । खं. १५-६ (२). । खं. १७-१ (२). ।
 गोदान पु. १ खं. २१-१३. ।
 गोदानिक पु. १ खं. २१-१३. ।
 गोनाम पु. १ ख. ४-१२. ।
 गोनामन् पु. १ ख. ४-१५. ।
 गोष्ट पु. १ ख. २२-७. ॥ पु. २ ख. ८-६. ।
 गोमय पु. १ खं. १०-१. ॥ पु. २ ख. २-१. ।
 गोमयलोष्ठ पु. १ ख. ७-९. ।
 गोमिथुन पु. १ ख. ७-१२. ।
 गोगकृत् पु. १ खं. २१-९. ।
 गोष्ठ पु. १ खं. १४-४. ॥ पु. २ ख. १८-२. ।
 ग्रा पु. १ खं. १०-८. । खं. २२-३. ।
 ग्रन्थि पु. १ खं. ११-५ । खं. २२-६ (२). ९. ।
 ग्राम पु. १ खं. २-२. । खं. ४-१३. । खं. ६-२. । खं. १३-१०. १९. ॥ पु. २ ख. ५-२. ४. । खं. ६-४. । ख. १४-२८. ।
 ग्रामसद पु. १ ख. १३-१०. ।
 ग्रावन् पु. २ खं. ८-४. ।
 ग्रीष्म पु. २ खं. ८-६. ।
 घाम पु. १ खं. २३-१६. ।
 वृत्त पु. १ खं. १४-६. ॥ पु. २ ख. २-४. । ख. ३-६. । खं. ४-३. । ख. ९-४. । खं. ११-१७. । ख. १४-२२. । ख. १७-१. ।
 वृत्तवन् पु. १ खं. २३-११. १२. ॥ पु. २ खं. ३-८. ।
 घोष पु. २ ख. ८-८. ।
 घोषवन् पु. १ ख. १८-१. ।

वृत्ती पु. २ खं. २२-७. ।
 च पु. १ खं. १-१२. । ख. २-१३ (२). १८. १९. २१. । ख. ४-५ (३). ९ (२). १५. १६ (२). १७. १८. । खं. ५-३. । ख. ७-७. । ख. ८-९. । खं. ९-१ ३. ६. २७. । ख. १०-४ (२). ८. ९. १० (२). ११ (३). । खं. ११-२. १४. १५. २०. २१ (३). २३ (३). । खं. १३-१०. ११. १२. १३. १४. खं. १५-१. । खं. १६-४. । खं. १८-२. ८. । खं. २१-६ (२). १२. १४. । ख. २२-३. ११ (३). १३. १६. २०. ॥ पु. २ खं. १-१६. १७. । खं. २-१५. २३ (३). २४. । ख. ३-३. ६. ७. । खं. ५-३. । खं. ६-४ (४). ९. । खं. ७-१ (४). । ३ (२). । खं. ८-६. । ख. ९-१२. । ख. १०-१ (२). । ६. ७. । ख. ११-१० (२). १३. १५. । खं. १३-६ (९). १०. । खं. १४-२ (४). ११. २५. २६ (२) ३१. । ख. १५-१. (१४). २. ६. । ख. १६-३. ४. । ख. १७-१. (२). खं. १८-२. ।
 चक्र पु. १ ख. १३-४. । खं. १४-१२. ॥ पु. २ खं. ७-१. ।
 चक्षुष्काम पु. १ ख. ४-१६. ।
 चक्षुष्मान पु. २ खं. १८-२. ।
 चक्षुः पु. १ ख. १-२०. । ख. ४-१६ (२). ।

तं. ११-९. । खं. २२-११. ॥ पु. २
 तं. २-९. ।
 चुक्षि पु. १ खं. १८-१. ।
 चुक्षि पु. १ खं. १०-१. ॥ पु. २ खं. २-१. ।
 चुक्षि पु. १ खं. ८-१. । खं. ९-२१. २९.
 तं. ११-८. १८. । । खं. २३-१८. ॥
 पु. २ खं. ६-९. । खं. ८-४. । खं.
 १४-२४. २७. । खं. १६-९. ।
 चुक्षि पु. १ खं. ११-१७. । खं. १९-२. ।
 चुक्षि पु. १ खं. २३-२०. ।
 चुक्षि पु. २ खं. ६-४. ।
 चुक्षि पु. १ खं. ११-१०. ।
 चुक्षि पु. १ खं. २-६. ।
 चुक्षि पु. १ खं. २३-२. ।
 चुक्षि पु. २ खं. ६-४. ।
 चुक्षि पु. १ खं. १३-१३. ॥ पु. २
 तं. ९-१. । खं. १४-२८ (३). ।
 चुक्षि पु. १ खं. १३-१३. ।
 चुक्षि पु. १ खं. १०-६. ॥ पु. २
 तं. १७-१. ।
 चुक्षि पु. १ खं. ८-८. । खं. १०-१८. ॥
 पु. २ खं. १४-२४. ।
 चुक्षि पु. १ खं. १-१०. ॥ पु. २ खं. ७-१. ।
 चुक्षि पु. १ खं. ९-६. ।
 चुक्षि पु. १ खं. ११-१९. । खं. १४-७. ॥
 पु. २ खं. ९-९. । खं. १४-२६. ।
 चुक्षि पु. १ खं. १४-१२. ।
 चुक्षि पु. १ खं. २३-१. ।
 चुक्षि पु. १ खं. १०-१२ (२). । खं.
 २२-१० (२). ।

चित् पु. १ खं. ३-४. ।
 चित् पु. १ खं. ९-९. ॥ पु. २ खं. १४-२८. ।
 चित् पु. १ खं. २-६. । पु. २ खं. १४-१३. ।
 चित् पु. २ खं. ८-६. ।
 चित् पु. १ खं. १२-३. ।
 चित् पु. २ खं. ६-४. ।
 चित् पु. १ खं. २१-१. ।
 चित् पु. १ खं. १३-९. ।
 चित् पु. २ खं. ७-६. ।
 चित् पु. १ खं. २-१९. ।
 चित् पु. १ खं. २-२. ८. । खं. ४-९. ९. ।
 खं. ६-२. ।
 चित् पु. १ खं. २२-१७. ।
 चित् पु. २ खं. ११-१२. ।
 चित् पु. १ खं. २-३. । खं. २२-१३. ।
 चित् पु. २ खं. १४-९. ।
 चित् पु. १ खं. ९-२३. । खं. १२-४. ॥
 पु. २ खं. ७-१. । खं. ८-४. ।
 चित् पु. १ खं. १४-१८. ।
 चित् पु. १ खं. १०-८ (३). ।
 चित् पु. १ खं. १४-१६. ।
 चित् पु. १ खं. १-२४. ।
 चित् पु. २ खं. १४-२९. ।
 चित् पु. १ खं. १०-११ (२). । खं.
 ११-१४. १२. । खं. १२-१७. । खं.
 १९-१. । खं. १६-१. । खं. २१-२. ॥
 पु. २ खं. २-२०. । खं. ४-११. ।
 खं. ६-९. । खं. ८-७. । खं. ११-
 २०. । खं. १३-७. । खं. १०-७. ।
 खं. १८-३. ।

जया पु. १ खं. १०-११. ॥ पु. २ खं.
१३-६. ।

जयद्रष्टि पु. १ खं. ९-२७. । खं. १०-
१९. । खं. २१-६. ।

जरा पु. १ खं. १०-८. । खं. २२-३. ।

जरिता पु. १ खं. १३-१८. ।

जव पु. १ खं. १३-१८. ।

जागृत पु. २ खं. १-४. ।

जागृवि पु. २ खं. १९-१. ।

जात पु. १ खं. १४-१९. ॥ पु. २ खं.
१८-२. ।

जातवेदस् पु. १ खं. २-४. । खं. १०-
१०. । खं. १९-४. ॥ पु. २ खं.

१-८. । खं. ४-९. । खं ९-४. ।

जानु पु. २ खं. २-१३. ।

जाया पु. १ खं. ११-१२. ।

जार पु. २ खं. १८-२. ।

जीव पु. १ खं. १२-४ ॥ पु. २ खं.
७-९. ।

जीवतण्डुल पु. २ खं. २-३. ।

जीवत्पितृक पु. १ खं. ९-४. ।

जीवन्ती पु. १ खं. १४-९. ।

जीवसूवरी पु. २ खं. १८-२. ।

जीवसे पु. १ खं. २१-३. ६. ।

जोष्ट्र पु. १ खं. ४-२ (२). ।

जोष्ट्री पु. १ खं. ४-२ (२). ।

ज्ञाति पु. १ खं ११-१२. ।

ज्येष्ठप्रथम पु. २ खं. ७-४. ।

ज्योक् पु. १ खं. २१-६. ॥ पु. २ खं.
७-१. ७. ८. । खं. ८-४. ।

ज्योतिष् पु. २ खं. ७-९. ।

ज्योत्स्न पु. १ खं. २१-१. ॥ पु.
खं. १-२. ।

ज्वलन पु. २ खं. १-१६. ।

ज्वलन पु. १ खं. १०-७. ।

तड पु. १ खं. १-३. २४. । खं.

२-३. ६. १०. १७. १९.

२१. । खं. ४-२ (९). ४ (३).

६. ८ (३). । खं. ९-२. ९.

६. । खं. ७-२. । खं. ८-२. ३.

७. ११. । खं. ९-८. । खं. १०-८.

१० (२). ११. १२. १३.

१९ (३). । खं. ११-४. ६. ९.

१२ (२). १९. २१. । खं. १२-

६. । खं. १३-४. १८ (२). । खं.

१४-९ (३). ७. १०. ११.

१२. १३. १६. । खं. १६-९. ।

खं. १७-२. ९. ६. । खं. १८-

२. ६. खं. १९-२. । खं. २०-

४. । खं. २१-६ (३). । खं. २२-

३. ९ (२). ६. ७. १०. ११.

(३). १४ (३). १९ १७.

२१. ॥ पु. २ खं. २-२३. । खं.

३-९. ६. ११. । खं. ४-८. ।

खं. ६-४. । खं. ७-१. १०.

११ (२). । खं. ८-३. । ४ (९). ।

खं. ९-२ (२) । ४. ६. । खं.

१०-२. ४. । खं ११-४. ९

(२) ११. (२) । १७. १९. । खं. १३

-९ (२). ६ (४). खं २४. २३.

१६ (३). । खं. १९-६. । खं. १७-
 १ (३). । खं. १८-२ (८). ४. ।
 ताम्र पु. २ खं. १०-८. ।
 ताम्र पु. १ खं. १४-९. ॥ पु. २
 खं. २-३. । खं. १४-२८ (२). ।
 ताम्र पु. १ खं. ११-१. । खं. १६-
 ४. । खं. २०-३. । खं. २३-१२. ।
 पु. २ खं. १-२. ।
 ताम्र पु. १ खं. ८-४. । खं. १३-
 १७. ॥ पु. २ खं. ७-७. । खं.
 ११-२. ।
 ताम्र पु. १ खं. ७-९. । खं. १०-३. ।
 खं. ११-८ (२). । खं. २१-८. ॥
 पु. २ खं. २-६. ।
 ताम्र पु. १ खं. १-२१. । पु. २ खं.
 ४-९. ।
 ताम्र पु. १ खं. १६-१६ (२). ॥ पु.
 खं. ४-९. ।
 ताम्र पु. २ खं. १०-७. ।
 ताम्र पु. २ खं. ९-१४. ।
 ताम्र पु. १ खं. १०-७. ।
 ताम्र पु. १ खं. १-१८ (२). । खं. ३.
 ६. । खं. १४. १६. (२). । खं. २२-७. ॥
 पु. २ खं. १३-६. । खं. १९-३. ।
 ताम्र पु. २ खं. ७-९. ८. । खं. १८-२. ।
 ताम्र पु. १ खं. १९-४. ॥ पु. २
 खं. १४-३१. ।
 ताम्र पु. १ खं. १३-१२. ।
 ताम्र पु. २ खं. ११-१२. ।
 ताम्र पु. १ खं. २०-७. ।

तल्प पु. २ खं. ७-८ (३). ।
 ताम्र पु. २ खं. ८-२. ।
 ताम्र पु. २ खं. १९-६. ।
 ताम्र पु. २ खं. १०-२. । १३-९. ।
 तिथि पु. १ खं. १०-९ (२). ॥ पु. २
 खं. १९-१. ३. ।
 तिल पु. १ खं. १४-९. ॥ पु. २ खं.
 १९-१. ३. ।
 तिलपिच्छ पु. १ खं. २१-१२. ।
 तिल. पु. २ खं. ११-१२. ।
 तीर पु. १ खं. ९-२. ।
 तीर्थ पु. १ खं. ७-२. । खं. १३-१४
 (२). ।
 तीर्थसद्व पु. १ खं. १३-१४. ।
 तु. पु. १ खं. ४-१४. १९. । खं.
 १३-७. ८. । खं. २१-१३. । खं.
 २२-१७. ।
 तुन्दिल पु. २ खं. १०-४. ।
 तुष्टवत् पु. १ खं. १-२१. ।
 तुष्णीम् पु. १ खं. ११-८. । खं. १४-
 १२. ॥ पु. २ खं. २-९ (२).
 १०. १३. । खं. ४-२. । खं. ११-
 १२. । खं. १६-१. ६. ।
 तिष्ठ पु. १ खं. २-९. । खं. ३-२. ।
 खं. ६-३. । खं. १०-१९. । खं.
 २२-९. ।
 तु. पु. १ खं. ९-२३. ॥ पु. २ खं.
 १-२. ।
 तुम्ह पु. १ खं. ७. ७. । खं. १६-१.

खं २१-१. ॥ पु. २ खं. २-१६. ।
 खं. ९-१३. ।
 वृत्त पु. २ खं १४-२९. ।
 तेजस् पु. १ खं. २-१२. । खं. १८-
 ४. ॥ पु. २ खं. २-११. खं. ११-७. ।
 खं. १४-३०. ।
 तेजस्विन् पु. २. खं १४-३०. ।
 तैल पु. २ खं. १४-२७. ।
 तोकिनी पु. २ खं. १८-२. ।
 त्यक्ता पु. १ खं. १८-२. ।
 त्यद्र पु. १ खं. २-४ । खं. १९-४. ।
 त्याग पु. २ खं. १३-६ ।
 तयोर्विश पु. १ खं. ४-१४. ।
 त्रातृ पु. १ खं. ११-१६. ॥ पु. २ खं.
 १९-६. ।
 त्रि. पु. १ खं २-११. । खं. ४-९. ९. ।
 खं. ९-३. ४. ९. । खं. ६-३. (३). ।
 खं. ९-१४. । खं. १०-७. । खं. ११
 -१८. । खं. २२-२ (२). । खं.
 २१-६. । खं. २२-९. १९. १८. ।
 खं. २३. ८ (२). १६. ॥ पु. २ खं.
 १-११. । खं. ६-४. । खं. ७-३.
 ९. । खं. ८-१. । खं. ९-८. । खं.
 ११-१०. । खं. १३-८. । खं. १६
 -३. । ख. १७-९. ।
 त्रिगुण पु. १ ख. २२-७. ।
 त्रिगत्र पु. २ खं. १९-३. ।
 त्रिश्येन पु. १ खं. १२-२. । १९-१. ।
 त्रिषवण पु. १ खं. २३. ८. १६. ।
 त्रिष्टुम् पु. १ खं. २-३. । खं. २२-१३. ।

त्रिस् पु. १ खं. ४-९. ९. । खं. ९-३. ।
 खं. ८-६. ११. । खं. ९. ११. १४.
 १६. । खं. ११-८. । खं. १३-१९. ।
 खं. १४-१२. । खं. १७-४. । खं.
 २१-६. । खं. २२. ३. ८. १४. ॥
 पु. २ खं. ६-६. । खं ७-३. । खं
 ११-१०. ।
 त्रैकुकुम् पु. १ खं. ११-८. ।
 त्रैघ पु. २ खं. ९-१२. ।
 त्रैविधक. पु. १ खं. २३-२४. ।
 त्र्यक्षर पु. १ खं. १८-१. ।
 त्र्यङ्ग पु. २ खं. ४-११. ।
 त्र्यम्बक पु. २ खं. ३-९. ।
 त्र्यह पु १ खं. ४-१७. । खं. २२-१९. ।
 त्र्यायुष पु. १ खं. १-२४ (९).
 त्वष्टृ पु. १ खं. ९-२८. । खं. १४-
 १६. ॥ पु. २ खं. १८-२. ।
 दक्षिण पु. १ खं. १०-२ (२). ७. १९
 (२) १६. । खं. ११-८. । खं. १३
 -२. । खं. १७-६. (२) । ख. २१
 -४. । खं. २२-९ (२). १२. ॥ पु. २
 खं. २-६ (२). । १३. । खं. १९-६.
 दक्षिणतस् पु. १ खं. ८-२. । ख. १०
 -४. ॥ पु. २ खं. २-७. ९. । खं. १२
 १३. । खं. १९-१. ।
 दक्षिणा पु. १ खं. ११-२७. । खं. १६
 -३. । खं. १९-६. । खं. २०-६. ॥
 पु. २ खं. १-१७. । खं. २-२८. ।
 खं. ३-१३. । खं. ४-१३. । खं. ६
 -९. । खं. १३-२०. । खं. १३-१०. ।
 खं. १४-३३. ।
 दक्षिणाग्नि पु. १ खं. ६-२. ।

दक्षिणाद्वार पु. २ ख. ११-१६. ।
 दक्षिणाप्रत्यक् पु. २ खं. १-८. । खं.
 १७-२. ।
 दक्षिणाप्रवण पु. २ खं. ११-२. ।
 दक्षिणार्ध पु. १ खं. १०-८. ॥ पु. २ खं.
 २-१३. १४. ।
 दण्ड पु. १ खं. १-१४. । खं. २-
 १५. । खं. २२-११. ।
 दत्ता पु. २ खं. १४-२६ (८).
 दत्वत् पु. २ खं. १६-३. ।
 दत्त्वा पु. १ खं. १२-१. ।
 दधि पु. १ खं. ९-६. । ख. ११-
 २३. । खं. १२-५. । खं १७-४. ।
 ख. २२-३ (२). । पु. २ खं. ३-६. ।
 खं. ६-४. । खं. ११-१२. । खं १४-
 २५. । खं. १७-१. ।
 दधिकावन् पु. १ ख. २२-३१
 दन्त. पु. १ खं. २३-२०.
 दम्पति पु. २ खं. १८-२. ।
 दर्भ पु. १ खं. ८-३ । खं. १०-२.
 ३. । ख. ११-१९ (२). । ख. १२-
 २. । ख. १३-३. । ख. १४-७
 (२). । ख. १५-१. । खं. २१-४. ॥
 पु. २ खं. २-२. ६. २३. । ख
 १३-३. । ख. १४-२८. । ख.
 १६-१ ।
 दर्भपाणि पु. १ खं. ४-५. ९. । ख.
 ५-३. ।
 दर्भमेव पु. १ खं. ५-२. ।
 दर्भमुष्टि पु. १ खं ६-२. ।
 दर्भजु पु. १ ख ११-५. ।
 दर्भधीका पु. १ ख. ११-८. ।

दशन् पु. २. खं. १५-६. ।
 दशम पु. १ खं. १८-१. ॥ पु. २. खं.
 १८-२. ४ (२).
 दावृ पु. १-८-२ (२). ७. ।
 दान्त पु. १-१८-१. ।
 दामन् पु. २-६. ४. ६. ।
 दाश्रम् पु. १ खं. २१-२. ।
 दिवा पु. १ खं. ४-१२. १६. ॥ पु. २
 ख. १२-१८. ।
 दिवाकीर्ति पु. २ खं. १४-११. ।
 दिवाचारिन् पु. २ खं. १२-१८. ।
 दिग् पु. १ खं. ११-९. १५. । खं.
 २२-२ ॥ पु. २ ख. ४-१०. । खं.
 ५-२. ३. । खं. ८-६. । ख ११-
 १७. । खं. १५-१. ।
 दीक्षा पु. १ खं. २३-१. ५. १४. ।
 दीर्घ पु. २ खं. १-१३. खं. ८-६. (२)
 दीर्घायुत्व पु. १ खं. ९-२७. । ख.
 २१-६. ।
 दीर्घायुष पु. १ ख. ११-१२ (२). ।
 दुच्छुना पु. २ खं १६-३. ।
 दुराधर्षा पु. २ खं १३-६. ।
 दुरित पु. २. खं. १७-१. ।
 दुरुक्त पु. १ खं. २-१९. । खं. २२-
 १०. ।
 दुष्मिन् पु. २ खं. १८-२ (२)
 दुम्बम् पु. २ खं. १५-१. ।
 दुम् पु. २ खं १७-१ (२).
 दुम् पु. २ ख. १-८. ।
 दुम्हेति पु १ खं. १३-४. ।

दूर्वालोष्ठ पु. १ सं. ७-९. ।
 देव पु. १ सं. १-१९. २४. । सं. २-३. । सं. ६-२. । सं. १०-१९ (३). । सं. ११-१२ (२). १३ (२). । सं. १४-१६. । सं. १९-४. । सं. २२-९ (३). १७. । सं. २३-६. ॥ पु. २. सं. १-६. ८. । सं. २-१९. । सं. ३-११. । सं. ४-९. । सं. १४-२६. २९ (२). ३१. । सं. १९-६. । सं. १७-१. (४). । सं. १८-२. ।
 देवकाम पु. १ सं. १०-९. ।
 देवगण पु. २ सं. १३-६. ।
 देवता पु. १ सं. २-१६. । सं. १०-९ (३). । सं. १३-७. ८. । सं. १८-२. ॥ पु. २ सं. २-१९ (३). सं. ४-२. । सं. ६-४. । सं. १०-७. । सं. १२-६. ।
 देवताश्रय पु. १ सं. १८-२. ।
 देवतुमुल पु. १ सं. ४-६. ।
 देवपत्नी पु. १ सं. ९-३०. ।
 देवयजन पु. २ सं. ६-६. । सं. १४-२. २७. ।
 देवयान पु. २ सं. १८-२. ।
 देवहित पु. १ सं. १-२१. । सं. २२-११. ।
 देवागार पु. १ सं. ७-१०. ।
 देवी पु. १ सं. २-२. । सं. ९-४ (३). । पु. १०-८. (२). । सं. २२-३ (२). १०. ॥ पु. २ सं.

८-४. ६. । सं. १३-६ (६) स. १९-६. ।
 देश पु. १ सं. २-२. । सं. ६-२. ॥ पु. २-सं. ६-४. ।
 दैव पु. १ सं. २२-११. ।
 देवत पु. २ सं. ४-१०. ।
 दोष पु. १ सं. ९-१०. ।
 दोह पु. १ सं. ९-७ (३). ।
 दौर्भाग्य पु. १ सं. १९-४. ॥ पु. २ सं. १४-२६. ३१. ।
 द्यावापृथिवी पु. १ सं. २-१६. । सं. ९-१७. । सं. २१-१०. ॥ पु. २ सं. ३-११. । सं. १९-६. ।
 द्यौ पु. १ सं. २-१३. । सं. १०-१९. । सं. ११-१४. ॥ पु. २. सं. ७-४. । सं. ८-६. । सं. १९-१. ।
 द्रविण पु. १ सं. ३-१. ।
 द्राघीयस् पु. २. सं. १-१३. ।
 द्वादशन् पु. १ सं. २-६. ॥ पु. २ सं. १८-२. ।
 द्वादशरात्र पु. १ सं. १४-१४. । सं. २३-९. १४. ॥ पु. २ सं. १९-३. ।
 द्वादशाह पु. १ सं. २२-१९. ।
 द्वार पु. १ सं. २-१९. ।
 द्वार पु. २ सं. १२-७. ।
 द्वारवंश पु. २ सं. १९-६. ।
 द्वि. पु. १-सं. २-४-११. । सं. १० ९. । सं. ११-१८. । सं. १३-३. । सं. २२-१९ १८. । सं. २३-३. ॥ पु. २ सं. २-८ (२). १९. । सं. ७

-२ (२). ३ (२). ख. ११-८.
 ९. (२) १० (२) । खं. १६-२. ।
 द्वितीय पु. १ खं. १-१६. । ख. ७-७. ।
 खं. ११-४. २४. ॥ पु. २ खं. २-
 १६. २९. । खं. ३-१. २. । ख.
 ९-१३. ।
 द्विपद पु. १ खं. १०-६. ॥ पु. २ ख.
 १७-१ ।
 द्विमात्र पु. २ खं. २-२०. ।
 द्विवच पु. १ खं २-१७.
 द्विस्र पु. १ खं. १०-१७. । ख. २२-
 १४. ॥ पु. २ खं. २-२०. २१.
 द्यक्षर पु. १ खं १८-१. ।
 धन पु. १ खं. ८-७. । खं. ११-९. ॥
 पु. २ खं. १-१३. । खं. १३-६(६). ।
 धनद पु. १. खं ७-१. ॥ पु. २. खं.
 १३-६. ।
 धन्वन् पु. १ खं. ४-६. ॥ पु. २ खं.
 १९-६. ।
 धन्वन्तरि पु. १ खं. १८-८. ॥ पु. २
 खं. १२-२. ३-१३. ।
 धन्वन्तरिर्पण पु. २. खं. १२-१९. ।
 धर्तु पु. १ खं. २२-७. ।
 धर्म पु. १ खं. २-६. ७. । खं. ७-११. ।
 खं. १४-२०. ॥ पु. २ खं. १२-७. ।
 खं. १६-९. ।
 धातृ पु. १ खं. ११-२०. । ख. २१-
 ८. ॥ पु. २ खं ८-६. । खं. १८-२. ।
 धाना पु. १ खं. ६-४ (२). ॥ पु. २
 ख. १०-१. ।
 धान्य पु. २ खं. १३-६. ।

धामन पु. २ ख. १-११ (२). । ख.
 १७-९. (२). ।
 धारयिष्णु पु. २ ख. ११-६. ।
 धावनि पु. २ खं. १३-६. ।
 धिष्य पु. १ खं. ३. १. ।
 धूर पु. १ ख. १०-७. ।
 धृति पु. १ खं. १-२२. ।
 धेनु पु. २ ख. ८-४. ।
 ध्रुव. पु. १ खं. ४-९. १०. (४). ॥
 पु. २ ख. ११-७. । खं. १६-१. ४. ॥
 ध्रुवपत्नी पु. १ खं. १४-१०. ।
 ध्रुवाश्व पु. २ खं. ६-१. ।
 ध्वान्त पु. १ खं. १३-४. ।
 न. पु. खं. १-४. । ९. ६. ७. ८. ९.
 १०. १२. १३. । खं. २-१०.
 १३ (२). । खं. ४-६ (२). १० (२).
 १३ (३). १९. । खं. ७-१०. । खं.
 ९. ४. १२. २२. । खं. १८-७. ।
 खं. २१-१०. । खं. २३-१०. ॥
 पु. २ खं. २-२१. । खं. ३-९. ।
 खं. ९-४. । खं. ७-१-७ (२). १०. ।
 खं. ८-३. । खं. ९-१०. । खं. १०
 -४. । ख. १३-४. । खं. १४. १४.
 १९. १६. १८. । खं. १०-१. ।
 नक्तचारिन् पु. २ खं. १२-१८. ।
 नक्तम् पु. १ खं. ४-१३. ॥ पु. २ खं.
 १२-१८. ।
 नक्षत्र पु. १ खं १०-९ (२). । खं.
 १४-१८. । खं. २१-१. ॥ पु. २
 खं. १-२. । खं. २-१९ (२). ।

नक्षत्राश्रय पु. १ खं. १८-२. ।

नगर पु. २ खं. १४-२८. ।

नग्निका पु. १ खं. ७-८. ।

नदी पु. १ खं. १३-१५. ॥ पु. २ खं. १०-८. ।

नन्दा पु. २ खं. १३-६. ।

नान्दी पु. १ खं. ९-२९. ॥ पु. २ खं. १३-६. ।

नन्दावर्त २ खं. ६-४. ।

नपात् पु. १ खं. ५-४. ।

नष्ट पु. १ खं. ५-२. ।

नभस् पु. १ खं. १०-११. ।

नभस् पु. १ खं. ९-१२. १३. (२).

खं. १३-१०. ११. १२. १३. १४.

१५. (२). ॥ खं. १९-४. ॥ पु. २

खं. ५-३. ॥ खं. ७-३. ॥ खं. ६-१३.

(३). ॥ खं. ११-१०. ॥ खं. १२-३. ॥

खं. १४-३१. ॥ खं. १६-३. ॥ खं.

१७-१. ।

नर्य पु. १ खं १६-२. ।

नल पु. २ खं. १-१३. ।

नव पु. २ खं. ३-९. ॥ खं. १४-२८

नवनीत पु. १ खं. १५-१. ॥ खं. १८-४

खं. २२-१७. ॥ खं. २३-१५. ॥ पु.

२ खं. २-४. ।

नवम पु. १ खं. २१-१. ॥ खं. २२-१.

खं. २३-१५. ॥ पु. २. खं. १-२. ।

नाग पु. २. खं. १५-१. ।

नाद पु. २ खं. १३-६. ।

नानागोत्र पु. १ खं. ९-२१. ।

नानापत्रका पु. २ खं. १३-६. ।

नाभि पु. १ खं. ९-२३. ।

नाभ्य पु. २. खं. ७-९. ।

नामग्राह पु. २ खं. १६-४. ।

नामधेय पु. १ खं. १०-१५. ॥ खं.

१८-२ (२). खं. २२-३. ॥ पु. २

खं. १३-६. ।

नामन पु. १ खं. ४-२ (८). ॥ खं.

१०-१४. १५. ॥ खं. १२-२. ॥ खं.

१८-१. ॥ खं. २२-४. ५. ॥ पु.

२. खं. ११-८. ॥ खं. १६-२. ।

नारी पु. १ खं. ११-१२. ॥ पु. २-

१८-४. ।

नि. पु. १ खं. २-४. ॥ खं. १०-१३. ॥

खं. १४-१६. २०. ॥ खं. २१-५. ॥

खं. २२-२०. ॥ पु. २ खं. १-१५. ॥

खं. ५-५. ॥ खं. ९-८. ॥ खं. १७-

४. ।

निकर पु. २. खं. ६-४. ।

निगद्य पु. १ खं. २-४. ।

निगम पु. २ खं. १४-२८. ।

निग्राम्य पु. १ खं. ५-४. ।

नितर पु. २ खं. ११-१२. ।

नित्य पु. २ खं. ३-४. ।

नित्यपुष्ट पु. २ खं. १३-६. ।

निधान पु. १ खं. २१-१०. ।

निधाय पु. २ खं. २-१२. ॥ खं. ११-७. ॥

निधिपं पु. १ खं. २२-१७. (२)

नियत पु. २ खं. ९-१४. ।

नियम पु. १ खं. ४-१४. ।

नियम्य पु. २ खं. १५-६. ।

निरूप्य पु. १ खं. ११-२ ॥ पु. २ खं. २-९.

निर्गति पु. २ खं. १७-१. ।

निर्भय्य पु. १ खं. १०-१. ॥ पु. २ खं. २-१. ।

निग पु. २ खं. ५-२. ।

निगा पु. २ खं. १४-२७. ।

निषत्सु पु. २ खं. १८-२. ।

निषद्य पु. १ खं. २-२. ।

निष्कृति पु. २ खं. १७-१. ।

निष्क्रमण पु. १ खं. २-१९. ।

निस् पु. १ खं. १-१९. । खं. २-१. ॥

पु. २ खं. ६-४. । खं. ११-४. ।

खं. १८-२. ।

निहित पु. २ खं. ९-४. ।

नील पु. २ खं. १४-२८. ।

नु पु. १ खं. ९-२३. । खं. ११-१२.

१३ (२).

नेजमेप पु. २ खं. १८-४. ।

नेवृ पु. १ खं. ६-२. । खं. २३-६. ।

नेजमेप पु. २ खं. १८-४. ।

नौ पु. १ खं. १३-१६. ।

न्यग्रोध पु. २ खं. ६-४. ।

न्यङ्ग पु. १ खं. १३-४. ।

न्यञ्च् पु. १ खं. १०-१५. । खं. २२-९. ।

न्युप्य पु. २ खं. १-१६. ।

पक्क पु. २ खं. १४-२८ (३)

पक्षिन् पु. १ खं. ४-१०. ।

पक्ष्मगुड पु. १ खं. २-१२.

पक्ष्म पु. १ खं. ४-७. । खं. ७-६. ।

खं. ११-१८. ॥ पु. २ खं. ८-७. ।

पक्ष्म पु. १ खं. २०-२. ॥ पु. २ खं. १३-२. ।

पञ्चरात्र पु. १ खं. ४-१७. ।

पञ्चविंशति पु. १ खं. २३-२३. ।

पञ्चावदान पु. २ खं. २-१६. २०. ।

पतत्रिन् पु. १ खं. १३-४. ।

पतयत् पु. २ खं. १८-२. ।

पति पु. १ खं. १०-१५. । खं. ११-१२

(३) २०. । खं. १३-६. १९ (२).

॥ पु. २ खं. १९-६. । खं. १८-२. ।

पतिकाम पु. २ खं. १४-१९. ।

पतिकुल पु. १ खं. १४-१०. ।

पतिष्ठ पु. २ खं. १७-१. ।

पत्नी पु. १ खं. १०-४. १९. । खं.

११-८. १२. । खं. १४-१२. । खं.

१९-१ (२). । २१-११. ॥ पु. २

खं. २-७. ९. । खं. ८-४. ।

पथिन् पु. १ खं. १३-१३. १८. ॥

पु. २ खं. ७-९. । खं. १८-२. ।

पथिरक्षि पु. १ खं. १३-१३. ।

पथ्या पु. २ खं. १९-६. ।

पथ्याकृत पु. २ खं. १९-६. ।

पद पु. १ खं. १०-१६. ।

पद पु. १ खं. ११-१८. ॥ पु. २ खं.

१-१३ (२). । खं. १७-१ (३)

खं. २-४. ।

पञ्चागिणी पु. २ खं. १३-६. ।

पञ्चा पु. १ खं. ९-७. ।

पञ्चा पु. २ खं. १०-१७. ।

पञ्चि पु. १ खं. १३-६. ।

पञ्चम् पु. १ खं. ११-६. । खं. १२-११. ।

खं. १२-२. । खं. २०-२. ॥ पु. २

खं. ३-११. । खं. ७-१. ११. ।	पर्यग्नि पु. २ खं. २-९. । खं. ४-३. ।
खं. ८-४. । खं. ११-१८. १९. ।	पर्यग्निकरण पु. २ खं. ९-११. ।
खं. १३-६. । खं. १८-२. ।	पर्ययन पु. २ खं. १०-७. ।
पर पु. २ खं. १८-२. ।	पर्याय पु. १ खं. १०-१९ (२). ॥ पु.
परमेष्ठिन् पु. २ खं. ८-६. ।	२ खं. ११-८. । खं. १६-२. ।
परशु पु. १ खं. १७-९. ।	पर्यायुवत् पु. २ खं. २-३. ।
परा पु. १ खं. १२-१. ॥ पु. २ खं.	पर्याहृत्य पु. १ खं. ११-१०. ।
११-१८. । खं. १८-४. ।	पर्वत पु. १ खं. १४-१०. ।
पराक पु. २ खं. ९-४. ।	पर्वन् पु. २ खं. १-२. । खं. ३-१०. ।
परि पु. १ खं. १-१६ (३). । खं.	खं. १०-७. । खं. १९-९. ।
२-११. १२ (२). । खं. ४-२	पलाल पु. २ खं. १३-३. ।
(२). । खं. ९-२. । खं. ९-२७ (२). ।	पलाश पु. १ खं. १७-६. । खं.
खं. १०-२ (३). ६. ८. । खं. ११-	२२-१७. ॥ पु. २ खं. ६-४. ।
१२. । खं. २२-८. ॥ पु. २ खं. २-९	पवित्र पु. १ खं. १०-२. । खं. ११-
(२). । खं. ६-६. । खं. ७-२. ।	२३. ॥ पु. २ खं. २-२. ३. ८. २४. ।
खं. ८-६. । खं. ११-७ (२). ९. ॥	पशु पु. १ खं. २-२०. । खं. १०-६. ॥
परिग्राह पु. १ खं. २१-९. ।	पु. २ खं. ४-१. ७. १३ (२). । खं.
परिधाय पु. १ खं. ९-२. ।	६-४. । खं. ९-११. । खं. १३-६. ।
परिवाधमाना पु. १ खं. २२-१०. ।	पशुजात पु. २ खं. १०-२. ।
परिवत्सरीय पु. २ खं. ८-४. ।	पशुपति पु. २ खं. ३-९. ।
परिवष्य पु. २ खं. ४-६. ।	पशुबन्ध पु. १ खं. १८-७. ।
परिवीता पु. १ खं. २२-१०. !	पशुबन्धवत् पु. २ खं. ४-२. ।
परिसंवत्सर पु. १ खं. ९-२. ।	पश्चात् पु. १ खं. ६-२. । खं. ८-१.
परिस्मृत पु. २ खं. ११-१२. ।	२. । खं. १०-२. ४. १६. । खं.
परिस्तीर्य पु. १ खं. १-१६. खं. १०-२. १.	११-१०. १९. । खं. १४-७. । खं.
परिक्षुत् पु. १ खं. २०-२. ।	१९-१. । खं. २२-१२. १३. ॥
परिगोष्ठ पु. २ खं. १-११. । खं. १७-९. ।	पु. २ खं. २-९. १०. । खं. १२-१४. ।
परिवाधमाना पु. १ खं. २२-१०. ।	खं. १९-१. ।
परिमृज्य पु. १ खं. १३-१९. ।	पश्चाद् पु. १ खं. १०-४. ॥ पु. २
पर्ण पु. १ खं. १७-६. ।	खं. २-७. १६. ।

पथङ्ग पु. १ खं. ९-२२. ।
 पांसु पु. २ खं. ११-९. ।
 पाक्यज्ञ पु. २ खं. ४-१. ।
 पाक्यज्ञपशु पु. २ खं. ५-६. ।
 पाणि पु. २ खं. १२-२१. ।
 पातस्मिन् पु. २ खं. १३-९. ।
 पात्रसद् पु. १ खं. ९-१३ (२). ।
 पाद पु. १ खं. ९-१०. १३. । खं.
 १०-१७. । खं. २२-१२. ।
 पादशम् पु. १ खं. २२-१४. ।
 पाघ पु. १ खं. ९-१३. ।
 पान पु. २ खं. १३-४. ।
 पाप पु. २ खं. ८-६. ।
 पाप्मन् पु. १ खं. ९-२० (२). ।
 पायस पु. १ खं. ९-२२. ।
 पार पु. १ खं. २२-११. ।
 पार्थिव पु. २ खं. १-१९. । खं. १९-९. ।
 पावन पु. २ खं. १४-२६. ।
 पावमानी पु. २ खं. १४-२६ (२).
 पाश पु. १ खं. १०-१०. । खं. ११-
 २०. । खं. २३-२७. ।
 पाशुबन्धिक पु. २ खं. ४-१०. ।
 पिटिका पु. २ खं. ६-४. ।
 पिण्ड पु. १ खं. २१-९. ॥ पु. २ खं.
 ९-८ (२). ।
 पिण्डपितृयज्ञ पु. १ खं. १४-१३ ॥
 पु. २ खं. ९-१४. ।
 पितृ पु. १ खं. ४-२ (२). । खं. ५-
 ९. । खं. ८-६. । खं. १८-२. । खं.
 २३-१८ ॥ पु. २ खं. १-२. । खं ६
 -९. । खं. ९-६. ९. । खं. ११-
 १९. । खं. १२-२०. ।

पितृधर्म पु. १ खं. ५-६. ।
 पितृमत् पु. २ खं. ९-१३ (२). ।
 पितृमेघ पु. १ खं. ४-१२. ।
 पिपीलिका पु. २ खं. १२-१७. ।
 पिशाच पु. २ खं. १२-१७. ।
 पिष्ट पु. २ खं. १०-२. ।
 पीत पु. २ खं. १४-१८. ।
 पुट पु. २ खं. ५-३. ।
 पुण्य पु. १ खं. २१-१. ॥ पु. २ खं.
 १-२. । खं. १३-६. ।
 पुण्याह पु. १ खं. १३-१. ।
 पुण्योक्त पु. १ खं. ७-९. । खं. १४-६. ।
 पुत्र पु. १ खं. ८-७. । खं. १०-१०. १९
 (२). । खं. १४-१६. । खं. १७-१. ।
 खं. १८-१. ६. ॥ पु. २ खं. ११-
 १९. । खं. १३-६. । खं. १४-३०. ।
 खं. १८-४. ।
 पुत्रकाम पु. १ खं. १४-१६ (२). ॥
 पु. २ खं. १८-१. ४. ।
 पुत्रनाम पु. १ खं. १७-९. । खं. १८-६. ।
 पुत्रवत् पु. १ खं. १०-१७. ॥ पु. २
 खं. १४-३०. ।
 पुनरु पु. १ खं. ३-१ (४). २
 (४). । खं. २१-३ (२). ॥ पु. २
 खं. १८-४ (२). ।
 पुरन्धि पु. १ खं. १०-१९. ।
 पुरस्तात् पु. १ खं. २-२. । खं. ६-२. ।
 खं. ८-२. । खं. २२-११. । खं.
 २३-२२. ॥ पु. २ खं. ६-४. । खं.
 १०-१. । खं. ११-१६. । खं.
 १२-१२. । खं. १६-१२. ।

प्रग पु. १ सं. १०-११. ।
 प्रसंग पु. १ सं. २२-१०. ।
 प्रसंग पु. २ सं. १७-१. ।
 प्रसूची पु. १ सं. ९-२७. ।
 प्रसूतमनु पु. २ सं. १८-२. ।
 प्रष्टि पु. २ सं. १३-६. ।
 पुष्प पु. १ सं. १६-१. ।
 पूरित्वा पु. १ सं. २-२. । सं. ६-२. ।
 सं. ८-३. । सं. १४-९. ॥ पु. २
 सं. ५-३. ।
 पूर्णपात्र पु. २ सं. २-२८. ।
 पूर्ति पु. १ सं. ८-११. ।
 पूर्व पु. १ सं. ७-४. ॥ पु. २ सं. ३-
 ३. । सं. ७-१. ।
 पूर्वक पु. १ सं. ६-३. ॥ पु. २ सं.
 १४-३१. ।
 पूर्वार्ध पु. २ सं. २-१६. २२. ।
 पूर्वण पु. २ सं. ७-१. ।
 पूर्व्य पु. १ सं. १०-१७. ।
 पूल पु. १ सं. ६-३. । सं. २३-१६. ।
 पूप्न पु. १ सं. ९-२८. । सं. १०-
 १९. । सं. ११-२. १३. । सं. २१-६. ।
 सं. २२-९. ॥ पु. २ सं. ८-६. ।
 सं. १०-७. । सं. १९-६ (२). ।
 पृथिवी पु. १ सं. १-२३. । सं. २-
 १३. । सं. १०-९. १९. । सं. ११-
 ६. । सं. १४-८. १६. ॥ पु. २ सं.
 ७-२. ३. । सं. ८-६. । सं. ११-९.
 १०. । सं. १९-१. ९. । सं. १८-४. ।
 पृथु पु. १ सं. २२-७. ।

प्रयानक पु. २ सं. ३-२. ३. ।
 प्रयत्नसु पु. २ सं. १४-१३. ।
 प्रोप पु. २ सं. ११-१२. ।
 प्रोत्र पु. १ सं. १०-१०. ।
 प्रोणिमामी पु. १ सं. २-२०. ॥ पु. २
 सं. ३-३ (२) ४. । सं. ६-२. ।
 सं. ७-१. । सं. १०-१. ।
 प्र पु. १ सं. १-८. । सं. २-३. ।
 सं. ६-१. । सं. १०-१९. (२) । सं.
 ११-३. ४ ९. १०. । सं. १३-७.
 १४. १८ १९. । सं. १४-१. ६. ।
 सं १७-७. । सं. २१-६. ७ (२). ८ ।
 सं. २२-३. ॥ पु. २ सं. १-१०. ।
 सं. २-८. । सं. ४-३. । सं. १०-३. ।
 सं. ११-१२. १६. १७. । सं. १३-८. ।
 सं. १४-१८. । सं. १९-९. ६ (४). ।
 सं. १७-१. । सं. १८-२. ।
 प्रकृति पु. २ सं. १३-६. ।
 प्रक्षालितपाणि पु. १ सं. १८-४. ॥ पु.
 २ सं. १६-६. ।
 प्रक्षाल्य पु. १ सं. १७-७. ॥ पु. २ सं.
 २-८. ।
 प्रचर्य. पु. २ सं. ४-१०. ।
 प्रच्छाद्य पु. १ सं. १६-१. । सं. २०-२. ।
 प्रजनन पु. १ सं. ११-२३. ।
 प्रजा पु. १ सं. १०-१०. । सं. ११-६.
 १२. १८. । सं. १४-१६ (४). ।
 सं. १६-२. ॥ पु. २ सं. १-१३. ।
 सं. ७-१. । सं. ८-४. । सं. ११-२. ।
 सं. १४-१६. । सं. १८-२ (३). ।

प्रजाकाम पु. २ खं. १४-१६. ।
 प्रजापति पु. १ खं. ८-९. । खं. १०-
 ११. १३. । खं. १४-१६. । खं.
 २१-३. ॥ पु. २ खं. १-६. । खं.
 ३-१. २. । खं. ८-६. । खं. १२-
 २. ३. । खं. १८-२. ।
 प्रजावरी पु. १ ख. १२-३. ।
 प्रज्ञा पु. १ खं. ७-६. ७. ।
 प्रज्जल्यत् पु. २ खं. १-२. ।
 प्रजोदम् पु. २ खं. १७-१. ।
 प्रगीत पु. २ खं. १३-६.
 प्रगीय पु. १ खं. ६-२. ॥ पु. २ खं.
 ४-३. । खं. ६-४. ।
 प्रतरण पु. २ खं. ७-८. । खं. ११-२९. ।
 प्रतर पु. २ खं. ७-६. ।
 प्रताप्य पु. १ खं. १८-४. ।
 प्रति पु. १ खं. ४-९. । खं. ८-६. ७. खं.
 ९-४ (२). ६. ७. २७. । खं. ११-९. ।
 खं. १३-८. (४) । खं. १४-२ (२).
 ६. ॥ पु. २ खं. १-१२. । खं. २-१७.
 २१. । खं. ४-१०. । खं. ७-४. । खं.
 ८-४. । खं. ११-९. १९. । खं. १३-४. ।
 खं. १५-३. । खं. १७-६. ७. ।
 प्रतिग्रहीत् पु. १ खं. ८-२. ७. ।
 प्रतिगृह्य पु. १ खं. ८-९. खं. ९-८. १३.
 प्रतिदिश पु. १ खं. ९-१३. ॥ पु. २
 खं. ११-८. । खं. १६-२. ।
 प्रतिपद् पु. १ खं. ४-१०. ॥ पु. २
 खं. १८-१ (२). ।

प्रतिपर्याय पु. १ खं. १७-३. ।
 प्रतिबुध्य पु. १ खं. ३-१. ।
 प्रबोध पु. २ खं. १५-१. ।
 प्रतिमा पु. २ खं. ८-४. ।
 प्रतिर पु. २ खं. १-१३. ।
 प्रतिरूप पु. २ खं. १०-२. ।
 प्रतिषिद्ध पु. १ खं. २-१९. ।
 प्रतिष्ठा पु. १ खं. २-१६. ।
 प्रतिष्ठाप्य पु. १ खं. ६-२. । खं. ९-१३. ।
 प्रतिष्ठित पु. १ खं. १४-१९. । खं. ४-४. ८.
 प्रतिष्ठिता पु. १ खं. ४-४. ८.
 प्रतिसर पु. २ खं. ४. । खं. १४-१५. ।
 प्रत्यक्ष पु. १ खं. १८-२. ।
 प्रत्यङ्मुख पु. १ खं. ८-२ (२). ।
 खं. १०-१५. । खं. २२-५. ।
 ॥ पु. २ खं. १३-२. ।
 प्रत्यञ्च पु. १ खं. १०-१२. । खं. २२
 -१३. ।
 प्रत्युच पु. १ खं. ९-१४. । खं. १०-१०. ।
 खं. १७-३. ॥ पु. २ खं. १७-१.
 प्रथम पु. १ खं. ६-२. । खं. ९-६. ।
 खं. १०-१०. । खं. ११-८. । खं.
 २२-२. । खं. २३-६. ॥ पु. २.
 खं. २-१६. । खं. ४-५. ।
 प्रथमज पु. २ खं. ३-१३. ।
 प्रदक्षिण पु. १ खं. २-२. । खं. ९-१३.
 १४. । खं. १३-७. । खं. १६-१. । खं.
 १७-५. । खं. २२-८. ॥ पु. २. खं.
 २-३. । खं. ६-६. ।

प्रदाय पु. १. खं. २२-११. खं. २३-३. ।
 ७-१५. ।
 प्रदिश् पु. २. खं. ८-६. ।
 प्रदोष पु. २. ९-१.
 प्रधान पु. २ खं. ६-४. ।
 प्रपतन पु. २ खं. १५-६. ।
 प्रभृति पु. १ खं. १-१. । खं. ४-६. ।
 खं. १३-१७. । खं. १५-१. । ख.
 १६-१. । खं. २१-२. ॥ पु. २ खं.
 ५-३. । खं. ११-२०. । खं. १३-
 ७. । खं. १५-७. । खं. १८-३. ।
 प्रमदन पु. १ खं. ९-२८. ।
 प्रमुच्य पु. १ खं. १५-१. ।
 प्रमोदिन् पु. २ खं. १३-६. ।
 प्रयुज् पु. १ खं. ४-३. । खं. ६-२. ।
 खं. १०-११. । खं. २३-६.
 प्रलवन पु. २ खं. १०-७. ।
 प्रवपत् पु. १ खं. २१-८. ।
 प्रवपन पु. २ खं. १०-७. ।
 प्रवर पु. खं. ७-८.
 प्रवर्ग्य पु. १ खं. ४-१४. । खं. २३-२१. ।
 प्रवसत् पु. १ खं. १४-५. ।
 प्रवास पु. १ खं. १८-६. ।
 प्रविष्ट पु. २ खं. १७-१.
 प्रवेष्ट्य पु. १ खं. १७-६.
 प्रसव पु. १ खं. १०-१५. । खं. २२-५. ।
 प्रस्रवण पु. २ खं. १४-२४. ।
 प्रहर्ष पु. २ खं. ६-७. ।
 प्रहित पु. २ खं. १७-१. ।
 प्राक् पु. १ खं. १-१५ । खं. २-२. ।

खं. ४-४. । खं. ६-३. । खं. ९-२९. ॥
 पु. २ खं. १-१६. । खं. ५-३. ।
 खं. ६-४. । खं. ८-२. ।
 प्राकरणिक पु. १ खं. ९-३. ।
 प्राक्कूल पु. १ खं. ८-३. ।
 प्राक्शिरस् पु. २ खं. १३-३. ।
 प्रागुद्भूत पु. १ खं. १०-१. । खं. २१
 -१०. ॥ पु. २ खं. २-१. । खं. ५
 -२. । खं. ११-४. ।
 प्राग्वीव पु. १ खं. ११-१९. । खं. १४
 -७. ।
 प्राग्वार पु. २ खं. ११-१६. ।
 प्राङ्मुख. पु. १ खं. ८-२. । खं. १०
 -१५. । ख. २२-५.
 प्राजापत्य पु. १ ख. १४-११. ॥ पु. २
 खं. २-१३. । खं. ७-१.
 प्राञ्च पु. १ खं. ११-१५. १८. । खं.
 १३-७. । खं. २२-१३.
 ॥ पु. २ खं. २-१३ (४). । खं.
 १२-१०. १७. ।
 प्राण. पु. १ खं. २-१३ (२). । खं. ३-२
 । ख. ९-२५. । खं. ११-१५. ।
 ख. १३-१५. । खं. २२-५. ६.
 १०. ।
 प्राणद. पु. २ खं. ८-६. ।
 प्राणदेश. पु. १ खं. २२-६. ।
 प्रातर पु. १ खं. २-५. । खं. २२-१५.
 ॥ पु. २ खं. ३-२. ४. ।
 प्रातिपान पु. २ खं. ११-१७. ।
 प्रादुस् पु. १ खं. १४-३. ।

प्रादुर्भूत पु. २ खं. १३-६. ।
 प्रादेश पु. १ खं. ९-१३. । खं. १७-९. ।
 प्रायश्चित्त पु. २ खं. १४-२२. ।
 प्रासह पु. १ खं. १३-१९. ।
 प्रिय पु. १ खं. १-१८. । खं. ७-१. ।
 खं. ९-१. ।
 प्रीता पु. २. ख. १४-२९. ।
 प्रेक्षक पु. १ खं. १२-१. ।
 प्रेतपितृ पु. २ खं. १-१. ।
 प्रोक्षण पु. २ खं. ९-११. ।
 पोष्य पु. २ खं. ४-३. ।
 प्रोषादसा पु. २ खं. ७-१. ।
 प्रौगाकृति पु. १ खं. ६-२. ।
 हव पु. २ खं. १-१४. ।
 फल पु. १ खं. १४-९. । खं. १६-१
 (२). ३. ॥ पु. २ खं. ६-४. । खं.
 १४-२८. ।
 फलवत् पु. १ खं. ७-९. ।
 फलीकृत पु. २ खं. १४-२८. ।
 फाल्गुनी पु. २ ख. ७-९. । ख. ८-२
 खं. १०-१. ।
 वक् पु. २ खं. १४-२९. ।
 वन्धुमत पु. १ ख. ७-८. ।
 वहिष् पु. १ ख. १०-२. ॥ पु. २ ख.
 २-९. २९. । खं १०-६.
 वल पु. १ खं. १३-७. ८. । खं. २२-
 १०. ।
 वलि पु. २ खं. १२-१. ३. । खं. १४-
 २८. ।
 वलिन् पु. १ खं. १४-८. ।
 वलिहार. पु. २ खं १६-३. ।

वलिहत् पु. २ खं. ८-४. ।
 वहिर्वैश्रवण पु. २ ख. १२-१०. ।
 वहिस् पु. २ ख. १२-१०. ।
 बहु पु. १ खं. १-३. । ख. १४-१६. ॥
 पु. २ ख. १३-६. ।
 बहुपुत्र पु. १ खं. १२-३. ।
 बहुल पु. २ खं. १-९. ।
 बाधमाना पु. १ ख. १४-१६. ।
 बान्धव पु. १ खं. ७-६. ७. ।
 बाहव पु. २ खं. ३-६. ।
 बाहु पु. १ खं. १०-१९. । ख. २२-९. ।
 बिभ्यत् पु. २ ख. १६-१. ।
 बीज पु. २ खं. ६-४. ।
 बुध्वा पु. १ खं. २-८. ।
 बृहत् पु. १ खं. १४-१९. ।
 बृहस्पति पु. १ खं. २१-६. ८. १०. ।
 खं. २२-१०. ॥ पु. २. खं. ८-६. । खं.
 १४-२६ (२). । ख. १९-१-६ (२). ।
 बोध पु. २ खं. १९-१. ।
 ब्रध्न पु. १ खं. १३-२. ।
 ब्रह्मचर्य पु. १ खं. १-१८. । ख. २-
 ६. । ख. १४-१४. । ख. २२-१९. ।
 ब्रह्मचारिण पु. १ खं. ७-१. । ख. ११-
 ११. । खं. १४-८. । ख. २२-९. ।
 (३). ॥ पु. २ खं. १३-३. ।
 ब्रह्मजप पु. १ खं. १०-१९. ।
 ब्रह्मदेवा पु. १ खं. ८-६. ।
 ब्रह्मन् पु. १ ख. २-२. । खं. ७-२. ।
 खं. १०-४. १६. । ख. १३-७. ८.
 १९. । ख. १४-२. । ख. २२-२. ॥

पु. २ खं. २-७. १३. १ खं. ८-६. १
 खं. १२-१६. १ खं. १८-२ (२). १
 ब्रह्मपुरुष पु. २ खं. १२-१६. १
 ब्रह्मवर्चस पु. १ खं. २-१२. ॥ पु. २
 खं. ११-७. १
 ब्रह्मवर्चसकाम पु. १ खं. १-१९. १
 ब्राह्म पु. १ खं. ७-११. १
 ब्राह्मण पु. १ खं. २-६. १ खं. ३-१. १
 खं. ४-१२. १ खं. ६-४ (२). १ ख.
 ९-२१. १ खं. १६-२. १ खं. १८-
 ४. १ खं. २१-६. १ खं. २३-१२. ॥
 पु. २ ख. ३-८. १४. १ खं. ९-१०. १
 ब्राह्मणतर्पण पु. १ खं. १९-९. ॥ पु. २
 खं. १४-३२. १
 ब्राह्मणभोजन पु. १ खं. २०-९. १
 ब्राह्मणवचन पु. १ खं. १३-१९. १
 भक्त पु. २ खं. ९-७-८. १
 भग पु. १ खं. ३-१. १ खं. ९-२७.
 २८. १ खं. १०-१९ (२). १ खं.
 २२-९. ॥ पु. २ खं. १०-१. १ खं.
 १४-२६ (४). ३०. १ खं. १९-६. १
 भगवत् पु. १ खं. १९-४. ॥ पु. २ खं.
 १४-३०. ३१. १
 भद्र पु. १ खं. १-१९. २०. १ खं.
 २२-७ ॥ पु. २ खं. ८-६. १ खं.
 ११-११. १
 भय पु. १ खं. १३-१९. १
 भयार्त पु. २ खं. १७-१. १
 भर्त्तव्य पु. १ खं. २-१७. १
 भर्तृ पु. १ खं. १०-९. १ खं. ११-८. १
 खं. १२-३. ॥ पु. २ खं. १४-१९. १

भव पु. १ खं. ११-१८. १
 भव्य पु. १ खं. १०-१९. १
 भसद् पु. १-१४-१७. १
 भस्मन् पु. १ खं. १-२४. १ खं. २३-
 ९. १७. १
 भागवेय पु. १ खं. ११-६. १
 भार्या पु. १ खं. ७-३. १ खं. १०-९. १
 भीम पु. २ खं. १९-६. १
 भीरु पु. २ खं. १४-२९. १
 भुवन पु. १ खं. १४-१६. ॥ पु. २
 खं. १९-६. १
 भुवस् पु. १ खं. २-३. १ खं. ४-४.
 ८. १ खं. ९-२. १ खं. ९-२३. १
 खं. १७-६ (२). १
 भूत पु. १ खं. १०-१९. १ खं. १३-
 १२. ॥ पु. २ खं. १२-१८ (२). १
 भूतपति पु. १ खं. ११-९. १
 भूति पु. १ खं. १०-११. ॥ पु. २ खं.
 १३-६. १
 भूमि पु. १ खं. २३-९. १७. ॥ पु. २
 खं. ९-९. १ खं. १२-२०. १
 भूयस् पु. १ खं. २१-६. १ खं. २२-११. १
 भूयिष्ठ पु. १ खं. २१-१. १
 भूर पु. १ खं. २-३. १ खं. ४-४-८. १
 खं. ९-२. १ खं. ९-२३. १ खं. १७-
 ६ (२). ॥ पु. २ खं. १-१६. १
 भैक्ष पु. १ खं. २२-२०. २१. १
 भैक्षाचार्यवृत्ति पु. १ खं. १-२. १
 भो. पु. १ खं. ९-१२. १
 भोजन पु. २ खं. १३-४. १
 भौम पु. २ खं. ११-७. १ खं. १६-१
 (२). १

भ्रातृ पु. १ खं. ८-६. । खं. ११-११. ॥
पु. २ खं. १८-२. ।

मङ्गल पु. १ ख. १४-३. ॥ पु. २ खं.
६-४. ।

मङ्गल्य पु. १ खं. ८-९-६. । खं.
११-१६. ।

मण्डल पु. १ खं. १०-१. ॥ पु. २ खं.
२-१. ।

मति पु. १ खं. ४-२. ।

मत्त पु. २ ख. १४-२८ (२). ।

मयित्वा पु. १ खं. १-२. ॥ पु. २ खं.
१-१६. ।

मदत् पु. २ खं. १७-१. ।

मधु पु. १ खं. १-१२. । खं. २-२१. ।
खं. ९-६. १४. । खं. १२-९. ।

ख. १७-४. । खं. १८-७. ॥ पु. २
खं. ६-४. । खं. १४-२९. ।

मधुपर्क पु. १ खं. ९-१३. १६. २२. ।
मधुपान पु. २ खं. १४-२८. ।

मधुमत् पु. १ खं. ९-४. ।

मव्य पु. १ खं. ८-३. । खं. १०-८. ॥
पु. २ खं. २-१६. १८. । खं. ९-

२. । खं. ११-८. १२. । खं. १२-
६. १६. । खं. १६-२. ।

मव्यम पु. १ ख १७-६. ॥ पु. २ ख.
११-११. १२. १४. । ख. १२-९. ।

मनस् पु. १ खं. २-६. । खं. ३-२. ।
खं. ४-२. ४. (२). ८ (२). खं. ६-

२. । ख. १०-१९. । खं. १४-१२.
१६ (२) । खं. २२-११. । खं.

२३-६. ॥ पु. २ ख. २-१३. । खं.
१३-६. ।

मनुष्य पु. १ खं. २२-१७. ॥ पु. २
१६-३. ।

मन्त्र पु. १ खं. ३-४ (२). । ख. ४-
१२. । ख. ११-४. । ख. १६-२. ।

मन्त्रकार पु. १ ख. ८-२. ।

मन्त्रवत् पु. १ खं. १०-२. ॥ पु. २
खं. २-२. ९. १०. ।

मन्थ पु. २ खं. १-९. ६. ।

मन्मनम् पु. २ खं. १३-६. ।

मन्यु पु. २ खं. ९-३. ।

मरीची पु. २ खं. ८-६. ।

मरुत् पु. २ खं. ८-६. ।

मस्त पु. २ खं. १९-६. ।

मलज्जु पु. १ खं. २-६. ।

मलवद्वाप्तम् पु. १ खं २-१९. ।

महत पु. १ खं. १४-९. । खं. २२-१३. ।

महत पु. १ खं. २१-१०. ।

महादेव पु. २ खं. १४-२९. ।

महाराज पु. २ खं. १४-२९. ।

महाविघ्न पु. २ खं. १४-१९. ।

महासेन पु. २ खं. १४-२९. ।

महाव्रत पु. १ खं. ४-१२. ।

महि पु. १ खं. ९-४. ।

मही पु. १ खं. १४-८. ॥ पु. २ खं.
७-४. । खं. १८-४. ।

ना पु. १ खं. २-१३. १६. । खं. ९-
१०. २३. २७ (२). । खं. ११-१०.
१८. । खं. २१-२. ७. ८. । खं.

२२-५. ६. ७. १०. ॥ पु. २ खं.	मुक्त पु. २ खं. ११-२८. ।
११-१८. । खं. १९-६. । खं.	मुक्ति पु. १ खं. १३-१९. ।
१६-३ (१०). । खं. १७-१. ।	मुञ्जीयमाण पु. १ खं. १३-१९. ।
खं. १८-२ (२). ।	मुन्य पु. १ खं. १-१८. । खं. २-२६.
मांस पु. १ खं. १-१२. । खं. २-२१. ।	खं. १७-९. । खं. २१-१४. ।
खं. १८-७. ॥ पु. २ खं. १४-	मुण्ड पु. १ खं. २-६. ॥ पु. २ खं.
२८ (२).	१४-८. ।
मांसौदन पु. २ खं. ९-८. ।	मुषिता पु. १ खं. १-८. ।
मातृ पु. १ खं. २-२. । खं. ९-२३. ।	मुमल पु. २ खं. १३-६ (३). ।
खं. ११-३. । खं. १४-१६. । खं.	मुहूर्त पु. २ खं. १४-२१. ।
२२-२०. ।	मृत्र पु. १ खं. ४-१९. ।
मानुष पु. १ खं. २२-११. ॥ पु. २	मूर्धन पु. १ खं. १८-६. ॥ पु. २ खं.
खं. ११-११.	१४-२६. २७. ।
मापयित्वा पु. २ खं. ११-१६. ।	मूल पु. १ खं. १४-६. ॥ पु. २ खं. ।
मारुत पु. २ खं. ११-२. ।	१४-२८. ।
मार्गवासस् पु. १ खं. १-२. ।	मृग पु. २ खं. १४-२३. । खं.
मार्जयित्वा पु. १ खं. ९-६. । खं.	१९-६. ।
मार्त्तिक पु. २ खं. १९-९. ।	मृगशिरस् पु. १ खं. ७-९. ।
माला पु. १ खं. २-१९. ।	मृत्तिका पु. २ खं. १४-२३. ।
माल्य पु. २ खं. १४-२८ (३). ।	मृत्यु पु. १ खं. १०-१०. । खं. १३-
माष पु. २ खं. १४-२८. ।	१९. ॥ पु. २ खं. १-१३. । खं.
माम् पु. १ खं. १९-२. २०-२. ॥ पु. २	१२-८. । खं. १७-१. । खं. १८-२. ।
खं. ९-१४ (२). । खं. १८-२. ४ (२).	मृष्ट्वा पु. २ खं. १-१०. ।
मास पु. १ खं. ४-७. ॥ पु. २ खं.	मेक्षण पु. २ खं. २-३. १२. १६.
१३-८. । खं. १६-९. ।	२३. ।
मिति पु. १ खं. ७-१२. ।	मेखला पु. १ खं. १-२. । खं. २२-७
मित्रावरुण पु. २ खं. ३-६. ।	(२). ८. १०. । खं. २३-२७. ।
मिथुन पु. २ खं. १०-२. ।	मेदस् पु. २ खं. ९-४. ।
मिश्र पु. १ खं. १४-९. ॥ पु. २ खं.	मेघा पु. १ खं. ४-२ (२). । खं.
३-६. ।	२२-११ (२). ।

मेधाकाम पु. १ ख. २२-१७ ।
 मेधाविन्न पु. १ खं. ७-१. ।
 मेत्रायणि पु. १ ख. २१-१३. ।
 मैथुन
 मैर्यपान पु. २ खं. १४-२८. ।
 मोघ पु. २ ख. १७-१. ।
 मोदक पु. २ खं. ६-४. ।
 मोहयित्वा पु. २ ख. १८-२. ।
 मौञ्ज पु. १ ख. २२-७. ।
 यष पु. २ खं. १२-१७. । खं.
 १४-२९. ।
 वक्ष्यमाण पु. २ खं. ४-१. ।
 यन्त्र पु. १ खं. १-२०. ।
 यन्मान पु. १ ख. १०-४. । खं. १४-
 १२. । खं. २१-२ (२). ॥ पु. २
 खं. २-७. ११. । खं. ४-९. ।
 ख. ९-४. । खं. १६-४. ।
 यज्ञ पु. २ ख. ८-४. ।
 यज्ञाविक्षेपिन् पु. २ खं. १४-२९. ।
 यज्ञिय पु. १ खं. ६-३. । खं. २९-
 ११. ॥ पु. २ खं. १-१३. ।
 यज्ञोपवीतिन् पु. १ ख. २२-२. ।
 यत्र पु. १ खं. १३-१९. ॥ पु. २ खं.
 ७-९. । खं. ९-४. ।
 यथा पु. १ खं. २-१३. । खं. ३-१. ।
 खं. १०-१०. १९ (२). १७. ।
 खं. २२-१७ (२). । खं. २३-२२. ।
 पु. २ खं. ४-१०. । खं. ११-१६. ।
 खं. १८-४ (२). ।
 यथादेवत पु. २ खं. ४-९. ।

यथार्थ पु. १ ख. ११-१. ।
 यथालिङ्ग पु. १ खं. ९-२९. ।
 यथासुख पु. १ खं २-२१. ।
 यथास्त पु. १ ख. १३-८. ।
 यथाम्थान पु. १ खं. ३-१. ॥ पु. २ खं.
 ६-८. ।
 यथोक्त पु. १ ख. १०-११. ।
 यद् पु. १ खं. १-३. १८. २१. २४. ।
 खं. २-६ (२). । खं. ३-१. । खं.
 ५-९. । खं. ७-९. । खं. ९-८. ।
 खं. १०-८. (५). ९. ११. १९
 (३). । खं. ११-९. १२-१४. २०. ।
 खं. १२-९. । खं. १३-४ (२). ७.
 (२). ८ (२). ११. १२. १३. १४.
 १८ (२). । खं. १४-९ (२). ६. । खं.
 १६-१. ९. । खं. २०-४. । खं. २१-
 ६ (३). ७. । खं. २२-३ (५). ११
 (३). १९ (३). १७. १८. २०. ।
 खं. २३-१८. ॥ पु. २ ख. १-१३.
 १४. । खं. २-१९. १८. । खं. ६-
 ९. । खं. ७-४ (२). । खं. ८-४
 (४). । ख. ९-२ (२). । खं. ११-
 ४-९. ११. । खं. १३-९ (२).
 ६. । खं. १४-२६ (२). । खं. १९-
 २. ६. । खं. १७-१ (३). । ख. १८-
 २ (१५). ४. ।
 यदा पु. १ खं. १९-३.
 यदि पु. १ खं. १-१४. । खं. ३-४.
 खं. ७-१०. । खं. ९-२३. । खं. १३-
 १६-१७ ॥ पु. २ खं. २-१६-२०. ।

खं. ९-११. । खं. ११-६. । खं. १९-
 १. ४. ९. ६. ।
 यम पु. २ खं. ९-१३. । खं. १२-१३. ।
 खं. १७-१. ।
 यमपुरुष पु. २ खं. १२-१३. ।
 यमराज्य पु. २ खं. १-८. ।
 यव पु. १ खं. ११-२. ॥ पु. २ खं.
 १-९. । खं ३-१०. । खं. ७-२. । खं.
 ११-९. ।
 यवीयसी पु. १ खं ७-८. ।
 यशस् पु. १ खं. ९-१६. । खं. ९-२७
 (९). । खं. १२-३. । खं. १३-७. ८. ॥
 पु. २ खं. १३-६. । खं. १४-३०. ।
 यशस्य पु. १ खं. १८-२. ।
 यशस्विन् पु. २ खं. १३-६ (२). । खं.
 १४-३०. ।
 यातवे पु. २ खं. ७-९. ।
 यान पु. १ खं. २-१९. ।
 याम्य पुं. १ खं. ४-१६. ।
 यावत् पु. १ खं. २२-२०. ॥ पु. २ खं.
 १०-२. । खं. १३-९. ।
 युक्त पु. १ खं. १०-९. ॥ पु. २ खं.
 २-१९. ।
 युक्ति पु. १ खं. ४-२. ।
 युग पु. १ खं. ८-११. । खं. १०-७. ।
 युगधार पु. १ खं. १०-४. ।
 युज् पु. १ खं. ४-३. ।
 युज्यमान पु. १ खं. १३-२. ।
 युज्जान पु. १ खं. ६-२. । खं. २३-६. ।
 युवति पु. १ खं. १४-१६. ।

युवन् पु. १ खं. २२-८. ।
 युष्मद् पु. १ खं. १०-१९ (२). १७. ।
 खं. ११-२१ (२). । खं. २२-९.
 १२. १७ (२). ॥ पु. २ खं. २-२३
 (२). । खं. ४-२ (४). ९. ९. । खं.
 ८-७. ९. । खं. ९-१०. । खं. १०-
 ८-११ (८). १३ (३). १९ (९).
 १६ (२). १७. । खं. ११-६ (३).
 १२. १८ (२). २१ (२). २३. ।
 खं. १४-१२. १६ (२). । खं.
 खं. १७-६ (४). । खं. १८-४ (२). ।
 खं. १९-४. । खं. २१-६ (२). ८ (३).
 खं. २२-९ (१९). ६. ७. १० (३).
 १२ (२). १७ (२). ॥ पु. २ खं.
 २-२३ (२). २४. । खं. ३-६. । खं.
 ४-९. । खं. ९-३. । खं. ८-४ (३). ।
 खं. १०-८. ११ (८). १३. १९
 (३). । खं. ११-१२ (३) १३. १८.
 १९ (२). (३) खं. १४-१६ (२). २६
 (३). । खं. १९-६. । खं. १६-३.
 ४. । खं. १८-२ (१९). ।
 यूप पु. १ खं. ३-४. ॥ पु. २ खं. ९-२. ।
 यूपकेशिन् पु. २ खं. १४-२९. ।
 योक्त पु. १ खं. ११-६. ।
 योक्तपाश पु. १ खं. ११-२०. । खं.
 १४-१६. ।
 योग पु. १ खं. ४-२. ३. ॥ पु. २ खं.
 ११-१९. ।
 योजयित्वा पु. १ खं. ९-३. । खं. १०-९. ।

योनि पु. १ खं. ११-२०. ॥ पु. २ ख.
११-१८. ॥ खं. १९-६. ॥ खं. १८-२
(४).

रक्त पु. २ ख. १४-२८ (२). ॥

रक्षस् पु. १ ख. ११-९. ॥ खं. २२-७. ॥

रक्षोहन् पु. २ खं. १८-२. ॥

रजनी पु. २ खं. १३-६. ॥

रजःसुवासिनी पु. १ खं. २-१९. ॥

रणा पु. २ खं. ११-१९. ॥

रत्न पु. १ खं. २०-३. ॥

रथ पु. १ खं. १-६. ॥ खं. ७-१२. ॥

खं. ८-११. ॥ ख. १०-७. ॥ खं. १३-

३. ४. ॥ खं. १४-९. ॥

रथमध्य पु. २ खं. १३-६. ॥

रथाक्ष पु. १ खं. १३-१७. ॥

रथाङ्ग पु. १ खं. १३-१७. ॥

रन्धयित्वा पु. २ खं. ९-८. ॥

रयन्ती पु. २ ख. १-१४. ॥

रयि पु. १ खं. १०-१०. ॥ खं. १४-१६. ॥

रशना पु. १ खं. ११-२३. ॥ पु. २

खं. २-२४. ॥

रश्मि पु. १ खं. ११-२३. ॥ पु. २ ख.

२-२४. ॥

रस पु. २ खं. ४-१०. ॥ खं. ११-११. ॥

रहत्य पु. १ खं. २३-२१. ॥

राक्षा पु. २ खं. १०-७. ॥

राजन् पु. १ ख. ९-१. ॥ खं. १०-१०. ॥

खं. २१-६. ॥ पु. २ खं. १-७.

खं. ११-१७. ॥ खं. १४-२६. ॥

राजन्य पु. १ खं. २-३. ६. ॥

राजपुत्र पु. २ खं. १४-१४. ॥

राजवान्धवी पु. २ खं. ७-१. ॥

राज्य पु. २ ख. १४-१४. ॥

रात्री पु. १ ख ४-१०. ॥ खं. ९-४

(२). ॥ खं. १८-१०. ॥ पु. २ खं.

८-४ (२). ॥

रायस्पोष पु. १ खं. ९-२७. ॥ खं. १०-

१९. ॥ खं. ११-१८. ॥ पु. २ खं.

८-४. ॥

राष्ट्र पु. २ खं. १३-६. ॥

राष्ट्रभूत पु. १ खं. ९-९. ॥ खं. ११-

१४. १९. ॥

रिपु पु. २ खं. १६-३. ॥

रिप्तिवाह पु. २ खं. १-८. ॥

रिष्टि पुं. १ खं. १३-१९. ॥

रुच् पु. १ खं. १-२३. ॥

रुच्यर्थ पु. १ खं. १-१०. ॥

रुद्र पु. १ खं. ४-१३. ॥ ख. ९-१३

(२). २३. ॥ खं. १३-१० (२). ११.

१२. १३. १४. ॥ पु. २ खं. ३-९. ॥

खं. ९-३. ॥ खं. ८-६. ॥ खं. १०-२.

७. ॥ खं. १९-६. ॥

रुद्रिय पु. १ खं. १०-१०. ॥

रूपती पु. २ खं. ७-१. ॥

रूप. पु. १ खं. ७-६. ७. ॥ पु. २ खं.

१४-३. ३०. ॥ खं. १८-२. ४.

रूपवत् पु. २ खं. १४-३०. ॥

रेतस् पु. १ खं. ३-४. ॥ खं. ४-१९. ॥

खं. १०-१२ (२). ॥

रेवती पु. २ खं. १०-७. ॥ खं. ११-१७. ॥

रै पु. २ खं १५-६. ।

रोचना पु. २ खं. १४-२३. ।

रोहिणी पु. १ खं. ७-९. । खं. १४-६. ।

रोहित पु. १ खं. ११-१२. । खं. १४-७. ।

रोहितक पु. २ खं. ६-४. ।

रौद्र पु. २ खं. २-१९. । खं. ९-१. ।

रौपिदध्व पु. २ खं. ७-१. ।

लक्षण पु. १ खं. १०-१. ॥ पु. २ खं.
२-१. ।

लक्षणवत् पु. २ खं. १४-१४. १५. १६. ।

लक्ष्मी पु. २ खं. १३-६ (२). ।

ललाट पु. २ खं १४-२६. ।

लवण पु. १ खं. १-१२. । खं. २-२१. ।

लाज पु. १ खं. ११-१२. ।

लाजा पु. १ खं. ११-२. ७. १०. ११.
१७. ॥ पु. २ खं. ६-४. ।

लाजाधारी पु. १ खं. १०-४. । खं. ११-
१०. ।

लिप्त पु. १ खं. ३-४. ।

लेख पु. २ खं. १४-६. ।

लोक पु. १ खं. ११-२०. । खं. १३-६. ।

लोमतस् पु. १ खं. ११-१९. । खं. १४-
७. ।

लोमत्वगाच्छाद पु. १ खं. ३-६. ।

लोट पु. १ खं. ७-९ (२). ॥ पु. २ खं.
१४-४. ।

लोहिताक्ष पु. २ खं. १४-२९. ।

लोहायस पु. १ खं. २१-७. ।

वंश पु. २ खं. ११-१४ (२). १५. ।

वत्क पु. १ खं. ४-४ (२). ८ (२). ।

वक्षस् पु. २ खं. ९-९. ।

वचन पु. १ खं. २-१९. ।

वचनी पु. २ खं. १३-६. ।

वणिक्पथ पु. २ खं. १४-२०. ।

वणिज् पु. २ खं. १४-२०. ।

वत्स पु. २ खं. ३-१३. । खं. ११-१२.

वधू पु. १ खं. २-१८. । खं. ११-९

(२). १९. । खं. १४-७. । खं. १२-

१. । खं. १३-१७ (३). ।

वनस्पति पु. १ खं. १३-९. ॥ पु. २

खं. ४-१०. । खं. ६-४. खं. १०-८. ।

खं. १२-९. ।

वपा पु. २ खं. ४-९ (३). । खं. ९-४

(२). १२. ।

वपाश्रपणी पु. २ खं. ४-३. ।

वपाहोम पु. २ खं. ९-११. ।

वष्ट्र पु. १ खं. २१-७. ।

वर पु. १ खं. ३-२. । खं. ११-२७. ।

खं. १७-१. । खं. १८-९. । खं.

२१-१२. । खं. २२-१६. ॥ पु. २

खं. ११-१९. ।

वरुण पु. १ खं. १०-१०. १९. । खं.

११-२. १३. २०. । खं. २१-२.

६. ८. १०. । खं. २३-२७. ॥ पु.

२ खं. ६-४. । खं. ८-४. । खं.

१०-८. । खं. ११-१७. । खं. १२-१४. ।

खं. १४-२६ (३).

वरुणपुरुष पु. २ खं. १२-१४. ।

वर्चस् पु. १ खं. ११-१२. । खं. १८-

४. । खं. २१-८ (२). ।

वर्णे पु. २ ख. १-१९. । ख. ४-२. ।
ख. १३-९. ।

वर्णे पु. १ ख. २२-१०. ॥ पु. २ ख.
१४-३०. ।

वर्णेवत् पु. २ खं. १४-३०. ।

वर्ष पु. १ खं. २-६. । ख. ४-६. ११. ।
ख. २१-१३. ।

वर्षो पु. १ खं. ४-१. ॥ पु. २ ख ८-६. ।

वर्षायस् पु. १ खं. ९-६. ।

वर्षावत् पु. १ ख. ९-८. ।

वर्षाक पु. १ खं. ४-६. ।

वसन पु. १ खं. २२-१६. ।

वसन्त पु. १ खं. ११-१९. ॥ पु २
ख. ३-१०. १२. । ख. ८-६. ।

वसाहोम पु. २ खं. ४-१०. ।

वसु पु. १ खं. २-१२. । खं. ९-२३. ॥
पु. २ खं. ७-८. । खं. ८-६. । ख.

११-१३. । ख १३-६. । ख.
१९-६. ।

वसुमत् पु. १ ख. २-१२. ।

वसुवीर्य पु. २ ख. ११-१३. ।

वस्त्र पु. १ खं. ११-६. ।

वहतु पु. १ ख ११-१२. । ख १३-६. ।

वहन पु. १ ख. १०-७. ।

वहन्ती पु. १ खं. १४-६ ॥ पु ३
खं. ११-१७. ।

वा पु. १ खं. १-१३. । ख २-२. ।
(३). ६०. । ख २-१ (२). ३. ।

(११). ८ (२) । ख १-२. । ख.
६-२ (२). । ख ७-१. । ख ८-२.

११. १२. । ख. ८-६. । ख. ९-२. ६.

२२. । ख. १०-१. ७ (२) । ख.

११-२. ८. ११. १९. । ख. १२-२.
९. । ख. १३-३. १७ (२). १९. ।

खं. १४-६ (२). ७. १२ (२). १४. ।
ख. १९-१. । खं. १८-१. । ख.

ख. २०-२. । ख. २१-१३. । ख.
२२-१. २०. । ख. २३-९. १७. ॥

पु. २ खं. १-७. १३. । ख. २-१. ४.
२०. । खं. ३-१२. । ख. ६-४ (३). ।

ख. ९-११ । ख. १०-९. । ख.
११-४. १६. । ख. १३-३. ८.

९. । ख. १४-२८. । ख १९-३. ६
(१३). । ख. १७-१ (२). ।

वायत पु. २ ख. १-१. ।

वायु पु. १ ख. ४-८ (२). ८ (२). ।

ख. १०-१२. १९. । खं. १४-१२. ।

ख. २२-१०. । पु. २ खं. १३-७. ।

वाग्नि पु. २ ख. २-१०. ।

वाग्निवत् पु. १ खं. १०-१३. । ख.
१३-४. ।

वाणशब्द पु. १ ख १०-७ ।

वाणी पु. १ ख ८-६ ८. ।

वाप पु. १ ख १-१. । ख २-१. ।
ख. १३-१. ।

वायव्य पु. १ ख २३-१ ।

वायु पु. १ ख १०-१२. । पु २ ख

११-१२. । ख १३-१४. । ख १५-१६.

१७-१८. । ख १९-२०. ।

वायव्य पु. १ ख २३-१ ।

वावृधान पु. १ खं. ३-२. ।
 वासस् पु. १ खं. २-११. १७. । खं.
 ५-२. ६. । खं. ९-२६. २७. । खं.
 १०-६. ८ (३). । खं. ११-४. २०. ।
 ख. १३-३. । ख. १६-१. । खं.
 २०-२ (६). । खं. २२-३ (३). ।
 खं. २३-९. १७. ॥ पु. २ खं. ७-२. ।
 खं. १३-४. । खं. १४-२८. ।
 वास्तोष्यति पु. २ खं. ११-१९. ४. ।
 वास्तोष्यत्य पु. २ खं. ११-१९. ।
 वाहन पु. १ ख. १२-४. ।
 वि पु. १ ख. १-१८. २१. । ख. २-४. ।
 खं. ३-६. । खं. ४-९. ।
 खं. ५-१. । खं. ७-७. । खं.
 ९-२७. । ख. १०-१५. । ख. ११-२३. ।
 खं. १३-१८ (२). । खं. १४-१५.
 १६. । खं. २२-६. ॥ पु. २ ख.
 २-२४ (२). । खं. ६-१. । खं. ७-१.
 । खं. १२-२. । खं. १३-१. । खं.
 १४-१. २०. । ख. १५-६. । खं.
 १६-५. । खं. १८-२. ।
 विज्ञान पु. १ ख. ७-९. ।
 विज्ञेय पु. १ खं. ११-१. ।
 वित्त पु. १ खं. ७-६. ७. ।
 विद्या पु. १ खं. ७-१ (२). ६. ७. ।
 विद्युत पु. १ खं. ४-६. ११. ॥ पु. २
 खं. ८-६. ।
 विद्योत्तमान पु. १ खं. ४-६. ।
 विद्रुम् पु. १ खं. ३-१. । खं. २२-१८. ।
 विनायक पु. २ ख. १४-१. १४. २९. ।

विन्दत् पु. १ खं. २१-१०. ।
 विप्र पु. २ खं. १७-१. ।
 विभज्य पु. १ खं. ११-१०. ।
 विभाजयत् पु. २ खं. १-७. ।
 विमल पु. २ ख. १४-३१. ।
 विमुख पु. २ खं. १४-२९. ।
 विमुच्य पु. १ खं. २-४. । खं. ४-९. ।
 विरज पु. १ खं. २-२. ।
 विराज् पु. १ खं. ९-७ (३). ॥ पु. २
 खं. ८-६. । खं. ११-१४. ।
 विरूपाक्ष पु. २ खं. १४-२९. ।
 विवाह पु. १ खं. ७-६. ।
 विवाह्य पु. १ खं. ९-१. ।
 विष् पु. २ खं. ११-७. ।
 विश्व पु. १ ख. ६-२. । खं. १०-१५. ।
 ख. ११-१६. । खं. १४-१६. ।
 खं. २३-६. ॥ पु. २ खं. १-६. ।
 खं. ३-११. । खं. ७-१. । खं. ८-
 ६. । ख. १७-१. ।
 विश्वकर्मन् पु. १ ख. १३-१५. ।
 विश्वतस् पु. २ खं. ८-६. ।
 विश्वरूप पु. १ खं. १३-६. । पु. २ खं. १३-६.
 विश्ववेदस् पु. २ खं. १५-६. ।
 विश्वाविभ्य पु. २ खं. ७-८. ।
 विश्वाहा पु. १ खं. १३-१५. ।
 विश्वेदेव पु. १ खं. १०-१६. । ख.
 १४-१६. । ख. १८-४. । खं. २२-
 ५. १२. ॥ पु. २ ख. १२-२. ३. ११.
 । खं. १४-२६. । खं. १५-१. ६. ।
 विप्रर पु. १ खं. ६-२. । ख. ९-८.
 १०. ११. ।

विष्णु पु. १ खं. ११-१८. । खं. २१-
१०. ॥ पु. २ खं. ६-४. । खं. १४-
२६ । खं. १९-१. । खं. १८-२. ४. ।
विषय पु. १ खं. ११-२०. । खं.
१४-१६. ।
विहारार्थ पु. १ खं. १-९. ।
विहङ्ग पु. १ ख. १३-९. ।
वीर पु. १ खं. १४-६. ॥ पु. २ खं.
११-१६. १८. । खं. १८-२. ।
वीर्य पु. १ खं. १४-६. ।
वीर्य पु. १ खं. १०-६. ।
वृक्ष पु. १ खं. ७-९. । खं. १३-११. ।
खं. २२-११. ।
वृत्त पु. १ खं. ९-३. ।
वृत्ति पु. १ खं. १-२. ।
वृत्र पु. १ खं. ११-८. ।
वृद्धगर्भा पु. २ खं. १८-२. ।
वृद्धश्रवस् पु. २ खं. १९-६. ।
वृष पु. २ खं. ७-१. ।
वैष्णव पु. २ खं. ३-१२. ।
वैतस पु. २ खं. १-१३. ।
वेद पु. १ खं. ४-४. ८ १८. । खं.
१७-९. । खं. २२-१७ (२) १८. ।
वेदपाठिन् पु. १ खं. २-१०. ।
वेदिलोष्ट पु. १ खं. ७-९. ।
वेद्याकृति पु. १ ख. ६-२. ॥ पु. २
खं. ६-४. ।
वेधवै पु. १ खं. १०-१९. ।
वेष्मन् पु. २ खं. ११-७. । खं. १२-
११. ।

वेषणा पु. १ खं. ३-६. ।
वै पु. १ खं. १३-१९. । खं. १६-१. ।
खं. १७-९. । खं. १८-६. । खं.
२२-१८. ॥ पु. २ खं. ७-१. ।
वैष्णु पु. १ खं. १३-१९. ।
वैतस पु. १ खं. २३-१९. ।
वैतहव्य पु. २ खं. ७-१. ।
वैश्य पु. १ खं. २-३. ६. ।
वैश्रवण पु. २ खं. १४-२९. ।
वैश्वदेव पु. २ खं. १२-१. ।
वैश्वानर पु. १ खं. ३-२. । खं. १३-१८. ॥
पु. २ खं. ८-६ (२). । खं. १९-६. ।
वैपुवत पु. १ खं. ४-१२ (२). ।
व्यतिहत्य पु. १ ख. ८-८. ।
व्याख्यात पु. १ खं. ४-१४. । खं. ९-
७. । खं. १४-१३. । खं. २२-१९. ।
खं. २३-२२. २४. २६ (२). ॥
पु. २ खं. २-३०. । खं. ४-१२. ।
खं. ७-११. । खं. ९-६. । खं.
११-१६. ।
व्यान पु. १ खं. ९-२९. ।
व्याहृति पु. १ खं. ६-३. । ख. ११-
२१. । ख. २२-१३. ॥ पु. २ खं.
२-२३. । खं. १९-१. ३. ।
व्योम्न पु. १ खं. ११-१८. ।
व्यञ्ज पु. १ खं. १२-१. ॥ पु. २
खं. १४-१३. ।
व्यञ्ज पु. २ खं. १९-६. ।
व्यञ्ज पु. १ खं. १०-१३. । खं. २२-
१०. । खं. २३-३. ७. १९. २६ (२). ।

व्रतचारिन् पु. १ खं. १-१. ।
 व्रीहि पु. १ खं. ११-२. ॥ पु. २ खं.
 ३-१०. । खं. ७-२. । खं. ११-९. ।
 शकल पु. १ खं. १७-४. ।
 शकुन पु. २ खं. १७-१. ।
 शक्र पु. २ खं. ११-१४. । खं. १३-६. ।
 शम्भ पु. २ खं. ११-१९. ।
 शत पु. १ खं. ७-१२. । खं. ९-२७. ।
 खं. १०-१६. । खं. ११-१२. ।
 खं. १७-९. । खं. १८-६. । खं.
 २२-११ (६). १२. ।
 शतक्रतु पु. १ खं. ८-११. ।
 शतधार पु. २ खं. १४-२६. ।
 शतरश्मि पु. १ खं. १९-४. ॥ पु. २
 खं. १४-३१. ।
 शतसाहस्रसंयोग पु. २ खं. १३-९. ।
 शब्द पु. १ खं. ४-६. ।
 शम् पु. १ खं. ९-६. । खं. १०-६.
 (२)-॥ पु. २ खं. १९-६. । खं.
 १७-१ (३). ।
 शमीपर्ण पु. १ खं. ११-१०. ।
 शमीमय पु. १ खं. १०-९. । खं.
 ११-२२. ।
 शमीशाखा पु. १ खं. १९-१. ॥ पु. २
 खं. ७-३. । खं. ११-१०. ।
 शय्या पु. १ खं. १०-९. ७. ।
 शय्याणि पु. १ खं. १३-१७. ।
 शयन पु. १ खं. २-१९. ।
 शय्या पु. १ खं. १-४. । खं. २-१९. ।
 शय्योत् पु. १ खं. ९-६. ॥ पु. २ १९-६. ।

शरट् पु. १ खं. ९-२७. । खं. १०-१६.
 खं. ११-१२. । खं. १७-९. । खं.
 १८-६. । खं. २२-११ (६). १२.
 पु. २ खं. ३-९-१०-१२. । खं.
 ९-१. ।
 शरेयीका पु. १ खं. ११-८. ।
 शर्मन् पु. २ खं. ८-६. ।
 शलली पु. १ खं. १२-२. । खं. १९-१.
 शलाका पु. १ खं. ११-९. ॥ पु. २ खं.
 १-९. ।
 शल्मलि पु. १ खं. १३-६. ।
 शष्पिञ्जर पु. १ खं. १३-११. ।
 शाखा पु. २ खं. १-१३. । खं. ६-४. ।
 खं. ७-७. ।
 शाखोदकधार पु. १ खं. १०-४. ।
 शाद पु. १ खं. २३-२०. ।
 शामित्र पु. २ खं. ४-३. ।
 शालकटङ्कट पु. २ खं. १४-२. २७. ।
 शालाग्नि पु. २ खं. १-१. ।
 शालि पुं. २ खं. १३-३. ।
 शिखाजट्टे पु. १ खं. २-६. ।
 शिरम् पु. १ खं. २१-७. ।
 शिरोमणि पु. २ खं. १-१०. ।
 शिव पु. १ खं. १०-६. । खं. १२-३-४
 (३). । खं. १३-१८. । खं. २२-१०. ।
 पु. २ खं. ७-४. (२). । खं. ८-६.
 (४). । खं. १७-१. ।
 शिष्टा पु. २ खं. ११-१९. ।
 शुक्र पु. १ खं. १९-३. । खं. २२-११. ।
 शुक्रिय पु. १ खं. ४-१४. ।

श्रोमृत पु. १ सं. १४-११. ॥ पु. २
सं. १३-४. ।

पट्टिनिगत पु. १ सं. २-६. ।

पडह पु. १ सं. २२-१९. ।

पडूच पु. १ सं. ४-१६. ।

पडोव पु. १ सं. २३-२. ।

पाडात्र पु. २ सं. १९-३. ।

पप पु. १ सं. ६-२. । सं. ९-१. ।

सं. ११-१८. । सं. १९-१. । सं.

२३-६. १९. ॥ पु. २ सं. १३-८. ।

सं. १८-२. (२). ।

पष्ट पु. १ सं. २०-२. ।

पष्टी पु. २ सं. १३-६. (५). ।

पष्टीकल्प पु. २ सं. १३-१. ।

षाडाहुत पु. २ सं. १८-१. ४. ।

षोडश पु. १ सं. २१-१३. ।

संक्राम पु. १ सं. ६. ।

सङ्ग पु. २ सं. १०-६. ।

संज्ञप्त पु. २ सं. ४-९. ।

संज्ञप्यमान पु. २ सं. ४-४. ।

संतुल पु. १ सं. ११-८. ।

संमिता पु. १ सं. २-२. ॥ पु. २ सं.
१४-२६. ।

संमील्य पु. १ सं. ४-१४. ।

संमृज्य पु. २ सं. २-९. ।

संयुक्त पु. १ सं. १-३. ।

संयोपयत् पु. २ सं. १७-१. ।

संघत्सर पु. १ सं. १४-१४. । सं. १८-

८. । सं. २२-१९. । सं. २३-१. ।

पु. २ सं. ८-४ (२). ।

संवनन पु. १ सं. १४-१२. (२). ।

संवस्त्रण पु. १ सं. २-१९. ।

संविदान पु. १ सं. १४-१६. । पु.
सं. १८-२. ।

संमर्ग पु. २ सं. १९-६ (३). ।

संमृज्य पु. १ सं. १६-१. ।

संमूर्तिर्ण पु. २ सं. २-८ (२). ।

संमृज्य पु. १ सं. १-२४. ।

संहतश्रेय पु. १ सं. १-२. ।

सकाश पु. १ सं. ४-१९. । सं. ११-९. ॥
पु. २ सं. १२-४. ।

सकृत् पु. १ सं. २२-१४. ॥ पु. २
सं. २-२०. ।

सक्तु पु. १ सं. ११-२३. ॥ पु. २ सं.
१६-१. ३. । सं. १७-१. ।

सखि पु. १ सं. ११-१८. ।

सखी पु. १ सं. १२-४. ।

सख्य पु. २ सं. ११-१९. ।

सजाता पु. १ सं. ११-३. ।

सजुप् पु. २ सं. ३-११ (४). ।

सत्य पु. १ सं. ४-४. ८. । सं. ९-१६. ॥
पु. २ सं. ४-९. । सं. ९-४. ।

सत्यधर्मन पु. १ सं. ११-२०. ।

सदस्य पु. १ सं. ९-३. ।

सदा पु. २ सं. ११-१९. । सं. १४-२६. ।

सदृश पु. १ सं. ९-८. ।

सद्यस् पु. १ सं. २२-१९. ॥ पु. २ सं.
१४-२७. ।

सन्नद्धा पु. १ सं. ११-६. ।

सन्तता पु. १ सं. १४-४. ।

सन्ततिहोम पु. १ सं. ११-१४. १९. ।

सन्दृशि पु. ११-१८. ।

सन्धि पु. १ खं. १४-१. ।
 सन्ध्या पु. १ खं. २-१. ।
 मन्त्रेण पु. १ खं. ११-९. ।
 मन्त्रिहित पु. १ खं. २२-२०. ।
 सपलाग पु. १ खं. १९-१. ॥ पु. २ खं. ७-३. । खं. ११-१०. ।
 सतपु पु. १ खं. ६-२. । खं ११-१८ । खं. १४-९. । पु. २ खं. ७-१. ।
 सतपद पु. १ खं. ११-१८. ।
 सतपु पु. १ खं. ६-२. । ख. २२-१ । खं. २३-६. ।
 सतमुञ्ज पु. १ खं. १-२. ।
 सतर्पि पु. २ खं. १४-२६. ।
 सतहोतृ पु. १ खं. २३-२. ।
 सम पु १ खं. १-९. १६. । खं. ४-६. । खं. ९-९. । खं. ७-११. । खं. ९-२७. । खं. १०-४. ८. १२. १९ (२). । खं. ११-६ (४). १९. । खं. १२-१. ४ (२). । खं. १३-४. १७. । खं. १४-६. १६-२०. । खं. १८-६. । खं. १९-४. । खं. २०-४. । खं. २१-९. । खं. २२-२ (२). ३. १४. २०. । ख. २३-१८. ॥ पु. २ ख. २-७. १३. । खं. ४-९. । खं. ६-९. । खं. ११-४. ८. १७. । खं. १४-३१. ।
 सम पु. १ खं. १०-१७. । खं ११-१०. ॥ पु. २ खं. २-१४. । खं. ७-१. ४. ।
 समन्त पु. १ खं. २२-७. ।
 समवस्ताव पु. २ खं. ११-३. ।
 समाधाय पु. १ खं. १०-९. । खं. १३-१७. । खं. २३-१९. ॥ पु. २ खं. ६-४ ।

समान पु. १ खं. ८-१०. । खं. ९-२९. । ख. १२-६. ॥ पु. २ खं. ११-२०. । खं. १३-७. । खं. १९-७. । खं. १८-३. ।
 समानदेवत पु. १ खं. ४-७. ।
 समानवर्णा पु. १ ख. ७-८. ।
 समाप्त पु. १ खं. २३-११. ।
 समाप्ति पु. १ खं. ४-१८. ।
 समायम्य पु. १ खं. ११-९. ।
 समारोप्य पु. २ खं. १-७. ।
 समिध् पु. १ खं. १-१९. १६ (२). । खं. ३-४. । खं. ६-३ (२). । खं. ११-२२. २४ (२). ॥ पु. २ खं. २-२९ (२). ।
 समीक्षमाणा पु. १ खं. १०-१३. ।
 समीप पु. २ खं. ६-४. ।
 समुञ्ज पु. १ खं. ११-८. ।
 समुत्पात पु. २ खं. १९-४. ।
 समुत्पूय पु. २ खं. १०-२. ।
 समुद्र पु. १ खं. ११-२२. । खं. १३-१९. ॥ पु. २ खं. ८-६. । खं. ११-१८. ।
 समुह्य पु. १ खं. १०-२. ॥ पु २ खं. २-९ ।
 समूल पु. १ खं. १२-२. ॥ पु. २ खं. ११-१०. ।
 समृद्धि पु. १ खं. १०-११. ॥ पु. २ खं. २-१३. ६. ।
 सम्पात पु. १ खं. ११-१२. ।
 सम्पातिक पु. २ खं. १२-१७. ।
 सम्भार पु. २ खं. १-१९. । खं. १४-२६. ।

सम्यग्ज्जु पु. १ सं. ११-८. । सं. २६-२. ।	सर्वगन्त पु. २ सं. ६-४. । सं. १४-२९. ।
सरण पु. १ सं. २-१९. ।	सौम्य पु. २ सं. ६-४. । सं. १४-२९. ।
सरमा पु. २ सं. १-१४. ।	सर्वेननु पु. २ सं. १४-२०. ।
सरस्वती पु. १ सं. ४-२. । सं. १०-१३. ।	सर्वेवीर्य पु. २ सं. ७-८. ।
सं. ११-१८. । सं. २२-३. ॥ पु. २	सर्वांगान्य पु. २ सं. १०-४. । सं. १६-३. ।
सं. १०-७. । सं. १८-२. ।	सर्वांगीणी पु. २ सं. ६-४. । सं. १४-२९. ।
सरस्वत् पु. १ सं. ४-२. ।	सर्पप पु. २ सं. १४-२७. ।
सरीसृप पु. २ सं. १८-२. ।	सवित्र पु. १ सं. २-३. । सं. ४-४. ८. ।
सर्प पु. २ सं. ७-३. ४. । सं. ११-१०. ।	स. ९-२. । सं. १०-१९. (३). ।
सं. १६-१. ३. (१०)	स. ११-२०. । सं. २१-२६-८-१०. ।
सर्पवलि पु. २ सं. १६-३. ३. ।	सं. २२-५ (४). ॥ पु. २ सं. १-६. ।
सर्व पु. १ सं. १-११. । सं. २-६. ।	सं. ८-६. । सं. १०-७. ।
सं. ९-२४. । सं. १२-४. । सं.	सव्य पु. १ सं. १७-६ (२). ।
१३-१९ (३). । सं. १९-१. । सं.	सगल्कदण्ड पु. १ सं. १-२. ।
२२-९. १४. १८. ॥ पु. २ सं. ७-	संसृज्य पु. १ सं. ११-१०. । सं. १६-१. ॥
१. । सं. ८-६. ८. । सं. १४-२६.	पु. २ सं. १२-२०. । सं. १४-२६. ।
३०. । सं. १६-३. ।	सह पु. १ सं. २-१९. (२). । सं. ८-१०. ।
सर्वकामिन् पु. २ सं. १३-६. ।	सं. १०-१७ (२). । सं. ११-१२ (३)
सर्वकारिन् पु. १ सं. १-२. ।	२०. । सं. १२-४-६. ७. । सं. १३-
सर्वगण पु. २ सं. १९-६. ।	१९-१७. १८. १९. । सं. २३-२. ॥
सर्वगन्ध पु. २ सं. ६-४. । सं. १४-२९. ।	पु. २ सं. १-९. । सं. १३-६. । सं.
सर्वजट पु. १ सं. २-६. ।	१७-३. । सं. १८-२. ।
सर्वतम् पु. १ सं. ९-१३. । सं. १४-	सहपुत्र पु. १ सं. १८-३. ।
१०. । सं. १७-९. ॥ पु. २ सं.	सहमान पु. १ सं. १४-१६. ।
११-३. ११. ।	सहमाना पु. १ सं. २२-७. ।
सर्वतोमुख पु. २ सं. १४-२८. ।	सहसावन् पु. २ सं. १६-३. ।
सर्वत्र पु. १ सं. ४-२. । सं. ८-९. ।	सहसाक्ष पु. २ सं. १४-२६. ।
सं. ११-१८. ॥ पु. २ सं. २-३०.	सहिरण्य पु. १ सं. ८-७. ॥ पु. २ सं.
सं. ८-९. । सं. २४-२६. ।	६-४. ।
सर्वभूत पु. २ सं. १३-६. ।	सांवत्सर पु. २ सं. १०-७. ।

सास्पर्शक पु. १ खं. १-११. ।
 साधु पु. १ ख. २-७ ।
 सामम् पु. १ खं. १०-१९. ।
 सायम् पु. २ खं. ३-१. । खं. १०-३. ।
 सायंप्रातर पु. २ खं. १२-१. ।
 सावित्र पु. १ खं. ८-९. । खं. ९-८. १३ ।
 सावित्री पु. १ खं. ४-९. ९. । खं. ९-३. । खं. २२-१३. ।
 सिकता पु. १ खं. २३-९. १७. ।
 सिद्ध पु. २ खं. १२-१. ।
 सिद्धि पु. २ खं. १३-६. ।
 सिनीवाली पु. २ खं. १८-२. ।
 सिन्धु पु. १ खं. १३-१९. ।
 सीता पु० २ खं. १०-७. ।
 सीयायज्ञ पु० २ खं. १०-७. ।
 सीतालोष्ठ पु. १ खं. ७-९. ।
 सीनन्त पु. १ खं. १२-२. । खं. १९-१. । पु. २ ख. १४-२६. ।
 सीत पु. २ खं. १-१० (२). ।
 सुकिंशुक पु. १ खं. १३-६. ।
 सुकुल पु. १ खं. १२-४. ।
 सुकृत पु. १ खं. ११-२०. ।
 सुचक्र पु. १ खं. १३-६. ।
 सुचक्षम् पु. १ खं. ९-२९. ।
 सुचरितम् पु. १ खं. ७-१. ।
 सुचेतुना पु. २ ख. १९-६. ।
 सुत्रेणम् पु. १ खं. २१-७. ।
 सुत्रामन् पु. १ खं. १३-१६. ॥ पु. २ खं. ७-२. ३. । खं. ११-९. १०. ।
 सुदात पु. २ खं. १-१०. ।

सुपुत्र पु. २ खं. १८-४. ।
 सुप्रजम् पु. २ खं ८-४. ।
 सुलुजास्त्व पु. १ खं. १०-१९. ।
 सुभग पु. १ ख. १०-१९. । खं. २२-७. १०. ।
 सुमङ्गली पु. १ ख. १२-१. । ख. १३-१७. । पु. २ ख. ८-४. ।
 सुमनस् पु० १ खं. १०-६. । खं. १४-६ (२). ॥ पु. २ खं. ११-१६. १७ । ख. १३-६. ।
 सुमनस्यमान पु० १ खं. १२-३. ।
 सुमृडीक पु. १ खं. ११-१८. ।
 सुमेधम् पु. १ खं. १-१८. ।
 सुरदेविन् पु. २ ख. १८-२. ।
 सुराधम् पु. २ खं. ८-९. ।
 सुरामान पु. २ खं. १४-२८. ।
 सुवर्चम् पु. १ खं ९-२९. । ख. १०-६. ।
 सुवर्ण पु. १ ख. २०-३. ।
 सुवामम् पु. १ ख. २२-८. ।
 सुवीर पु. २ ख. ८-४. ।
 सुवीर्य पु. १ ख. १०-१२. । खं. १३-७. ८. ।
 सुवृत्त पु. १ खं. १३-६. ।
 सुमेवा पु. १ ख. १४-६. ।
 सुश्रवन् पु. १ ख. २२-१७ (२). ।
 सुश्रुत् पु. १ ख. ९-२९. ।
 सुश्रेष्ठ पु. १ खं. २१-६. ।
 सुत पु० १ खं ९-१८. । ख. २१-६. । ख. २२-२०. ।
 सुतेजस्व पु. १ ख. २१-६. ।

सूकर पु. २ खं. १४-११. ।
 सूतवे पु. २ खं. १८-२. ४ (२). ।
 सूपरक्रोडिन् पु. २ खं. १४-२९. ।
 सूपस्थल पु. १ खं. २२-१३. ।
 सूर्य पु. १ खं. ४-२ (२). । ख. ४-
 १६. । खं. ९-८. । खं. १८-४. । खं.
 १९-३. । खं. २१-६. ॥ पु. २ खं.
 ३-२. । खं. ७-६. । खं. ८-६. ।
 खं. १४-२६. ।
 सूर्यत्वच् पु. १ खं. ८-११. ।
 सूर्यपूजा पु. २ खं. १४-३१. ।
 सूर्या पु. १ खं. ११-१२. । खं. १३-६. ।
 सूतवरी पु. २ खं. ७-१. ।
 सेना पु. १ खं. १२-२. ।
 सोदक पु. १ खं. १४-६. ।
 सोम पु. १ खं. १०-८. १०. । खं.
 १४-८ (३). । खं. २०-६. ॥ पु. २
 खं. १-७. । खं. ३-११. १२. । खं.
 ८-६. । ख. ९-१३. । खं. १०-७.
 ८. । खं. १२-३. १९. । खं. १४-
 २६. । खं. १९-६.
 सोमपुरुष पु. २ खं. १२-१९. ।
 सौमगत्व पु. १ खं. १०-१९. ।
 सौभाग्य पु. १ खं. १२-१. । खं. १९-
 ४. । पु. २ खं. १४-३१. ।
 सौमनस पु. १ खं. १४-९. ।
 सौम्य पु. २ खं. २-१४. ।
 सौर्य पु. १ खं. ४-१६ (२). ।
 सौवर्चस पु. १ खं. २-१२. ।
 सौश्रवस पु. १ खं. २२-१७. ।

सौपथ पु. १ खं. १४-६. ।
 स्तन पु. १ खं. १७-७. ।
 स्तनयत्त पु. १ खं. ४-६. ।
 स्तनयित्तु पु. १ खं. ४-११. ।
 स्तोम पु. १ खं. १-१६. । खं. १०-२.
 ११. ॥ पु. २ खं. २-३. ।
 स्त्री पु. १ खं. १-८. ११. । खं. १०-
 १०. १९. । खं. १४-१० ॥ पु. २
 खं. १०-४. । खं. १४-१६. १७. ।
 खं. १९. ६ (२). ।
 स्त्र्यादिव्यत्यास पु. १ खं. १४-१६. ।
 स्थण्डिल पु. १ खं. १०-१. ॥ पु. २
 खं. २-१. ।
 स्थान पु. १ खं. २-१९. । खं. ६-२
 (३). ॥ पु. २ खं. ११-१७. ।
 स्थापयित्वा पु. १ खं. ७-१०. ।
 स्थाली पु. २ खं. १९-६ (३). ।
 स्थालीपाक पु. १ खं. १४-११. । खं.
 १९-२. । ख. २०-२. ॥ पु. २ खं.
 २-२. १२. १६. १७. २१. ३०.
 (२). । ख. ३-३. ४ (२). ११. । खं.
 ४-७. १२. । खं. ६-४. । खं. ७-१.
 ७. ११. । खं. ८-४ (२). । खं. ९-१२. ।
 ख. १०-९. । खं. ११-१९. । खं.
 १३-६. । खं. १८-२ (२). ४. ।
 स्थिर पु. १ खं. १-२१. । ख. १०-१६. ।
 ख. २२-१२. ॥ पु. २ खं. ११-१२. ।
 स्थूणा पु. २ खं. ११-११. १२. १३.
 १४. १९. । खं. १२-९. ।
 स्थूल पु. १ खं. ३-६. ।

लग्नयित्वा पु. २ खं. ४-९. ।
 स्नात्वा पु. १ खं. २-६. ११. । खं.
 १८-३. ।
 स्नात पु. १ खं. २०-२. ॥ पु. २ खं.
 १-३. । खं. ६-३. ।
 स्नातक पु. १ खं. ९-१. ।
 स्नान पु. १ खं. २-१०. । खं. २२-२. ।
 खं. २३-१८. ॥ पु. २ खं. १३-४. ।
 स्मयन पु. १ खं. २-१९. ।
 स्योन पु. १ खं. १०-४. ६. । खं.
 १३-६. ॥ पु. २ खं. ७-२. ३. ।
 खं. ११-९. १०. ।
 सज्ज पु. २ खं. ६-४. ६. । खं. १३-४. ।
 सत्तर पु. २ खं. ६-४. । खं. ७-२. ।
 सुब् पु. २ खं. २-८. ९. ।
 सुव पु. २ खं. २-८-९. १२. । खं.
 १४-२७. ।
 स्व पु. १ खं. २-१८. । खं. १४-१६. ॥
 पु. २ खं. ११-१८. । खं. १८-२. ।
 स्वकर्मन् पु. १ खं. २२-२. ।
 स्वकृत पु. २ खं. १-१०. । खं. १६-१. ।
 खं. १७-४. ।
 स्वधा पु. २ खं. ९-१३ (३). । खं.
 १२-२०. ।
 स्वधिति पु. १ खं. २१-९. ।
 स्वधृति पु. १ खं. १-२२. ।
 स्वपम् पु. २ खं. ८-४. ।
 स्वप्न पु. २ खं. १४-७. १५. । खं.
 १८-२. ।
 स्वयोनि पु. २ खं. १९-९. ।

स्वर पु. १ खं. २-३. । खं. ४-४. ८. ।
 खं. ९-२. । खं. ९-२३. । खं. १३-
 १९. । खं. १७-६ (२). । खं. २२-
 ११. ॥ पु. २ खं. ८-६. ।
 स्वर्वत् पु. २ खं. १९-६. ।
 स्वशय पु. २ खं. ७-४. ।
 स्वसृ पु. १ खं. ९-२३. ।
 स्वस्ति पु. १ खं. ६-४ (२). । खं. ११-
 ९. । खं. १२-६. । खं. २१-३. ६. ।
 खं. २२-२ (२). ॥ पु. २ खं. ११-
 १९. । खं. १०-६ (२०). ।
 स्वस्तिक पु. २ खं. ६-४. ।
 स्वस्त्ययन पु. १ खं. १६-४. ।
 स्वाति पु. १ खं. ७-४. ।
 स्वाध्याय पु. १ खं. ४-१. ।
 स्वाहा पु. १ खं. ४-२ (२). ३ (३). ।
 खं. ९-४. । खं. ६-२. । खं. १०-
 ८ (३). १०. ११ (८). । खं. ११-
 १२. १९. । खं. १३-१९ (२). । खं.
 २३-६. ॥ पु. २ खं. २-१८. २२. ।
 खं. ३-१. २. ११ (४). । खं. ४-
 ९. ६. (२). । खं. ७-१ (४). । खं. ८-
 ९. । खं. ९-४. । खं. १०-२. । खं.
 ११-७. । खं. १३-६ (१२). । खं.
 १४-२७ (४). । खं. १९-९. । खं.
 १६-१. ।
 स्वाहाकारान्त पु. १ खं. ६-३. । खं.
 ११-२०. ।
 स्वित्स्वप्न पु. १ खं. ४-४. । खं. ६-३. ।
 खं. ९-२९. । खं. १५-१७. ॥ पु. २

खं. २-३०. २२. । खं. ४-९. ११. ।
 खं. ६-३. । खं. ८-७. । खं. २०-६. ।
 खं. १२-२. ३. ।
 ह पु. १ खं. १२-२. । खं. २२-१८. ।
 हत पु. १ खं. ९-२०. ।
 हंस पु. १ खं. १९-३. ।
 हरिणी पु. १ खं. १-१६. ।
 हरित पु. १ खं. २१-९. ॥ पु. २ खं.
 १४-२८. ।
 हल पु. २ खं. १९-६. ।
 हविःशेष पु. २ खं. ३-१४. ।
 हविष्मत् पु. १ खं. ५-४. ।
 हविष्य पु. १ खं. १२-५. ॥ पु. २ खं.
 १०-२. । खं. १३-२. ।
 हविष् पु. १ खं. २-२१. । खं. ११-
 २३. । खं. १३-१५. ॥ पु. २ खं.
 ८-४ (२). । खं. १७-१. ।
 हव्य पु. २ खं. १-८. ।
 हव्यभुज् पु. २ खं. १३-६. ।
 हव्यवाहन पु. २ खं. १-७. ।
 हस्त पु. १ खं. १०-१९ (५). । खं.
 २२-९ (४). ॥ पु. २ खं. २-१३. ।
 हस्तिन् पु. २ खं. १३-६. ।
 हि पु. १ खं. २-११. । खं. ४-२ (२). ।
 खं. १४-६. । खं. २२-१३ (२). ।
 पु. २ खं. ४-५. । खं. ११-१६. ।
 खं. १७-१. ।
 हित्वा पु. २ खं. १७-१. ।
 हिरण्य पु. १ खं. २-१४. । खं. ८-४. ।

खं. १०-७. । खं. १७-४. ५. । खं.
 २०-२. ॥ पु. २ खं. ११-७. ।
 हिरण्यगर्भ पु. १ खं. १०-१०. ।
 हिरण्यपाणि पु. २ खं. १-६. ।
 हिरण्यप्राकारा पु. २ खं. १३-६. ।
 हिरण्यय पु. २ खं. १८-२. ।
 हिरण्यवर्ण पु. १ खं. २-११. । खं. १०-
 ७. । खं. १३-६. ।
 हिरण्यशकल पु. २ खं. १-१६. ।
 हुत पु. २ खं. ४-८. ।
 हुत्वा पु. १ खं. ६-२. । खं. १०-८. ।
 खं. ११-२३. । खं. १३-१७. । खं.
 १५-१. । खं. २०-२. । खं. २१-२. ।
 खं. २२-३. । खं. २३-६. ॥ पु. २
 खं. २-२०. २४. । खं. ३-६. । खं.
 ४-५. ११. । खं. ६-५. । खं. ८-७. ।
 खं. १५-१. ३. ।
 हृदय पु. १ खं. १०-१३. । खं. १८-६. ।
 खं. २२-१०. ।
 हृदयदेश पु. १ खं. १-२२. । खं. २२-६. ।
 हेति पु. २ खं. १७-१ (२). ।
 हेमन्त पु. २ खं. ८-६. ।
 हैमवत पु. २ खं. १४-२९. ।
 होतृ पु. २ खं. ४-५. ।
 होम पु. १ खं. ११-१४. ॥ पु. २ खं.
 ४-२. । खं. १२-२. ॥
 द्विजमाण पु. १ खं. २१-१०. ।
 ज्ञी पु. २ खं. १३-६.

श्रीमैत्रायणीयमानवगृह्यसूत्रस्य-

श्रीमद्गृह्यसूत्रभाष्ये प्रमाणतया गृहीतग्रन्थानां-

नामावलिः

१ अत्रिः	१९ पाणिनिः
२ आग्नेयसूत्रम्	२० पुराणम्
३ आपस्तम्बः	२१ वैजवापः
४ आपस्तम्बधर्मशास्त्रम्	२२ भट्टकुमारः
५ आश्वलायनगृह्यम्	२३ मनुः
६ उद्योतनः	२४ मानवसूत्रम्
७ कठः	२५ (याज्ञवल्क्यः)
८ कल्पकारः	२६ यास्कः
९ काठकगृह्यम्	२७ वसिष्ठः
१० काठकपरिशिष्टम्	२८ वाजसनेयः
११ कात्यायनः	२९ शाखान्तरम्
१२ गायत्रीकल्पः	३० शावरभाष्यम्
१३ गृह्यान्तरम्	३१ शिविरः
१४ गौतमः	३२ क्षुतिः
१५ छान्दोग्यम्	३३ नावित्रीकल्पः
१६ तैत्तिरीयकम्	३४ न्यूतिः
१७ दक्षस्मृतिः	३५ स्मृत्यन्तरम्
१८ पञ्चमवेदः	३६ हारीतः

मैत्रायणीयमानवगृह्यसूत्रभाष्यशुद्धिपत्रम्.

अशुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धम्	अशुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धम्
संहत	२	१	स५हत	ये ने	१८	२२	येने
सप्त । मु	२	१	सप्तमु	गुरुश्च	१९	१२	गुरुश्चा
ब्रह्म	३	१४	ब्राह्म	विशेषादुरु	१९	१२	विशेषादुरु
ते । उपवनादि	४	१९	ते उपवनादिच	जनं	१९	१४	जन
धारयेत्	४	२३	धारयीत	इत्यम्य	२१	९	इत्यम्य
यवः	५	७	यवम्	चरते	२३	२४	चरिते
द्यनिमित्तजस्वे	५	१७	दनिमित्ततद्	कर्त्रेक्य	२५	२०	कर्त्रेक्य
परिल्पवेत	५	२१	प्लवेत	हंसूर्य	२६	४	हंसूर्य
शामे	६	६	श्यामे	हसूर्य	२६	७	हंसूर्य
लिङ्गात्	६	१५	लिङ्गात्	नुपज	२६	२३	नुपज
अपोऽ	७	१०	अपो अ	प्रतिष्ठिना	२७	३	प्रतिष्ठिता
रिह ह	७	१६	रिह स्वधृति-	च ।	२७	५	च-
			रिति ह	सव	२७	२०	संव
शब्दः	९	४	शब्दः	दृष्यते	२७	२३	दृश्यते
शब्दे	९	६	शब्दे	छन्दासि	२८	२	छन्दा५सि
शब्दा	१०	२२	शब्दा	लंविद्यु	२८	४	ल५विद्यु
निषिद्य	११	६	निषद्य	वलिक	२८	१४	वलीक
मात्राणा	११	२१	मात्राणा	अकान्ति	२८	१६	आकान्ति
जगति	१३	१	जगती	भाज्येत	२८	१८	भाज्येत
वैश्वस्य	१३	१	वैश्वम्य	दिश म	२९	२	दिश५म
थां म्ता	१५	१६	थांम्नाँ	। त्रीश्चा	२९	६	त्री५श्चा
कारः क	१६	१७	कारः, क	छन्दासि	२९	७	छन्दा५सि
म्यां शा	१७	२	म्याःशा	णीगर्त्री	२९	८	णी५गर्त्री
नंवा	१८	४	न५त्रा	अहं	२९	१९	अहं
मुच्येभि	१८	२१	मुच्योऽभि	यितृ	३०	३	यितृ

१-६०	११	२६	१-६-० घ	चर्मद	६९	२१	चर्मणि द
नां स्वसा	१२	२	ना ~ स्वसा	अनु	६६	२	अनु
दिति	१२	३	दितिः	आपोही	६६	२१	आपोहि
भूयासं सु	१२	७	भूयासं सु	रिमां स	६७	२	रिमां स
दिति	१२	१४	दिति	स्त्वं वि	६७	३	स्त्वं वि
उक्ता	१२	१६	उक्त्वा	त्रीश्ये	६७	९	त्रीश्ये
स्पर्शम्	१२	१९	स्पर्शनम्	ज्यके	६७	१६	ज्य के
यथापि	१३	१९	यथापिता	श्रुतो	६८	२	श्रुतो
करणस्या	१४	२०	करणं स्यात्	युक्ते	६९	२	युक्ते
दक्षिणांस्त	१५	४	दक्षिणांस्त	कर्त्तकं	६९	२३	कर्त्तकं
रवि	१७	९	रयि	कर्त्तु	७०	१५	कर्त्तु
यथेद	१७	९	यथेद	कर्त्तुको	७०	१९	कर्त्तुको
दद	१७	१८	ददद्	वाग्निभु	७१	१०	वाग्निभु
प्रत्यह्	१८	८	प्रत्यह्	य वृक्षे	७१	१६	ये वृक्षे
जरदटि	१९	११	जरदटि	प्रत्यक्ष	७२	१६	प्रत्यक्षम्
रायम्पो	१९	१०	रायम्पो	व्युत्का	७२	१९	व्युत्का
पर्यन्ती	६०	८	पर्येति	ब्राह्मणा	७२	२३	ब्राह्मण
नन्तर	६१	७	नन्तर-	जीवन्ती	७४	७	जीवन्ती
लाजा	६१	१७	लाज [इनि	पश्चाद	७४	१५	पश्चाद
तेन	६२	२०	तेन परिधाम्य	दुहो	७४	१६	दुहे
मंज	६३	२२	मंज	उत्तमर्ग	७४	१८	उत्तमर्ग
अञ्ज	६३	२३	अञ्ज	ध्रुवा	७४	२१	ध्रुव
लिङ्गान्यु	६४	२३	लिङ्गान्यु	श वि	७६	२	श वि
मङ्गले	६५	५	मङ्गले	ध्याना	७६	९	ध्यानाः
मङ्गल	६५	६	मङ्गल	विश्वेदे	७६	८	विश्वेदे
मङ्गदी	६५	८	मङ्गदी	यदृष्ट	७६	१७	यदृष्ट
मङ्गदु	६५	१७	मङ्गदु	मङ्ग	७६	२०	मङ्ग

लिङ्ग	१७२	२४	लिङ्ग (झो)	गर्भि	१८७	१०	गर्भि
व्दम	१७२	२४	व्दम(व्दोऽ)	कष्टचोत्तरा	१८८	१९	दक्षिणोत्तरा
रा.	१७२	२४	राः[रान्त]	त्कोति	१८८	२२	कर्त्त
गाभिरस्ति	१७२	२५	गाभिर(गाद्)	तन)	१९०	१२	तन)
			स्ति	भवति	१९०	२१	भवति
बलि	१७३	७	बलि	नम् । [ः]	१९१	१४	नम् । ततः
मश्रीत	१७६	३	मश्रीत	शुद्रा	१२९	८	शुद्रा
व म	१७७	१५	वावग	पुण्य	१९२	९	पुण्य
तीर्त्ति	१८३	२०	तीर्त्ति				

प्रस्तावनायाम्.

परा	१	३	परंपरां	उट्ट	८	८	उट्ट
सवि	२	१९	स वि	उट्ट	८	२३	उट्ट
पश्य	५	१३	पस्प	मन्त्रानु	१०	१६	मन्त्रानु
हत्यां	६	२३	हत्याहः	मन्त्रिन	१२	२७	मन्त्रित

शुद्धिपत्रं समाप्तम् ।

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES.

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja Gaekwad of Baroda

AT THE

CENTRAL LIBRARY, BARODA (India).

GENERAL EDITOR

BENOYTOSH BHATTACHARYYA, M. A., Ph D.

Select Opinions.

"The Series as a whole will bring notable accession to our knowledge of the immense and wonderful Sanskrit Literature. The volumes are excellently printed and edited and the notes and introductions are scholarly and useful.

(Dr.) F. W. THOMAS, LIBRARIAN, INDIA OFFICE.

The editions have been executed with the greatest care. The prefaces are learned and informing. They are worthy of the State which published them.

(Mahamahopadhyaya Dr.) HARIPRASAD SHASTRI, M. A., C. I. E., Hon. D. L. It.

The inclusion of Prakrit works in the series is an excellent idea. Owing to the practical monopoly of Sanskrit in India, the study of the Prakrits has been too much neglected there, though these medieval vernaculars connecting links between Sanskrit and the innumerable dialects of modern India, are of great philological, and to some extent literary importance. The Maharaja is certainly to be congratulated on his plan of bringing out this series.

—LEONARD THOMAS, LITERARY SUPERINTENDENT.

The next best world of Indian literature is contained in these volumes. Thanks to the Government of Baroda and the Gaeckwad's Oriental Series, we are now able to get the best of the Indian literature which has been neglected for centuries. The Maharaja's series is a most valuable addition to the library of every student of Indian literature. The volumes are well printed and the prefaces are most interesting.

GARHWAD'S ORIENTAL SERIES

Garhwal Oriental Series, Vol. 1, No. 1
 Garhwal Oriental Series, Vol. 1, No. 2
 Garhwal Oriental Series, Vol. 1, No. 3

BOOKS PUBLISHED

1. *Kilyanabharat* : a work on politics, by Kilyanabharat (1000-1020 A.D.) edited by C. D. Dalal and R. Anantakrishna Sastry, 1916. P. 1-10, 1916. Rs. 2-4

This book has been set at type by the Ministry and Press Department.

The first two numbers are valuable works, and were hitherto quite unknown to us. The Introduction to *Kilyanabharat* is an interesting and an important contribution to our knowledge of ancient India.

(1916) Colonel A. Grierson.

2. *Nararājanāśanda* : a poem on the Purāṇic story of Arjuna and Kṛṣṇa's rebellion on Mount Indragiri, by Vastupāli, Minister of King Virādhavala of Dvārka, composed between Samvat 1277 and 1287, i.e. A. D. 1221 and 1231 : edited by C. D. Dalal and R. Anantakrishna Sastry, 1916. 1-4
3. *Tarkasaṅgraha*, a work on Philosophy (refutation of Vaiśeṣika theory of atomic creation) by Ānandapāṇa or Ānandagiri, the famous commentator on Śāṅkarācārya's *Bhāṣyas*, who flourished in the latter half of the 13th century : edited by T. M. Tripathi, 1917. 2-0
4. *Pārthaparākrama* : a drama describing Arjuna's recovery of the cows of King Virāta, by Prahlādanadeva, the founder of Pālanpur and the younger brother of the Paramara king of Chandravati, (a state of Mārwār), and a feudatory of the kings of Guzerat, who was a Yuvarāja in Samvat 1220 or A. D. 1164 : edited by C. D. Dalal, 1917. 0-6
5. *Rāstraudhavaṃśa* : an historical poem (Mahākāvya) describing the history of the Bagulas of Mayūragiri, from Rāstraudha, king of Kanauj and the originator of the dynasty, to Nārāyaṇa Shah of Mayūragiri by Rudra Kavi composed in Śāka 1518 or A. D. 1596 : edited by Pandit Embar Krishnamacharya with Introduction by C. D. Dalal, 1917. 1-12
6. *Lingānus'āsana* : on Grammar, by Vāmana, who lived between the last quarter of the 8th century and the first quarter of the 9th century, edited by C. D. Dalal, 1918. 0-8

7. **Vasantavilāsa:** an historical poem (Mahākāvya) describing the life of Vastupāla and the history of Guzerat, by Balachandrasūri, (from Modheraka or Modhera in Kadi Prant, Baroda State), contemporary of Vastupāla, composed after his death for his son in Samvat 1296 (A. D. 1240) edited by C D Dalal, 1917 1-8
8. **Rūpakasāṭkham:** six dramas by Vatsarāja, minister of Paramardideva of Kalinjara, who lived between the 2nd half of the 12th and the 1st quarter of 13th century edited by C. D Dalal, 1918... .. 2-4
9. **Mohaparājaya:** an allegorical drama describing the overcoming of King Moha (Temptation), or the conversion of Kumārapāla, the Chalukya King of Guzerat, to Jainism, by Yas'ahpāla an officer of King Ajayadeva, son of Kumārapāla, who reigned from A. D. 1229 to 1232 edited by Muni Chaturvijayaji with Introduction and Appendices by C. D. Dalal, 1918 2-0
10. **Hammiramadamadana:** a drama glorifying the two brothers Vastupāla and Tejabpāla and their King Viradhavala of Dholka, by Jayasimhasūri, pupil of Virasuri, and an Ācārya of the temple of Munisuvrata at Broach, composed between Samvat 1276 and 1286 or A. D. 1220 and 1239 edited by C D. Dalal, 1920 2-0
11. **Udayasundarikathā.** a romance (Campū, in prose and poetry) by Soddhala, a contemporary of and patronised by the three brothers Chchittarāja, Nāgārjuna and Mummurāja, successive rulers of Konkan composed between A. D. 1026 and 1050 edited by C. D Dalal and Pandit Embur Krishnamacharya 1920 2-4
12. **Mahāvidyāvidambana:** a work on Nyāya Philosophy, by Bhaṭṭa Vādiendra who lived about A. D. 1210 to 1274. edited by M. R. Telang 1920 2-4
13. **Prācinagurjarakāvysangraha:** a collection of old Guzerati poems dating from 12th to 15th centuries A. D. edited by C. D. Dalal. 1920 2-4
14. **Kumārapālapratibodha** a biographical work in Prakrit, by Somaprabhācārya composed in Samvat 1241 or A. D. 1185 edited by Muni Jinavijayaji 1920 7-5
15. **Ganakīrikā** a work on Philosophy (Pāśupata School) by Laksarāja who lived in the 2nd half of the 13th century edited by C D Dalal 1921 1-4
16. **Saṅgitamakaraṇḍa** a work on Music by Narāyaṇa edited by M. R. Telang 1920 2-0
17. **Kavindrācārya List:** List of Sanskrit works in the collection of Kavindrācārya, a learned Pandit, 15th A.D., edited by R. Anantakrishna Shastri, with a foreword by Dr. Gangadhar Jha 1921 6-12

18. **Vārāhagrhyasūtra**: Vedic ritual (domestic) of the Yajurveda, edited by Dr. R. Shamasastry. 1920 0-12
19. **Lekhapaddhati**: a collection of models of state and private documents, dating from 8th to 15th centuries A. D.; edited by C. D. Dalal and G. K. Shrigondekar 1925 72-0

Lekhapaddhati opens a new line; we know almost nothing on the art of writing letters in Ancient India.

—SILVAIN LEVI.

As many of the documents are in an imperfect Sanskrit betraying the native dialect of the writers, they throw considerable light upon the vocabulary of Old Guzerati, and they yield precious information as to the internal administration and social conditions of the kingdom of Guzerat

—J. R. A. S.

This unique work has been edited very ably by the second Editor with an interesting preface, five appendices, a list of important persons and of prominent places, and a full Anglo-Sanskrit glossary. It contains numerous original specimens of all kinds of letters, deeds and documents in Sanskrit, and also quotations from the classical authors. It contains also many vernacular words and phrases, most of which are now obsolete. In order to ascertain the meaning of these obsolete words the learned second Editor had to travel over districts and to mix freely with the villagers. Thanks to his untiring zeal, we have at last been presented with a fairly good glossary which clears up the meaning of most of these terms which have hitherto baffled the endeavours of many an erudite scholar.

—CALCUTTA REVIEW.

The difficulties the editors encountered in interpreting this language can well be imagined, and they were very fortunate in being able to obtain assistance from the old men in the villages

—J. A. O. S.

20. **Bhaviṣayattakahā or Pañcamikahā**: a romance in Apabhraṃśa language by Dhanapāla (circa 12th century) edited by C. D. Dalal, and Dr. P. D. Gune, 1923 6-0

A very useful and valuable contribution of that exceedingly important and still imperfectly known stage of linguistic evolution which linked the older Prakṛts to the modern vernaculars

—J. R. A. S.

21. **A Descriptive Catalogue of the Palm-leaf and Important Paper MSS in the Bhandars at Jessalmere**, compiled by C. D. Dalal, and edited by Pandit L. B. Gandhi, 1924 3-4

1. *Nyāyapravartā*: the first work on Buddhist logic, by Dignāga, with commentaries of Haribhadra and Prajñāvalokita, edited by A. B. Dharmapala, M. A., 1911. Pre-Vinaya Choudhury, Hindu University, Banaras and Pandit Vallabha Chatterjya.
2. *Sāmanamūlī*: Vol. II, edited by Benoytosh Bhattacharyya, Ph. D. General Editor, Gaekwad's Oriental Series. Illustrated.
3. *Nāṭyaśāstra*: Vol. II, edited by M. Ramakrishna Kavi.
4. *Kalpadrumakosha*: standard work on Sanskrit Lexicography by Keśava, edited by Pandit Ramavata Sarmā Sahityacharya of Patna.
5. *Advayaavajrasaṅgraha*: consisting of twenty short works on Buddhist philosophy by Advayaavajra, a Buddhist saint belonging to the 11th century A. D. edited by Mahamahopādhyāya Dr. Haraprasad Shastri, M. A., c. 1911, Hon. D. Litt.
6. *Mānasollāsa* or *Abhilasitārthacintamani*, Vol. II, edited by G. K. Shrivondekar, M. A.
7. *A Descriptive Catalogue of MSS in the Central Library, Baroda Vol. II (Śrauta, Dharma and Grhya Sutras)* compiled by the Library staff.
8. *A Descriptive Catalogue of MSS in the Jain Bhandars at Pattan* edited from the notes of the late Mr. C. D. Dalal, by Pandit L. B. Gandhi. 2 vols.
9. *Bhāvaprakāśana* of Śāradatanaya: an ancient work on Dramaturgy; edited by Pandit Ramaswami Sastry, Central Library, Baroda and His Holiness Yadugiri Yaturaja Swami, Mellot.
10. *Prajñopāyavinis'cayasiddhi* of Anaṅgaraja and *Jñānasiddhi* of Indrabhūti: two important works belonging to the little known Vajrayāna school of Buddhism (8th century A. D.) edited by Benoytosh Bhattacharyya, Ph. D., General Editor, Gaekwad's Oriental Series.
11. *Siddhāntabindu*: on Vedānta philosophy by Madhusūdana Sarasvatī with commentary of Purasottama, edited by P. C. Divanji, M. A., LL. M.

* * * * *

The Baroda Library Handbook. By Newton Mohun Dutt, Curator of Libraries, Baroda State. With Introduction by H. E. the Dewan of Baroda. 84 pages royal 8vo. 15 illustrations. Bibliography. 1926. ... Re 1-0

For the British provinces and the Indian States where the library movement is in its infancy, or is non-existent, this *Handbook* will be helpful, suggestive and stimulating.

—*Bombay Chronicle*, 14. 3. 26.

